પ્રાપ્તિસ્થાન—
સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ
નાગજીભૂદરની પોળ, અમદાવાદ
તથા
શ્રી [illegible] જૈન પુસ્તક ભંડાર
ગોડીજીની ચાલ, પાયધુની
મુંબઈ ૩

મુદ્રક
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ

સમર્પણ

પૂ. મુરબ્બી શ્રી નેમચંદ પોપટલાલ વોરાના પુણ્યાત્માને

સ્વ. શ્રીમાન્ નેમચંદ પોપટલાલ વોરા
(પી. કે. વોરાની કંપનીવાળા)

નિવેદન

મારા પૂજ્ય મુરબ્બી સ્વર્ગસ્થ શ્રી નેમચંદ પોપટલાલ વોરાના નામથી અંકિત ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુષ્પતરીકે જુદા જુદા જૈન પૂર્વાચાર્યો તથા મહત્તમ દુર્લભરાજ પ્રણીત જૈન સામુદ્રિકના (૧ હસ્તસંજીવની, ૨ સામુદ્રિકતિલક તથા ૩ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર) ત્રણ ગ્રંથો અને ૪ હસ્તકાંડ ૫ અર્હત્સ્વપ્નવિચાર નામના ગૂઢવિદ્યા વિષયના બે ગ્રંથો, જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથોના નામથી જનતા સમક્ષ મૂકતાં મને અવર્ણનીય આનંદ થઈ રહ્યો છે

આ ગ્રંથની સારા પ્રમાણમાં નકલો ખરીદવા માટે સ્વર્ગસ્થ નેમચંદ પોપટલાલ વોરાના સુપુત્ર સ્નેહી શ્રી જગતચંદ્ર વોરા તથા મારી દરેકે દરેક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય ઉત્તેજન આપનાર સ્નેહીશ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ શાહ જે. પી. નો તો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે કારણ કે તેઓની ઉત્તેજના વિના તો હું સાહિત્ય પ્રકાશનમાં આટલી બધી પ્રગતિ ન જ કરી શક્યો હોત

આ ગ્રંથના સંપાદક શાસ્ત્રી હિંમતરામ જાની સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષાચાર્ય છે અને જ્યોતિષની દરેકે દરેક શાખાઓમાં તેઓશ્રી નિપુણતા ધરાવે છે આ ગ્રંથનું શુદ્ધ અને સુંદર સંપાદન કરવામાં તેઓનો જ મુખ્ય હિસ્સો છે હવે પછી તેમના તરફથી તૈયાર થએલા (૧) શ્રી હીરકલશ જૈન જ્યોતિષ, (૨) અર્ઘકાંડ (ઉપલબ્ધ પ્રાચીન અર્ઘકાંડો) વિસ્તૃત સમજુતી સાથે તથા દરરોજના બજારની દરેક વસ્તુઓના ભાવો જાણવા માટે ભોમીયારૂપ તથા (૩) ચન્દ્રોન્મીલન અને (૪) પ્રશ્નસુંદરી નામના ગૂઢવિદ્યા વિષયના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર છે તે તરફ જનતાનું ધ્યાન દોરવાની આ તક લઉં છું અને આ સંપાદન આ રીતે કરી આપવા માટે તેમનો આભાર માનું છું

આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલાં ત્રિરંગી ચિત્રો તથા સામુદ્રિકના અંગોપાંગોના ચિત્રો સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવળની અંગત દેખરેખ નીચે શ્રી ગુજરાત કલાસંઘમાં તૈયાર કરાવવામાં આવેલાં છે તે માટે મુરબ્બી રવિશંકર ભાઈનો

તથા જૈનેટ ઉપરનું ચિત્ર ફતેહપુરમાં આવેલ શ્રી વર્ધમાન જ્ઞાન મંદિરના સંચાલક મંતિશ્રી અનોપચંદ દલજીએ મને આપ્યું હતું તે માટે તેઓશ્રીનો અને અંતે, નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલિક શ્રીયુત મણિલાલ છગનલાલ શાહનો ગ્રંથ સમયસર છાપી આપવા માટે આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

સંવત ૨૦૦૩ના આસો સુદી પૂર્ણિમા
(શરદ પૂર્ણિમા)
બુધવાર તા. ૨૯—૧૦—૪૭

નિવેદક—
સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ
નાગજી ભૂદરની પોળ,
અમદાવાદ.

સંપાદકીય નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી હસ્તસંજીવન આદિ સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો જનતા સમક્ષ મૂકતાં મને અનહદ આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથોના સંશોધન અને સંપાદન પાછળ લગભગ દસ વર્ષનો પરિશ્રમ છે અને આટલા બધા દીર્ઘકાળના પરિશ્રમ બાદ જ્યારે સુંદર સંસ્કરણ પ્રગટ થાય, ત્યારે સંપાદકને જે હર્ષ થાય છે તે સમાનધર્મી બંધુઓને સ્વાનુભવાપેક્ષ હોઈ તેનું વિવેચન અસ્થાને છે.

આ એક પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે અને તે દરેકના કર્તા જૈનધર્માવલંબી હોવાથી આ સંગ્રહને "જૈનસામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ સંગ્રહમાં (૧) હસ્તસંજીવન (૨) સામુદ્રિકતિલક (૩) પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (૪) હસ્તકાંડ અને (૫) અર્હંતચૂડામણિ સાર એમ કુલ પાંચ ગ્રંથો લેવામાં આવ્યા છે.

આ પાંચ ગ્રંથો તેમના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે અને હસ્તસંજીવન માટે એક વિસ્તૃત ભૂમિકા તથા તેના કર્તાનો વિશદ પરિચય આ ગ્રંથમાં જ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા ગ્રંથો માટે જે કહેવાનું છે તે પણ નિમિત્તશાસ્ત્રના નિબંધમાં આવી જાય છે છતાં અહીં તે સંબંધી અવશિષ્ટ વિવેચન કરવું ઠીક છે.

સામુદ્રિકતિલક એક જાણીતો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. હસ્તસંજીવનકારે આ ગ્રંથનાં ઘણાં વાક્યોનો પોતાના ભાષ્યમાં પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રંથની મહત્તા માટે આ બાબત ઉલ્લેખનીય છે. શરીર સામુદ્રિક માટે આ ગ્રંથ સર્વાંગ સુંદર છે એમ જ કહેવું પડશે. પરંતુ તે સાથે કવિત્વની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. ગ્રંથકારનો આર્યા ઉપર કેટલો સુંદર અધિકાર જામેલો છે તે તો છંદોરચનાના નિપુણોને જ સમજાય તેવું છે. વૃત્તરત્નાકર નામના સંસ્કૃત છંદોરચનાના ગ્રંથમાં ટીપ્પણમાં આર્યાના લક્ષણનું પૂર્ણ ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ ગ્રંથની આર્યાનો ઉપયોગ કરેલો છે. ગ્રંથકાર પણ પોતે પોતાના કવિત્વ અને છંદોનૈપુણ્ય માટે અભિમાન રાખે છે અને ઉપરોક્ત બાબતથી સાબિત થાય છે કે તે વાજબી છે.

ગ્રંથ ૮૦ આર્યાઓમાં લખાએલો છે. પોતાનો પરિચય ગ્રંથકારે પોતે જ આપ્યો છે. એટલે તે જોવાથી સમજી શકાશે કે પાટણના મંત્રીઓ કેવળ રાજકીય બાબતમાં જ નહિ પણ ગ્રંથ રચનામાં પણ કેટલા બધા કુશળ હતા! રાજપુરુષો પણ ઉત્તમ સાહિત્ય રચી શકે છે તેનો આ ગ્રંથ ઉમદા નમૂનો છે.

ગ્રંથકાર પાટણના મહારાજાધિરાજ કુમારપાળનો (મંત્રી) મહત્તમ છે અને તે નરતુરગગજશકુન પરીક્ષામાં ચતુરાઈ પામે છે. પોરવાડ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા

આ કવિનું સ્ત્રી અને પુરુષ પરીક્ષા સંબંધી ખાસ રચના એજ સામુદ્રિકતિલક છે આ ગ્રંથકારનાં ગજપરીક્ષા (હસ્તિપરીક્ષા શાસ્ત્ર) તથા શકુનશાસ્ત્ર ગ્રંથો અમોને ઉપલબ્ધ થયાં નથી. પરંતુ તેના પુત્ર અને સામુદ્રિકતિલકના નિપુણ ઉદ્ધારકનાયક જગદ્દેવ (જગદેવ)નું સ્વપ્નશાસ્ત્ર ઉપલબ્ધ થયુ છે આ ગ્રંથ બે અધિકારમાં સમાપ્ત થએલો છે આમાં કવિએ પોતાનું વર્ણન કર્યું

परगृहपामिमार्गं परमहितार्थस्य वेत्ति यस्तत्त्वम् ।
मार्गं मुखे दुर्गम सम्पन्नि स कविरेवैक ॥

ઉપરના સ્વપ્નશાસ્ત્રની અને સામુદ્રિકતિલકમાં આપેલી પ્રશસ્તિનો લેખક જગદ્દેવ પોતે જ છે એટલે તેના સમય તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન માટે બીજા કોઈપણ આપોક્તની જરૂર રહેતી નથી કુમારપાળનો સમય પ્રસિદ્ધ જ છે

હસ્તકાંડ પાર્શ્વચંદ્ર નામના જૈનાચાર્યની કૃતિ છે. આ પાર્શ્વચંદ્ર શ્રીમદ્ ચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય છે એમ તેઓ પોતે જણાવે છે તેમનો કાળ લગભગ બારમા શતકનો છે તેમનો વિશેષ પરિચય ગ્રંથમાંથી મળી આવતો નથી. પણ કર્તા પોતાને શ્રી ચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે છેલ્લા શ્લોકમાં આ હકીકત ગ્રંથકારે લખી છે

જૈન સ્તોત્રસંદોહની ભૂમિકામાં સ્વર્ગવાસી મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજીની માન્યતા મુજબ પાર્શ્વદેવગણિ કે જેઓ વિ. સં. ૧૧૭૧ માં વિદ્યમાન હતા તેઓ જ હસ્તકાંડના કર્તા છે. અહીં પ્રસ્તાવના લેખક પાર્શ્વદેવગણિનું અપરનામ શ્રી ચંદ્રસૂરિ હતુ તેમ જણાવે છે પરંતુ અહીં ગ્રંથકાર પોતાના ગુરુનું નામ શ્રી ચંદ્રાચાર્ય હતું એમ સ્પષ્ટ કહે છે એટલે પાર્શ્વદેવગણિ એજ પાર્શ્વચંદ્ર કે બીજા કોઈ તેમાં સંદેહ રહે છે પાર્શ્વદેવગણિ શ્રીમદ્ ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય છે એટલે મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજીની માન્યતા બંધ બેસતી થતી નથી. ભંડાર સૂચીઓમાં બહુ પાર્શ્વદેવગણિ થઈ ગયાનું જાણવા મળે છે ત્રણથી બે લગભગ સમકાલિન છે એક વિ. સં. ૧૧૯ માં હોવાનું જણાવેલું છે

અર્હચ્ચૂડામણિસાર એ ચૂડામણિ નામના અતિ જૂના મનાતા પુસ્તકનો સાર હોય તેમ નામાભિધાન છે

ચૂડામણિનો પરિચય અમોએ નિમિત્તશાસ્ત્રમાં આપ્યો છે હસ્તકાંડ તથા અર્હચ્ચૂડામણિનો વિષય એક જ છે આ વિષયનો વિસ્તૃત ગ્રંથ અમારા પ્રકાશિત "ચંદ્રોન્મીલન" આ ગ્રંથમાળામાં હવે પછી બહાર આવનાર છે હસ્તકાંડનમાં ચૂડામણિની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે અને તેનું વિશદીકરણ થાય તે હેતુથી આ બે ગ્રંથો આપવામાં આવ્યા છે

ત્રીજા ગ્રંથ તરીકે "સામુદ્રિકશાસ્ત્ર" આપ્યું છે આ પુસ્તક સંબંધી પણ

નિમિત્તશાસ્ત્રમાં વિવેચન કર્યું છે અને તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે આ ગ્રંથ કોની કૃતિ છે ? તે સમજાતું નથી પણ અતિપ્રાચીન છે એ નિર્વિવાદ છે

આ પાંચે ગ્રંથો પૈકી હસ્તસંજીવનના અત્યાર પહેલા બે ત્રણ જગ્યાએથી પ્રકાશન થએલા છે પરંતુ અમારૂં સંપાદન તેમાં નવીજ ભાત પાડે છે એ તો વાંચકોને અને વિવેચકોને સમજાશે. આ પુસ્તકના સંપાદનમાં અમોએ પ્રથમ દરેકની જ સંશોધિત બનાવી વિજાપુરના શાસ્ત્રવિશારદ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી જ્ઞાન મંદિરના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે આ પુસ્તકના મૂળ તેમજ ભાષ્યના કુરૂક પાઠોનુ શોધન તથા વિવેચન કરવામાં અમોને ઉપાધ્યાયજી શ્રી સિદ્ધિમુનિજી તથા શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના પ્રશિષ્ય શ્રી હેમેન્દ્રસાગરજીએ અમૂલ્ય સહાય આપી છે અને સંશોધન કરતી વખતે વિજાપુર જ્ઞાનમંદિરના સંચાલકોએ જે અનુકૂળતા કરી આપી છે તે ઉલ્લેખનીય છે

આ સિવાય અમદાવાદ ડહેલાના ઉપાશ્રયમાંથી શ્રી ચંચળબ્હેનના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતનો ઉપયોગ કરવામાં ઉપાશ્રયના વહીવટદારો પૈકી શેઠશ્રી પનાલાલ ઉમાભાઇએ અમોને ઘણી સારી સગવડ પુરી પાડી છે તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. હસ્તસંજીવનના રચયિતા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમેઘવિજયજીનો વિસ્તૃત પરિચય પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળાના દિગ્વિજય મહાકાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે તે ઉપરથી અત્રે આપેલો છે, જે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

કવિનો પરિચય

શ્રી મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાયનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો, તેમજ તેઓ ક્યાં સુધી ગૃહસ્થ તરીકે હતા તે સંબંધી પરિચય કશાથી પણ જાણી શકાયો નથી તેમ તેમના સાધુ જીવનમાંની પણ બહુ માહિતી મળતી નથી

તેઓએ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિઓના અંતે પ્રશસ્તિ રચી છે, જેમાં પોતાનું નામ, ગુરુ શ્રી કૃપાવિજયજીનું નામ અને શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ પ્રતિ ભક્તિ-અતિરેક દર્શાવતી પંક્તિઓ મળી આવે છે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને ઉપાધ્યાયપદ આપેલુ તેથી તેમની પ્રતિ તેઓ આ પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતા, એમ જણાઇ આવે છે

તેઓ સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી મહાકવિ હતા, એ તેમની અનેક ગ્રન્થ-રચનાઓથી જણાઈ આવે છે કિરાત, માઘ, નૈષધ મેઘદૂત આદિ કાવ્યના સતત વાચનથી તેમને સમગ્ર કાવ્યો કંઠસ્થ હશે એ તેમની તે તે કાવ્યોની સમસ્યાપૂર્તિઓથી માલુમ પડી આવે છે તેઓ દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાનના પંડિત હતા, એ તેમના 'યુક્તિપ્રબોધ નાટક' પરથી જણાઈ આવે છે એ નાટકમાં તેમણે તે વખતના પ્રધાન. દિગમ્બર મતાનુયાયી બનારસીદાસના સિદ્ધાંતોનું આવેશપૂર્વક

ખંડન કર્યું છે અને તેથી ઇતરદર્શનોના ખંડનાત્મક ક્રમમાર્ગને મૂકીને જૈનદર્શનના નવીનમત સમ્પ્રદાયનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવાનો નવીન માર્ગ અપનાવ્યો છે વ્યાકરણમાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-લઘુવૃત્તિ'ને તેમણે 'હેમકૌમુદી' અપર નામ 'ચંદ્રપ્રભા' રચીને થોડીક સરળ અને વિશદ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ સિવાય તેમણે એથી નાની 'લઘુપ્રક્રિયા' અને તેથી યે નાની 'હૈમશબ્દચન્દ્રિકા' રચીને વૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી છે એથી ધ્યાન ખેંચે તેવા તેમના જ્યોતિષવિષયક અભ્યાસને દર્શાવતા ગ્રંથો છે જૈન આચાર્યોમાંથી શ્રી ભદ્રબાહુએ રચેલી જ્યોતિષ વિષયક 'ભદ્રબાહુસંહિતા' અને શ્રી કાલકાચાર્યે રચેલી 'કાલકસંહિતા'નાં નામો મળે છે પણ હસ્તરેખાના વિષયમાં 'હસ્તસંજીવન' જેવું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સંસ્કૃતની સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે બીજા કોઈએ રચેલું જણાતું નથી તે સિવાય 'ઉદયદીપિકા', 'વર્ષપ્રબોધ', 'પ્રશ્નસુંદરી' વગેરે ગ્રંથો તો જ્યોતિષના વિશિષ્ટ અભ્યાસી તરીકેનું અપૂર્વ કૌશલ બતાવી આપે છે તેઓ અધ્યાત્મવિષયના પણ મોટા વિદ્વાન હતા એ તેમના 'માતૃકાપ્રસાદ' અને 'અર્હદ્ગીતા' વગેરે ગ્રંથોથી જાણી શકાય છે તેમનું 'સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય' તો એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે, જેમાંથી સાત મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એક જ પદ્યમાંથી સાત અર્થ દ્વારા નીકળે છે, એ તેમનો અનેકાર્થક શબ્દકોષ બતાવી આપે છે

તેઓ ગુજરાતી ભાષાના પણ સિદ્ધહસ્ત કવિ-લેખક છે, એ તેમની 'જૈન ધર્મદીપક', 'જૈન શાસન દીપક', 'આહારગવેષણા' વગેરે કેટલીક ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપરથી જાણી શકાય છે

આમ તેઓ પ્રતિભાશાળી કવિ, સ્ફુરન્મતિ, દાર્શનિક, પ્રયોગવિશુદ્ધ વૈયાકરણી, સમગ્ર જ્યોતિર્વિદ, આધ્યાત્મિક આત્મજ્ઞાની હતા, એ તેમના ગ્રંથોમાંનાં તદ્વિષયક આલેખનો પરથી જાણી શકાય છે

તેઓ ઉપા. યશોવિજયજી અને ઉપા વિનયવિજયજીના સમકાલીન વિદ્વાન હતા, છતાં એક બીજાએ ક્યાંય કોઈનું નામ લીધું નથી, તેથી જૈન પરંપરામાં ચાલી આવતી નામ ન લેવાની પ્રથાથી જાણી શકાય છે કે તેઓ પણ તેમના જેવા જ સમર્થ હતા અને તેથી સમાન સત્માર્ગના ધારકો એક બીજાને ન લેખ્યા હોય એ સ્વાભાવિક લાગે છે

તેમના ગુરુ શ્રી કૃપાવિજયજીની શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ નિર્વાણરાસ સિવાય કોઈ રચના ઉપલબ્ધ થઈ નથી છતાં તેઓ મોટા કવિ હતા એ તેમણે જ્યાં ત્યાં કરેલા શ્લોકોથી જણાઈ આવે છે વળી તેઓ ષડ્દર્શનના પ્રખરવેત્તા અને

સાહિત્ય તેમજ સિદ્ધાંતના પંડિત હતા.[1] શ્રી કૃપાવિજયજીના દીક્ષા અને શિક્ષા ગુરુ ક્રમશઃ શ્રી કમલવિજયજી અને શ્રી સિદ્ધિવિજયજી હતા તે બંને ગુરુઓએ સમ્માનક નગરમાં [illegible] કરાવી જયશ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી.[2]

તેમના ગુરુઓનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે —

હીરવિજયસૂરિ
|
કનકવિજય
|
શીલવિજય
|
કમલવિજય — સિદ્ધિવિજય — ચારિત્રવિજય
|
કૃપાવિજય
|
મેઘવિજય

કવિના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે સં ૧૭૧૦માં રચાયેલ ‘[illegible]મહાકાવ્ય’ મળી આવે છે અને ‘વિજયદેવમાહાત્મ્યવિવરણ’ જેની લિપિ સં ૧૭૦૯ માં થયાની પહેલવહેલી રચના ગણાય છે. આમ તેમનો ૫૦ વર્ષ સુધીનો ગ્રંથોનો રચનાકાળ તો નોંધાયેલો મળે જ છે; પણ તેમની બાલ્યાવસ્થા અને છેલ્લી વૃદ્ધાવસ્થાના કુલ ૨૦–૨૫ વર્ષ ઉમેરીએ તોયે ઓછામાં ઓછું તેઓ ૮૦ વર્ષ કે તે કરતાં યે વધુ જીવ્યાનું અનુમાન થાય છે.

તેમની સમગ્ર કૃતિ સંશોધિત–સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે તો તેમના [illegible] અસ્મિતાની ઘણી [illegible] થઈ શકે. તેમના રચેલા ગ્રંથો મળી આવે છે તેની નોંધ અત્ર સંક્ષેપે આપવામાં આવી છે. તેમાં જે વિષય આવે છે તે નીચે મુજબ વિષયવાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

1 [illegible] साहित्य-सिद्धान्तविद् [illegible] विबुधवराः [illegible] ॥ १६ ॥ —[illegible]प्रशस्ति।

2 [illegible] ॥ १५ ॥ —[illegible]प्रशस्ति।

ગ્રન્થકારે રચેલા ગ્રન્થોની વિષયવાર નોંધ

(ગ્રન્થકૃત્યો)

૧ શાંતિનાથચરિત્ર—તેમાં રચનાસમય આપ્યો નથી. આ ગ્રન્થમાં નૈષધીય-મહાકાવ્ય ની સમસ્યાપૂર્તિ છે તથા સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું ચરિત્ર વર્ણન છે શ્રીવિજય મુનિ સં ૧૭૧ માં વિજયપ્રભસૂરિ બન્યા ત પછી આ ગ્રન્થ રચાયું હશે કેમકે તેની પ્રશસ્તિમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ સ્મરણ[1] કરેલું છે આ ગ્રન્થ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા'માં પ્રકાશિત થએલું છે

૨. દેવાનન્દમહાકાવ્ય—સં ૧૭૨૭ મા આ ગ્રન્થ મારવાડના સાદડી નગરમાં રચાયું હતું[2] આ ગ્રન્થમાં માઘકાવ્ય ની સમસ્યાપૂર્તિ છે અને શ્રી વિજયદેવસૂરિ તેમજ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનું ચરિતવર્ણન છે આ કાવ્ય સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા'માં પ્રગટ થયું છે

૩ કિરાત સમસ્યાપૂર્તિ (?)—આ ગ્રન્થનું નામ શું છે તે જાણી શકાયું નથી. પણ તેમા કિરાતાર્જુનીયકાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિ તો છે જ એની એક પ્રતિ આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ પાસે હતી જેની પ્રેસકોપી મેં કેટલાંય વર્ષો અગાઉ તેમને કરી આપેલી, એ સ્મરણ ઉપરથી જણાવું છું તે પ્રતિ મને મળી શકી નથી. તે એ સર્ગાત્મક જ હતી. સંભવત. ક્યાંયથી તેની પૂરી પ્રતિ મળી આવે.

૪ મેઘદૂતસમસ્યાલેખ—આમાં રચના સમય આપ્યો નથી. આ કાવ્ય 'મેઘદૂત' કાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિરૂપ કોઈ એક પત્ર રૂપે છે કવિએ ભાદ્રપદ પાંચમ પછી આ પત્ર પોતાના ગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ, જેઓ તે સમયે દેવપાટણમાં સ્થિત હતા તેમને નવરંગપુર[3]—ઔરંગાબાદથી લખ્યો છે આ સમસ્યાના અંતે કવિએ લખ્યું છે કે—વિજયદેવસૂરિની ભક્તિ માટે માઘકાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિદ્વારા અને શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની ભક્તિ માટે મેઘદૂત કાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિરૂપ તેમની પ્રશંસા કરી છે[4] આ કથનમાં ગ્રન્થકારે પોતાની બે કૃતિઓનો અનુક્રમ બતાવ્યો છે તેથી

---

१ तत्पट्टाधीश्वरहीरविजयपट्टाऽऽम्नाये विजये विजयप्रेष्ठ भाविजयप्रभाऽऽख्यसद्गुरो- श्रीमत्तपाऽऽख्य गण। शिष्य प्राज्ञमत कृपाविजयस्याऽऽख्यस्मानामधीयते बाल नामेमेघविजय शस्यां समस्यामिमाम् ॥ —शान्तिनाथचरित्र प्रतिसर्गप्रान्ते।

२ मुनिनयनाश्वेन्दुमिते (१७२७) वर्षे हर्षेण सादडीनगरे। ग्रन्थ पूर्ण समजनि विजयदशम्यामिति श्रेय ॥ ८१ ॥ —देवानन्दमहाकाव्य प्रशस्ति।

३ "स्वस्ति श्रीमद्भुवनविदितं पार्श्वतोऽर्थमिमेषु भान्त्यादेशं तपगणपतमेघनामा विनेय। श्रीपूज्यस्मृत्या पुरमनुसरन् नम्रशं ससंभ्रे स्नातवत्त्वायत्तवपु वसति पत्रमिपालमेघु ॥ १ ॥ —मेघदूतसमस्यालेख प्रारम्भ।

४ माघकाव्यं देवगुरोर्मेघदूतं प्रभप्रभो। समस्यार्थं निर्ममे मेघपण्डित " ॥ १३१ ॥ —मेघदूतसमस्यालेख प्रान्तभाग।

જણાય છે કે માઘસમસ્યાપૂર્તિ પછી જ મેઘદૂતસમસ્યાપૂર્તિ બની એટલે સં ૧૭૨૭ પછી જ તે રચાણું આ ગ્રન્થ 'આત્માનન્દ જૈનસભા—ભાવનગર' તરફથી પ્રગટ થએલો છે

૫ સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય—રચના સમય સં ૧૭૬૦[1] આ કાવ્ય કર્તાની શક્તિ માટે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે કેમકે તેમાં એક જ શ્લોકમાં સાત પુરુષોની કથા કહેવામાં આવી છે ઋષભદેવ શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીરસ્વામી, રામચન્દ્ર અને કૃષ્ણચન્દ્ર—આ સાતે મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્ર આ કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં વર્ણિત છે ગ્રન્થ પ્રમાણ ૪૪૨ શ્લોકનું છે ગ્રન્થકાર સ્વયં લખે છે કે "આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિનું બનાવેલું સપ્તસંધાનકાવ્ય હતું પરંતુ તે હવે મળતું ન હોવાથી મેં આ નવું બનાવ્યું છે[2] આ ગ્રન્થ "જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા" માં પ્રગટ થએલો છે અને આચાર્ય શ્રી અમૃતસૂરિજીએ તેના પર ટીકા બનાવી હમણાં જ સૂરતથી પ્રગટ કરેલો છે

૬ દિગ્વિજય મહાકાવ્ય—આ મહાકાવ્યનો રચના સમય આપેલો નથી આમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનું જીવનચરિત્ર છે તેર સર્ગોનું આ કાવ્ય ગ્રન્થકારે બનાવેલા કાવ્યોમાં સૌથી મોટું છે (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલામાં પ્રસિદ્ધ થએલ છે)

૭ લઘુત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર—હેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલા ત્રિષષ્ટિશલાકા ના છએ પર્વોને સંક્ષેપમાં લગભગ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણમાં પદ્યરૂપે આલેખ્યો છે[3] આ ગ્રન્થ મુદ્રિત થયો નથી

૮ ભવિષ્યદત્તકથા—પંચમીમાહાત્મ્ય ઉપર ભવિષ્યદત્તની કથા, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ સં ૧૭૫ માં ગચ્છપતિ બન્યા પછી પદ્યરૂપે આલેખેલી છે[4] આ ગ્રન્થ ધનસ્મામૃતહિમ્મતગ્રન્થમાલા માં પ્રગટ થયો છે

૯ પંચાખ્યાન—પૂર્ણભદ્રે રચેલા મૂળ પંચાખ્યાનને ગદ્યરૂપે સંસ્કૃતમાં આલેખેલું છે આ ગ્રન્થ મુદ્રિત થયો નથી.

---

१ वियद्रसमुनीन्दूनां (१७६० प्रमाणात् परिवत्सरे । कृतोऽयमुद्यम पूर्वाचार्यचर्या प्रतिष्ठितः
—सप्तसंधानमहाकाव्य प्रान्तप्रशस्ति ।

२ श्रीहेमचन्द्रसूरीन्द्रैः सप्तसंधानमादिमम् । रचितं तदलाभे तु स्तादिदं तुष्टये सताम् ॥
—सप्तसंधानमहाकाव्य प्रान्तप्रशस्ति ।

३ कृपाविजयनामकवीन्द्राः सान्द्रचान्द्रमहसा यशसा च । तद्विनेयवाग् विनयाऽग्रयो निर्ममे जिनपविंशचरित्रम् ॥ १०१ ॥ —लघुत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र प्रान्तप्रशस्ति ।

४ तपागणाम्भोजसहस्रभानु सूरिश्रियो श्रीविजयप्रभाह्व ।
तदाज्ञयोर श्रमणाग्रणीश प्रभासते श्रीविजयादिदेवः ॥ ७६ ॥
पात्रे तदीये विजयिप्रधानाः प्राज्ञाः कृपाद्विजया बभूवुः ।
शिष्या हि मेघाद्विजयस्तदीयोऽस्ममूदुपाध्यायपदप्रतिष्ठम् ॥ ७७ ॥
भविष्यदत्तस्य धीरगभीरमाथा सुधारसोपाय कथाप्रबन्धम् ।
स वाचकः पञ्चमिकातपस्यास्तवेन मार्ष्टु विपदम्बुमीम् ॥ ७८ ॥

૧૦ વિજયદેવમહાત્મ્ય વિવરણ–(ટીકાગ્રંથ) રચના સમય અજ્ઞાત છે. પરંતુ આ ગ્રંથની લિપિ સં. ૧૭૦૯મા થઈ છે[1] તેથી માલમ પડે છે કે મૂળ ગ્રંથ એની પહેલાં બન્યો હશે અને વિવરણ મૂળગ્રંથની સાથે કે પાછળ બન્યું હશે. મૂળ ગ્રંથ ખરતરગચ્છીય જિનરાજસૂરિસંતાનીય શ્રી જ્ઞાનવિમલશિષ્ય પાઠક શ્રી વલ્લભ ઉપાધ્યાયે બનાવ્યો છે તેમાં મુખ્ય વિષય શ્રી વિજયદેવસૂરિના જીવનનું સવિસ્તર વર્ણન છે ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ આ મૂળ ગ્રંથ પર વિવરણ કર્યું છે એટલે કઠિન શબ્દોના અર્થસ્ફોટક કર્યો છે આ ગ્રંથ 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ' તરફથી પ્રગટ થઈ ચુક્યો છે

(ખંડનગ્રંથ)

૧૧ યુક્તિપ્રબોધ નાટક–(વાણારસીય–દિગમ્બરમત–ખંડનગ્રંથ) આ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃત ગાથામાં અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા સહિત રચેલો છે તેમાં તેમણે મુખ્યત્વ બનારસીદાસની[2] ચલાવેલી નિશ્ચયનયની માન્યતાને બનારસીમત[3]–

---

૧ लिखितोऽयं ग्रन्थः पण्डितश्री ५ श्रीकृपासोमगणि शिष्यमुनिसोमगणिना सं. १७०९ वर्षे चैत्रमासे कृष्णपक्षे एकादशी-तिथौ बुधे लिखितं राजनगरे श्रीतपागच्छाधिराज-भ० श्रीविजयदेवसूरीश्वरविजय (यि) राज्ये'। —विजयदेवमाहात्म्य ग्रन्थपुष्पिका।

૨ સત્તરમી સદીમાં બનારસીદાસ નામના આગ્રા નિવાસી એક જૈન કવિ થયા. તેઓ આગરાના રહેવાસી શ્રીમાલી વૈશ્ય હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૪૩ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ખરગસેન હતું તેમને ઝવેરાતનો વેપાર હતો. બનારસીદાસે ખરતરગચ્છીય મુનિ ભાનુચંદ્ર (મુનિ અભયધર્મ ઉપાધ્યાય શિષ્ય) ના સમાગમમાં આવતાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતો સાથે છંદ, અલંકાર, કોશ અને વિવિધ વિષયના ફૂટકળ શ્લોક કંઠસ્થ કર્યા. તેઓએ પહેલાં શૃંગાર વિષયનો ગ્રંથ રચ્યો હતો પણ સં. ૧૬૮૦ માં તેમનું આચાર પરિવર્તન થયું. આગરામાં અર્થમલજી નામના એક અધ્યાત્મરસિક સજ્જન સાથે પરિચય થતાં શ્રીરાજમલ્લકૃત બાલાવબોધ સહિત દિગમ્બરાચાર્ય શ્રી કુંદકુંદકૃત સમયસાર નાટક ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં એકાંત નિશ્ચય નય તરફ જ ઢળતા થયા. તેમને વ્યવહાર નય પરથી શ્રદ્ધા જ ઊઠી ગઈ. તેથી તેમણે જ્ઞાનપચીસી, અધ્યાત્મબત્રીસી, ધ્યાનબત્રીસી, શિવમંદિર આદિ કેટલાક નિશ્ચય નયને જ પોષતી આધ્યાત્મિક કૃતિઓ રચી. ભગવાન પર ચઢાવેલું નૈવેદ્ય (નિર્માલ્ય) પણ તેઓ ખાતા. ઉપકરણ, પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયાની પણ એ જ દશા હતી. છેવટે તેઓ ચાર જણ એક ઓરડીમાં નગ્ન થઈ પોતાને પરિગ્રહ રહિત (દિગમ્બર મુનિ) માનીને ફરતા. તેથી લોકો બનારસીદાસને ખોસરામતી કહેવા લાગ્યા. આ એકાંત દશા સં. ૧૬૯૨ સુધી રહી.

—જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૬–૯૮

૩ કવિ બનારસીદાસના અનુયાયીઓમાંથી કુંવરપાલ અને ચતુર્ભુજ આદિ એઓ પોતાને અધ્યાત્મિક કહેવડાવતા હતા. તેમના ? ઉપર શ્રીયશોવિજયજીને આગરામાં સાક્ષાત પરિચય થયો અને તે મતનું ખંડન કરવા તેમણે અધ્યાત્મમત ખંડન ૧૮ શ્લોક પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે અને અધ્યાત્મ મતપરીક્ષા નામે પ્રાકૃતના ૧૧૮ શ્લોક રચી તે પર સવિસ્તર ટીકા પણ રચી.

—જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૮ નું ટિપ્પણ.

અધ્યાત્મમત જણાવી તેનું આવેશપૂર્વક ખંડન કર્યું છે આ મત સં ૧૬૮૦માં નીકળ્યો એમ જણાવ્યું છે 'દ્રવ્ય ક્રિયાઓ છે તે કષ્ટક્રિયાઓ છે માટે અધ્યાત્મમાં લીન રહેવું' એવી તે મતની માન્યતાનું અને દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરોથી ૮૪ બાબતોમાં ભિન્ન પડે છે તે દિગમ્બરમતનું પણ ખંડન કર્યું છે આ ગ્રન્થનું પ્રમાણ ૪૩૦૦ શ્લોકનું છે[1] આ ગ્રન્થ શ્રી વિજયરત્નસૂરિના રાજ્યમાં સંવત ૧૭૫૦ પછી બનાવેલો છે[2] આ ગ્રંથ રતલામ-ઋષભદેવ-કેશરીમલપેઢી તરફથી પ્રગટ થયો છે

૧૨ ધર્મમંજુષા—આ ગ્રંથનો રચના સમય મળી શક્યો નથી તેમાં ઢુંઢકોના મન્તવ્યોનું ખંડન છે આ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે વડોદરા અને આગરામાં તેની પ્રતિઓ છે

વ્યાકરણગ્રંથ

૧૩ ચન્દ્રપ્રભા (હેમકૌમુદી)—રચના સમય ૧૭૫૭[3] આ ગ્રંથ વ્યાકરણનો છે. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ રચિત 'સિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણ'ને કૌમુદીના રૂપમાં મૂકીને પ્રસ્તુત ગ્રંથ બનાવ્યો છે આની રચના [4]આગરામાં થઈ હતી, જેનું ગ્રંથ પરિમાણ ૮૦૦૦ શ્લોકનું છે[5] આ ગ્રંથ કૌમુદી આદિ પોતાના શિષ્ય ભાનુવિજય માટે બનાવ્યો[6] અને સૌભાગ્યવિજય તેમજ મેરુવિજયે તપાસ્યો હતો.[7] આ ગ્રંથ મેસાણા—શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલો છે

---

१ "चतुःसहस्रीसंख्याकं शतत्रयसमन्वितम् । प्रमाणमस्य ग्रन्थस्य निर्मितं वाङ्मया स्वयम् " ॥ १ ॥

२ तत्पट्टभूपा महसाऽतिभूपा सुवर्णसौभाग्यविधानभूपा । विराजते श्रीविजयादिरत्न प्रभु प्रभाव्याप्तदिगन्तराल ॥ ४ ॥
तेषां राज्ये सुखङ्कारि वाङ्मयं युक्तिबोधनम् । मेघाद् विजयसंज्ञेन वाचकेन तपस्विना ॥ ५ ॥
—युक्तिप्रबोधनाटक प्रान्तप्रशस्ति ।

३ विक्रमतो वै गुरुतः शैलशरर्षिमुनिवत्सरे (१७५७) वैशाखे । माघेनाद् वैशाखे स्थितिमि हताशशधरप्रमा

४ " भानुमोस्यामस्यां नाम्ना श्रीमत्यागरेऽस्थायाम् । नानाग्रन्थेभ्यस्तिलं रचिता चन्द्रप्रभा सुधिया ॥ ८ ॥

५ स्यात्रे सार्धसहस्रसप्ततिधरं वस्त्रमाभिषेकं सुर्भे मेघनृप सार्धसहस्रमानसहितं कुम्भैश्च युग स्तुत । ग्रन्थेऽप्यष्टसहस्रमभिमितया सन्तसपर्यंकसिते कुर्यात् सोऽभ्युदयं धियां समुदयं श्रीहर्षमोक्षीगुरु ॥ १४ ॥

६ " श्रीमेघविजयनाम्नोपाध्यायोऽध्यापनतत्परः परम् । चन्द्रप्रभाव्याकरणं व्यधाद् भानुचन्द्रबुद्धि वृद्धिकरी ॥ ११ ॥
महोदधिनाम्ना मदीयशिष्येण सिद्धान्तयुक्ता वर कौमुदी या ।
श्रीमेरुवदेशानुगता व्यधायि सर्वाश्रिया भानुधियो दयाय " ॥ १२ ॥

७ " हैमचन्द्रसुगुरो विनयस्य शिक्षा शास्त्रार्थयोऽसमम पूर्णपूर्णां रसेन ।
सौभाग्यवस्य विनये कृपासेन योऽसौ सौभाग्य मेरुविजयादिभिरीदयमाम ॥ १५ ॥
—चन्द्रप्रभाव्याकरण पूर्णप्रशस्तिप्रशस्ति ।

૧૪ હૈમશબ્દચન્દ્રિકા—આ વ્યાકરણ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક પ્રવેશ માટે બહુ જ સંક્ષિપ્તમાં બનાવેલ છે. આ ગ્રંથ 'કચ્છ-પત્રી, ખેતશી ખીમજી' તરફથી પ્રગટ થયો છે.[1]

૧૫ હૈમશબ્દપ્રક્રિયા—આ વ્યાકરણ ગ્રંથ ઉપર્યુક્ત ચન્દ્રિકાથી મોટો છે. તેની પ્રતિ પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં છે.

(જ્યોતિષગ્રંથ)

૧૬ વર્ષપ્રબોધ—રચના સમય જ્ઞાત નથી, પરંતુ ગ્રંથની અન્ત્ય પ્રશસ્તિમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પટ્ટધર શ્રી વિજયરત્નસૂરિની શાસનધુરામાં આ ગ્રંથ બનાવ્યો એવું સ્પષ્ટ ગ્રન્થકારે જ લખ્યું છે. તેથી પ્રતીત થાય છે કે આ ગ્રંથની રચના સં. ૧૭૩૨ માં શ્રી વિજયરત્નસૂરિ આચાર્ય બન્યા તે પછી થઈ, એમ નક્કી થાય છે.[2] પોતાના શિષ્ય મેરુવિજયનું તેમાં સ્મરણ કર્યું છે. ગ્રંથમાં તેર અધિકાર છે; ઉત્પાતપ્રકરણ, કર્પૂરચક્ર, પદ્મિનીચક્ર, મંડલપ્રકરણ, સૂર્ય અને ચન્દ્રના ગ્રહણનું ફલ, પ્રત્યેક માસમાં વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાવવાના અને બંધ કરવાના મંત્ર-યંત્ર, સાઠ સંવત્સરોનાં ફલ, ગ્રહોની રાશિઓ ઉપર ઉદય અસ્ત વા વક્રીનું ફલ, અયન માસ પક્ષ અને દિનનો વિચાર, સંક્રાન્તિફલ, વર્ષના રાજા મંત્રી આદિનો, વરસાદના ગર્ભનો, વિશ્વાનો, આયવ્યયનો વિચાર, સર્વતોભદ્રચક્ર અને વરસાદ જાણવાના શકુન આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે. ગ્રન્થકારે ઉત્પાતપ્રકરણનો સંબંધ સ્થાનાંગસૂત્ર નામના

१ श्रीविजयप्रभसूरेः प्राप्य निदेशं कृपादिविजयपदैः । श्रीमेघविजयपाठकवर्यः कुर्वे चन्द्रिकां चारु ॥
श्रीहापा सरसामो दृष्टा विविधमोघ जातस्य । [श्रोता शासना सुगमापा पठनार्थ पठनकर्त्री शिष्यहेतु ॥]

टीका श्रीविजयप्रभसूरेरित्यादि स्पष्टम् । श्रीमद् विजयप्रभ तो श्रीविजयो तस्मात् युक्ता प्रभा कृपाविस्तेन प्रतिपदा शोभा यस्मिन् हेतुः सूरिगणपतिस्तस्य सेवक कृत ग्रन्थधार्मा चन्द्रिकामिव चन्द्रिकां प्रकाशकर्त्री करोमि ।
श्रीहापा इति हैमशब्दवृत्तिरस्याः । के के भावाः ? जातस्यासन्नस्यास्य कार्य सुगमं तस्य शापका न सन्ति सर्वेऽपि सुगमा सदा यस्या प्रभुत्वात् । सुगमाया चन्द्रिकायाः शिष्याणां सकलमायमयूखावा अपभी कृपप्रसादात् सैव पठनार्थ विशेषण कर्त्री शिष्यहेतुः ॥ —हेमशब्दचन्द्रिकाव्याकरण ग्रन्थप्रशस्ति ।

२ श्रीमत्तपागणविभुः प्रसरत्प्रभावः प्रद्योतते विजयरत्नप्रभनामसूरिः ।
तत्पट्टपद्मतरणिर्विजयादिरत्नः स्वामी गणे महसा विजितपुरस्य ॥
तत्प्राज्यसुते जयति विजयविमानभेऽभूद् विद्याम् कृपादिविजयो विबुधप्रसेव्यः ।
शिष्योऽस्य मेघविजयाभ्यपाठकोऽसौ ग्रन्थं कृतः सुकृतकामदर्शेऽत्र तेन ॥
—वर्षप्रबोध ग्रन्थप्रशस्ति ।

શ્રી જૈન સૂત્ર સાથે બતાવ્યો છે. આનું બીજું નામ 'મેઘમહોદય' પણ છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને ભાષામાં છે. હિંદી-ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થઈ પ્રગટ થયેલ છે.

૧૭ રમલશાસ્ત્ર—યદ્યપિ આ ગ્રન્થ મળ્યો નથી. પરન્તુ ઉપર્યુક્ત 'મેઘમહોદય'માં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ ગ્રન્થ પણ પોતાના શિષ્ય મેરુવિજય માટે રચ્યો હતો.

૧૮ હસ્તસંજીવન—આ ગ્રન્થના ૫૨૫ શ્લોકો છે. તે ઉપર કર્તાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ 'રેખાશાસ્ત્ર' નામે છે. આ ગ્રંથ હસ્તરેખાના વિષયમાં શાસ્ત્રીય જ્યોતિષનું સપ્રમાણ સુરેખ વર્ણન પૂરું પાડે છે. તેનું બીજું નામ 'સિદ્ધજ્ઞાન' પણ છે. આ ગ્રંથ 'મોહનલાલજી ગ્રંથમાલા'માં પ્રગટ થયો છે અને ભાષાંતર તથા ચિત્રો સાથે આ ગ્રંથમાં આપેલ છે.

૧૯ ઉદયદીપિકા—આ ગ્રંથમાં પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિ માટેનું વિશદ વર્ણન છે. સં. ૧૭૫૨ માં શ્રાવક મદનસિંહ માટે પ્રશ્નોત્તરરૂપે રચેલી છે.[1] આ ગ્રન્થ છપાયો નથી.

૨૦ પ્રશ્નસુન્દરી—આ ગ્રંથમાં પણ પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિનું ટૂંકમાં વર્ણન છે. આની પ્રશસ્તિમાં કેટલાક ગ્રંથોનો રચનાક્રમ પણ જણાવ્યો છે.[2] આ ગ્રંથ અમારી સિરીઝમાં હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે.

૨૧ વીસાયંત્રવિધિ—આમાં વીસાયંત્રની વિધિનું વર્ણન છે. જે પદ્માવતી સ્તોત્રના અન્તર્ગત શ્લોક વિવરણ પર વૃત્તિ સમાન છે. તેમાં વર્ણન પતાક,[3]

---

१ 'नत्वार्हन्तं पार्श्वमात्मस्वरूपं छन्दोभ्यः परिस्थितम् । श्रीमान् मदनसिंहात् सिद्धे धर्मलाभः प्रतन्यते॥१॥
—उदयदीपिका, प्रारम्भ ।

२ "वर्षेऽसौ प्रश्नसुन्दर्यां पूर्णां मातुर्यथासिनाम् । ग्यानकेमीनुरूपां (?) धार्या त्वार्या विभिः प्रिये ॥ १ ॥
प्रेष्यरत्नपागणपतेर्विजयप्रभाख्यसूरीशितुः कविकृपाविजयस्य शिष्य ।
वाके विचार्य रचना ह्यस्तु मित्या मोगप्रिये समनुयोजितधर्मकमात् ॥ २ ॥
सूर्याब्दप्रमतो यावत् यावन्मेघमहोदयः श्रीमत्प्रश्नसुन्दर्येऽस्मिन्नन्ये तावत् त्रिपुरसुन्दरी॥३॥
पद्मावती नागलोके मर्त्यलोके प्रभावती । भुवनेशीश्वरी स्वर्गलोके त्रिपुरसुन्दरी ॥ ४ ॥
तद् मुख्य (!) मेघविजये वाचके (वाचक) प्रश्नसुन्दरी । विहिता धर्मलाभेन पूरता गच्छतो (प्रसरतीं) प्रिया ॥ ५ ॥
आर्य सामुद्रिकं नाम्ना द्वितीयं साकविश्रुतम् । तत्त्वमाख्यं तृतीयं स्यात् तुर्यं त्रिपुरसुन्दरी ॥६॥
प्रमाणपरमभिधानाख्यं शुद्धं प्रकरणं स्मृतम् । पञ्चमं पञ्चमैर्वाच्यं संयोज्यात्यधिकयोत्कलैः ॥७॥
—प्रश्नसुन्दरी प्रान्तप्रशस्ति (आचार्य श्रीसमाधानसूरिपासेथी प्राप्त)।

३ "श्रीमेघविजया प्राज्ञाः गण्यायपदविभूता । भूमिभ्योऽस्याधिकाप्यस्य व्याख्यायां यदवादिदम् ॥१॥
विजयपद्मसमाये—

વિજયયંત્ર વાપરવાની વિધિ છે આ સિવાય બીજા કેટલાક યંત્રો પણ હોય એમ પણ જણાય છે [1]આ ગ્રન્થ અમારી સિરીઝમાં પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા છે

(અધ્યાત્મ)

૧૨ માતૃકાપ્રસાદ—રચના સમય સં ૧૭૪૭. આ ગ્રંથ અધ્યાત્મવિષયનો છે આ ગ્રન્થમાં "ૐ નમ: સિદ્ધમ્" વાક્યાર્થ પર વિવરણ કર્યું છે અને ૐ શબ્દનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટરૂપે બતાવ્યું છે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ધર્મનગર (ધરમપુરી)માં બનાવ્યો એવું સ્વયં ગ્રન્થકારે જ લખ્યું છે[2]

૧૩ બ્રહ્મબોધ—આ ગ્રન્થ યદ્યપિ મળ્યો નથી પરન્તુ સંભવત: તેમાં આધ્યાત્મિક વિષયોનું વર્ણન હશે, એમ લાગે છે

૧૪ અર્હદ્ગીતા—આ ગ્રંથના ૩૬ અધ્યાયો છે અને તેમાં જૈનદર્શનનું વર્ણન સ્પષ્ટરૂપે કર્યું છે આ ગ્રંથ "મહાવીર ગ્રન્થ માળા"માં પ્રગટ થયો છે[3]

---

१ "मर्दे राजुकमेदार्नां स्वलात् विधानिषण्णकम् । निर्मितं मेघविजयनाम्ना विमलवृत्तिकम् ॥१॥
वर्णपरेन विधानप्रयप्रस्या—
"प्राचीनानुसारेणाविमापयामाविरिक्ततेऽपि । हताजुकयन्त्र रचितं वनापादयन्त्रं प्रणे हिये ॥२॥
तस्मात्संगुणतपियोपाध्यायपास्यमेधविजयेन । विहरजिनयन्त्रमिदं स्फुरोहतं
विजयपदकम् ॥ ३ ॥
रेफास्य व्यञ्जनमेलिकोपस्थं पञ्च वा रिपवः । सर्वमान् विधायन्ते
मेघादिविजयोदितम् ॥ १९ ॥
पद्मावतीस्तवनं कथितविधिविधानप्रतिष्ठा—
वाचकमेघविजयवर्णितापन्नागुणविरतम् । श्रीवीर पार्श्वकल्पभानुमत्वाकस्तु सिद्धिरम् ॥
विजययन्त्रात्प्रमस्या पद्ममठर्षि राशिपन्नप्रतिष्ठा—
रेखा गणनाया मणकया स्वगतदिनयन्त्रस्य । संवत्सरे विवृत
वाचकमेघादिविजयेन ॥ १० ॥
"तपागच्छेशसूरीशविजयप्रभसेवकः । कृपाविविजयधीराणां शिष्योऽर्हच्छासनप्रिये ॥५॥
—मनुभूतसिद्धविद्याविकल्पसंग्रह ।
२ ॐ नमः सिद्धमित्यादेर्वाम्नायस्य वर्णनम् । चक्रे श्रीमेघविजयोपाध्यायो
धर्मसात्वनम् ॥
संवत्सरेऽश्वकायर्षिभूमिते (१७४७) पोष शुक्लके । श्रीधर्मनगरे ग्रन्थ
पूर्णोऽयमभिधिरिषत् " ॥
—मातृकाप्रसाद ग्रन्थप्रशस्ति ।
३ " एतोऽभिनं विज्ञाय मातृकया व्याख्यानमारेभि मया विधया । श्रीतत्त्वगीतादिक-
सम्मतीकाऽध्यायेषु मध्येषपियोत्तरेषु " ॥
—मातृकाप्रसाद ।

વળી તેમણે 'પંચતીર્થસ્તુતિ-સટીક', તેમજ 'ભક્તામરસ્તોત્ર' પર ટીકા રચી છે સિવાય કવિએ અનેક ગુજરાતી કૃતિઓ-૧ જૈનધર્મદીપક ૨ જૈન શાસન દીપક ૩ આહારગવેષણા, ૪ શ્રી વિજયદેવસૂરિ નિર્વાણરાસ ૫ કૃપાવિજય નિર્વાણરાસ, ૬ ચોવિશ જિન સ્તવન, ૭ પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર, વગેરે રચેલી મળી આવે છે

સર્વ છેવટે હસ્તસંજીવનના તલસ્પર્શી અભ્યાસી અને સંશોધક સ્વર્ગસ્થ શ્રીમદાચાર્ય શ્રી વિજયક્ષમાભદ્રસૂરિશ્વરજીને અમો અહીં યાદ કરીએ છીએ. તેઓએ આ પુસ્તકના મૂળ અને ભાષ્યનું જલંધર (પૂર્વ પંજાબ)માં મહતા સોમેશ્વરના પુત્ર દયારામના પુસ્તક ઉપરથી સંવત ૧૭૯૫ શકે ૧૬૬૦ના વૈશાખ વદ ૧૨ મંગળવારે અજમેરી ટીકારામ ભવાનીદત્તે લખેલા પુસ્તક ઉપરથી સંશોધન કર્યું છે આ સંશોધનનો આ પુસ્તકના સંપાદનમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે સ્વર્ગસ્થની મનકામના હસ્તસંજીવનનું સર્વાંગ સુંદર સંપાદન જોવાની હતી. પણ કમનસીબે તેઓ આ ગ્રંથના પ્રકાશન પૂર્વે જ સ્વર્ગસ્થ થયા છે એ શોચનીય છે સ્વર્ગસ્થે સંપાદન કરેલું મૂળ અને ભાષ્ય સાથેનું હસ્તસંજીવનનું પુસ્તક તથા પ્રમસુંદરીની શ્રીમદ્‌ની હસ્તલિખિત પ્રત અમોને જ્યોતિષશાસ્ત્રાભ્યાસી તપસ્વી મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજીએ ઉપયોગ કરવા આપી છે એટલે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આમ અમો હસ્તસંજીવનના મૂળ તથા ભાષ્યનું સંપૂર્ણ સંપાદન કરવા શક્તિમાન થયા છીએ. આ ગ્રંથમાં હસ્તસંજીવનને મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે આપેલું છે અને તેમાં આવતાં શ્લોકો, કોષ્ટકો વગેરેને સારી રીતે સમજાય તેવી રીતે રજુ કરેલા છે વિશેષમાં હસ્તસંજીવનના વિષયને માર્મિક રીતે સમજાય તે માટે ભૂમિકા તથા નિમિત્તશાસ્ત્ર સંબંધી વિસ્તૃત નિબંધ પણ આ ગ્રંથમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા છે એટલે હસ્તસંજીવનનું આ સંપાદન અભ્યાસીઓને રુચિકર થઈ પડશે. એમાં બે મત છે જ નહિ

સામુદ્રિકશાસ્ત્રની આ પહેલા એક આવૃત્તિ જુના હિંદી ભાષાન્તર સાથે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર નામથી વેંકટેશ્વર પ્રેસમાંથી બહાર પડી હતી આ પુસ્તકના ભાષાન્તરમાં જે કંઈ ત્રુટીઓ હતી તે બધી આમાંથી દૂર કરી છે અને ગ્રંથ સારી રીતે સમજમાં આવે, તે માટે નવગ્રહોક્ત પશુ પક્ષી સાથેના મનુષ્ય અંગ પ્રત્યંગનાં સરખાવેલા લક્ષણોને વિવિધ ચિત્રોથી દર્શાવેલાં છે ભાષાન્તર તથા વિષય સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં કચાશ રાખવામાં આવી નથી અને અત્યારપૂર્વે શરીર સામુદ્રિકનાં છપાએલાં દરેક પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તકને રમણીય, ચિત્તાકર્ષક તથા મર્મોદ્‌ઘાટન કરવામાં આવ્યું છે એ પ્રાણીઓના અંગ પ્રત્યંગનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ ન થયું હોય તો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર સમજાતું જ નથી આ ત્રુટી અમોને વળી સાલતી હતી અત્યાર પહેલાં કોઈ

પણ સંપાદક કે પ્રકાશકનું તે તરફ ધ્યાન જ ગયું નથી. સર્વ પ્રથમ આમાં જ આ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ચિત્રો ગુજરાતના સમર્થ કલા વિવેચક ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળે તૈયાર કર્યાં છે. એટલે તેની સુંદરતા તથા પ્રમાણિકતા માટે કહેવાનું રહેતું જ નથી.

સામુદ્રિકતિલકની આ ગુજરાતી સચિત્ર આવૃત્તિ સર્વ પ્રથમ જ થાય છે. અત્યાર પહેલાં ઉપર જણાવ્યું તેમ વેંકટેશ્વર પ્રેસનું મૂળ અને હિંદી ભાષાન્તર પ્રગટ થયું હતું. થોડાંક વર્ષો પહેલાં શ્રીયુત રઘુનાથ શાસ્ત્રી પટવર્ધને સામુદ્રિકતિલક નામના ગ્રંથમાં આ પુસ્તક મરાઠી ભાષાન્તર સાથે સંપાદન કર્યું છે. પરંતુ અમારું સંપાદન સ્વતંત્ર જ છે અને તે સહેજે સમજાય તેમ છે.

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, હસ્તકાંડ, આ બે ગ્રંથનું સંપાદન હિન્દની કોઈ પણ ભાષામાં થએલું જાણવામાં આવ્યું નથી. સર્વ પ્રથમ આ સંગ્રહમાં જ તે લેવામાં આવ્યા છે. સામુદ્રિકશાસ્ત્રના શ્લોકો ઘણાં પુસ્તકોમાં ઉદ્ધૃત થએલા જોવામાં આવે છે. વિવેકવિલાસકારે તેનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ગ્રંથ અતિ પ્રાચીન છે એટલું જ કહેવું બસ થશે.

હસ્તકાંડ કે જે ચૂડામણિના વિષયનો જ ગ્રંથ છે તેની પ્રત અમોને પાટણના દેવશીના પાડાના ભંડારમાંથી વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે મેળવી આપી હતી. તેઓશ્રીના કહેવા મુજબ અત્યારસુધી અમદાવાદ તથા પાટણના જૈન ભંડારોની, જાણવામાં આવેલી લગભગ ૫૦ પચાસ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોમાં હસ્તકાંડની બીજી કોઈ પ્રત નથી આવી. દુર્લભ પ્રત મેળવી આપવા માટે તેઓશ્રીનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

અર્હચ્ચૂડામણિસાર પ્રતાકારે ઘણી જ અશુદ્ધ રીતે મહાવીર ગ્રંથમાળા ધુળીઆથી પ્રકાશિત થએલ હતો. આ પ્રકાશન ઉપરથી જ સંશોધિત પાઠ સાથે અહીં તેને મૂકવામાં આવ્યો છે.

હસ્તકાંડ તથા અર્હચ્ચૂડામણિની બીજી પ્રતોના અભાવમાં પાઠશુદ્ધિ તથા અર્થસંગતિ ઘણી જ કઠીન થઈ પડી હતી, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી અમોએ તેની બને તેટલી શુદ્ધતા અર્થસંગતિ અને ભાષાન્તર તેના જ જેવા ચન્દ્રોન્મીલન, પ્રશ્નકુતૂહલ વગેરે ગ્રંથોના અભ્યાસપૂર્વક કરી છે. આમ હોવા છતાં ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો તજ્જ્ઞ વિદ્વાનો હંસક્ષીર ન્યાયથી અમોને ક્ષમા કરશે, એમ આશા છે.

આ પાંચ ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં ભાઈશ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાબે તનમન ધનથી કામ કર્યું છે. આટલી બધી મોંઘવારીમાં ઉંચા આર્ટ પેપર ઉપર સચિત્ર

આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું સાહસ ગુજરાતના પ્રકાશકોને અગ્રભાગ પમાડનારૂં લાગશે. આ ગ્રંથોનું પ્રકાશન તેમના જેવા સાહસિકોથી જ થઇ શક્યું છે હિસાબ ગણનાની દૃષ્ટિ આમાં રાખેલ જ નહિ. ફક્ત આધારે ગણાતા પ્રાચીન શાસ્ત્રના ઉદ્ધારની ધગશ જ આ કાર્ય કરાવી શકી છે તેઓની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થાય એમ હરકોઈ સહૃદય ચાહે જ ઈશ્વર તેમને સફળ બનાવે, અને હવે પછી પણ તેમણે કરવા ધારેલા હીરકલશ જૈન જ્યોતિષ, અર્ઘકાંડ તથા ચન્દ્રોન્મિલનના પ્રકાશનનો તેમને સુયોગ પ્રાપ્ત થઈ સફળતા મળે તેવી પરમાત્મા પાસે અભ્યર્થના છે ઇતિ શમ્

મણિયારાની ખડકી પાસે,
માદીના, અમદાવાદ
વિજયાદશમી
સં ૨૦૦૪ વૈક્રમી

હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની
જ્યોતિષાચાર્ય

જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો

અનુક્રમણિકા

વિષય	શ્લોક	પૃષ્ઠ
૧ આમુખ		૧-૧૧
૨ નિમિત્તશાસ્ત્ર (નિબંધ)		૧૭-૫
અષ્ટાંગનિમિત્ત, આઠ-નિમિત્તશાસ્ત્રના ગ્રન્થો		૧૯
અંગવિદ્યા પ્રથમ નિમિત્ત		૨૧
સ્વપ્નશાસ્ત્ર દ્વિતીય નિમિત્ત		૨૫
સ્વરશાસ્ત્ર-તૃતીય નિમિત્ત		૩૧
ભૌમશાસ્ત્ર—ચતુર્થ નિમિત્ત		૩૯
વ્યંજનશાસ્ત્ર પંચમ નિમિત્ત		૪૩
લક્ષણશાસ્ત્ર ષષ્ઠનિમિત્ત		૪૩
ઉત્પાતશાસ્ત્ર સપ્તમનિમિત્ત		૪૪
અંતરિક્ષ શાસ્ત્ર અષ્ટમનિમિત્ત		૪૫
સિદ્ધાન્ત જ્યોતિષ ગ્રન્થ		૪૭
હોરા જ્યોતિષ ગ્રન્થ		૪૮
સંહિતા જ્યોતિષ ગ્રન્થ		૪૮
અષ્ટાંગનિમિત્તનો સંહિતામાં સમાવેશ		૫
૩ પ્રથમગ્રન્થઃ		
હસ્તસંજીવન	શ્લોક	પૃષ્ઠ
દર્શનાધિકાર ૧	૧-૫૧૯	૫૧-૧૨૪
અ શાસ્ત્રપીઠિકા હસ્તસંજીવનવ્યાખ્યા ૧	૧-૧૦૭	૫૧—૮૮
બ હસ્તદર્શનાર્થં પુણ્યસાધનનામાપ્રકાશ ૨	૧-૧૯	૫૧—૫૪
હાથમાં આઠ તીર્થ પાંચ સિદ્ધસ્થાનતીર્થ	૧-૨૧	૫૫—૬૬
ચિહ્નિત જિનેશ્વર, જિનેશ્રી, પરમશ્રેષ્ઠી	૧-૩	૫૫
સિદ્ધશિલા વગેરેનાં દર્શન	૪-૫-૬	૫૫—૫૬
હસ્તદર્શન માટે ન્યાય	૮	૫૬
આપણાં હૃદય સ્વર	૧	૫૭
હાથમાં પાર્શ્વનાથ, મહાવીર	૧૧	૫૮
અને પ્રભુ નેમનાથ	૧૮	૬૬
હાથમાં સર્વતીર્થમય	૧૯	
ક નામમાહાત્મ્ય ૩	૨૧	૬૬
હસ્તનામ	૧-૧૪	૬૨—૬૪
અંગુષ્ઠનામ	૧-૨	૬૨
આંગળી નામ	૩	૬૨
તર્જનીનાં નામ	૪-૫	૬૨
	૬	૬૩

મધ્યમાની નામ	૬	૧૩
અનામિકા નામ	૭	૧૩
કનિષ્ઠિકા નામ	૭	૧૩
વિધાનામ	૮	૧૩
અંગુષ્ઠમૂળની નામ	૮	૧૩
મણિબંધની નામ	૯	૧૩
કરભની નામ	૯	૧૩
હસ્તપૃષ્ઠની નામ	૧૦	૧૩
હસ્તતળની નામ	૧૦	૧૩
નખ નામ	૧૧	૧૪
પિતૃરેખાની નામ	૧૨	૧૪
માતૃરેખાની નામ	૧૩	૧૪
આયુરેખાની નામ	૧૩	૧૪
અંગુલીપર્વ નામ	૧૪	૧૪
હાથના પ્રમાણની નામ	૧૫	૧૪
૨ હસ્તવિલોકનાધ્યાય ૪	૧-૧૭	
પુરુષ પાસે હાથ દેખાડવા જવાનો વિધિ	૧-૫	૧૫
ગુરુનું લક્ષણ	૬-૭	૧૬
ગુરુએ રાખવાનો નિયમ	૮-૧૦	૧૬
રાત્રીએ હાથ જોવાનો નિયમ	૧૧	૧૭
સ્ત્રી પુરુષ-નપુંસકના હાથનો નિયમ	૧૨-૧૪	૧૭
ગુરુને ભેટ આપવી	૧૫-૧૭	૧૭
૩ રેખાધિકાર ૫	૧-૯૫	૧૮-૮૮
તિથિઓ	૧-૧૮	૧૮
વારઓ	૧૯-૨૯	૭૩
નક્ષત્રો	૩૦-૩૩	૭૪
રાશિઓ	૩૪-૩૫	૭૫
ગ્રહો	૩૬-૩૭	૭૬
વર્ણો	૩૮-૪૯	૭૭
માસઓ	૫૦-૫૮	૭૮
પક્ષો	૫૯	૭૯
દિનઓ	૬૦-૬૩	૮૦
ઘટિકાઓ	૬૪-૬૭	૮૧
પળઓ	૬૮-૭૩	૮૧
વર્ષઓ	૭૪-૭૭	૮૨
દેવગણો	૭૮	૮૩
દેશઓ	૭૯-૮૦	૮૩

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
રેખાગણિતવિભાગ ૨	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

મસ અને લાભરેખા	૭૮	૧૧૧
જન્મસમય જાણવાની રીત	૮૧	૧૧૧
પત્નીના મરણનું જ્ઞાન	૮૨	૧૧૨
લોભ રેખા	૮૭	૧૧૨
સંતાન રેખા	૮૮	૧૧૩
ઇષ્ટકાળ જ્ઞાન	૯૨	૧૧૩
માતાપિતાના મૃત્યુનું જ્ઞાન	૯૪	૧૧૪
સ્નેહ અને સ્વત્વ જ્ઞાન	૯૫	૧૧૪
જાત્યાદિ જ્ઞાન	૯૭	૧૧૪
હસ્તબિંબસમ સમાપ્ત		
આયુરેખાનું સ્વરૂપ અને ફળ	૧ ૧	૧૧૫
ધનરેખા „ „	૧ ૮	૧૧૬
માનરેખા વિચાર	૧૧૩	૧૧૭
ઊર્ધ્વરેખાના ભેદ	,૧૧૬	૧૧૭
સ્ત્રીરેખા	૧૨૧	૧૧૯
વિદ્યારેખા	૧૩	૧૧૯
રવાત અને નાગરેખાઓ	૧૩૧	૧૨
ચક્રોનું બાધકત્વ ઉદાહરણ સાથે	૧૩૪	૧૨
સંતાન રેખા	૧૩૬	૧૨૧
ભાઈ બહેનની રેખા	૧૪૩	૧૨૧
વિવાહની જન્મસ્થાન	૧૪૨	૧૨૨
હાથમાં બત્રીસ લક્ષણો	૧૪૬	૧૨૪
ચિન્હોનું ફળ હસ્તજીવન મતાનુસાર	૧૪૭-૧૭૨	૧૨૪-૧૨૬
આંગળીઓની ગોઠનું ફળ	૧૭૧	૧૨૬
મત્સ્યાદિ ચિન્હોનું મતાંતરોનું ફળ	૧૭૪	૧૨૭
જૈન સામુદ્રિકના ચિન્હોનું ફળ	૧૮૮	૧૨૯
કરરેખા પ્રકરણપ્રોક્ત ચિન્હોનું ફળ	૧૯૪	૧૩
મણિરેખા કરરેખા પ્રકરણપ્રોક્ત	૨ ૪	૧૩૧
મકરનું લક્ષણ અને ફળ	૨૧	૧૩૨
યતીરેખા	૨૧૧	૧૩૨
લગ્નરેખા	૨૧૨	૧૩૨
ધર્મરેખા }	૨૧૬	૧૩૨
વિલપીઠ રેખા }	૨૧૬	„
આમર્ષરેખા અને સમાધિ મરણરેખા	૨૧૮	૧૩૩
ધનરેખા અને ભિક્ષારેખા કરરેખા પ્રકરણપ્રોક્ત	૨૧૯	૧૩૪
મૃત્યુરેખા કરરેખા પ્ર અને ભો તાજીક	૨૨૩	૧૩૪
સ્ત્રીરેખા અને મિત્રરેખા	૨૨૬	૧૩૫
યવરેખા	૨૨૭	૧૩૫

ધનરેખા	૨૨૮	૧૩૫
સ્ત્રીરેખાથી મતભેદ	૨૨૯	૧૩૫
તલલક્ષણ	૨૩૧	૧૩૫
બાળરેખા વિવાહરેખા	૨૩૨	૧૩૫
ત્રુટરેખાઓ અને ચિત્રરેખાઓ	૨૩૪	૧૩૬
આંગળીઓની વચ્ચની રેખાઓનું ફળ	૨૩૫	૧૩૬
વિશેષાધિકાર ૪	૧-૪૭	૧૩૭-૧૪૪
વિષયપ્રવેશ	૧	૧૩૭
નખલક્ષણ	૨	૧૩૭
આવર્તલક્ષણ	૪	૧૩૮
સ્ત્રીઓની રેખાઓ સંબંધી વિશેષ કથન	૧૨	૧૩૯
પુરુષના અન્ય ભાગનું વર્ણન	૨૭	૧૪૧
ઉપસંહાર	૪૨	૧૪૩
સમાપ્તિસાર	૪૩	૧૪૩
દ્વિતીયસર્ગ		
સામુદ્રિકતિલક	૧-૫૪૦	૧૪૪-૨૧૧
પ્રથમોઽધિકાર	૧-૨૯૮	૧૪૪-૧૬૧
મંગલાચરણ	૧	૧૪૪
સામુદ્રિકશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ	૨	૧૪૫
આંગવિભાગ	૧૪	૧૪૭
પગના તળીયાનું વર્ણન	૨૭	૧૪૯
પગની આંગળીઓ અને નખનું વર્ણન	૩૫	૧૫૦
પગની પીઠનું વર્ણન (ઘુંટી અને એડી આદિ)	૪૫	૧૫૨
પગની નળીનું વર્ણન	૫	૧૫૨
પગના નળ ઉપરની રૂંવાટી	૫૩	૧૫૪
પગના ઢીંચણ, સાથળ અને તે ઉપરની રૂંવાટી	૫૭	૧૫૫
પ્રતિભાગ પગના સાંધા	૬૩	૧૫૬
ગુહ્ય	૬૮	૧૫૭
વૃષણ, લિંગ	૬૯	૧૫૮
વીર્ય, મૂત્ર	૮૫	૧૬૧
રુધિર	૯૨	૧૬૨
કટી, નાભિ,	૯૫	૧૬૨
કુક્ષી ઉદર, (પેટ)	૧૦૧	૧૬૩
પાર્શ્વ, પેટની વળી, હાથ	૧૦૯	૧૬૪
વક્ષ સ્થળ (છાતી ભૂમિ) સ્તન	૧૧૩	૧૬૬
ખભાની ઘાંટી, ખભા ભાગ	૧૧૮	૧૬૭

આયુ લાભ, પગે અને હથેળી	૧૨૪	૧૧૮
પીઠિ, હાથની પીઠ હથેળીનો રંગ	૧૩	૧૧૯
મીન (મત્સ્ય) આદિ ચિહ્ન, રેખાઓ	૧૩૬	૧૧૯
પીઠ (બરડો) વદન, મનુ	૨	૧૭૯
ચિબુક હડપચી, ડાચાં, દાઢી	૨ ૬	૧૮
ગંડસ્થળ, કપોલ મુખ	૨૧૧	૧૮૧
ઓષ્ઠ	૨૧૮	૧૮૨
દાંત	૨૨૨	૧૮૩
જીભ	૨૨૮	૧૮૪
તાળવું, ગળાની ઘંટી	૨૩૨	૧૮૫
હાસ્ય	૨૩૫	૧૮૫
નાસિકા (નાક, નસકોરાં) છીંક	૨૩૭	૧૮૫
આંખ	૨૪૫	૧૮૭
પાંપણ, નિમેષ	૨૫૯	૧૮૯
રુદન ભ્રમર	૨૬૬	૧૯૧
કાન, મનની ચૂંટી	૨૭૨	૧૯૨
માથું કપાળ, કપાળની રેખાઓ	૨૭૭	૧૯૨
વાળ	૨૯૪	૧૯૫
શરીર	૨૯૬	૧૯૫
દ્વિતીયોઽધિકારઃ	૧-૯૯	૧૯૬–૨૧
ક્ષેત્ર આદિ વિભાગ	૧	૧૯૬
સંહતિ ,,	૨	૧૯૬
સાર ,,	૬	૧૯૭
અનૂક ,,	૧૩	૧૯૮
સ્નેહ ,,	૧૬	૧૯૮
ઉન્માન	૨	૧૯૯
પ્રમાણ	૨૪	૧૯૯
માન	૩૩	૨ ૧
ક્ષેત્ર	૪૫	૨ ૪
પ્રકૃતિ	૬૨	૨ ૫
મિશ્રક	૬૮	૨ ૬
મનુષ્યનાં ૩૨ લક્ષણો	૮૮	૨ ૯
તૃતીયોઽધિકારઃ	૧-૪૬	૨૧૧-૨૧૭
આવર્ત (ભમરીઓ)	૧	૨૧૧
ગતિ	૧૪	૨૧૨
છાયા (કાન્તિ)	૧૯	૨૧૩

[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧૨૨	[illegible]
[illegible]	૧૨૪	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]

મુખ	૧૪૬	૨૩૬
ઓષ્ઠ	૧૪૨	૨૩૬
દંત	૧૪૮	૨૩૭
[illegible]	૧૫૩	૨૩૮
તાળવું	૧૫૭	૨૩૮
શ્વાસ	૧૬	૨૩૯
નાક	૧૬૧	૨૩૯
શિર	૧૬૨	૨૩૯
આંખ	૧૬૩	૨૩૯
પાંસળી	૧૭૨	૨૪૦
ભમરો	૧૭૪	૨૪૦
મન	૧૭૭	૨૪૧
લલાટ	૧૭૯	૨૪૨
માથું	૧૮૩	૨૪૨
વાળ	૧૮૫	૨૪૨
પઞ્ચમોઽધિકારઃ	૧-૧૪૯	૨૪૩-૨૬
આર્તવ, પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીઓનાં		
તત્ત્વ, મલ લક્ષણ ઇત્યાદિ	૧	૨૪૩
પ્રકૃતિ (વાતપિત્તાદિ)	૧૧	૨૪૪
ક કફ પ્રકૃતિ	૧૭	૨૪૪
ખ પિત્તપ્રકૃતિ	૨૨	૨૪૩
ગ વાતપ્રકૃતિ	૨૬	૨૪૭
પ્રકૃતિ (દેવ પિશાચાદિ ૧૨ પ્રકારની)	૩૨	૨૪૮
સ્ત્રીનાં કેટલાંક નિંદ્ય લક્ષણો	૪૪	૨૫
પદ્મિની, ચિત્રિણી શંખિની હસ્તિની	૫૮	૨૫૧
પતિનો ઘાત કરનારી સ્ત્રી	૬૫	૨૫૨
સ્ત્રીઓનાં કેટલાંક ખરાબ લક્ષણો	૭૨	૨૫૩
મૃગી, વડવા (ઘોડી) અને હસ્તિની	૯૨	૨૫૬
આદિ પ્રકારોના ભેદ		
યોનિ પદ્મિની થવાનું કારણ	૯૬	૨૫૭
ઋતુ ઇત્યાદિનો સંક્ષેપ	૯૯	૨૫૭
સ્ત્રીની વર્ષ (૧૨) ની અવસ્થા	૧ ૪	૨૫૮
ગર્ભ રહેવાનું કારણ	૧૧	૨૫૯
ગર્ભ	૧૧૧	૨૫૯
આર્તવ (ઋતુધર્મ)	૧૧૬	૨૬
રક્ત	૧૨૮	૨૬૧
સ્તન	૧૩	૨૬૨

પગ	૯	૨૬૧
પગનાં તળીયાની રેખાઓ, આંગળીઓ	૧૨	૨૬૧
પગની ઘુંટીઓ	૧૯	૨૬૨
કટિથી માંડી પર્યંતનાં લક્ષણો	૨૨	૨૬૩
લિંગ	૩૧	૨૬૪
નિતમ્બાદિ નાભિ કુક્ષી વગેરે	૩૭	૨૬૫
સ્તન	૪૧	૨૬૬
ગ્રીવા અને કંઠ	૪૫	૨૬૬
તાળવું દાંત, હોઠ	૪૯	૨૬૭
નાસિકા	૫૩	૨૬૭
આંખો	૫૫	૨૬૭
મુખ	૫૯	૨૬૮
લલાટ	૬૬	૨૬૮
સ્વર, રુવાં, નાસિકા અમરી આદિ	૬૪	૨૬૯
સ્ત્રીનાં ખરાબ લક્ષણો (અશિષ્યાદિ)	૬૯	૨૬૯
સ્ત્રીનાં સારાં ખોટાં લક્ષણો	૭૨	૩
પદ્મિન્યાદિ લક્ષણો	૧૧૧	૩ ૧
ઉપસંહાર	૧૨૧	૩ ૭
૪ ચતુર્થો પ્રસ્તાવઃ		
હસ્તકાંડ	૧-૨	૩ ૮
વિષય પ્રતિજ્ઞા	૧	૩ ૮
પરિભાષા પ્રકરણ	૬	૩ ૮
લાભાલાભ "	૧૧	૩ ૯
સુખ દુઃખ "	૧૮	૩૧૧
જીવિત મરણ "	૨૧	૩૧૧
જય પરાજય "	૨૭	૩૧૨
સુભિક્ષ અભાવાદિ "	૩૨	૩૧૩
ચિંતા પ્રકરણ (ધાતુ મૂળ)	૩૪	૩૧૩
વસ્તિધર્મ પ્રકરણ	૫૧	૩૧૬
શિલ્પ પ્રકરણ	૧	૩૧૭
ધન પ્રકરણ	૧૧	૩૧૮
અર્ધકાંડ પ્રકરણ	૬૧	૩૧૯
ગર્ભ પ્રશ્ન પ્રકરણ	૭૫	૩૧૯
ગમાગમ પ્રકરણ	૮	૩૨
વર્ષા પ્રકરણ	૮૫	૩૨૧
શલ્યોદ્ધાર પ્રકરણ	૮૯	૩૨૧
પ્રોષિત પ્રકરણ	૯	૩૨૨
મરણાકરણ વગેરે	૯૨	૩૨૨
૫ પંચમો પ્રસ્તાવ	ગાથા	
અર્હચ્ચૂડામણિ સારઃ (પ્રાકૃત)	૧—૭૧	૩૨૫ ૩૩૧

આમુખ

આ ગ્રંથ શ્રી મેઘવિજયગણિએ ક્યારે લખ્યો તે સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ ગ્રંથમાં ક્યાંય તેવો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ભાષ્યમાં સંવત ૧૭૩૭ ની સાલના ઉદાહરણ છે તેમજ ગ્રંથકારની લેખન પ્રવૃત્તિ સંવત ૧૭૧૮ થી શરૂ થઈ સંવત ૧૭૬૦ સુધી પહોંચેલી છે એટલે ૧૭૩૭ ની આજુ બાજુમાં મૂળગ્રંથ તથા તેનું ભાષ્ય પૂર્ણ થયું હશે. મૂળની તેમજ ભાષ્યની રચના જોતા અનુમાન થાય છે કે, ગ્રંથકારે સર્વ પ્રથમ મૂળગ્રંથ લખી કોઈ કોઈ કઠીન સ્થળે ટીપ્પણી રૂપ ભાષ્ય લખ્યું હશે, પરંતુ ત્યાર બાદ ઘણા વખત પછી ગ્રંથકારે સામુદ્રિકલહરી નામથી ભાષ્યની યોજના કરી છે, અને તેમા મૂળ તેમજ ટીપ્પણી રૂપે યોજેલા ભાષ્ય બંનેની ઉપર ભાષ્ય કર્યું છે

સામુદ્રિકલહરી ભાષ્ય તેમણે શા માટે લખ્યું ? તે વિષયમા તેઓ લખે છે કે

वाराणसीपुरि वसन् कविजीवराम मोरामबुद्धिरभिरामवयाविकामः ।
हेतुर्बभूव भवने विवृतेरमुष्या अस्याग्रहेण भवनादपि टीकनयत्या ॥

उपाध्यायो नाम्ना स भुवि विजयी मेघविजयः
कृतास्योपज्ञासौ विवृतिरमला यत्र सुभगा
यदेतस्यां मिथ्या कथनमथवा स्पष्ट मुदितं
विशुद्धयै बुद्धये वा न तु सुमनसस्तस्य भणिनः ॥

અર્થાત્ વારાણસી નગરીના રહીશ, વિશાળ બુદ્ધિવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષ જીવરામ કવિએ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી વિચારી આ ગ્રંથની ટીકા કરવા આગ્રહ કરી આ ટીકા બનાવવામાં કારણ બન્યા છે

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ આ સુભગ નિર્મળ વિવૃત્તિ પોતે કરી છે આ ટીકામાં કાંઈ પણ જો મિથ્યા કથન હોય અથવા કંઈક અસ્પષ્ટ રહી ગયું હોય તો તે વિજયી મેઘવિજય દોષપાત્ર નથી, પરંતુ તે બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ માટે છે

ગ્રંથકારને મંત્ર તંત્ર તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો સારો પરિચય તથા અભ્યાસ હોય

તેમ માલુમ પડી આવે છે તેમણે હસ્તસંજીવન, મેઘમહોદય તથા વર્ષપ્રબોધની રચના તેમજ અર્જુન પતાકાની રચના કરી પોતાના જ્યોતિષિક જ્ઞાનનો પરિચય આપ્યો છે જ્યોતિષના ગૂઢ રહસ્યો તરફ જ તેમનો ઝોક વધારે પડતો છે અને તેથી જ નષ્ટ જાતક વિષયમાં તેઓ ઉંડા ઉતરી મેઘમહોદયની રચના તથા અર્ઘકાંડ અને સમર્ઘ–મહર્ઘ (તેજીમંદી) ઉપર ખુબ ઉહાપોહ કરી વર્ષપ્રબોધની રચના કરી છે આથી સર્વોત્કૃષ્ટ હતા અમતૃપ્તિ કર્યા વિષયો ઉપર જ તેમનું લક્ષ્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે

ગ્રંથકારની પ્રતિભા વિલક્ષણ છે કાવ્ય સાહિત્યમાં સમસ્યાપૂર્તિ દ્વારા મેઘદૂત, નૈષધ અને માઘનો તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે તેમજ જ્યોતિષના ગૂઢ વિષયોને પોતાની પ્રતિભા નિકષ ઉપર કસી ગ્રંથરચના કરી છે તેમાં વળી હસ્તસંજીવનમાં અષ્ટાંગ નિમિત્તને એક હાથમાં જ વણી લીધું છે અષ્ટાંગ નિમિત્તની આઠે આઠ શાખાઓના પ્રમાણ તરીકે એક હાથને જ કલ્પી તેમાં સર્વનો અંતર્ભાવ કર્યો છે તે તેમની માઘ અને નૈષધ જેવા ગ્રંથોના અંતર્ભાવ કરવાની પ્રતિભાનું પરિણામ છે

ગ્રંથકારની આ સૂઝ નવીન છે? કે કોઈ વસ્તુ ઉપરથી પ્રેરણા મળી છે? તે વિચારતાં બીજી હકીકતને માનવાને કારણ મળે છે

ગ્રંથકારે દર્શનાધિકારના અંતમાં સામુદ્રિકભૂષણના કેટલાક શ્લોકો આપ્યા છે તે વિચારતાં હાથમાં જ દરેક વસ્તુની કલ્પના તેમણે તે શ્લોકો દ્વારા મેળવી હોવી જોઈએ, એમ અનુમાન થાય છે ગ્રંથકારનું એક જ ધ્યેય વિચારપથમાં વારંવાર આવે છે કે અષ્ટાંગ નિમિત્તનો કેવળ હાથમાં જ સમાવેશ કરવો. અષ્ટાંગ નિમિત્તનાં વિવિધ સાધનોની જગ્યાએ કેવળ હાથ એ એક જ સાધન લઈ દરેક રીતે ફલ કથન કરાય, એ એક જ વસ્તુને તેમણે સાબીત કરવા ગ્રંથલેખન રૂપ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને તેથીજ તેમણે હસ્ત દ્વારા અષ્ટાંગ નિમિત્તને સંજીવન આપી ગ્રંથનું નામ હસ્તસંજીવન રાખ્યું છે આ બધું પ્રતિભાપૂર્ણ તથા વિદ્વજ્જનમનોરંજન એક જ્ઞાન-સંપન્ન પુરુષ સિવાય બીજામાં સંભવવું અશક્ય છે ગ્રંથકારો તો અનેક થાય છે પરંતુ જેમનામાં નવીન કરવાની હોંસ હોય છે, શક્તિ હોય છે તે પૈકીના એક તરીકે શ્રી મેઘવિજયગણિજી માલુમ પડી આવે છે

આટલું બધું હોવા છતાં એક બીજી ખુબી એ છે કે ગ્રંથકાર ક્યાંય અહં-ત્વના ભોગ થઈ પડ્યા નથી. અને એક સમાલોચકની માફક જ જ્યાં ત્યાં પોતાનો

પરિચય આપતા ગયા છે વર્ષપ્રબોધમા ઠેરઠેર અનેક પ્રકારના મત-મતાંતરો એકઠા કરી ત્યા પોતાનો મત દર્શાવી ગયા છે હસ્તસંજીવનમા પણ લગભગ તેવું જ છે પરંતુ હસ્તસંજીવનની કલ્પના જ ભવ્ય છે અને લગભગ નવીન જેવી છે એટલે પ્રાચીન મતોની આલોચના તો તેમાં નહિ જેવી મળે છે પરંતુ ભાષ્યમા ઠેરઠેર માલુમ પડી આવે છે ત્રીજા વિમર્શમાં પણ શોધનારને જડી આવે તેમ છે

તે કાળના બીજા ગ્રંથકારો કરતા આ ગ્રંથકારની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે તેઓ પોતાના ભાષ્યમાં કેટલાક ગ્રંથોનો સારો પરિચય આપે છે દાખલા તરીકે સામુદ્રિકભૂષણ તથા શૈવસામુદ્રિકનો ગ્રંથકારે પરિચય આપ્યો છે આજે જેમ ગ્રંથનો આકાર, શ્લોકસંખ્યા, આદિ-અંત વગેરે ભાગ દર્શાવી પરિચય આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયજીએ તે ગ્રંથોના પરિચય આપેલો છે

(૨)

ગ્રંથ પરિચય

હસ્તસંજીવન સવાપાંચસો અનુષ્ટુપ શ્લોકોમાં રચાયેલો ગ્રંથ છે આ ગ્રંથને હસ્તસંજીવન સિદ્ધજ્ઞાન એમ પણ કહેવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત હસ્તસંજીવની એમ પણ કહેવામાં આવે છે ગ્રંથના પ્રમાણની સંખ્યા ગ્રંથકારે પોતે જ આપી છે પ્રશસ્તિના અંતમા પોતે કહે છે કે—

अनुष्टुभां सपादाग्रा ज्ञेया पञ्चशती ध्रुवम् ।
ग्रन्थे सतां मतादत्र मेघः श्रीरस्तु शाश्वती ॥

લગભગ બધો જ ગ્રંથ અનુષ્ટુપ્ છંદમાં રચાયેલો છે ફક્ત અધ્યાયના અંતમાં જેમ કાવ્યમા સર્ગના અંતે બીજો વૃત્ત છંદ યોજવામાં આવે છે, તેમ બીજા વૃત્તમાં ઉપસંહાર કરેલો છે જ્યોતિષના ગ્રંથોમા બહુધા આવી પદ્ધતિ માલુમ નથી પડી આવતી પણ ગ્રંથકાર એક મહાકવિ હોઈ અને ત્રણ ચાર મહાકાવ્યોના કર્તા હોઈ તેમની એ પદ્ધતિ જ પડી ગઈ હશે જે વિશેષ શોભા રૂપ બની ગઈ છે

સમગ્ર ગ્રંથ ચાર અધિકારોમા વહેંચાઈ ગયો છે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા અધ્યાયોને અધિકાર સંજ્ઞાથી ઓળખાવવાની પરિપાટી છે જો કે હસ્તસંજીવન કરણગ્રંથ નથી છતાં તેવી પરિપાટીનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે પહેલા અધિકારને દર્શનાધિકાર, બીજાને સ્પર્શનાધિકાર, ત્રીજાને રેખાવિમર્શનાધિકાર તથા ચોથાને

વિશેષાધિકાર એમ સંજ્ઞા આપેલી છે દરેક અધિકારમાં નાનાં નાનાં પ્રકરણો યોજેલાં છે કેટલીક જગ્યાએ તે પ્રકરણોને પણ અધિકારસંજ્ઞા આપેલી છે પરંતુ તે વાક્ય-વિધિમાં પટાવિભાગો પ્રક્રમો છે

પહેલા અધિકારમાં એટલે દર્શનાધિકારમાં સર્વ પ્રથમ શાસ્ત્ર-સારાધિકાર નામનું પ્રકરણ છે તેમાં ગ્રંથકારે વીસ શ્લોકોની અંદર શાસ્ત્રની પ્રશંસા કરી છે ત્યારબાદ ધ્યાનાધિકાર નામનું બીજું પ્રકરણ શરૂ થાય છે ગ્રંથકારની માન્યતા છે કે ઇષ્ટદેવતાની કૃપા વગર, નૈમિત્તિક સમાચાર ફલાદેશ કરી શકાતો નથી તે કહે છે કે –

यच निमित्तज्ञानं केवलं शास्त्रेणैव ज्ञातुं न शक्यम् । अनन्तत्वात् । शकुनशास्त्रस्य यतोऽप्यधिकत्वात् परीक्षायाः । येन इष्टध्यानजपादिकल्पनमावश्यकं येन वाक्सिद्धिस्तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसेन सञ्जायते ।

અર્થાત્—નિમિત્તનું જ્ઞાન કેવલ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણી શકાતું નથી. કારણ તે અનંત છે તેમજ શકુનશાસ્ત્રની પરીક્ષા તો તેથી પણ વિશાળ છે તેથી ઇષ્ટદેવતાનું ધ્યાન જપ વગેરે કરવું આવશ્યક છે જે કરવાથી વિઘ્નોનો નાશ થઈ વાક્સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ધ્યાનાધિકારના અધ્યાયના અંતમાં આ પ્રમાણે કહી અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

एवं ध्यानविधिप्रधानमधिकाभ्यासाधिकारात्परं
ज्ञात्वा तत्त्वमपि सुधिः सुविधिया श्री हस्तसञ्जीवनम्
श्रीमद्भागवतं प्रसिद्धपदुकं सान्निध्यमासादयन्
यद् यद् वक्तिफलं कदापि विफलं तद् सिद्धिमाप्स्यत्यलम् ॥

આવી રીતે ધ્યાનવિધિ જેમાં મુખ્ય છે અને જે ધ્યાનવિધિ દ્વારા સ્વરૂપાભ્યાસથી સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. તેવા હસ્તસંજીવનને નિર્મળબુદ્ધિથી તત્ત્વની ઇચ્છાવાળા પવિત્ર પુરુષે જાણીને, તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત (ભગવાનના સંબંધી શાસ્ત્ર. પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ભાગવત યા જૈન પક્ષમાં અરિહંતનો વાણી રૂપ આગમો) કે જે બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે તેના વારંવારના પાઠ (મનન) રૂપ સાન્નિધ્યને મેળવીને જે ફળ કહે છે તેનું નિર્મળ ફળ સિદ્ધિને પામે છે અર્થાત્ તે નૈમિત્તિકની વાણી નિષ્ફળ જતી નથી.

આગળ જતાં પણ આ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાત્માની કૃપા વગર વાક્સિદ્ધિ મળતી નથી. જ્યોતિષીઓ મુજબ પણ જેઓ વિશેષ આત્મતત્ત્વની અભિરુચિવાળા

અને પવિત્ર હોય છે, તેમની વાણી નિષ્ફળ જતી નથી માટે સફળ આદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા નૈમિત્તિકે ઇષ્ટ દેવતાની કૃપા મેળવવા વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ

ત્રીજા પ્રકરણમા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનો સગ્રહ છે ત્યારબાદ ચોથા પ્રકરણમા હાથ જોવાની વિધિ બતાવી છે આમા નૈમિત્તિક કેવો હોવો જોઇએ, તેમજ પૃચ્છક કેવો હોવો જોઇએ તે સબધી શરૂઆતમા જ કહેવામા આવ્યુ છે

નિમિત્તશાસ્ત્ર કુદરતની રચનાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની વિદ્યા છે, અને તે એવી રચના કે જે ભાવિના ગર્ભમા આ તો ભૂતકાળના પેટાળમાં સતાઈ રહી હોય આવા મન-બુદ્ધિ અને ચક્ષુથી પર રહેલા પદાર્થોનુ નિરૂપણ કરવા દૈવી શક્તિ જોઈએ. તથા તેમાં એકદમ કુદરતના હાર્દસ્થને પામવુ જોઈએ. આથી છલને સ્થાન મળી શકતું નથી. છલ કરવાથી આદેશ નિષ્ફળ જાય છે એક પ્રાચીન સુભાષિત છે કે —

मंत्रे तीर्थे द्विजे देव दैवज्ञे भिषजौषधे ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी

વૈદ્ય અને દૈવજ્ઞમા જેવી જેની શ્રદ્ધા હોય છે તેવી સિદ્ધિ થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે —

जितेन्द्रियस्य श्रद्धालोर्यत्फलं कथ्यते बुधे ।
स्वप्नवज्जायते सत्यं तत्सर्वं नान्यथा पुनः ॥

અર્થાત્—જિતેન્દ્રિય અને શ્રદ્ધાળુને જે ફળ પંડિતો કહે છે તે સ્વપ્નની માફક સત્ય નિવડે છે શ્રદ્ધા રહિત અન્યથા થાય છે નિષ્ફળ જાય છે માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષને જ ભાવિ જાણવા પૂછવું એ શાસ્ત્રકારનો તેમજ દરેક જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રવર્તક આચાર્યોનો મત છે આજકાલની માફક ખાલી વિનોદ કરવા કે દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કરવા નહિ.

દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રશ્ન પૂછવાનો રીવાજ આદ્યકાળથી જમાનામાં ઘણા જૂના ગ્રંથોમાથી જડી આવે છે તાજિક ગ્રંથકારોએ પ્રશ્નકર્તા સરલ ભાવથી પ્રશ્ન કરે છે કે દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કરે છે તેનો તોડ લાવવાની અમુક વિધિઓ યોજી છે દૈવજ્ઞ તો ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન ત્રણે કાળનો જ્ઞાતા, સર્વજ્ઞ તેણે દરેક ચીજનું જ્ઞાન ધરાવવું જોઈએ. આ દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. તેવી માન્યતા સામાન્ય રીતે જોવામા આવે છે લોકો પોતાની ઉપયોગ માન્યતાથી જેમ મનમા આવ્યું તેમ પ્રશ્ન કરી, અને જ્યોતિષી સર્વજ્ઞ હોવાનો ડોળ કરી દરેકનો ઉત્તર આપે.

આ એક શાસ્ત્રાસ્ત્ર બાબત છે છતાં તેવા પ્રકાર થાકી જમાનાથી આજ પર્યંત સેવામાં આવે છે નિમિત્તશાસ્ત્રની અપ્રીતિનું આ એક મુખ્ય કારણ છે.

પરંતુ મુખ્ય ફલિત ગુરુની પવિત્રતા ઉપર બાજુ ઉપર રહેલી હોય ત્યાં સુધી થાનું શું? અને પછી પરિણામ શૂન્ય આવે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે?

ગુરુના ચારિત્ર્ય વગેરે ઉપર પણ ઉપાધ્યાયજીએ ખાસ ભાર મૂક્યો છે તેઓ કહે છે કે આદેશ કરનાર ગુરુ—

प्रशमधारी क्षमाशीलः कृतज्ञो धार्मिकः शुचिः ।
दक्षो दक्षः क्रमायातो वाक्सिद्धिः सत्क्रियापरः ॥
सन्तुष्टः श्रद्धया युक्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
नानाशास्त्रविशेषज्ञः स्थिर चित्तो गुरुर्मतः ॥

પ્રશાંત—પ્રશમધારી, ક્ષમાશીલ વગેરે ગુણોવાળો તથા સંતોષી, શ્રદ્ધાવાળો તપસ્વી જિતેન્દ્રિય, અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રોમાં કુશળ અને સ્થિરમન હોઈએ. આજના જેવા લુચ્ચા ચિત્તવાળા ન હોઈએ. નૈમિત્તિક બનાર્ક આટલું લક્ષમાં રાખવા જેવું છે મંત્રશાસ્ત્રની માફક નિમિત્તશાસ્ત્ર પણ ભદ્રની વાત કરનાર હોઈ તેના માટે પણ પવિત્રતા વગેરે ખાસ મહત્ત્વના છે તે ભૂલવા જેવું નથી.

ત્યાર બાદ પાંચમા અધ્યાયમાં તિથિવારથી લઈ અનેક પ્રકારનાં ચક્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વિવિધ ચક્રો કાલ ફલ નિરૂપણની પદ્ધતિ હોઈ તે તે ચક્રોનું લખવા કેવી રીતે ઉપયોગ છે તે પ્રકારે ખોલ્યું છે આ પ્રકારનું ખાઈ ક્રોધાદ અહીં જ વ્યક્ત થાય છે અને આ ચક્રો ઉપરની વ્યાખ્યા એ તો ગ્રંથકારના અગાધ જ્ઞાનસમુદ્રનો પરિચય છે એનું કારણ આ પાંચમો અધ્યાય જ છે "જે છે તે અહીં છે" એ ઉક્તિ આ અધ્યાયને હસ્તસંજીવનમાં લાગુ પડે છે.

અહીં ક્રમ ખાસ એ કે રેખાવિમર્શનાધિકાર કહેવો હોઈ તો હતો પ્રત્યુ વિધિપ્રતિષ્ઠિત શુભાશુભનું જ્ઞાન તે તે સ્થાનના શુભાશુભ ઉપર હોઈ સ્થાનનું શુભાશુભ ફલવું કે જે સામુદ્રિકનો વિષય છે તે રેખાવિમર્શનાધિકારમાં હોઈ પહેલાં તે જ્ઞાન કરવાનું ઠીક હતું એ કે પ્રકારે સામુદ્રિકશાસ્ત્રનાં સ્વતંત્ર મહત્ત્વ શુભાશુભ ચિહ્નોનું કથન કહેવા માટે જ ત્રીજા વિમર્શની રચના કરી છે અને સ્વતંત્ર નિમિત્ત શાસ્ત્રમાં વધારવા પુરતી હસ્તસંજીવનની રચના હોઈ તે વિભાગ કરવા મુખ્ય ધ્યેયથી જુદો હોઈ પરિશિષ્ટ રૂપે વા પાછળથી આપવામાં કોઈ જાતની ક્ષતિ

રહેતી નથી. એટલે ગ્રંથકારે ત્રીજા અને ચોથા વિમર્શમાં તે હકીકત સ્પષ્ટ કરી છે, એટલે કોઈ જાતનો દોષ નથી.

અર્થાત્—આ સંદર્ભથી એ સ્પષ્ટ થયું કે સામુદ્રિકશાસ્ત્રોક્ત શુભાશુભ લક્ષણો ખાસ હાથની અંદર આગામ નિમિત્તનો અંતર્ભાવ કરવા આ ગ્રંથની રચના ગ્રંથકારે કરી છે, અને તેમાં તે સફળ થયા છે તે સ્પષ્ટ થાય છે

આગામ નિમિત્ત હાથમાં ઘટાવવા જતા કયા વર્ષમા, કયા માસમા, કઈ તિથિમાં કઈ ઘટિકા મારા માટે શુભાશુભ છે તેની વિવક્ષા કરવામાજ પ્રથમ દર્શનાધિકારની સમાપ્તિ થઈ જાય છે

અહી ગ્રંથકાર જાતકશાસ્ત્રની પદ્ધતિનો એટલે આઠમા નિમિત્તનો સ્વીકાર કરી આગળ વધે છે, અને તેમા તેમને લગ્નકુંડલી, રાશિકુંડલી, ભાવકુંડલી વગેરેની જરૂર પડે છે એટલે તે હાથમાં જ મકુંડલીની રચના કરે છે આ વિભાગને લઈ હસ્તસંજીવનમાં નષ્ટજાતક અથવા તો હસ્તરેખા ઉપરથી જન્મકુંડલી કરવાની રીત છે એવી માન્યતા સમાજમાં પ્રચલિત છે

પરંતુ અહી કહેવુ પડે છે કે તેમ માનનારાઓ અંધારામા છે આવી કોઈ હકીકત (જેમ તેઓ ધારે છે તેવી) હસ્તસંજીવનમા છે જ નહિ. હા! એક હકીકત છે કે હાથની અંદર કુંડલી કલ્પવાની કલ્પના ગ્રંથકારે કરી છે પણ તેના નિયમો સાધારણ છે અને તેમ હોવા છતાં અમારા માટે અભૂતપૂર્વ છે અત્યારસુધીમાં ઉપલબ્ધ થતા સામુદ્રિકશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં કયાય હસ્તરેખા ઉપરથી વાસ્તવિક જ મ લગ્ન શોધી કાઢવાની રીત અમોએ જોઈ નથી. રેખાજ્ઞાન નામના પ્રકરણમાં રેખાઓના વ્યાઘ્રનિશ્વાસિની ઇત્યાદિ ભેદ પાડી અમુક ભેદની રેખા છે માટે અમુક ઘટિકાએ જ મ થયો છે, એમ કલ્પના છે અને તે ઉપરથી દરેક પ્રક્રિયા જાતકશાસ્ત્રાનુસાર થઈ શકે છે જો કે તે પ્રકરણ જોતાં અમને તેમાં યુક્તિ દેખાઈ નથી. કોઈ જાતની ઉપપત્તિ નથી. છતા હસ્તરેખા ઉપરથી કુંડલી કાઢવાની અમદ્કૃતિ સાંભળતા આવ્યા હોઈ કોઈ પણ જાતના નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી. તે વિષય ગમે તેમ હો. પરંતુ હસ્તસંજીવનમા તેવી કોઈ વિધિ નથી. એમ કહેવામા અમને કોઈ વાંધો નથી.

ગ્રંથકારે દર્શનાધિકારના ૧૭ મા શ્લોકમાં હાથને બ્રહ્માએ રચેલી જન્મ પત્રિકાની ઉપમા આપી છે એટલે તે જ મપત્રિકા છે એમ ઘટાવવા તેમા કુંડલીની કલ્પના કરી છે કુંડલીના બાર ભાવ હોય, તેમ હાથમાં પણ બાર ભાવ કલ્પવા

ગઈ એ, અને તેથી હથેળીના ભાગને સાથેના ચિત્ર જેમ કુંડળીની આકાર કલ્પવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકાર શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યા કરે છે કે—

अथ कथं ज्ञेया जन्मपत्रीयमिति । तनुधनसहजसुहृत्सुतरिपुजाया मृत्युधर्म कर्मायव्ययरूपरेखाणामवस्थानात् । तत्र तनुरेखा आयुर्लेखा तस्यामेव स्वभाव मवस्थात् । कर्मरेखा राज्यैश्वर्यप्रसिद्धिदात्री ऊर्ध्वरेखा—परपर्याया। व्ययरेखा कलह मृत्युदीक्षाप्रपिरस्ताप्रतापिकारसूचना । पापस्थानतया त्रिशूलरेखया वा । सन्तान रेखायां पञ्चमिका सम्भवे रिपुरेखा । सपास्तु स्पष्टा एव । इत्यंतमध्ये पूर्वा परायते आयुधनरेखे दक्षिणोत्तरायते पितृरेखोर्ध्वरेखे तथा अङ्गुष्ठो मूल तर्जन्यु मूल कनिष्ठोन्मूल ऊर्ध्वरेखास्तिर्यगायता। । तथा विद्यारेखा राक्षसकोणाभिर्गत्य कोणो न्मुखी सर्वाभिरेखाभिर्विषमवनसम्पत्तिः ॥

અર્થાત્—કરરેખામાં જ જન્મપત્રિકા છે એમ કેવી રીતે સમજવું? તો કહેવમાં જેમ જ જન્મકુંડળીમાં તન્વાદિ બાર ભાવ છે, તેમ તનુ, ધન, સહજ, સુહૃદ, સુત, રિપુ જાયા, મૃત્યુ, ધર્મ, કર્મ, આય અને વ્યય રૂપ બારે ભાવનું ફળ આપનારી રેખાઓ હોવાથી બાર ભાવવાળી જ જન્મપત્રિકા કહી શકાય છે. તનુ એટલે દેહભાવની કલ્પના આયુરેખા દ્વારા કરવી. જેમ દેહભાવથી શરીર સંબંધી શુભાશુભ જાણી શકાય છે તેમ આયુરેખા દ્વારા દેહ સંબંધી શુભાશુભ જણાય છે માટે આયુરેખા એટલે દેહભાવ. ઉર્ધ્વરેખામાં રાજ્ય ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધિ વગેરે જોવાનું હોય તે રેખા એટલે દશમો ભાવ કર્મભાવ. કલહ, મૃત્યુ, દીક્ષા, ભૂતોપદ્રવ, મહાપીડા તથા પાત ઇત્યાદિનું સૂચન કરનારી રેખાઓ યા ત્રિશૂલરેખા એ વ્યયભાવ છે. સંતાનરેખાઓના સ્થાનમાં પાપગ્રહ હોય તે રિપુભાવ. બાકીના ભાવ બાકીની રેખાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. દાખલા તરીકે ધનરેખા યા કુટુંબરેખાઓ ધનભાવ. ભાઈ ભાંડુની રેખાઓ ત્રીજો ભાવ. મિત્રરેખા ચોથો ભાવ. સંતાન રેખા, પાંચમો ભાવ. સ્ત્રીરેખા સાતમો ભાવ. ધર્મરેખા, નવમો ભાવ. ઉર્ધ્વરેખા, અગીઆરમો ભાવ. એમ કલ્પના થઈ શકે છે. હથેળીમાં કુંડળી જેવું ચિત્ર બનાવવા પ્રકાર કહે છે કે આયુરેખા અને ધનરેખા આડી રેખાઓ છે. પિતૃરેખા અને ઉર્ધ્વરેખા ઊભી રેખાઓ છે અને અંગુષ્ઠ મૂળથી જનારી, તર્જનીના મૂળથી જનારી, કનિષ્ઠા મૂળથી જનારી ઉર્ધ્વ રેખાઓ તથા વિદ્યારેખા જે નૈઋત્ય ખૂણામાંથી નીકળે છે તે દ્વારા બાર ભાવની કલ્પના થઈ શકે છે. એ પ્રકાર અહીં ચિત્ર આપે છે.

આ ચિત્ર જોવાથી સમજાશે કે ગ્રંથકારની કલ્પનાશક્તિ કેટલી બધી અજાયબ છે જ્યાં જ્યાં જે જે નામની રેખાઓ આવેલી છે ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવ આવી જાય છે આવી અભૂતપૂર્વ કલ્પના કરવા માટે ગ્રંથકારની પ્રતિભાને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહેવાતું નથી.

હથેલીનો ઉપરનો ભાગ

૯ | ૧ | ૧૧ | ધર્મરેખા | કર્મરેખા | ૮ | ૧૨ | આયુરેખા | ૭ | પહેલો ભાવ | ૧ | ૨ | ત્રિકોણ | ધનરેખા | ૫ | ૪ | ૩

અમુક ભષીનો આય

સામુદ્રિક ગ્રહોની કલ્પના પણ તેમણે કરી છે, અને તે દ્વારા પ્રત્યેકભાવનું શુભાશુભ ફળ જન્મપત્રિકાની માફક કહી શકાય છે, અર્થાત્-હસ્ત એ બ્રહ્માએ બનાવેલ જન્મપત્રિકા છે એમ પુરવાર થઈ શકે છે

પરંતુ આથી કંઈ નષ્ટ જાતકની માફક જ મકુંડલી મળી શકતી નથી. એવી જ રીતે આગળ જતાં રાશિચક્ર બનાવ્યા બાદ તેઓ કુંડલી બનાવે છે, પણ તે જન્મકુંડલી બનતી નથી. આને માટે તેઓ પોતે જ સામુદ્રિકતિલકમાં એ શ્લોકના ભાષ્યમાં કહે છે કે —

राशिचक्रानुवाद एषः । मूर्ति लग्नं सुस्पं तदेव मापयेत् । न तु सत्यपि जन्म यवलग्नज्ञाने जन्मलग्नमिति ।

અર્થાત્—આ વિધિ રાશિચક્રનો અનુવાદ માત્ર છે આથી આવેલ રાશિને જ લગ્ન કલ્પવું, પરંતુ એ જન્મલગ્નનું જ્ઞાન હોય તો તે કલ્પેલી રાશી જ લગ્ન હોતી નથી.

અર્થાત્-આ કલ્પેલી રાશિ એ જ જન્મલગ્નની રાશિ હોય તેવું કંઈ નથી, ત્યાર બાદ તેઓ ગ્રહોની સ્થાપના પણ પોતાની વિશિષ્ટ રીતિ મુજબ કરે છે. અહીં ગ્રંથકારને ખ્યાલ છે કે જે કુંડલી બની રહી છે તે કંઈ જન્મકુંડલી બનવાની નથી. એટલે કોઈ એ તેને જન્મકુંડલી માની લેવી નહિ, એમ તેઓ વારંવાર કહે છે આગળ જતા પ્રત્યેક વાક્ય શ્લોકના ભાષ્યમાં તેઓ કહે છે કે —

सामुद्रिकमते जन्मलग्नंतत्क्रमेण निर्णेयं यस्य ज्योतिःशास्त्रानुसारी जन्मपत्रं न स्यात्तस्याप्यनेन शुभाशुभपरिज्ञानात् न मेति कथनात् यथा मासाम्रता एतस्मिन् चक्रे यावज्जीवं फलदाः न पुन मासक्रमपाचिनक्रेषु द्वादशकापेक्षया परावर्तनेति

भावः । मत एवाय चन्द्रोऽपि टिप्पनकापेक्ष । अत ज्योतिर्विद् कृतजन्मपत्रापेक्षया लग्नराशि विसंवादेऽपि न फलविसंवादः । एवं निमित्तानां शुभाशुभादिज्ञाने एक मार्गविषयात् । लग्नादि विसंवादस्तु निमित्तान्तरत्वात् ।

આથી જે ગ્રહ બને છે તે ગ્રહ દ્વારા સામુદ્રિકમતનું જ લગ્ન વિચારવું જેમને જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુસારી જ ભપત્ર નથી તેમને આના દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન થતું કોઈ, (તેને જન્મપત્ર કહેવામાં વાંધો નથી.) જેમ હોય તેમ ગ્રહો અત્રે ગોઠવવા. નહિ કે પહેલાં જેમ મેષાદિ રાશિચક્રમાં ગોઠવ્યા તેમ બારની અપેક્ષાએ ફેરવીને મૂકવા, અને તેથી જ ગ્રહ પણ દીપવામાં (પાંચમે) જેમ (બે રાશિમાં) હોય તે રાશિમાં મૂકવો. અહીં જ્યોતિષીની કરેલી જ કુંડલીમાં અને આમાં જન્મલગ્ન તથા ગ્રહોમાં ફેરફાર આવશે, છતાં ફલમાં ફેરફાર નહિ આવે. કારણ કે નિમિત્ત દ્વારા શુભાશુભ જ્ઞાન એક સરખું જ આવે છે. લગ્ન અને ગ્રહોમાં જે ફેરફાર આવ્યો તે તો જુદાંજુદાં નિમિત્ત (પદ્ધતિ) હોવાના કારણે.

અર્થાત્ હસ્તમાં પ્રકારે કહેલી વિધિ મુજબ આવતી કુંડલી જન્મકુંડલી નહિ જ બને. બીજી જ કુંડલી બનશે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે ગ્રંથકારના આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ ઉપજી થાય છે કે હસ્તરેખા જીવનમાં નષ્ટજાતક પદ્ધતિ નથી. જે છે તે નિમિત્ત શાસ્ત્રની એક પદ્ધતિ વિશેષ છે. જેમ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જન્મકુંડલીના અભાવમાં પ્રશ્ન કુંડલી ઉપરથી જન્મવિષયની માફક જ પ્રશ્નપત્રિકા (પ્રશ્નોની) બનાવાય છે તેમ આ એક નિમિત્તાન્તરથી કુંડલી (સામુદ્રિકપત્રિકા યા નિમિત્તપત્રિકા કે એવું જ કંઈ નામ યોજી શકાય તેવી) બની.

અહીં પ્રકાર ચૂડામણિશાસ્ત્ર મુજબ અમુક ફળનો નામોચ્ચાર કરાવી તેના ઉપરથી જ સંવત્, માસ, પક્ષ, તિથિ, ઘટિકા પળ, લગ્ન, ગ્રહો વગેરે શોધી કાઢવાની વિધિ લગભગ પૂર્વક આપવામાં સમજાય છે અને તે કોઈ સમાજમાં હસ્તરેખા જીવનમાં નષ્ટ જાતકની પદ્ધતિ છે તેવી માન્યતા ફેલાયેલી છે.

ચૂડામણિશાસ્ત્રની પદ્ધતિનું સ્વતંત્ર વિવેચન કરવાનું કોઈ અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે તે દ્વારા બનતી કુંડલી વાસ્તવિક જન્મકુંડલી બનાવવા માટે ગ્રંથકારે દર્શાવી નથી, પરંતુ નિમિત્તાન્તરથી કેવી રીતે જ કુંડલી બને તેનો પરિચય માત્ર આપ્યો છે. નષ્ટજાતક નામનો એક સ્વતંત્ર વિષય જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં રૂઢ રૂપે રહેલો છે. રત્નદીપ જ્યોતિર્મહાનિબંધ વગેરેમાં તેની પદ્ધતિઓ છે પરંતુ તે એકદમ બંધ બેસતી જ હોય તેવી અમારી માન્યતા નથી.

આમ જુદી જુદી કલ્પનાઓમા પહેલો અધિકાર દર્શનાધિકાર સંપૂર્ણ થઈ જાય છે આમ કેવલ હાથમા શુભાશુભ લક્ષણોની પરીક્ષા કરી તેના ઉપરથી કહેલી વિધિ મુજબ અમુક શબ્દને અમુક વર્ષ માસ, તિથિ, ઘડી ઇત્યાદિ શુભાશુભ છે તેવું જ્ઞાન (કે જે એક મોટી ચમત્કૃતિ ભરેલી હકીકત છે) આ અધિકારમાં છે સામુદ્રિકશાસ્ત્રના કાલમાં અતિ વિકસેલા જમાનામા પણ કેવળ હાથ ઉપરથી જ ઘડિઓ પર્યંતનો શુભાશુભ કાળ જાણવાની વિધિ જોવામા આવી નથી, તેમજ જાતક શાસ્ત્રના દ્વારા પણ અમુક ઘડી–પળ શુભાશુભ જનક છે, તેવી હકીકત હોવા છતા પણ તેવો પ્રચાર નથી, અને તેવી પ્રતીતિ પણ થતી નથી અત્રઈયા, ઉપકથા, વિકથા ત્રિકથાદિ અનેક ભેદવાળા જાતકશાસ્ત્રની કલ્પનાઓને જ આ પ્રકારે ટૂંકામા એક હાથમા જ સમાવી દીધી છે

ન તો ગણિતની જરૂર, ન તો બીજા કશાની; કેવલ હાથના દર્શન માત્રથી, હાથ જોવાથી જ શુભાશુભ ઘડી શોધી કાઢવી એ હસ્તસંજીવનની એકતાનો નમુનો છે અથવા તે જ પ્રયોજન છે અને તે જ મહત્તા છે

ત્યારબાદ બીજો અધિકાર સ્પર્શનાધિકાર શરૂ થાય છે આ અધિકારમાં પ્રથકારે હાથની અંદર જ સર્વ નિમિત્તોનો સમાવેશ કર્યો છે શરૂઆતના અંગ વિદ્યાનો અંતર્ભાવ કરવાને કહે છે કે —

स्पर्शनादङ्गविद्यायां यथा फलमुदीर्यते ।
तथा यान्यं फलं स्पर्शादङ्गत्वात् पाणिशालिनः ।

અર્થાત્—જેમ અંગવિદ્યામાં સ્પર્શથી ફલ કહેવાય છે તેમ શક્તિશાલિ એટલે હાથ પણ અંગ હોવાથી તેના સ્પર્શ દ્વારા શુભાશુભ ફળ કહી શકાય છે એટલે કે હાથમા અંગવિદ્યાનો અંતર્ભાવ થઈ શકે છે

ત્યારબાદ એકથી સત્તાવીશ પર્યંતના શ્લોકોની અંદર અંગવિદ્યાની પદ્ધતિ મુજબ લાભાલાભ સુખ દુઃખ, જીવીત, મરણ, ગમાગમ, જય પરાજય વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે વર્ણનું શુભાશુભજ્ઞાન, વૃષ્ટિજ્ઞાન, સુપિપ્રશ્ન ગતવસ્તુ જ્ઞાન, ગએલી વસ્તુના લાભાલાભ ચિરજ્ઞાન, નિધિજ્ઞાન તથા ગર્ભજ્ઞાન ઇત્યાદિ જ્ઞાન કહે છે

ત્યારબાદ અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં બીજા નિમિત્ત સ્વપ્નવિદ્યાનો અંતર્ભાવ કરે છે, અને તે દ્વારા શુભાશુભ જ્ઞાન કરે છે

પછીથી સ્વરશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરે છે આંગળીઓની અંદર જ આકારાદિ સ્વરોની સ્થાપના કરી તે દ્વારા શુભાશુભજ્ઞપ્તિ કરે છે

ત્યારપછી ૩૫ મા શ્લોકથી લોમશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરે છે ૩૯ મામાં ભંજન અને લક્ષણનું કથન કરે છે ૪૦ મા મા ઉત્પાતનો વિષય ચર્ચ્યો છે ૪૪ મા શ્લોકમાં અંતરીક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે

અને છેવટે જતા ૪૫ મા શ્લોકમા ચૂડામણિશાસ્ત્ર તથા શકુનશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરતાં કહે છે કે—

विश्वर्पा म इ गप् मा स्वराद्युष्ठतः क्रमात् ।
मङ्गुष्ठो पुच्छरो मध्मी मपरा नामको मता
मालिङ्गिता मनामिका स्यान्मध्यमा त्वभिधूमिता ।
दग्धामवेधिनी तासां फल चूडामणौ स्फुटम् ॥

અર્થાત્—ચૂડામણિશાસ્ત્રના આલિંગિત, અભિધૂમિત, દગ્ધ એ ત્રણ સ્વરોની પરિભાષાઓથી આંગળીઓને સંજ્ઞા આપી તે તે સંજ્ઞાઓનું ફળ તે શાસ્ત્રની પદ્ધતિ મુજબ જાણવાનું જણાવી દેવું એમ સંક્ષેપમાં જ કહી દે છે

વળી તેવી જ રીતે શકુનશાસ્ત્રના સ્તનપ્રકરણનો પણ આંગળીઓમાં સમાવેશ કરી તે દ્વારા સમગ્ર શકુનશાસ્ત્ર સમજાવી દે છે શ્લોક ૪૭ થી તર્જ ન્યાયીનામાં આ વિષયની જ ચર્ચા કરી છે

અને આટલેથી સંતોષ ન થયો હોય તેમ પુસ્તકશકુન જોવાની પદ્ધતિ કે જેને શકુનસ્થાપ કહે છે તેના પણ હાથમાં જ સમાવેશ કર્યો છે ગ્રંથકાર કહે છે કે—

तारास्विम्मतमर्कं त्रिकं त्रिकं पञ्चकम् ।
त्रिवार स्पर्शनाद् बाप्या हस्ते पाशककर्मणी ॥

અર્થાત્—આવી શકુનરાશી (જોશ શબ્દમા જને પાસાકેવળી કહે છે તે) હાથમાં આવી જાય છે

1. આમ બીજા અધિકારમાં આઠે નિમિત્તશાસ્ત્રની શાખાઓનો હાથમાં સમાવેશ કર્યો આવ્યો છે

ત્રીજા રેખાવિમર્શનાધિકારમા અને ચોથા વિશેષાધિકારમા વિવિધ ના વર્ણન તથા સામુદ્રિક આગ્નેયીની ચર્ચા કરવી છે નખ, તલ, આવર્ત ગાજને ચર્ચી છે એટલું સાથમાં સમાઈ શકે તેટલાની જ ચર્ચા છે

આમ ઔચિત્યપૂર્ણ પ્રયકારે સમગ્ર ગ્રંથની રચના કરી ફલકથન શાસ્ત્રમાં નવીન શાસ્ત્રનું નિર્માણ કરેલું છે

આખા ગ્રંથમાં રેખાવિમર્શનાધિકાર સૌથી મોટો છે અને બીજા સામુદ્રિકના પુસ્તકોમા જ્યાં હસ્તરેખા પ્રકરણ સ્વલ્પ મળે છે ત્યા આ ગ્રંથમા તે વિસ્તારથી મળે છે હાથની મુખ્ય મુખ્ય બધી જ રેખાઓનુ વર્ણન આ વિભાગમા આવી જાય છે અને બહુધા આજના વિસ્તૃત મળતા હસ્તરેખાશાસ્ત્રનુ મૂળ આ ગ્રંથમાં જ છે, તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ જાય છે

૩

ગ્રંથકારના આદર્શભૂત ગ્રંથો

ગ્રંથકારના સવાપાંચસો શ્લોકો અને તે ઉપરના ૩૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ભાષ્યમાં તેમણે બીજી પણ ઘણી ઉપયોગી બાબતો ચર્ચી છે ભાષ્યનુ શ્લોક પ્રમાણ તેમણે પોતે આપ્યું છે તેઓ લખે છે કે —

मष्टाभिरष्टशतश्लोक रत्नामोकेन भास्वती
सामुद्रिकशर्यासी षष्ठी पाणिग्रहणे दिवा

આ ભાષ્યમાં તેમણે સામુદ્રિકભૂષણ ઇત્યાદિ ૪૩ ગ્રંથોનો આધાર દર્શાવેલો છે આમાથી કેટલાકના કર્તાઓનો પણ તેમણે નામ નિર્દેશ કર્યો છે અને કેટલાકની અભ્યાસગ્રંથો અને વિષય વિમર્શ પણ કર્યો છે દાખલા તરીકે તેઓ ત્રીજા અધિકારના ૧૮૭ મા શ્લોકના ભાષ્યમા શૈવસામુદ્રિકનો પરિચય આપતા કહે છે કે —

शैवसामुद्रिकं महादशाध्यायात्मकं तत्र द्वादशाध्याया पुरुषमात्रस्य रहाध्यायात् स्त्रीलक्षणस्य। तस्य आदि श्लोकपूर्व तदुक्तम् આમ કહી પછી જ શૈવસામુદ્રિકનો પ્રથમ શ્લોક રજુ કરે છે --

मयाम्य प्रङ्कूरं देवं मन्द्रोज्ज्वलपद्माऽन्वितम् ।
सर्वज्ञं सर्वस्रष्टारं सवस्य जगत पतिम् ॥

અને ત્યાર બાદ તેમાના કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરે છે.

આવી જ રીતે સામુદ્રિકભૂષણનો પરિચય આપતાં લખે છે કે -

तत्रमेवत्र सामुद्रिक भूषणे–

यथास्ति यत्र हस्तेऽस्मिन्, विज्ञानं हि परापरम् ।
हस्तज्ञानं बुधैः प्रोक्तं तत् सामुद्रिकभूषणम् ॥

इत्यादिक घण श्लोक प्रमाणे–

ગ્રંથકારનો અભિપ્રાય છે કે સમુદ્ર નામના મુનિએ આ શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે, તેથી તેને સામુદ્રિક કહે છે. આ શાસ્ત્રની રચના સંબંધમાં બીજા લોકો શું માને છે તે જણાવતા કહે છે કે—

स्कन्देन सामुद्रिकशास्त्रं कृतमिति शाम्भशास्त्रस्य प्रस्तावे गणेशनमस्कारात् सक्रोधस्कन्देन समुद्रे क्षिप्तं प्रचारितं देवेन्द्रमहासमुद्धरणे सामुद्रिकमिति कथा

અર્થાત્—સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ભગવાન શંકરના પુત્ર સ્કંદે રચ્યું, પણ તેમાં આદિમાં ગણપતિને નમસ્કાર કરેલ હોવાથી રુદ્રે કોપાવિષ્ટ થઈ શાસ્ત્રને સમુદ્રમાં નાખી દીધું. પાછળથી ઈન્દ્રના આગ્રહથી તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, આથી સામુદ્રિક એમ નામ પડ્યું.

ગ્રંથકારના આધાર હસ્તબીજ, હસ્તચિહ્નસૂત્ર, કરરેખાપ્રકરણ તથા વિવેકવિલાસ છે. આ ગ્રંથોની ગ્રંથકારે વારંવાર ચર્ચા કરી છે અને તેમના અવતરણોનો પણ વિવેકપુરઃસર સમાવેશ-નિષ્કર્ષ કર્યો છે. હસ્તબીજમાંથી તો ઘણું વિશેષ પ્રકારે ઉદ્ધૃત કર્યું છે જે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકારની વિશેષ અભિરુચિ કરરેખાપ્રકરણ ઉપર છે. આખા ગ્રંથમાં તેમજ પ્રમાણ તરીકે ઉદ્ધૃત કરેલી ગાથાઓનો સંગ્રહ પાછળ પરિશિષ્ટ રૂપે આપ્યો છે. તેથી લગભગ ૫ ગાથાઓ મળી જાય છે.

અમને એક કરરેખાપ્રકરણ મળી આવ્યું છે, પરંતુ તેમાં ગાથાઓની સંખ્યા બહુજ ઓછી છે. જ્યારે ઉપાધ્યાયજીના લેખ પરથી તે સંખ્યા મોટી હશે તેમ લાગે છે.

નરપતિજયચર્યા અને ચૂડામણિ આ ગ્રંથના ઉપજીવ્યના ગ્રંથો છે. છતાં ચૂડામણિ સંબંધી વિશેષ આ ગ્રંથમાંથી જાણી આવતું નથી. ચૂડામણિના જેવા જ વિષયનો એક હસ્તલેખ છે. એક દ્રોણિમલન પણ તેવોજ છે. ચૂડામણિ સંબંધી શોધ કરવા છતાં તે અમને મળ્યો નથી. અર્હંતચૂડામણિસાર નામનો એક લઘુ ગ્રંથ મળી આવે છે તે આ પુસ્તકમાં છાપીને આપવામાં આવેલ છે.

ચૂડામણિ ગ્રંથ જ પ્રાચીન ગ્રંથ છે. વસંતરાજશાકુનમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

વસંતરાજ લખે છે કે—મે ગ્રંથ રચવામાં તેની મદદ લીધી છે વસંતરાજનો સમય શક ૧૦૦૦ પહેલાંનો છે ચૂડામણિનો રાજમૃગાંકમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે વસંતરાજ તથા ચૂડામણિ એ બંનેનો નરપતિમાં ઉલ્લેખ છે નરપતિજયચર્યા શાલિવાહન શક ૧૦૯૭ માં લખાએલ છે રાજમૃગાંક શક ૯૬૪ માં લખાએલ છે એટલે ચૂડામણિ તે પહેલાંનો ગ્રંથ છે

ચૂડામણિની પદ્ધતિમાં કંઈક ઉપપત્તિની ઉણપ છે એમ લાગે છે કે આવા કારણોથી યા તો સમયબળથી તે હાલમાં લુપ્તપ્રાય છે

ગ્રંથકારે વિવેકવિલાસનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે વિવેકવિલાસ પણ પ્રાચીન ગ્રંથ છે શ્રી જિનદત્તસૂરિએ તે ગ્રંથ ઇસ્વીસનના તેરમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં લખ્યો છે જૈનસમાજમાં તે ઘણો પરિચિત ગ્રંથ છે ગ્રંથકારે વિવેકવિલાસના પુષ્કળ શ્લોકો ઉધૃત કર્યા છે

વિવેકવિલાસમાંથી લીધેલા શ્લોકો પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં પણ મળી આવે છે આ પુસ્તકની સાથે જ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જે છાપવામાં આવ્યું છે તેમાં વિવેક-વિલાસના કેટલાક શ્લોકો મળી આવે છે ગ્રંથકારે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર નામથી કેટલાક લીધેલા શ્લોકો આ સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં મળી આવે છે ઘણા પ્રાચીનકાળથી સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર નામથી આ ગ્રંથની રચના થાય છે એટલે વિવેકવિલાસકારે આ ગ્રંથમાંથી શ્લોકો લીધા હશે, એમ અનુમાન છે

હસ્તસંજીવન તથા હસ્તબિમ્બ સૂત્ર હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી થતા. ગ્રંથકારે તે ગ્રંથોમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉધૃત કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

બીજા ગ્રંથો સાથે તુલના

ગ્રંથકારે અંગીકાર કરેલી પદ્ધતિના બીજા ગ્રંથો જોવામાં આવતા નથી, એટલે વિષય પરત્વે સમાલોચના થઈ શકે તેમ નથી સામુદ્રિકભૂષણ ગ્રંથકારનો આદર્શ ગ્રંથ છે પરંતુ તેની પ્રત મળતી નથી એટલે ગ્રંથકારનું વક્તવ્ય સંપૂર્ણ છે અપૂર્ણ ઇત્યાદિ વિષયમાં કોઈ પણ જાતનો મત બાંધી શકાય તેમ નથી.

જો અંતરંગ પરીક્ષા કરીએ તો ગ્રંથ સંપૂર્ણ લાગે છે આખ્યાની યોજના દ્વારા ગ્રંથની ઉપપત્તિ અથવા યુક્તિમત્તા દેખાઈ આવે છે પરંતુ આ પદ્ધતિનો આ એક જ ગ્રંથ હોવાથી તેને અભૂતપૂર્વ અને અદ્વિતીય વિશેષણ યોજવાં પડે છે

ઉપસંહાર

આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ પૂર્ણપણે ફળ વરતું હોય કે નહિ તેવા સવાલ નિરર્થક છે કારણકે ઉદાહરણો બતાવવા પ્રયત્ન કરી લેવાથી જ તેની ખાત્રી થશે, છતાં એક હકીકત વિચારવા જેવી છે તેને આપેલ સિદ્ધસ્થાન નામનું વિશેષણ સાર્થક છે એક રીતે જોતાં જ્યોતિષ ગ્રહની હકીકત ગણિત અને યુક્તિપુરઃસર પ્રમાણે કામના અમુક અમુક સ્થાનનું શુભાશુભ તેના લક્ષણ મુજબ સદા એક સરખું જ રહેવાનું છે જ્યારે પ્રકાર તે હોરા પ્રશ્નકાળની તિથિ, વાર સમય ઈત્યાદિથી કયું વર્ષ કયો માસ ઈત્યાદિ શુભાશુભના ફળનો નિર્ણય કરતાં કે ઘડિ-પળ સુધી પહોંચી જાય છે આમ જુદા જુદા વખતે જુદું જુદું આવે, અને એક જ માણસને જુદું જુદું ફળ એક જ વિષયના પ્રસંગ કહેવું પડે, પરંતુ પ્રકારે બુદ્ધિની પવિત્રતા તથા દૈવજ્ઞ ઉપર વધારે જોર આપ્યું છે અને તેવા ઈશ્વરભક્ત દ્વારા ફળ કહેનારની વાણી મિથ્યા ન જાય. જેને દૈવકૃપા હોય તેને માટે વાક્સિદ્ધિના શ્રમ નથી રહેતી, તેથી આ ગ્રંથમાં કહેલી પદ્ધતિ યુક્તિસંગત અને સાચી બની જાય છે અને વારંવાર જ્યોતિષીઓ માટે એક જ વસ્તુની ભલામણ કરે છે કે પોતાની વાણીની સફળતા માટે ઈશ્વરભક્ત બનવા ઈશ્વરની કૃપા મેળવો. પવિત્રાત્મા બનો.

નિમિત્તશાસ્ત્ર

[૧]

નિમિત્તશાસ્ત્ર નામથી કયા શાસ્ત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવશે, એવી શંકા જેને થાય તેને કાં તો જૈનેતર માનવો, કાં તો આર્યેતર માનવો. કારણ નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક એ શબ્દો જૈનો માટે અતિ પરિચિત છે તેમજ આર્યો માટે પણ પરિચિત છે. જૈનો આર્યો છે એમાં શંકા ઉઠાવવા જેવી, કે તેઓ આર્યો છે એવી સાબીતી આપવી તે બન્ને હાસ્યાસ્પદ છે. જૈન એ ધર્મવિશેષ છે, જાતિ વિશેષ નથી અને સમાજમાં તેઓનો ધર્મ એટલો બધો એકરૂપ થઈ ગયો છે, કે તે પારકો ધર્મ લાગતો નથી. એ કે તેમના ગ્રંથોમા ઇતર ધર્મીઓ માટે મિથ્યાત્વી (ભ્રમમાં પડેલા) જેવા શબ્દો યોજાએલા છે છતાં એવા ખંડન મંડન માટે—એક બીજા ધર્મ માટે સારા ખોટા શબ્દો વપરાએલા દરેક ધર્મોમાં જોવામા આવે છે તેથી તે શબ્દો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ ન રાખતાં સમદ્રષ્ટિથી તેમના સાહિત્ય પ્રત્યે નજર નાખવી તેજ જ્ઞાન પિપાસુને જરૂરનું છે. ઘણા કાળથી આ પ્રમાણે થતું આવ્યું છે, અને તેથી જૈનસાહિત્યથી ઘણો મોટો વર્ગ પરિચિત છે છતાં જેઓ જૈનસાહિત્યના ઘણા મોટા ભાગથી અજ્ઞાન હોય તેવાઓ માટે તેમના પારિભાષિક શબ્દો તદ્દન નવા જેવા બને છે. આથી આવા અતિ પરિચિત શબ્દથી પણ તે કદાચ અજ્ઞાન હોય. પરંતુ જે અર્થમાં જૈનસાહિત્યમાં આ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તે અર્થથી જ અપરિચિત હોય નિમિત્ત શબ્દથી અપરિચિત હોય તેમ બનવું તદ્દન અશક્ય છે. નિમિત્ત એટલે કારણ, અને તે વિષયક શાસ્ત્ર એવો અર્થ તો કોઈ પણ જરૂર કરે. અહીં આ શબ્દ રૂઢ અર્થમાં છે.

કારણને લઈને જે શાસ્ત્ર હોય તે નિમિત્તશાસ્ત્ર એ વ્યાખ્યા એકદમ બંધબેસતી છે. વાસ્તવિકમાં તે અર્થમાં જ તે શબ્દ યોજાયો છે પરંતુ તેમાં જે કંઈ વિશેષતા જૈન સાહિત્યમાં છે તે વિશેષતા જ્યોતિઃશાસ્ત્રને લગતી છે. જે અર્થમાં આજે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં જ જૈનસાહિત્યમાં નિમિત્તશાસ્ત્ર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ કારણને લઈ ભવિષ્યકથન કરવાના નિયમોનું શાસ્ત્ર તે નિમિત્તશાસ્ત્ર. આવો અર્થ નિમિત્તશાસ્ત્ર માટે છે. જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ નિમિત્તશાસ્ત્રનો એક વિભાગ માત્ર છે જેમાં જ્યોતિઓ (ગ્રહો) ઉપરથી ભવિષ્યકથન કરવાની પદ્ધતિ છે, તેને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર કહે છે પરંતુ ગ્રહો સિવાય પણ બીજા કારણો દ્વારા

ભાવિ સંબંધી સૂચન થઈ શકે છે અને તેવી રીતની કોઈ પદ્ધતિને નિમિત્તશાસ્ત્ર નામ લાગુ પડે છે અર્થાત્ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ શાખા અને નિમિત્તશાસ્ત્ર એ વૃક્ષ એમ વસ્તુસ્થિતિ છે

પરંતુ આવી રીતે નિમિત્તશાસ્ત્રોને લઈ ભાવિ-કથન-શાસ્ત્રની માહિતી કેટલાંક સ્થાનોમાં જોડી દર્શાવવામાં આવી છે, અને જ્યાં દર્શાવવામાં આવી છે, ત્યાં દૈવજ્ઞ-દૈવવિદ્-જ્યોતિર્વિદ્ ઇત્યાદિ શબ્દો દર્શકના માટે અને વિદ્વાને માટે જ્યોતિર્વિદ્ આ શબ્દ બહુધા વપરાયો છે જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં જૈન સ્થાનોમાં વારંવાર નૈમિત્તિક શબ્દ ભવિષ્યવક્તાના અર્થમાં અને નિમિત્તશાસ્ત્ર ભાવિકથન વિદ્યાના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને તેથી કાળક્રમે તે શબ્દ તેમનો પારિભાષિક જેવો બની ગયો છે એમ તો તેઓ કંઈ વિરોધીઓ નથી કે અન્યતરના નથી કે જેથી નિમિત્ત શબ્દ તેમની માલિકીમાં જ રહી ગયો હોય યા તેમનો જ હોય. પરંતુ એ શબ્દનો વધારે ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે એ વાત નિર્વિવાદ છે તેથી નિમિત્તશાસ્ત્રથી જનતા પહેલી દૃષ્ટિએ જૈનેતર અને બીજી દૃષ્ટિએ આર્યેતર માનવો જોઈએ. વૈયાકરણ દૃષ્ટિએ શબ્દાર્થની અહીં જરૂર નથી.

[૨]

નિમિત્તશાસ્ત્રના માટે અષ્ટાંગ-નિમિત્ત એમ કહેવાની જુના વખતથી પરિપાટી છે નિમિત્તશાસ્ત્રનાં મુખ્ય આઠ અંગ છે જેમકે —

अङ्गं स्वप्नः स्वरश्चैव भौमं व्यञ्जनलक्षणे ।
उत्पातमन्तरिक्षं च निमित्तं स्मृतमष्टधा ॥

—ह सं द अ श्लो ५

અર્થાત્-(૧) અંગવિદ્યા (૨) સ્વપ્નશાસ્ત્ર (૩) સ્વરશાસ્ત્ર (૪) ભૌમશાસ્ત્ર (૫) વ્યંજન (૬) લક્ષણ (૭) ઉત્પાત (૮) અંતરિક્ષ એ પ્રમાણે નિમિત્તશાસ્ત્ર આઠ પ્રકારનું છે આ આઠ અંગોનો આછો પરિચય ઉપાધ્યાય શ્રી મેઘવિજયજી ગણિએ હસ્તસંજીવનના ભાષ્યમાં આપ્યો છે શરૂઆતમાં જ તેમણે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે તેઓ કહે છે કે જેવી રીતે અંગસ્ફુરણ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાનું હોય, આકૃતિની ચેષ્ટા, દૃષ્ટિ, અવાજ વાતચીત, પરિચિંતન, અવયવસ્પર્શ ઇત્યાદિ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાનું હોય તેનું નામ અંગવિદ્યા. જેમાં જાગ્રત સુષુપ્તિ અવસ્થાઓના સંસ્કારવશાત્ આત્મા અને મનને જે વિચાર થાય છે, વિકલ્પ થાય છે, અને તે વિચારના-વિકલ્પના પ્રત્યક્ષરૂપ

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો હ્રાસ થાય છે (બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ઉંઘી જાય છે, નિષ્ક્રિય થાય છે) ત્યારે મનની ગતિ-વિધિ વધી જવાથી મનનો કંઈક વિકાસ થવાથી જે કંઈ તે જુએ છે તે ભૂત-ભાવિ અને ભવિષ્ય-વસ્તુના વિજ્ઞાનમાં હેતુ બને છે આનું નામ સ્વપ્ન છે અને તે સંબંધી શાસ્ત્ર તે સ્વપ્નશાસ્ત્ર. જેમ પ્રાણીઓના અવાજ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિ દ્વારા, અર્થાત્-શકુન દ્વારા, અને શબ્દોચ્ચારના અક્ષરોની બાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ, મૃત્યુ ઇત્યાદિ પરિભાષા મુજબ ભવિષ્યજ્ઞાન હોય અથવા નાસિકામાંથી નીકળતા શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ ઉપરથી ભવિષ્યકથન હોય, અને તે સંબંધી જે શાસ્ત્ર હોય તેનું નામ સ્વરશાસ્ત્ર. પૃથ્વીપરીક્ષા કરી તે ઉપરથી પૃથ્વીની અંદર રહેલાં જલ, ફલ ઇત્યાદિનું જ્ઞાન કરવું અથવા ભૂમિકંપ ઇત્યાદિ દ્વારા દેશના શુભાશુભ સંબંધી કથન કરવું કે ભૂમિ શોધન કરી ઉપર ઘર નગરની રચના કરવી, અને તે સંબંધી અમુક લક્ષણો ઉપરથી તે ઘર યા નગરમાં રહેનારના ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યકથન કરવાનું શાસ્ત્ર તે ભૌમશાસ્ત્ર છે. શરીર ઉપરના મસા, તલ, લાંછન ઇત્યાદિ દ્વારા શુભાશુભ કથન કરવાની વિદ્યા તે વ્યંજનશાસ્ત્ર. હાથ કે પગની રેખાઓ દ્વારા, શરીરની ઉંચાઈ નીચાઈ અવયવાની રચના ઇત્યાદિ ઉપરથી શુભાશુભ કથનની વિદ્યા તે લક્ષણવિદ્યા. ભૂમિકંપ, રક્તવૃષ્ટિ, દિગ્દાહ ઇત્યાદિ પૃથ્વી ઉપર તેમજ આકાશમાં અકસ્માત બનતા બનાવો કે જે ઉત્પાત જેવા લાગે છે તેઓ ઉપરથી ભવિષ્યકથન કરવું તે ઉત્પાતશાસ્ત્ર. અને આકાશમાં રહેલા ગ્રહોની ચાલ, ઉદય-અસ્ત, ગ્રહણ ઇત્યાદિ દ્વારા ભવિષ્યકથનની વિદ્યા તે અંતરીક્ષવિદ્યા છે અને આ પ્રમાણે આ આઠે પ્રકારના નિમિત્તો-કારણોને લઈને એક શાસ્ત્ર બન્યું તેને નિમિત્તશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે

આગળ જતાં તેઓ કહે છે કે-આ આઠ નિમિત્તશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ વર્તમાનમાં (તેઓના કાળમાં) કાલની ગતિથી પહેલાં સાત નિમિત્તનો હ્રાસ થઈ ગયો છે ત્યારે આઠમું અંગ વિસ્તાર પૂર્વક મળે છે અહીં આરે તેમના શબ્દોમાં થોડા વધારો કરીને કહેવું પડે છે કે મારા કાળમાં તે આઠમા અંગની પણ અમુક ઉપશાખાઓ જ વિસ્તૃત મળે છે બાકીની હ્રાસ પામી છે ત્યારે પહેલી સાત શાખાઓની તો વાત જ શી? કમાલ કમાલ લક્ષણવિદ્યા ઉપર કંઈક નવીનતા આવતી જાય છે બાકી તો બધી જ શાખાઓ મુરઝાઈ ગઈ છે નિમિત્તશાસ્ત્ર રૂપ આ મહાનવૃક્ષ ભૂતના વાસવાળુ મનાયુ છે, વહેમનું ઘર મનાય છે અને બધાની તે તરફની ઉપેક્ષા વધતી જાય છે

શ્રીમેઘવિજયજીગણિ પોતાના સમયમાં આ શાસ્ત્રની હ્રાસ પામેલી શાખાઓ ક્યાં ક્યાં ઇતસ્તત્વ મળી આવે છે તેનો પોતાના ગ્રંથમાં સારો ઉલ્લેખ કરે છે અને તે વાંચતાં એમ લાગે છે કે બધાં જ શાસ્ત્રો આ શાસ્ત્રની આવશ્યકતા સ્વીકારી ચૂક્યાં છે તેઓ કહે છે કે સમવાયાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ અંગવિદ્યા ઉપર એક લાખ અનુષ્ટુપ પ્રમાણ સૂત્ર છે બત્રીસ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રો ઉપર વાર્તિક હતું, અને બીજા નિમિત્તો ઉપર અપરિમિત શ્લોકપ્રમાણ સૂત્રો તથા વાર્તિકો હતાં, પરંતુ આજ સમયમાં આ અંગવિદ્યા ઉપર નારદીય આ અંગવિદ્યાનો નાનકડો ગ્રંથ મળે છે. તે સિવાય કોઈ ખાસ ગ્રંથ મળતો નથી. બીજાં શાસ્ત્રોના આધારે આ અંગવિદ્યામાં તિથિચક્ર વારચક્ર પક્ષચક્ર અયનચક્ર માસચક્ર નક્ષત્રચક્ર, રાશિચક્ર, વર્ષચક્ર ઇત્યાદિ વિષયો હતા, અને આ બધા ઉપરથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરી નષ્ટ જન્માખ્યાન, ઇત્યાદિ દરેક પ્રકારની પૃચ્છાનો વિચાર થઈ શકે છે. દરેક નિમિત્તોમાં આ અંગવિદ્યા સર્વ શ્રેષ્ઠ છે

अङ्गविद्या निमित्तानामप्रधानामपि गीयते ।
सूक्ष्मा शुभाशुभज्ञाने नारदर्षिनिषेविता ॥—ह सं द अ श्लो ४

આ અંગવિદ્યા પુરી છવાઈ જ્યાં ત્યાં વેરાઈ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ સમરશાસ્ત્ર, વિવેકવિલાસ, બૃહજ્જાતકની ટીકા, વાગ્ભટશારીર ઇત્યાદિની સૂચના કરે છે

સ્વપ્નશાસ્ત્ર માટે ભગવતીસૂત્ર, વિવેકવિલાસ, ઇત્યાદિ તથા સ્વપ્નાધ્યાયનો ઉલ્લેખ કરે છે

સ્વરશાસ્ત્ર માટે શકુનશાસ્ત્રનો મુખ્ય ગ્રંથ વસંતરાજ શાકુન, બાલાક્ષિસ્વર ઉપર સ્વામેલ નરપતિજયચર્યા, પ્રશ્નોચ્ચારના અક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભનું જ્ઞાન બતાવનાર ગ્રંથ ચૂડામણિશાસ્ત્ર એમ ત્રણ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે

ભૌમ માટે સમવાયાંગવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્ર વૃત્તિ જણાવે છે

વ્યંજન માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથનો નામનિર્દેશ નથી.

લક્ષણને માટે સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે

ઉત્પાત માટે પણ સ્થાનાંગવૃત્તિ જણાવે છે અને ઉપરે જતાં વિસ્તૃત મળતા અંતરીક્ષ માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં છુટક છુટક નિમિત્તશાસ્ત્રનાં અંગો મળી આવે છે, તેવો ઉલ્લેખ કરી અંગવિદ્યાને સર્વમાં મુખ્ય જણાવે છે, તેમજ પોતાનો ગ્રંથ આ અંગવિદ્યાની જ એક ઉપશાખા છે તેમ જણાવે છે

[૩]

હવે આપણે આ વિષય સંબંધી વિચાર કરીએ, અને તે ઉપરથી એ નિર્ણય ઉપર આવીશું કે આ બધામાં સર્વોત્તમ શું છે? અને ચિરંજીવી શું છે? શ્રી મેઘવિજયજીએ લીધેલા ક્રમ મુજબ જ આપણે વિચારીશું

શ્રી મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય જેને અંગવિદ્યા કહે છે તે વિદ્યાનો હાલમાં પ્રચાર નથી. શ્રી ઉપાધ્યાયજીના વખતમાં જ તેનો હ્રાસ થઈ ગયો હતો. એમ તેમના જ શબ્દો ઉપરથી જાણવા મળે છે તેમણે જે નારદકૃત અંગવિદ્યા નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ફક્ત ૧૪ શ્લોકનું એક પ્રકરણ છે મૂળ નારદકૃત એટલો જ ગ્રંથ હશે કે કેમ તે સમજાતું નથી. ઉપાધ્યાયજીએ અંગવિદ્યાના સંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં એક મહત્વની વસ્તુ રહી ગઈ છે આચાર્ય વરાહમિહિર કૃત બૃહત્સંહિતામાં અંગવિદ્યાનો એક આખો અધ્યાય છે એ કે સંહિતાગ્રંથ એટલે જ ઉપરોક્ત આઠ અંગના સંગ્રહરૂપ બને છે પરિભાષા પણ તેવી જ છે છતાં સ્વરોદય પૈકી શાકુનશાસ્ત્ર સિવાય બીજો ઉલ્લેખ વારાહની સંહિતામાં મળતો નથી. આજે પ્રાચીન સંહિતા ગ્રંથોમાં વારાહીસંહિતા સર્વોત્તમ છે વરાહ મિહિરે પોતાના કાળમાં જેટલું મળ્યું તે બધા ઉપર પોતાની પ્રતિભાને અજમાવી છે અને આજે બધા જ વરાહના અનુયાયી હોય તેવું જ બની ગયું છે

નારદની અંગવિદ્યા કરતાં વારાહીનો અધ્યાય મોટો છે તેના ૪૪ શ્લોક છે. તે કહે છે કે—

देवज्ञेन शुभाशुभं दिग्देशस्थानाहृतानीक्षता
वाच्यं प्रष्टुर्निमापराह्णपत्नां पाशोभय काम यिथा ।
सर्वज्ञो हि चराचरात्मकतयासौ सर्वदर्शी विभु-
श्चेष्टाव्याहृतिभिः शुभाशुभफलं सन्दर्शयत्यर्थिनाम् ॥ १ ॥

અર્થાત્—દેવજ્ઞ પ્રશ્ન કરનારની દિશા, આગમનસ્થાન, તેની લાવેલી ચીજો, દ્રષ્ટિ તેમજ અંગસ્પર્શ ઇત્યાદિ જોઈ, તેમજ પોતાના આત્મા બીજા ત્યાં હાજર રહેલા

કોઈ પણ માણસના અંગની આકસ્મિક (હેતુ રહિત એટલે કેવલ કુદરતી) ઘટનાને કોઈ બુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર કરી ફળ કહે. આથી કેવલ ઉત્પાતને ચેષ્ટા અને ઉચ્ચાર રૂપી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ દ્વારા શુભાશુભફળ બતાવી ચરાચરનું જ્ઞાન કરનાર બની સર્વદર્શી પરમાત્મા જેવો સર્વજ્ઞ બને છે

ઉપસંહાર કરતાં વરાહ કહે છે કે—

इति निगदितमेतद्गात्रसंस्पर्शलक्ष्म
प्रकटमभिमतास्यै वीक्ष्य शास्त्राणि सम्यक् ।
विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेत-
न्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥

અવયવના સ્પર્શ રૂપી લક્ષણ ઉપરથી ઇચ્છિત વસ્તુના ભવિષ્ય માટે સ્પષ્ટ જોઈ આ શાસ્ત્ર (અંગવિદ્યા) મે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો જોઈ કહ્યું છે જે ઉદાર મનવાળો કેવલ આ વિસ્તૃતશાસ્ત્રને સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે તે સદૈવ રાજા અને જનતા વડે પૂજ્ય છે

વરાહમિહિરના આ પ્રકરણના આરંભ અને ઉપસંહાર ઉપરથી આપણે એટલું સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે અંગ સ્પર્શ અને ચેષ્ટા ઇત્યાદિ દ્વારા શુભાશુભનો નિર્ણય કરનાર શાસ્ત્ર તેજ અંગવિદ્યા છે વરાહે પણ તેને અંગવિદ્યા કહી છે ઉપાધ્યાયે પણ આ જ વિદ્યાને અંગવિદ્યા કહી છે

નારદીય અંગવિદ્યામાં—

अङ्गविद्यां प्रवक्ष्यामि नारदेन स्वयं कृताम् ।
यद्दर्शनमात्रेण ज्ञायते च शुभाशुभम् ॥

અર્થાત્—અમુક કોઈ એક આચાર્ય કહે છે કે કેવલ અંગ (શિષ્યના) દર્શન માત્રથી શુભાશુભનું જ્ઞાન થાય (છે) તેટલા માટે નારદે રચેલી અંગવિદ્યાને હું કહું છું સામાન્યતઃ આ અંગવિદ્યાથી ઉપરોક્ત નિર્દેશની માફક કેવલ સ્પર્શ માત્રથી શુભાશુભ જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો છે જેમકે વાગ્ભટાચાર્યના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે—

स्तनमन्यामर्थं दृष्ट्वा मातुरं तं समुपाचरेत् ।
स्पृशन्तं नाभिमात्मास्यकेशरोमनखाङ्गिमान् ।
रामपृष्ठस्तनग्रीवा मन्यानामिकाद्रुमीम् ॥

અર્થાત્—જ્યારે વૈદ્યને બોલાવવા માણસ (દૂત) આવે, ત્યારે જો તે માણસ પોતાના નાભિ, નાક, મુખ, કેશ, રુંવાટાં, નખ, દાંત, ગુહ્યાંગ, પીઠ કે સ્તન, ગ્રીવા, જઠર કે અનામિકા આંગળીનો સ્પર્શ કરતો કરતો આવવાનું કહે તો વૈદ્યે રોગીને તપાસવા ન જવું, કારણ રોગ મટવાનો નથી.

પરંતુ—

इच्छामि प्रष्टुं मम, पश्यतार्या समादिशेत्युक्ते ।
संयोगकुटुम्बोत्था स्वामैश्वर्योद्भवा चिन्ता ॥

અર્થાત્—દૈવજ્ઞની પાસે આવી કોઈ માણસ કહે કે "હું પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું, આપ કહો," 'જુઓ મારે કંઈક કહેવું છે' અથવા 'બતાવો મારે કંઈક પૂછવું છે' આવી રીતે જેમાં પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત ન કરતાં કંઈક ઇચ્છા છે માટે પૂછું છું એવો પ્રશ્ન કર્તાનો ભાવ હોય ત્યાં સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલી, કે કુટુંબ સંબંધી, કે લાભ અથવા ઐશ્વર્ય સંબંધી ચિંતાનો પ્રશ્ન છે એમ જાણવું

निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा मत्पथेस्य मम चिन्तितं वद ।
साधु सर्व जनमध्यगं तथा हृदयतामिति बन्धुचौरजा ॥

'આપ વિચાર કરીને બતાવો' એવો પ્રશ્ન હોય તો મુસાફરી કે વિજયની ઇચ્છા પ્રશ્ન કરનારને છે એમ જાણવું પરંતુ જો કોઈ એકદમ આવી બધાની વચ્ચે જ કહી દે કે જરા જલદી જોઈ દો એમ પ્રશ્ન કર્તા કહે તો તેને ભાઈ અથવા ચોર સંબંધી ફીકર છે એમ કહેવું

આ રીતે પ્રશ્ન કરનારના ઉચ્ચાર ઉપરથી પણ શુભાશુભ જ્ઞાનનો આ અવિદ્યામાં અંતર્ભાવ છે

આ અવિદ્યાના વિષયનું આમ આપણને જ્ઞાન થાય છે હવે આપણે વિચાર કરીએ કે આ અવિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર અને વિસ્તૃત રૂપ કેવું હોવું જોઈએ.

આ બન્ને બાબતો ઉપર વિચાર કરતાં આ વિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર ન થઈ શકે કારણ જ્યોતિષી પ્રત્યેક ક્ષણે બીજા કોઈ પણ સાધન વગર માત્ર દૃષ્ટિથી આજુબાજુ નજર નાખીને જ અથવા અવાજ શ્રવણ માત્રથી જ અનિષ્ટ કથન કરે, અને દર વખત તેમાં સફળ થાય તેવું ન બને. જેઓ આ વિષયને સાધ્ય કરી શકે તેઓ થોડા જ ગણાય. કારણ કેવલ વિચાર અને દૃષ્ટિ એ બે જ સાધનોની જરૂર છે સાધ્ય

થાય તો સર્વોત્તમ છે અન્યથા તદ્દન નકામી છે આવા જ્યોતિષીની પરીક્ષા જલદી થઈ શકે અને તેને મૂર્ખ પણ બનાવી શકાય. જ્યારે તેની મશ્કરી કરવી હોય ત્યારે તેની પાસે જઈ હેતુ પૂર્વક જમે તેમ મિથ્યા કે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, તો તે ઉપરથી જ્યોતિષીએ કહેલું ફલ નિષ્ફળ થાય આ વિદ્યા તો કેવળ નૈસર્ગિક ભાવો ઉપર જ આધાર રાખે છે જ્યાં કૃત્રિમતા છે, ત્યાં તે વ્યર્થ બને છે આ મુખ્ય કારણથી જ આ વિદ્યાનો લોપ થતો ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે

જો કે કોઈ કાળમાં આનો વિશેષ પ્રચાર હશે જ ખાસ કરીને જે એક વૈદક શાસ્ત્રનો આધારભૂત અંગ છે તેમાં દૂતની ચેષ્ટા ઉપરથી રોગીની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી કેસ હાથમાં લેવો કે ન લેવો તેનો વૈદ્ય નિર્ણય કરે તેમ ઉલ્લેખ છે આમ આ વિદ્યાનો હરકોઈ માણસ પોતાના કાર્યની સિદ્ધયસિદ્ધિમાં ઉપયોગ કરતો હશે. નૈસર્ગિક રીતે અત્યારે પણ ઘણા પોતાને કરવાના કામમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી કરવું કે ન કરવું તેનો નિર્ણય કરે છે ઘણા પોતાના નિર્ણય મુજબ કાર્યની સફળતા નિષ્ફળતાને મેળવે છે જ્યારે ઘણાને પોતાના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ અનુભવ થાય છે, છતા સંકલ્પ વિકલ્પ એ મનના ધર્મો હોઈ તે થાય છે અને નિશ્ચય એ વિચારનું પરિણામ હોઈ એની વિચારકની યોગ્યતા તે મુજબ તેની પૂર્ણતા એ મુજબ બને છે નિશ્ચય ઉપર આવવાને કોઈ બાહ્ય સાધન નથી હોતું પ્રાચીનકાળમાં આ વિદ્યાનો નિશ્ચયના સાધન તરીકે ઉપયોગ થતો હશે. પરંતુ ઉપર જેમ બતાવ્યું તેમ કેવળ સ્વાભાવિક ચેષ્ટા ઉપર જ તેનો આધાર હોઈ તેનો હ્રાસ થઈ ગયો છે

છતા બુદ્ધિશાળી પુરુષો દરેક વસ્તુને સિદ્ધાન્તબદ્ધ કરે છે અને તેને વિદ્યાનું રૂપ આપે છે તેમ આ શાસ્ત્રને પણ વિદ્યાનું રૂપ અપાયું છે તિથિચક્ર વારચક્ર ઇત્યાદિ નક્ષત્ર પર્યંતના ક્રમ ગોઠવી છેક નષ્ટ જાતક સુધી આ વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો છે

સામાન્યતઃ જ્યોતિષીએ દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા જોઈએ, એમ એક બાલિશ માન્યતા છે, અને તે મુજબ ગર્ભિણી પ્રશ્ન, વર્ષાજ્ઞાન તથા નષ્ટજાતક, જેવા વિષયોમાં પણ આ નિમિત્ત વિદ્યાનો ઉપયોગ કરેલો છે આવડું મોટું તેનું વિસ્તૃત રૂપ છે અર્થાત્ આ વિદ્યા પણ નિમિત્તનાં ઉપકરણોની સાફક પરિપૂર્ણ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

હાલમાં તો આ વિદ્યા ઉપર આધારભૂત ગ્રંથ કોઈ નથી. વરાહમિહિરના બૃહત્સંહિતાના અધ્યાય વગર બીજું કશું ઉપલબ્ધ નથી. હસ્તલેખ દર્શનને પ્રકારે આ વિદ્યાનું જ પુસ્તક બનાવ્યું છે અને દર્શનાત્ સ્પર્શનાત્ અર્થાત્ દર્શનથી તેમજ

સ્પર્શથી શુભાશુભ કથન કરેલું છે જેટલું આંખો અંગ ઉપર વિચારાતું તેટલું બધું જ કેવલ હાથ ઉપરથી વિચારેલું છે, તે વિશેષતા છે બાકી આ પ્રશ્નના પહેલા અને બીજા વિમર્શથી અંગવિદ્યાનું જ જ્ઞાન થાય છે

[૪]

સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ શબ્દ સાંભળતાં જ કેટલાકને મુંઝ થાય તેમ છે સ્વપ્ન આવવું એ સ્વભાવ છે અને કુદરતી સ્વપ્ન આવે છે, ત્યારે તેના ફળ સ્વરૂપ કશું જ થતું નથી, એમ ઘણાને અનુભવ છે એટલે સ્વપ્ન ઉપરનું શાસ્ત્ર હોઈ શકે જ નહિ. જો કોઈ સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસને પૂછો તો તે પણ કહી શકે કે ખુબ ખાધું હોય, અથવા મનમાં વિચાર કરતા કરતાં સુઈ ગયા હોઈએ તો સ્વપ્ન આવે, અને જો તેમ બાહ્ય કારણોથી સ્વપ્નોની ઉત્પત્તિ છે તો તે શુભાશુભ ફળનાં નિર્દેશક કેવી રીતે બને?

પરંતુ વાસ્તવિકમાં તેમ નથી. જેને સ્વપ્નશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે, તે જોતાં તો માલુમ પડે છે કે આ શાસ્ત્રના રચયિતાઓએ ઘણો ઊંડો વિચાર કર્યો છે તેઓએ વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર પ્રકૃતિના ભેદથી કયો માણસ કેવા સ્વપ્ન સ્વાભાવિક રીતે જુએ છે, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાર બાદ ઇષ્ટકાર્યની ચિંતા મટાડવા માટે અમુક માંત્રિકવિધિ કરી ત્યાર બાદ સ્વપ્નની ઇચ્છા રાખી છે અને તે ઉપરથી શુભાશુભનો વિચાર કરેલો છે આ બધું જોતાં તો તે વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિ માલુમ પડે છે અમુક માંત્રિકવિધિ એટલે મનને સંસ્કૃત કરવું એમ અર્થ છે જેઓ માનસશાસ્ત્રમાં માનનાર છે અથવા માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો છે, તેમના મત મુજબ સંસ્કારિત મન એટલું બધું બળવાન બને છે કે તે જડ વસ્તુઓનું પણ ભેદન કરી તદંતર્ગત વસ્તુનું જ્ઞાન કરે છે જો તેમ છે તો જરૂર સંસ્કારિત મન ભાવિના ભેદનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે સ્વપ્નશાસ્ત્રનો આધાર આ સિદ્ધાન્ત ઉપર છે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંકોચ થતા મનનો વિકાસ થવાથી તે ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યવસ્તુના જ્ઞાનનું કારણ બને છે એવી જે મેઘવિજયજી મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે તે એકદમ સંગત છે વૈજ્ઞાનિક છે અને સ્વપ્નશાસ્ત્રના રચયિતાઓએ આ વસ્તુનો ઉંડો ખ્યાલ રાખેલો છે તેઓ કહે છે કે —

स्वप्नं चतुर्विधं प्रोक्तं दैविकं कार्यसूचकम् ।
द्वितीयं तु शुभस्वप्नं तृतीयमशुभं तथा ॥

मिश्रे तुरीयमात्स्यातं मुनिपुंगवकोविदैः ।
यस्य चित्तं स्थिरीभूतं समधातुश्च यो नरः
तस्याविर्तं च बहुधः स्वप्ने कार्यं मरत्यते ॥
स्वप्नमद्रा नन भुवि मावाः पुंसां भवन्ति हि ।
श्रुतं दृष्टानुभूतं च दृष्टं तत्सदृशं तथा ॥
चिन्ता च प्रकृतिश्चैव विकृतिश्च तथा भवेत् ।
देवाः पुण्यानि पापानीत्येवं हि भवति तथे ॥
तन्मध्ये आद्यषट्कं तु शिवं चाशिवमप्यथ ।
अन्त्यं भिन्नं तथा नृणामचिरात्फलप्रदम् ॥

× × ×

रजोहीनाच्च शोकाच्च भयान्मूत्रपुरीषयोः ।
प्रणष्टवस्तुचिन्तातो जातः स्वप्नो वृथा भवेत् ॥

× × ×

कफात्मकशरीरस्तु पश्येद्बहुजलाशयान् ।
नद्यः मयूरसंकीर्णा नलिनानि सरांसि च ॥
स्फटिके रचितं सौधं तथा श्वेतं च गह्वरम् ।
तारागणं च चन्द्रं च तोयदानां च मण्डलम् ॥
रसांश्च मधुरान्दिव्यान्फलानि विविधानि च ।
काम्यं यज्ञोपकरणं यज्ञमण्डपमुत्तमम् ॥
शुभालङ्कारवासिन्यः पृथुलस्तनमण्डलाः ।
शुक्लोज्ज्वलाः पीन सक्थ्य परिशोभितमध्यमाः ॥
श्वेतवस्त्रैः स्मितमास्यैर्विलासन्त्यश्च योषितः ।
पित्तप्रकृतिको यश्च सोऽग्निमित्थं प्रपश्यति ॥
विद्युत्प्रभायाश्च तेजस्तथा पीतां वसुन्धराम् ।
निमीलितानि च पद्मानि विहगो दावानलार्दिताः ॥

फुल्लास्त्वशोकतरवो गांगेयं चापि निर्मलम् ।
किं च मक्षकोपः संपातपातादिकाः क्रियाः ॥
करोत्यास्मैति वै पश्येज्जलं चापि पिबेद्वहु ।
वातप्रकृतिको यश्च स पश्येदुच्चरोहणम् ॥
गुल्मद्रुमांश्च विविधान् पवनेन प्रकम्पिताम् ।
वेगगामि तुरंगांश्च पक्षिभिर्गमनं स्वयम् ॥
चक्रसौधान्विवादं च कलहं च तथात्मनः ।
आरोहणं च उदयममिति प्रकृतितो भवेत् ॥

× × ×

देवानां च गुरूणां च स्थविरैर्दुःस्वप्ननाशिनी ।
तस्माद्रात्रौ स्वापकाले विष्णुं कृष्णं रमापतिम् ॥
अगस्तिं माधवं चैव मुचुकुन्दं महामुनिम् ।
कपिलं चास्तिकमुनिं स्मृत्वा स्वस्थः सुषोर्मनः ॥
अधीत तेन दुःस्वप्नं न कदाचित्प्रपश्यति ॥

× × ×

स्नानदानादिकं कृत्वा स्मृत्वा हरिपदाम्बुजम् ।
अधीतजप सन्ध्यायां प्रार्थयेद्वृषभध्वजम् ॥
भगवन्–देवदेवेश शूलभृद्वृषभध्वज ।
इष्टानिष्टं समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शाश्वत ॥
स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्वं कार्येष्वशेषतः ।
क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥

× × ×

स्वप्नमिदं च दृष्ट्वा यः पुनः स्वपिति मानवः ।
तदुत्पन्नं शुभफलं स नाप्नोतीति निश्चितम् ॥
अतो दृष्ट्वा शुभस्वप्नं सुधिया मानवेन वै ।
सूर्यस्तवस्तवनैर्नेया यावच्छिष्टा रजनी पुनः ॥

देवानां च गुरूणां च पूजनानि विधाय सः ।
धर्म्मोर्नमस्क्रियां कुर्यात्प्रार्थयेच्च शुभं भवि ॥
ततस्तु स्वपिरात्रे वै कथयत्स्वप्नमुत्तमम् ।
दृष्ट्वा पूर्वमनिष्टं तु पश्चाच्च शुभमेव चेत् ॥
या पश्यन्स्तु पुमांस्तस्माच्छुभस्वप्नफलं समेत् ।
अनिष्टं प्रथमं दृष्ट्वा तत्पश्चात्स्वपेत्सुमान् ॥
रात्रौ वा कथयत्त्वन्ये तदा प्राप्नोति तत्फलम् ।
अथवा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥
तुलस्या अग्रतः मोक्ष्य प्राप्नुयाभाहि तत्फलम् ॥

× × ×

यानि फलानि भाविनि ज्ञानगम्यानि तानि तु ।
आत्मज्ञानाप्तये तस्मात्प्रवितव्य नरोत्तमैः ॥
कर्मभिर्देवताभिः कामार्मारभमतपाद् ।
चिकीर्षुर्देवतोपास्तिमादौ भावि विचिन्तयेत् ॥

—स्वप्नकमलाकरे

અર્થાત્—સ્વપ્ન ચાર પ્રકારનાં છે પહેલા પ્રકારનું સ્વપ્ન દૈવિક એટલે દેવતાની પ્રેરણાથી થનાર સ્વપ્ન છે જે અર્થનું સૂચન કરે છે બીજા પ્રકારનું સ્વપ્ન કોઈ શુભ વસ્તુનું સ્વપ્ન આવે તે છે ત્રીજા પ્રકારમાં અશુભ સ્વપ્ન છે અને ચોથા વર્ગે શુભાશુભ મિશ્ર સ્વપ્ન છે

જેનુ ચિત્ત સ્થિર હોય, અર્થાત્ જે મનુષ્ય શાન્ત પ્રકૃતિનો અને ધીર હોય સમધાત પ્રકૃતિનો હોય તેવા માણસને દેવતાની પ્રાર્થના કરવાથી પોતાના અર્થનું પ્રતિનિધિ સ્વપ્નમાં માલુમ પડે છે

સ્વપ્ન આવવાના નવ કારણો હોય છે કોઈ હકીકત સાંભળી હોય, અનુભવી હોય, જોઈ હોય અથવા જોવા જેવું કંઈ ગયું હોય, કોઈ વાતની ચિંતા હોય પ્રકૃતિ વધી ગઈ હોય કે પ્રકૃતિમાં વિકાર થયો હોય એ છ કારણોથી મનુષ્યને સ્વપ્ન આવે છે અથવા દેવતાના કારણે કે પુણ્ય અથવા પાપના કારણે સ્વપ્ન આવે છે. આમાંથી

પહેલા છનુ ફળ શુભ અથવા અશુભ થઈ શકે છે જ્યારે પાછલા ત્રણનુ જલદીથી ફળ મળે છે

× × ×

મૈથુન કરવાના કારણે, કોઈની સાથે હાસ્યવિનોદ કર્યો હોય તે કારણથી, ગોકથી કે પછી ભય, મળમૂત્રને રોધ, ખોવાએલી વસ્તુની ચિંતા ઈત્યાદિ કારણોને લઈ આવેલુ સ્વપ્ન વૃથા થાય છે

× × ×

જેઓની કફ પ્રકૃતિ હોય છે, તેઓને પ્રકૃતિ વધવાથી કે વિકાર થવાથી સ્વપ્ન આવે ત્યારે તેઓ સ્વપ્નમા મોટા મોટા જલાશય, પાણીથી છલકાઈ જતી નદીઓ, કમળો, સરોવરો, સ્ફટિકના જેવા પીળો ગુફાઓ, તારા ચંદ્ર મેઘ (વાદળા) મીઠા રસ (દૂધ, મધ, ગરડી ઈત્યાદિ) ઉત્તમ પ્રકારના ફળ, ઘી ચરબીના સાધનો, ચંદન ટપ, શૃંગાર કરેલી મોટા મોટા સ્નાન અને વિશાળ આખો, વિશાળ નિતંબપ્રદેશ તથા સુકુમારિકાઓ શ્વેતવસ્ત્રથી અને શ્વેતમાળાઓથી શોભતી સ્ત્રીઓ જુએ છે

જે પિત્તપ્રકૃતિના હોય છે તે સળગતા અગ્નિને જુએ છે ચમકતી વિજળીના તેજ પીળી જમીન, ખાસ્ત્રાગ્ર શસ્ત્ર, સળગતી દિશાઓ, ખીલેલા અશોક વૃક્ષ તથા સુવર્ણના ઝળ, ખુબ ક્રોધ, તથા પોતાને મારફાડ કરતા ઈત્યાદિ જુએ છે અને ઘણુ પાણી પીતો જુએ છે

જે વાત પ્રકૃતિવાળો હોય છે તે ઉચા પ્રદેશમા ચઢે છે વિવિધ પ્રકારના ઉચા ઉચા અને પવનથી હાલતા વૃક્ષ, ઘોડાના પોઠ, અને ઉડતા પક્ષીની સવારી ઉચા પ્રદેશ જાય, ઝાડ વગેરે જુએ છે પોતે સવારી કરે છે વા ઉડે છે

આવા પ્રકારના સ્વપ્નો પ્રકૃતિના વિકારથી આવે છે અને તે ઘણા ભાગે વૃથા જાય છે

દેવતાઓ અને ગુરુજનાની સ્મૃતિ (સ્મરણ) દુઃસ્વપ્નોનો નાશ કરનાર છે તથી શાન સુધી વખતે વિષ્ણુ કૃષ્ણ, રમાપતિ, માધવ ઈત્યાદિ ભગવાનના નામોનુ સ્મરણ કરવુ અથવા અગસ્તિ, મુચુકુંદ, કપિલ અને આસ્તિક નામના (જનમેજયના સર્પ યજ્ઞને રોકનાર) મુનિનુ સ્મરણ કરવુ તેમજ સ્નાન કરી શાંતિપૂર્વક ઉઘી જવુ ત્યાં ખરાબ સ્વપ્નો નહિ આવે

× × ×

જેમને સ્વપ્ન દ્વારા પોતાના ભાવિનો ભેદ જાણવો હોય તેમણે સ્નાનાદિક ક્રિયાથી શુદ્ધ થઈ, દાન ઇત્યાદિ પુણ્યજનક ક્રિયાઓ કરવી, તેમજ ભગવાનનું સ્મરણ કરી દર્ભની સાદડી ઉપર સૂઈ જવું. સૂતી વખતે શંકરની પ્રાર્થના કરવી કે ભગવન્ દેવદેવેશ, શૂલધર, વૃષભધ્વજ આપ મને જ્યારે હું ઊંઘી જાઉં ત્યારે સ્વપ્નમાં મારા કાર્યનું જે સાચું ફળ છે તે કહો. ઇચ્છાનિષ્ટ જે કંઈ હોય તે કહો. હું આપની કૃપાથી મને ક્રિયાસિદ્ધિ થાય, તેમ કરીશ.

× × ×

આમ પ્રાર્થના કરી સૂઈ જનાર સ્વચ્છ મનનો સાધક રાત્રે જે સ્વપ્ન જુએ તે જો તે સ્વપ્ન જોયા બાદ ફરી સૂઈ જાય તો નિષ્ફળ જાય છે માટે શુભ સ્વપ્ન જોયા બાદ મનુષ્યે સૂર્યની સ્તુતિ કરતા રાત્રી વ્યતીત કરવી. સવારે ઊઠી દેવતાઓ તથા ગુરુજનોની પૂજા કરી, શંકરને નમસ્કાર કરી શુભ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી. અને ત્યારબાદ વડીલોની સમુખ પોતાના સ્વપ્ન કહેવું.

જો સ્વપ્નમાં પહેલાં ખરાબ અને પાછળથી સારૂં સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ખરાબ સ્વપ્નના નાશ થઈ શુભનું ફળ મળે છે માટે જો અનિષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ફરી ઊંઘી જવું અથવા રાત્રેજ બીજા માણસને કહી દેવું જેથી તે નિષ્ફળ થઈ જાય છે અથવા સવારે ઊઠી શંકરને નમન કરી તુલસીની આગળ કહી સંભળાવવું જેથી તે સ્વપ્ન નિષ્ફળ થશે.

× × ×

જે કૃત્યો ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થવાનાં હોય છે તેમનો કેવલ બુદ્ધિદ્વારા જ નિર્ણય થઇ શકે તેમ છ માટે તે કાર્યોનો આત્મજ્ઞાન દ્વારા નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરવો. દેવપૂજન ઇત્યાદિ કર્મોદ્વારા, કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુનો જય કરી, દેવતાઓની ઉપાસના કરનાર માણસ આ રીતે સ્વપ્નદ્વારા ભાવિ નિર્ણય કરે.

સ્વપ્નશાસ્ત્રના આ સાધારણ નિયમો તથા મૂળ સિદ્ધાન્તો છે આ પાયા ઉપર આ શાસ્ત્રની રચના થઈ છે ઉપરોક્ત સર્વે વાંચનાર સ્હેજે સમજી શકશે, કે સ્વપ્ન આવ્યું અને તેનું ફળ થઈ ગયું તેવી આકસ્મિક વાર્તા આ સિદ્ધાન્તથી રચાયેલા શાસ્ત્રમાં સ્થાન નથી. જેને દેવપૂજન ઇત્યાદિદ્વારા પુણ્યવૃદ્ધિ, ષડ્રિપુના જયદ્વારા આત્મવિશુદ્ધિ અને દેવોપાસનાદ્વારા ઇશની કૃપા હોય તેવા મહાત્માના ચિત્તની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવાથી સમજાય તેમ છે, કે તેમના સ્વપ્નો વિકારજન્ય ન

હોય, તેમનું બળવાન સંસ્કૃત મન અને વિશુદ્ધ આત્મા ભૂત-ભાવિ વર્તમાન બધાને જ હસ્તામલકવત જોઈ શકે છે જે તે જુએ તે સત્ય જ હોય છે આટલી જ સ્વપ્ન શાસ્ત્રની જડ છે આજ મૂળતત્ત્વ છે એટલે સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિભાગરૂપ છે વિશ્વસનીય છે ખાલી વ્હેમ માત્ર નથી, અથવા અજ્ઞાનમૂલક નથી.

સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં પોતાના કાર્યના પરિણામનું જ્ઞાન, આધિદૈવિક આધિભૌતિક ચિંતાઓનું નિરાકરણ અને છેવટે સ્વપ્નદ્વારા મૃત્યુજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયો ચર્ચેલા છે આ શાસ્ત્ર આત્મવિશુદ્ધિદ્વારા ગમ્ય હોઈ તેમાં સામાન્ય માણસોની ગતિ થઈ શકતી નથી. અને આવી સિદ્ધિવાળાઓ સામાન્ય ભાષામાં યોગી યા મહાત્મા ગણાતા હોઈ યા દેવાંશી ગણાતા હોઈ; આ શાસ્ત્રને શાસ્ત્રરૂપે વધુ વિકાસનો અવકાશ ન મળ્યો. જેમ યોગશાસ્ત્રનું થયું તેમ આનું પણ થયું છે એમ અનુમાન થાય છે અને નિમિત્તશાસ્ત્રની આ બીજી શાખાનો ક્ષય લગભગ થઈ ગયો છે

[૫]

નિમિત્તશાસ્ત્રની ત્રીજી શાખા સ્વરશાસ્ત્ર છે સ્વરોદયશાસ્ત્રને સાધારણ રીતે ઘણા માણસો નામ માત્રથી પણ જાણતા હોય છે તેને જનસાધારણ સરોદો કહે છે કોઈ કાળમાં આ વિભાગનો મોટો ફેલાવો થઈ ગયો હશે. સાધારણ માણસો પણ નાસિકાના શ્વાસોશ્વાસની પરીક્ષા કરવાના બહાના કરી શુભાશુભ કહેવા મંડી જાય છે અને આપણામાં તો એક પ્રચલિત શબ્દ જેવુંજ થઈ પડયું છે કે એ તો અમારા ઘરનો 'સરોદા જ છે કે આમ જ થાય અર્થાત્ સ્વરોદયદ્વારા પોતાના કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરવાની સર્વસાધારણ રૂઢી હોવી જોઈએ, એ હદ છે ગુપ્તપણે યોગી હોવાનો ડોળ કરનાર બાવાઓ, સાધુઓ ઇત્યાદિ આ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ બેઠેલા માલુમ પડે છે અને જનતાને ઠગી ખાય છે ઘણાખરા જોશીનો ધંધો કરનાર પણ વાતવાતમાં નાસિકાસ્વર વખાણવા મંડી જાય છે આ બધું આ શાસ્ત્રની વ્યાપકતાનું રહી ગએલું ચિહ્ન છે બાકી આ વસ્તુને તેના શાસ્ત્ર તરીકે જાણનાર કોઈક જ મળી આવશે વસ્તુતઃ તો આ શાસ્ત્રનાં સ્વરૂપનું પણ તેમને જ્ઞાન નથી હોતું સ્વરશાસ્ત્ર એ જુદું શાસ્ત્ર છે જ્યારે નાસિકાસ્વર એ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે પરંતુ અગાઉ સ્વરશાસ્ત્રની જગ્યાએ નાસિકાસ્વરે ઘણા વખતથી સ્થાન જમાવી લીધું છે, અને તેની પણ સ્વરશાસ્ત્રમાં જ ગણના થઈ ગઈ છે આ સ્થિતિ આજની નથી ઘણા વખતથી છે

આ શાસ્ત્ર મુખ્યત્વે સાધુ સંતોમાં વધારે ફેલાઈ ગયું અને તેમને મૂળ સ્વરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેમજ યોગ પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમભક્તિ હોઈ નાસિકાસ્વરનો ખુબ પ્રચાર થયો. વર્ષોના મધ્યયુગમાં (સંવત ૧૦૦ થી ૧૫૦) સુધીમાં ઘણા પુરુષોએ આ શાસ્ત્રને અપનાવ્યું અને લગભગ દરેક સંતે પોતાની વાણીમાં (તેમનાં પદો ઇત્યાદિ રચનામાં) સ્વરશાસ્ત્રને ગુંથી લીધું છે. આ નાસિકાસ્વર ઉપર કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકો મળી આવે છે અને કબીર ઇત્યાદિ સંત પુરુષોની કૃતિઓ પણ મળી આવે છે. સંસ્કૃતમાં શિવસ્વરોદય આધારભૂત ગ્રંથ મનાય છે.

વાસ્તવિકમાં સ્વરોદયશાસ્ત્ર એ જુદી જ વસ્તુ હોવા છતાં આ નાસિકાસ્વર તેમાં ક્યાંથી ઘુસી ગયો એ સમજાતું નથી. પણ ઘણા જુના કાળથી તેનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તેને અસલ સ્વરશાસ્ત્રને દબાવી દીધું છે અને તેથી જ ઉપાધ્યાયજીએ સ્વરશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરતાં બાહ્યાડંબર સાથે નાસિકાસ્વરની ગણના કરેલી છે.

વસંતરાજશાકુનશાસ્ત્ર કે જે શાકુનના વિષયમાં એક શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે તેમાં તેણે સ્વરોદયની સાથે નાસિકાસ્વરની ગણના કરેલી છે. આ ગ્રંથ પ્રાચીન છે અને તેના ઉપર શહેનશાહ અકબરને સૂર્યસહસ્રનામનું અધ્યયન કરાવનાર ભાનુચંદ્રગણિ (બાણભટ્ટની કાદંબરીના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર) ની ટીકા છે. તેમાં તો તેમણે સ્વરોદય એટલે નાસિકાસ્વરની જ ગણના કરી છે.

વસંતરાજના પહેલા પ્રકરણના પાંચમા શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં તે લખે છે કે—

चूडामणिज्योतिषशास्त्रहोरास्वरोदयाद्यैर्विविधैर्मनस्य ।
वशीकृतस्योपचयेवतिष्टं स्फुरच्चमत्काररसातिरेकम् ॥

चूडामणीति–एतच्छास्त्रोपचयमिदं वाक्यम् । कस्य मनस्य धीरस्य वशीकृतस्य भवतां मापितस्मयस्य: कै: चूडामणिज्योतिषशास्त्रहोरा स्वरोदयाद्यैस्तत्र चूडामणिर्ग्रन्थविशेषः ज्योतिषशास्त्र संहितादि होरा जातकादि स्वरोदयो महेश्वर कृतो ग्रंथः । एतत्प्रभृतिभिरित्यर्थः । धीरस्तैर्विविधैर्भेदैर्मेदो न तु एकतः । कीदृशं स्फुरच्चमत्काररसातिरेकं स्फुरन्नत्यंतमपूर्वं चमत्कार लक्षणो रसस्तस्यातिरेकः आधिक्यं यत्र तथा ॥

આ વ્યાખ્યામાં સ્વરોદય એટલે મહેશ્વર કૃત ગ્રંથનો કરેલો ગ્રંથ એમ લખ્યું છે અને તે શિવસ્વરોદયને લક્ષીને લખાએલ હોવું જોઈએ. જો કે સ્વરશાસ્ત્ર નામ-

ગ્રંથોના આધારે રચાએલુ છે, એમ નરપતિએ કહ્યુ છે યામલોના કર્તા શંકર છે માટે તે સ્વરશાસ્ત્રના કર્તા ગણાય, એમ શંકા કરનારને અવકાશ છે પરંતુ અહીં તો સ્પષ્ટ છે કે બે વસ્તુનો અહિંઆ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે તો પ્રસિદ્ધ શિવ સ્વરોદયને આધીન છે

પુર વસંતરાજ પણ નાસિકાસ્વરને જ પ્રાધાન્ય દે છે જુઓ—

तुल्येऽपि शकुने नराणामाप्तोत्पत्ते योऽस्य फलस्य भेदः ।
स प्राणसञ्चारकृतो विशेषस्तत्प्राणगत्या शकुनो गवेष्यः ॥
भवेदिडायां परिपूरितायां सर्वोऽपि वामः शकुनः प्रशस्त ।
स्यात्पिङ्गलायां परिपूरितायां सर्वोऽप्यसव्यः शकुनः प्रशस्त

—प्रकरण ४ श्लो ४–५

અર્થાત્—જ્યારે એકી સાથે મનુષ્યો એક જ શકુન જુએ છે, છતાં તેઓને જુદુ જુદુ ફળ મળે છે તેનું કારણ તેમનો પ્રાણસંચાર છે માટે પ્રાણની ગતિ મુજબ શકુનનો વિચાર કરવો. જો ઈડા એટલે જમણી બાજુનો શ્વાસ ચાલતો હોય તો ડાબી બાજુથી થનાર શુકન શુભફળ આપે છે જો પિંગલા (ડાબી બાજુની નાસિકા) એ શ્વાસ ચાલતો હોય તો જમણી બાજુથી થનાર શુકનો શુભ છે

અર્થાત્—વસંતરાજે નાસિકાસ્વરને નિમિત્તમાં હેતુ માન્યો છે આમ પરિપાટિ પ્રાચીનકાળથી કોઈ ઉપાધ્યાયજીએ કરેલી વ્યાખ્યા સંગત છે અને તેમણે તો સ્વર એટલે અવાજ અને તેના ઉપરનું શાસ્ત્ર તે સ્વરોદયશાસ્ત્ર એવી વ્યાખ્યા કરી હોય તેમ લાગે છે કારણ શકુનશાસ્ત્ર કે જેમા પક્ષિઓના અવાજ ઈત્યાદિ ઉપરથી નિમિત્તની ગણના છે તેને તથા ચૂડામણિને સ્વરશાસ્ત્રમાં ગણાવેલા છે

હસ્તસંજીવનનો કેટલોક ભાગ તથા હસ્તકાંડ અને ચૂડામણિનો સાર એ તો આ હિસાબે સ્વરના જ પુસ્તકો છે

વાસ્તવિકમાં સ્વરોદયશાસ્ત્ર તરીકે નરપતિજયચર્યા, પચસ્વરા, સમરસાર એ ગ્રંથો મુખ્ય છે આ ગ્રંથોની પરિપાટી જોતાં પૃચ્છકના મુખમાંથી ઉચ્ચરિત શબ્દોના અકારાદિસ્વર તથા કકારાદિ વ્યંજનના યોગે બાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ તથા મૃત ઈત્યાદિ ભેદાનુસાર અનેક પ્રકારની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના કરી શુભાશુભનું જ્ઞાન કરેલુ છે આ ગ્રંથોની શૈલી કઠિણ છે સામાન્ય માણસો માટે તે સુલભ નથી સ્વરો

ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં ચક્રો બનાવવાં, અનેક પ્રક્રિયાઓ કરવી, તથા તે દ્વારા શુભા-શુભની કલ્પના કરવાની છે. આ સ્વરશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે જય પરાજયના વિષયમાં વિશેષ ઉપયોગમાં લેવાતું. નરપતિએ સ્વરજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે —

यस्याश्वगजसंघाते संपूर्णा यदि वाहिनी ।
तथापि युद्धमायाति नृपो हीनस्वरोदयी ॥ १ ॥
कथंचिद्विजयी युद्धे स्वरज्ञेन विना नृपः ।
घुणवर्णोपमं तत्तु यथान्धवर्तकग्रहः ॥ २ ॥
स्वरशास्त्रे सदाभ्यासी सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
तस्यादेशस्य च कर्ता जयश्रीस्तं नृपं भजेत् ॥ ३ ॥

અર્થાત્—જ્યારે રાજાના સ્વરનો અસ્ત થાય છે, ત્યારે તેની સેના ભલે ચતુ-રંગિણી હોય છતાં તેનો પરાજય થાય છે.

સ્વરજ્ઞ વગરનો યુદ્ધ ક્વચિત્ વિજયી બની જાય તો તે ઘુણાક્ષર ન્યાયથી બન્યો જાણવું. જેમ ભમરો લાકડામાં કોતરતાં ક્વચિત્ કોઈ અક્ષરની આકૃતિ કોતરી નાખે તેમ તે રાજાનો વિજય પણ આકસ્મિક તરીકે સમજવો. અથવા અંધારામાં જેમ બાજુ ઊંચે ભાળતાં લાવાને પકડી શકે તેવી રીતનો સમજવો.

જે સ્વરશાસ્ત્રનો સદાનો અભ્યાસી હોય, સત્યવાદી હોય, જિતેન્દ્રિય હોય તેવા સ્વરજ્ઞના આદેશનો જે અમલ કરે છે તે રાજાને વિજયલક્ષ્મી મળે છે.

સ્વરશાસ્ત્રોનો આધાર યામલો ઉપર છે. નરપતિ કહે છે કે અનેક યામલો જોયા બાદ આ ગ્રંથની રચના કરી છે. તે કહે છે કે —

ब्रह्मयामलमाद्यं स्याद् द्वितीयं विष्णुयामलम् ।
रुद्रयामलमाख्यातं चतुर्थं चादियामलम् ॥
स्कन्दं च यामलं चैव षष्ठं कूर्मस्य यामलम् ।
सप्तमं यामलं देव्या इति यामलसप्तकम् ॥
भूतवादी यामलाख्यस्तथा युद्धजयार्णवम् ।
कौमारी कोशलं चैव योगिनीजालसंवरम् ॥
रक्षोघ्नं च त्रिपुरं च स्वरसिंहं स्वरागमम् ।

भूबलं भैरवं नाम पटलं स्वरभैरवम् ।
शेषं रणास्पर्य स्पार्थ सिद्धान्तं जयपद्धतिम् ।
पुस्तकेन्द्रं च शौर्कं च श्रीदभ्नं ज्योतिषं तथा ॥
मंत्रयंत्राण्यनेकानि कूटयुद्धानि यानि च ।
तंत्रयुक्तिं च विज्ञाय विज्ञान ब्रह्मयामले ॥
एतेषां सर्वशास्त्राणां स्वरसारोद्धमात्मना ।
सारोद्धारं करिष्यामि सर्वसत्त्वानुकंपया ॥

અર્થાત—યામલો, તંત્રમંત્રનાં પુસ્તકો ઇત્યાદિના આધારે નરપતિએ પોતાના ગ્રંથની રચના કરી છે સ્વરશાસ્ત્ર એટલા બધા વ્યાપક રૂપમાં મળી આવે છે છતાં શાસ્ત્રમાં જેમ મંત્રતંત્ર શાસ્ત્રનો હ્રાસ થઈ ગયો છે તેમ આ શાસ્ત્રનો પણ હ્રાસ થયો છે આનું મુખ્ય કારણ આ શાસ્ત્રનો મંત્રશાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ અને ક્લિષ્ટતા જ છે બીજું કંઈ નથી.

દરેક સ્વરજ્ઞ મંત્રતંત્ર કુશળ હોવો જોઈએ. નરપતિની પ્રશંસા કરતા તેના ટીકાકાર શ્રી હરિવંશ કવિએ લખ્યું છે, કે—

विद्यास्य मालवसंप्रदेश धारापुरीरम्यनिवासवासी ।
नानागमज्ञो नृपलोकपूज्यो बुधः प्रसिद्धो नरदेवनामा ।
स्वरबलफलवेत्ता देवतत्त्वेष्वभिज्ञो
विदित शकुनशास्त्र स्तंभमंत्रप्रवीणः ।
फणिगणितसारासार चूडामणिज्ञो
नरपतिरिति नाम्ना तस्य पुत्रो बभूव ।
ज्ञाने यः सर्वज्ञो नृपगणपूज्यः सरस्वतीसिद्धि ।
तेन कृतं शास्त्रमिदं मधुरगुणं दोषरहितं च ॥
श्रीमत्यासौवल्ली नगरे स्थाने
श्री अजयपालनृपराज्ये ।
श्रीपतिनरपतिकविना
रचितमिदं तत्र संत्येन ॥

અર્થાત્—વિદ્યાના ધામરૂપ માળવામાં આવેલી ધારાનગરીમાં નરદેવ નામનો વિદ્વાન પુરુષ હતો, તેનો સ્વરશાસ્ત્રને જાણનાર, દેહવત્ત (જેને વસ્તુતઃશાસ્ત્રે હસ્તગત કર્યો છે અને સાધારણ રીતે સ્વરોદય તરીકે પ્રખ્યાત છે તે નાસિકા સ્વરશાસ્ત્ર), શકુન, તંત્ર-મંત્ર વગેરેમાં પ્રવીણ, ફલિત જ્યોતિષ, તથા ગણિત જ્યોતિષને જાણનાર ચૂડામણિનો જ્ઞાતા નરપતિ નામનો પુત્ર થયો.

આ નરપતિ જ્ઞાનની બાબતમાં સર્વજ્ઞ જેવો હતો. તેમજ રાજપૂજ્ય હતો. તેને સરસ્વતી સિદ્ધ હતી. તેણે દોષરહિત એવો અનેક પ્રકારના ગુણ (રહસ્ય) વાળું આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે.

આશાપલ્લી નામના પ્રખ્યાત નગરમાં કે જ્યાં શ્રી અજયપાલનું રાજ્ય છે ત્યાં રહીને નરપતિ કવિએ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે (હાલના અમદાવાદમાં આ ગ્રંથ રચાયો છે).

અર્થાત્—નરપતિના ગ્રંથ મુજબ અને સ્વરશાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞાનો વિકાસ થવાના સાધન માટે મંત્ર-તંત્ર ઈત્યાદિના જ્ઞાનની જરૂરત છે. નરપતિના ગ્રંથમાં તાંત્રિકોનાં પ્રસિદ્ધ મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટનાદિ ષટ્કર્મોનો ઉલ્લેખ છે. આથી સ્વરશાસ્ત્રોનો મંત્રતંત્ર ઉપર આધાર અથવા સંબંધ રહે છે તે નિર્વિવાદ છે.

યામલોમાં શું હોવું જોઈએ, તે તો વિદિત જેવું જ છે. યામલો મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથો છે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ છે છતાં જાણવા જેવું એ છે કે યામલો કેવળ મંત્રશાસ્ત્રના પુસ્તકો નથી. તેઓમાં નિમિત્તનાં પુષ્કળ વિધાનો છે. યામલોનું લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું છે કે—

सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च
युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥

અર્થાત્—સૃષ્ટિ, જ્યોતિષ, નિત્યકૃત્ય, ક્રમ અને સૂત્ર, વર્ણભેદ, જાતિભેદ તથા યુગધર્મ આ આઠ વિષયો ઉપર જેમાં ચર્ચા હોય તેનું નામ યામલ.

યામલ એ તંત્રશાસ્ત્રના મુખ્ય ત્રણ ભેદમાંનો એક મોટો ભેદ છે. તંત્રશાસ્ત્રના આગમ યામલ અને તંત્ર એવા ત્રણ ભેદ છે.

આથી ખ્યાલ થાય છે કે યામલોમાંનું જ્યોતિષ લગભગ સ્વરોદય હોઈ યંત્રોને વર્ણબીજ ઉપર મુખ્ય આધાર છે અને તેવા જ વર્ણોચ્ચાર ઉપરથી સ્વરોદય બને છે એક જ વસ્તુ એક અર્થમાં સિદ્ધિ માટે બીજા અર્થમાં ભાવિજ્ઞાન માટે હોય તેવો આનો અર્થ છે

સ્વરશાસ્ત્રનો જેવો અતિરેક થયો છે તેવો પહેલી બે શાખાઓનો નથી થયો પરંતુ નિમિત્તશાસ્ત્રની પહેલી બે શાખાઓની માફક તેનો તેના વિશિષ્ટ લક્ષણ અને ફેલાવા તથા ઐન્દ્રજાલિક જેવા સ્વરૂપને અંગે હ્રાસ થયો હોય તે જ કારણ વારંવાર વિચારપથમાં આવે છે શાસ્ત્રની ઉપાદેયતા એ કે વધી છે એ ભૂલવા જેવું નથી.

સ્વરોદયની અંદર જયપરાજય સિવાય અર્ઘકાંડ (તેજી–મંદી)નો પણ વિચાર છે જીવિત–મરણનો પણ વિચાર છે અનેક પ્રકારની ભૂમિ કલ્પના છે તેમજ કેટલાક રક્ષા મંત્રો છે પોતાના પક્ષને વિજય અપાવવા, તથા સામાપક્ષનો પરાજય કરવાના માટે અનેક પ્રકારથી વિચાર કરી અનુકૂળ કાળ શોધવાની પ્રક્રિયાઓ છે

ચૂડામણિ, હસ્તકાંડ તથા ચક્રોન્મિલન એ ગ્રંથો તથા કેટલાક કેરલીય ગ્રંથો, રમલ, પાશક કેવલી શુકનાવલી ઇત્યાદિનો સમાવેશ સ્વરશાસ્ત્રમાં કરી શકાય એ કે ચૂડામણિ, હસ્તકાંડ અને ચક્રોન્મિલન વ્યવસ્થિત પ્રકરણો છે તેમાં ઘણી કલ્પનાઓ ચમત્કૃતિ ભરેલી છે પરંતુ તેમાં કેટલીક હકીકત એવી છે કે તે કેવલ કલ્પના ઉપર નભતી હોઈ અને સ્વાભાવિક સંબંધોના ઉપર જ નિર્ભર હોઈ છતાં કરવામાં આવે તો નિષ્ફળ બને છે તેથી તે તે ગ્રંથોના અધ્યયન–અધ્યાપનની પરિપાટી બંધ થઈ ગઈ અને ધીમે ધીમે નામશેષ થઈ ગયા છે આગળ ઉપર તે ગ્રંથોનો વિભાગપૂર્વક ખ્યાલ આપવામાં આવનાર હોઈ અહીં તેમનો હ્રાસ થવાના કારણનું અનુમાન માત્ર કર્યું છે

હાલમાં એ કે સ્વરોદયના નરપતિજયચર્યા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું પઠન પાઠન ચાલે છે પરંતુ કોઈમાં તેવો પ્રચાર નથી જ તેનું કારણ તે ગ્રંથોની દુરૂહતા અને વિષયની જટિલતા છે

આ શાખામાં આવતા શકુનશાસ્ત્રની હકીકત પણ તેવી જ છે શકુન ઉપર વસંતરાજ સિવાય બીજા પ્રકરણો બહુ જ થોડા મળે છે નથી મળતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. વસંતરાજના વીસ અધ્યાયો છે અધ્યાયને વર્ગનામ આપવામાં આવ્યું

છે આ ગ્રંથ ઉપર પ્રથમ ભટ્ટાચાર્ય તેમ ભાનુચન્દ્ર ગણિ જેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનની ટીકા છે ગ્રંથ રચ્યો જ ઘણો છે અને તેને મિથિલાના મહારાજા ચંદ્રદેવની પ્રાર્થનાથી વિજયરાજ અને સત્યવતીના પુત્ર શિવરાજના નાના ભાઈ વસન્તરાજે રચ્યો છે

શાકુનિકો (શકુનશાસ્ત્રજ્ઞ) બે પગા પ્રાણીઓ મનુષ્ય તથા પક્ષિઓ, ચતુષ્પદ પ્રાણીઓ હાથી ઘોડા ઇત્યાદી ષટ્પદ પ્રાણીઓ ભ્રમર વગેરે, આઠ પગવાળાં શરભ ઇત્યાદિ, અનેક પગવાળાં કાનખજુરા વગેરે તથા પગ વગરના સર્પો ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ દ્વારા તેમની ચેષ્ટા, અવાજ સમાગમ વગેરેથી કાર્યકારણની કડી મેળવી પ્રારંભિત કાર્યના પરિણામની કલ્પના કરે છે

તેમનો સિદ્ધાન્ત છે કે પૂર્વજન્મના શુભાશુભ કર્મોના પરિપાકથી પ્રતિક્ષણ શુભાશુભફળ પ્રાણીઓ ભોગવે છે અને તે શુભાશુભની કલ્પના શકુન દ્વારા થઈ શકે છે માટે શુભાશુભને જાણીને પુરુષાર્થદ્વારા અશુભનો પ્રતિકાર અને શુભની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેમ સાપને જોઈ તેના કરડથી બચવા મનુષ્ય દૂર જતો રહે છે તેમ અશુભથી બચવા તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે કરવી જ જોઈએ. શુભાશુભ બતાવનારું કારણ પ્રાક્તન કર્મ બને છે તો આધુનિક કર્મ પણ કારણ બની જ શકે છે માટે કર્મદ્વારા અશુભનો પ્રતિકાર થઈ શકે છે

પ્રાણીઓ દૈવથી પ્રેરિત થઈ શકુનદ્વારા સૂચન કરે છે તેઓની આ ક્રિયા હેતુપૂર્વક કરવામાં આવતી ન જોઈએ.

અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોવા છતાં તેમણે પાંચ પ્રાણીઓને મુખ્ય માન્યાં છે જેમકે —

पोतकी श्यामकाकपिङ्गला जम्बुकशिवरमा च पञ्चमी ।
पञ्चच मुनिसत्तमैः सदा कीर्त्यते शकुनरत्नपञ्चकम् ॥

અર્થાત્—પોતકી એટલે જેને હિંદીમાં કહી ચિડિયા કહે છે તથા ગુજરાતીમાં ગુર્જ, દેવચકલી ઇત્યાદિ કહે છે તે, શ્યામા એટલે કુવચ, કાક (કાગડો) પિંગલા એટલે ચીબરી અને શીયાળવી એ પાંચ પક્ષરત્ન છે, ચીબરીને ભૈરવ પણ કહે છે. શાકુનિકો આ પ્રાણીમાં દેવતાઓનો વાસ માને છે તેમની કલ્પના મુજબ—

सरस्वती पोतकिकां श्यामायां यमोऽपि यमो मरकम काकम् ।
चण्डी पुनः पिङ्गलिकां सदैव शिवां शिवाद्रूपमपिविष्टवीद ॥

અર્થાત્—સરસ્વતી દુર્ગા (દેવચકલી)માં, યક્ષ કુતરામાં, ગરુડ બગલામાં, ચંડિકા ચીબરીમાં, અને પાર્વતીની દૂતી શિયાળવીમાં રહે છે એટલે તે તે દેવીઓને લઈ તેઓ શકુન કરે છે એ કે દરેક પ્રાણીમા દેવતાઓના અંશ રહેલા છે માટે દરેક પ્રાણી શક્તિમાન થઈ શકે છે આથી શાકુનિકે કોઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી. હિંસા કરવાથી તે પ્રાણીનો અધિષ્ઠાયકદેવ ક્રુદ્ધ થાય છે

શાકુનિકો કેવલ પક્ષિઓ ઉપર જ આધાર રાખતા નથી. તેમણે તો મનુષ્યને પણ શકુનમાં કારણ જણાવેલ છે નરેંગિત એટલે મનુષ્યની ચેષ્ટાને પણ શુભાશુભની વ્યંજક માની છે

પક્ષિઓની ઓળખાણ, તેમના ભાવાભાવનું નિરૂપણ, અવાજની પરીક્ષા, સુખ દુઃખની પરીક્ષા ઇત્યાદિ અનેક ભેદ શકુનશાસ્ત્રમા છે અને તેમની ચેષ્ટા ઇત્યાદિ ઉપર શુભાશુભની કલ્પના ચમત્કાર ભરેલી રીતે વર્ણવેલી છે

આજકાલ શકુન જોવાની પદ્ધતિ લગભગ બંધ થઈ જવા આવી છે છતાંય શકુન એ તો દીવા છે 'शकुनो वृषभनायकः' ઇત્યાદિ શબ્દો આપણા માટે વરસણુ થઈ પડ્યા છે આપણા પ્રાચીન લોકગીતોમાં કાબી તે બેસવ રોઈ રહી ઇત્યાદિ પદો શકુનશાસ્ત્રની અતિશયતાને સૂચવે છે

આ ઉપશાખાનો કંઈ કંઈ કંઈ પ્રચાર છે પરંતુ તે અક્ષરજ્ઞાનથી પોતાને પંડિત માનતા વર્ગમાં નહિ. ગ્રામ્ય જનતામાં, શિયાળ બોલી માટે અમુક બનશે તેનો ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે વર્ગમાંથી જ અનુભવ મળી આવે છે શહેરી જીવન જીવનારને તે પ્રાણીઓના દર્શન જ જ્યાં દુર્લભ છે ત્યાં તેમના ઇંગિતજ્ઞાનની તો વાત જ શી !

[૬]

નિમિત્તશાસ્ત્રની ચોથી શાખા તરીકે ઉપાધ્યાયજીએ ભૌમશાસ્ત્ર બતાવ્યુ છે અને તેની भौमं भूमिभागमवगाहि એટલે કે જેમાં ભૂમિના વિભાગોનુ જ્ઞાન હોય તેને ભૌમશાસ્ત્ર કહેવું એમ સમવાયાંગસૂત્રની વૃત્તિમાંથી વાક્ય ઉદ્ધૃત કરીને જણાવ્યુ છે

અહી ઘણી શબ્દોને સ્થાન છે જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો જોતાં ક્યાંય આવી વ્યાખ્યા અને તે મુજબનું નિમિત્તજ્ઞાન જોવામાં આવ્યુ નથી. ભૂસ્તરવિદ્યાનો શબ્દથી જો નિર્દેશ કરાયો હોય તો તે શક્ય છે ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે કે —

भौमं भूमिभागलक्षणादि इत्युक्तं समवायाङ्गवृत्तौ, देवप्रासादेरपि भूमिस्थितत्वात्तद्विचारोऽपि भौममुच्यते। अत एव स्थानाङ्गवृत्तावप्युक्तं भूमिविकारो भौमं भूकम्पादि। अन्यदपि भूमा घनशुषिरस्निग्धादिविज्ञानं पूर्वादिदिग्भूमविन्यासेन वा वृद्धिहान्यादि ज्ञानं निधिज्ञानं देवकल्याम्नायज्ञानं सर्वं भूमिसंबंधाद्भौममेव।

અર્થાત્—ભૌમ એટલે ભૂમિના ભાગનું લક્ષણ એમ સમવાયાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં છે દેવ, પ્રાસાદ વગેરેની પણ ભૂમિ ઉપર સ્થિતિ હોવાથી તેમના સંબંધી વિચારોને પણ ભૌમશાસ્ત્ર કહી શકાય અને તેથી જ સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ભૂમિનો વિકાર તે ભૌમ જેમકે ભૂકંપ ઇત્યાદિ બીજું પણ પૃથ્વીની ઘનતા, પોલ રસ ઇત્યાદિ જ્ઞાન તથા વાસ્તુશાસ્ત્રના આધારે (પૂર્વદિશાનું ઘર ઇત્યાદિ ભૌમલક્ષણ, આસ્ય વગેરેના આધારે) વૃદ્ધિ અને હાની વગેરેનું જ્ઞાન. જમીનમાં રહેલા દ્રવ્યને શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન, દેવ વિશેષદ્વારા આમ્નાયનું સ્થળ શોધી કાઢવાની વિદ્યા તે દરેકનો ભૂમિ સાથે સંબંધ હોઈ તે બધું ભૌમશાસ્ત્ર છે

આજ લક્ષણ જો ભૌમશાસ્ત્રનું હોય તો તે ભૂસ્તરવિદ્યા વાસ્તુવિદ્યા વગેરે જ છે એમ કહી શકાય. ભૂસ્તરવિદ્યાના જ્ઞાન વગર પૃથ્વીની ઘનતા રસકસ ભરેલું પાણી ઇત્યાદિની સમજ ન જ પડે. આમ જોતાં ભૂસ્તરવિદ્યા અને વાસ્તુવિદ્યા એ બેના ઉપરથી અમુક પદાર્થોનું ભવિષ્ય જ્ઞાન કરવાની વિધિ તે ભૌમશાસ્ત્ર અને એ રૂપમાં તે નિમિત્તશાસ્ત્રની ચોથી શાખા બને છે એક રીતે જોતા ભવિષ્યજ્ઞાન એટલે ભવિષ્યકાળ સંબંધી જ્ઞાન એવો અર્થ થાય છે પરંતુ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અથવા બીજા અને પૂર્વોક્ત નિમિત્તશાસ્ત્રથી ધ્વનિત થતા અર્થમાં જોઈએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ઉત્પન્ન અનુમાન એમ અર્થ થાય છે. અને જો તેને જ માનીએ તો ભૂમિનાં બાહ્ય ચિહ્નો (રૂપ, રંગ, સ્વાદ) દ્વારા તેની અંદર આવેલ રહેલા પાણી, ખનીજ ઇત્યાદિનું વા પૃથ્વીના વિવિધ માપનદ્વારા નિપજતા શુભાશુભનું જ્ઞાન એટલે કે વિશાળ અર્થમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રનું અને વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ જ ભૌમશાસ્ત્ર કોઈ નિમિત્તશાસ્ત્રની શાખા તરીકે ઓળખી શકે છે વાસ્તુવિદ્યા તે જ સ્થાપત્યવિદ્યા ગણાવામાં આવે છે

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ભૂસ્તરવિદ્યા તથા વાસ્તુવિદ્યાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરેલો છે તે નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જણાશે.

વરાહમિહિરે પોતાની બૃહત્સંહિતામાં વાસ્તુવિદ્યા અને દકાર્ગલ નામનાં પ્રકરણો છે અને તે દ્વારા આશ્ચર્યજનક હકીકતો રજુ કરી છે તે કહે છે કે–

धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं
दकार्गलं येन जलोपलब्धिः ।
पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव
क्षितावपि प्रोन्नतनिम्न संस्थाः ॥ १ ॥
एकेनवर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् ।
नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव ॥ २ ॥
मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा ।
भौमं दकार्गलमिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण मुनिप्रसादात् ॥

અર્થાત્—ધર્મ અને યશ આપનાર દકાર્ગલ હવે હું કહું છું જેથી જલની પ્રાપ્તિ થાય. જેમ પુરુષના અંગ પ્રત્યંગમાં નસો રહેલી છે તેમ પૃથ્વીની અંદર ઉંચી નીચી જલની ધારાઓ રહેલી છે.

એક જ રંગનું અને એક જ સ્વાદનું પાણી આકાશમાંથી પડે છે પરંતુ પૃથ્વીના વિવિધપણાને લઈને જુદા જુદા પ્રકારના અનેક સ્વાદનું તથા રંગનું થાય છે જેવી પૃથ્વી તેવું પાણી હોય છે.

મેઘથી પડનાર પાણી સંબંધી મે પહેલાં જ બલદેવ વગેરે આચાર્યોના મતોની સમાલોચના કરી કહી દીધું હતું હવે આ બીજું ભૂમિ સંબંધી (ભૌમ) દકાર્ગલ મુનિયોની કૃપાથી સારી રીતે કહું છું.

આ દકાર્ગલશાસ્ત્રનો આધાર પૃથ્વી પરીક્ષા ઉપર છે પૃથ્વીની રૂપ, રસ, ગંધ ઈત્યાદિદ્વારા પરીક્ષા કરે છે અને પછી અમુક હાથના અંતરે અમુક પ્રકારના સ્તર અને પાણી આવશે, તેનું અનુમાન થાય છે આ એક વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર છે હાલમાં આનું પ્રચલન ઘણું ઉંચુ થઈ ગયું છે પરંતુ આ વજ્ઞાનિકશાસ્ત્ર નિમિત્તશાસ્ત્રથી વહન ઓળખાણ કરવામાં જ હાલના આ શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ ઇતિકર્તવ્યતા માની હો તેમ લાગે છે કારણ જ્યોતિષીઓમાં આ જ્ઞાનનો બહુધા લોપ થઈ ગયો છે અને જ્યોતિષીઓ (નૈમિત્તિકો) ઉપરથી લોકવિશ્વાસ પણ ઉઠી ગયો છે હાલમાં તો ગમે તે જગ્યાએ બોરીંગથી પાણી લાવવાના પ્રયત્નો થાય છે અને આજના યાંત્રિક યુગમાં

સાધનની વિપુલતાને લઈ આવી પરીક્ષા નગર બધુ અર્થસિદ્ધિ થતી હોવાથી તેની જરૂરીઆત ઘટતી જાય છે પરંતુ ? કાળમાં કુવા, વાવ, તળાવ એ જ પાણીનાં સાધન હતાં અને ખેતીનો આધાર કુવા ઇત્યાદિ ઉપર જે સમયમાં રહેતો, ત્યાં આ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા હતી. અને કેટલી બધી અગત્યતા હશે, તે કલ્પનાથી સમજી શકાય તેમ છે વરાહમિહિરે તો આ શાસ્ત્રને ધર્મ અને યશની વૃદ્ધિ કરનાર બતાવ્યું છે

વાસ્તુશાસ્ત્રનું પણ લગભગ તેમજ છે હાલમાં નવીન નગર રચના, કાલની અતિગતિ વગેરેને લઈ અમુક માપનું ઘર બનાવેલ, અમુક ઉંચાઈ નીચાઈ વગેરે હોય ઘર કેટલા વર્ષ ટકશે, ઇત્યાદિ, તેમજ ઘરમાં રહેનાર કેવા પ્રકારનું સુખ ભોગવશે, વગેરે કલ્પનાઓનો હાલમા હ્રાસ થઈ ગયો છે કોઈ કાળમાં ઘર બાંધવું એ મહાકાર્ય ગણાતું હશે, ત્યારે આની પુછપરછ અને કલ્પનાવિશાળતા નહી થઈ હશે પરંતુ હાલમાં તો તેવું કંઈ દેખાતું નથી.

ભૂમિકંપ ઇત્યાદિના થવા પછી જગત ઉપર તેની શી અસર થશે, તેની કલ્પના કરવામાં આવતી. દૈવજ્ઞ કામધેનુ નામના અતિ પ્રાચીન જ્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે –

परिभ्रामसमं पापे सौम्यनक्षत्रवारभम् ।
स्ववर्गे शुभदं भूपाः परवर्गेषु दोषदम् ॥
केचित्तापफलं भूमेः कम्पं सर्वदा जगुः
पश्यते पञ्चमे मास्याः वत्सराद्विपान्तरे ॥

અર્થાત્—પૃથ્વીનું ચાલન (ધરતીકંપ) જો શુભ નક્ષત્ર અને શુભવારમાં થાય તો અશુભ ફળ આપે છે જો પાપવારમાં કે પાપનક્ષત્રમાં થાય તો ઘણુંખરું શુભ ફળ આપે છે કેટલાક આચાર્યો ધરતીકંપનું ફળ સર્વદા અશુભ માને છે ધરતીકંપનું ફળ બીજા વર્ષ પર્યંતમાં મળી જાય છે

વરાહમિહિરે ભૂમિકંપ સબંધી પોતાની બૃહત્સંહિતામાં એક આખો અધ્યાય લખ્યો છે તેમાં ભૂમિકંપનાં કારણોથી લઈ જે સમયે ભૂમિકંપ થયો, તે સમયમાં નક્ષત્રાદિ ઉપરથી જગતનું શુભાશુભ ભવિષ્ય છે મિથિલાના મહારાજ બલ્લાલસેને અદ્ભુતસાગર નામનો એક વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં પણ ધરતીકંપ થવાનાં કારણો, શુભાશુભ તથા અશુભની નિવૃત્તિ અર્થેનાં પૂજન ઇત્યાદિ

ક્ષ્યાં છે અને બીજી જ્ઞાતવ્ય બાબતોની સમાલોચના તે ઉભય ગ્રંથકારોએ પોતાના કાલની માન્યતા તથા સાધન સામગ્રી દ્વારા કરી છે

આમ ઉપાધ્યાયજીએ ભૌમશાસ્ત્રની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેને લગતાં વિધાનો જુદી જુદી જગ્યાએથી મળી આવે છે પ્રાચીનકાળમાં તેનું કેટલું મહત્ત્વ હશે, તે તો કલ્પનાથી સમજી લેવાનું છે વર્તમાનમાં તો વાસ્તુશાસ્ત્રના ગૃહપ્રવેશ વિધાન સિવાયની બીજી બાબતોનો લગભગ હ્રાસ થઈ ગયો છે અને આમાં સમય એજ મુખ્ય કારણ છે

[૭]

નિમિત્તશાસ્ત્રની પાંચમી શાખા વ્યંજનશાસ્ત્ર છે વ્યંજન શબ્દ અભિવ્યક્તિસૂચક એ અર્થમાં યોજાએલ માલુમ પડે છે શરીર ઉપરનાં તલ, મસા ઈત્યાદિદ્વારા મનુષ્યની પરીક્ષા અને ભવિષ્યકથન એ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે

પ્રાચીન ગ્રંથો તપાસતાં એ કે ઉપાધ્યાયજીએ કોઈ ખાસ ગ્રંથનું નામ નથી લખ્યું, પણ વારાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં પિટકાધ્યાય નામનો એક અધ્યાય છે તે ઉલ્લેખનીય છે એ અધ્યાય ફક્ત દસ શ્લોકનો જ છે તેના અંતમાં વરાહ કહે છે કે—

इति पिटकविभागः प्रोक्त मामूर्द्धतोऽयं
व्रणतिलकविभागो ऽप्येवमेव प्रकल्प्य ।
भवति मशकलक्ष्मावर्तमन्यापि तद्वत्
निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥

અર્થાત્—એ જેમાં માથાથી લઈ પગ પર્યંતના પિટકનું ફળ છે એવો આ પ્રમાણે પિટકવિભાગ કહ્યો. વ્રણ અને તલનો વિભાગ પણ આની માફક જ કલ્પી લેવો. મસા લાખુ ભમરી વગેરે જે પ્રાણીઓના શરીર ઉપર હોય છે તેમનું ફળ પણ આ પ્રમાણે જ સમજી લેવું

નિમિત્તશાસ્ત્રની છઠ્ઠી શાખા તરીકે ઉપાધ્યાયજીએ લક્ષણશાસ્ત્ર જણાવ્યું છે લક્ષણ તેમજ પ્રાચીન અંગલક્ષણશાસ્ત્ર યા સામુદ્રિકશાસ્ત્ર એજ આ વિભાગ છે

માણસની ઉંચાઈ નીચાઈ વજન, માથાથી લઈ પગ સુધીના અવયવોનું બંધારણ વગેરે દ્વારા તેના ગુણદોષનું કથન, ભવિષ્ય સંબંધી જ્ઞાન એ બધું તેમાં આવી

જાય છે આ શાખા ઉપર સામુદ્રિક નામથી કેટલાક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે, અને હાલમાં આ શાસ્ત્ર ઉપર લોકરુચિ નથી જણાવાથી લગભગ હરેકને આ વિષય થોડા ઘણું અંશમાં પરિચયમાં આવતો જાય છે.

ઉપાધ્યાયજીએ આમ લખે કે લક્ષણ અને વ્યંજનને જુદી જુદી શાખા તરીકે વર્ણવ્યા છે પરંતુ ઘણા કાળથી તે બંને એક જ તરીકે ગણાવવામાં આવે છે લક્ષણ શાસ્ત્રની ઉપશાખા તરીકે વ્યંજન મનાતી જાય છે

[૮]

નિમિત્તશાસ્ત્રની સાતમી શાખા ઉત્પાત છે ઉત્પાતનો અર્થ ચાલતી આવતી સ્થિતિમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થવી; અને અનિશ્ચિતતા આવી જવી તેવો થતાવી શકાય. ઘટના તરીકે વાપરેલું ઉપાધ્યાયજીએ ઉત્પાતનું વાસ્તવિક લક્ષણ આપ્યું છે તેઓ કહે છે કે—

भूमिकम्पो रजोवृष्टिर्दिग्दाहोऽकालवर्षणम् ।
इत्याद्याकस्मिकं सर्वमुत्पात इति कीर्त्यते ॥

स्वाभाविकवस्तूनां सहजस्वभावविपर्ययरूपा विकृतिः । अन्यदपि यत्रादिषु छिद्रे रंध्रादिस्थिते द्रव्ये सम्यग्मार्गे च वर्षादिना शुभाशुभ सारि-ज्ञानमप्युत्पात एवान्तर्भवति ॥

અર્થાત્—ભૂમિકંપ રેતીની વૃષ્ટિ, દિશાઓનું બળવું (આકાશમાંથી અગ્નિ વરસતો હોય તેવો ભાસ થવો) અકાળ વૃષ્ટિ (માવઠાં) વગેરે જે અકસ્માત થાય છે તે ઉત્પાત કહેવાય છે

સ્વાભાવિક વસ્તુની વૃત્તિમાં સહજ વૃત્તિની માફક લોહીની (રાતા પાણીની) વૃષ્ટિ થાય ઈત્યાદિ જે વિકૃતિ માલુમ પડે તેનું નામ ઉત્પાત કહેલું છે અને બીજું પણ વસ્ત્રોને ઉંદર કરડી જાય, યા અકસ્માત નષ્ટ થાય, ખાટલા ભાંગે ઈત્યાદિ બનાવો પણ રેષ્ટાંતવાળા કોઈ શુભાશુભ બના હેતુ જ્યાં કોઈ તેમનો ઉત્પાતની અંદર સમાવેશ થાય છે

ઉપરના સંદર્ભમાં ભૂમિકંપને ઉત્પાતમાં ગણાવેલો છે જ્યારે પ્રથમ તેને ભૌમમાં ગણાવેલો છે એટલે શંકાને સ્થાન રહે છે કે તે બે ઉત્પાતમાં ગણવો કે નહિ? અહીં વિચાર કરતાં એટલું માલુમ પડે છે કે તે એક મહાન ઉત્પાત છે એટલે તેને અહીં ગણવો ઉચિત છે

પ્રાચીનાચાર્યોએ સ્વપ્નના આવા આકસ્મિક બનાવો ઉપરથી શુભાશુભની

કલ્પના કરી છે વરાહમિહિરે એ દરેક વિષયનો પોતાની બૃહત્સંહિતામાં સમાવેશ કરી દરેક ઉપર એક એક અધ્યાય લખેલો છે

બ્રહ્મર્ષિઓને તો મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડી દીધા, અંતરીક્ષ અને ભૌમ એવા ત્રણ વિભાગ પાડી આવા આકાશ (અંતરીક્ષ) માંથી થતા દરેક ઉપદ્રવોને બીજા વિભાગમાં (અંતરીક્ષાશ્રયમાં) એક એક અધ્યાયથી વર્ણવ્યા છે

પ્રાચીનાચાર્યોએ જ્યાં જ્યાં વિકૃતિ જોઈ ત્યાં ત્યાં તે તે કૃતિ દેવકૃત માની તેના દ્વારા શુભાશુભની કલ્પના કરી છે અદ્ભુતસાગરમાં પરાશર, ગર્ગ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ વગેરે એવા એવા પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રમાણો છે કે પ્રાચીનાચાર્યોની કલ્પિત, તેમનું મંતવ્ય અને સંશોધન પણ હશે, એમ લાગે છે છતાં સહજ દૃષ્ટિએ કુદરતની વિચિત્રતાથી બનતા આ બનાવોને શુભાશુભ સાથે શો સંબંધ હોઈ શકે ? તેવી કુશંકા થયા વગર રહે જ નહિ અને આજે આ બધું વહેમ ભરેલું અને નિરર્થક લાગે.

હાલમાં આ વિષય ખગોળના નામે વધો વિસ્તાર પામેલો છે પરંતુ તેના ઉપરથી જેમ આપણા ત્યાં વિચિત્ર ભવિષ્ય કહેવાનો ખાસ હશે, એમ અનુમાન થાય છે, તેટલી કલ્પિત સ્વીકારવામાં આવતી નથી. બાકી આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ વિષય પુષ્કળ ખેડાએલો છે

[૯]

આઠમા નિમિત્ત તરીકે ઉપાધ્યાયજી અંતરીક્ષ જણાવે છે અંતરીક્ષ એટલે આકાશમાં બનતા ગ્રહોના આ ઇત્યાદિ બનાવો. સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે ગ્રહોનું ભ્રમણ, ગ્રહણ, યુતિ, ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરે. હાલમાં આ વિષય ઘણો જ ખેડાએલો છે અને દિનપ્રતિદિન તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે મોટી મોટી વેધશાળાઓ અને યંત્રોથી દૂરબીનો દ્વારા પુષ્કળ પરિશ્રમથી કુદરતની આ કરામતની કડી કડી ઉકેલાતી જાય છે

પરંતુ નિમિત્ત તરીકે જે ભવિષ્યજ્ઞાનની કલ્પના છે તેનો આધાર તો આ નવીન વિદ્વાનો પાસે નથી. પ્રાચીનાચાર્યોએ જોયું તેજ માન્યું આવે છે ઉપાધ્યાયજી લખે છે તેમ તેમના વખતમાં અને આજે પણ આ શાસ્ત્ર (આ શાખા) મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે સામાન્ય રીતે જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ શબ્દથી જે શાસ્ત્રનો બોધ થાય છે તે આ શાખા છે અને આ શાખાની જાતક તાજક, પ્રશ્ન ઇત્યાદિ

ઉપશાખાઓ, ગ્રહગણિતના નામે ઓળખાતા સૂર્યસિદ્ધાન્ત, સિદ્ધાન્તશિરોમણિ વગેરે ગ્રંથો, તેમજ પંચાંગરચના અને તેને લગતા ગણિતના અનેક ગ્રંથો મળે છે. જો કે આપણે અહીં કેવળ ફલિતનો વધારે પ્રચાર છે. છતાં આ શાખાનો હ્રાસ થયો નથી.

જાતકમાં જ પ્રમાણ ઉપરથી ગણિત કરી જ મૈત્રી બને છે. તાજકમાં જન્મસમયના સૂર્યના જેટલા સૂર્યને વર્ષનો આરંભ માની તે સમયનું લગ્ન બનાવી એક વર્ષનું શુભાશુભ જોવાય છે. પ્રશ્નમાં તાત્કાલિક ગ્રહસ્થિતિ ઉપરથી કાર્ય થશે કે નહિ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોના જવાબ અપાય છે. બૃહજ્જાતક, જાતકાભરણ, સર્વાર્થચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથો, જૈમિનીયસૂત્ર, ઇત્યાદિ સૂત્રગ્રંથો અને લઘુપારાશરી ઇત્યાદિ પ્રકરણો જાતક શાખામાં છે. જ્યારે તાજિકનીલકંઠી વગેરે તાજિકમાં અને આર્યાસપ્તતિ વગેરે ગ્રંથો પ્રશ્નના વિષયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. બૃહત્સંહિતા વગેરેમાં ગ્રહચારથી વર્ષા, ઉપજ વગેરેના વિષય ચર્ચેલા છે. અનેક અન્ય રચનાઓ દ્વારા મનુષ્ય જીવનના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચેલા છે.

આકાશમાં ફરતા ગ્રહો સર્વ કર્તા છે. જે આ શાખાનો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે. ગ્રહો પોતાની ગતિ મુજબ નિરંતર ભ્રમણ કરે છે અને પ્રતિક્ષણ જુદી જુદી જાતની સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. જે સમયે મનુષ્ય જન્મે છે તે ક્ષણની સ્થિતિ મુજબ તેનામાં વ્યક્તિમત્તા રહે છે અને તે મુજબ જ તે પોતાના અસ્તિત્વ દરમ્યાન બધું કર્મ કરે છે, સુખદુઃખ ભોગવે છે. વગેરે.

આ શાખાના પ્રવર્તકોએ ગ્રહો દ્વારા શુભાશુભનું જ્ઞાન થાય કે નહિ, થાય તો કેવી રીતે? ગ્રહો શું બતાવે છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની છણાવટ કરી છે. આને માટે જિજ્ઞાસુએ મારી જાતકચંદ્રિકાના વિવરણમાં પહેલું અને બીજું, ત્રીજું પ્રકરણ જોઈ જવા વિનંતિ છે.

હાલમાં આ શાખાની ચોખવટી ઉપશાખાઓ ઉપર પણ અનેક ગ્રંથો દુનિયાની જુદી જુદી ભાષાઓમાં સહેલાઇથી મળી આવે છે. એટલે આ અતિપરિચિત વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવવાની જરૂર જેવું નથી.

[૧૦]

આ નિમિત્તશાસ્ત્રદ્વારા મનુષ્ય જ્ઞાનબળે ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળનું જ્ઞાન કરી શકે છે. ઘટ-પટાદિ દરેક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સંબંધી હકીકતો, સ્થાન, સ્વરૂપ સ્થિતિ વગેરે જાણી શકે છે. આ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા આટલા

જ્ઞાનથી ઈશ્વરની તુલ્ય જ્ઞાની થઈ શકે એ સ્હેજે સમજાય તેવુ છે પરંતુ ઈશ્વરને પણ પોતાની અદ્વિતીયતા સાચવવી હોય તેમ તે વચ્ચે વચ્ચે એવી અડચણ કરી મૂકે છે, કે મનુષ્ય હતાશ બને છે, અને ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારી તેની આગળ નતમસ્તક ઊભો રહે છે

છતા પણ સર્વ મનુષ્ય કર્તા નિમિત્તક વિશેષણ તરીકે પોતાનુ સ્થાન ઉભુ કરે છે બધા કર્તા પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે એ ભૂલવા જેવુ નથી.

આ ગ્રંથમાં લેવામાં આવેલા મુખ્ય ગ્રંથ હસ્તસંજીવનને કર્તાએ ઉપયોગ આઠે પ્રકારની શાખાના અંગ તરીકે સ્થાન પામી શકે તેમ બનાવ્યો છે જો કે અષ્ટાંગનિમિત્ત અથવા ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ એકજ વિદ્યાના બોધક શબ્દો છે અને ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના એકેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચાયા છે એટલે તે મહાસાગરને એક નાનકડા ગ્રંથમાં મર્યાદિત કરવો શક્ય નથી જ છતાંય કર્તાએ હસ્તસંજીવનમા તેમ કર્યું છે તે જ તેની અદ્વિતીયતા છે અને તે પણ વિલક્ષણ પ્રકારની જ ત્રિસ્કંધ જ્યોતિશાસ્ત્રમાં શું હોઈ શકે તેનો જો કે વાંચકોને ખ્યાલ આવી જ ગયો હશે. છતાં તુલના માટે અહીં ફરી કહી જવાય તો પુનરુક્તિ દોષ લાગુ નહિ પડે.

ત્રિસ્કંધ પૈકી પહેલો સ્કંધ ગણિતનો છે જેને જ્યોતિષની પરિભાષામાં સિદ્ધાન્ત કહેવામા આવે છે સિદ્ધાન્તોમાં શુ હોય તે પ્રશ્નના જવાબમાં ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સિદ્ધાન્તશિરોમણિમા લખ્યુ છે કે —

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमा-
च्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः

અર્થાત્—જેમાં ત્રુટીથી લઈ પ્રલય પર્યન્તના કાળની ગણના હોય, એટલે કે યુગાદિની વર્ષ સંખ્યા પક્તિ હોય. સમયનાં વિવિધ પ્રકારનાં માપનનુ વિવેચન હોય ગ્રહોની ગતિની ગણના હોય (મધ્યગણિત હોય), સ્પષ્ટગણિત તથા બીજગણિત હોય, તે સબંધી વિચિત્ર પ્રશ્નો ઉત્તર સાથે અપાયા હોય, પૃથ્વી, નક્ષત્ર તથા ગ્રહોની સ્થિતિ સબંધી જ્ઞાન હોય તથા ગ્રહોના ગણિતનું માપ લેવાના યંત્રો હોય તેને

સિદ્ધાન્ત સ્કંધ કહે છે. દુનિયાના ખગોળનાં (ગ્રહો નક્ષત્રોનાં) ભૂગોળના સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનને ગણિતરૂપે આ સિદ્ધાન્ત વિભાગ કરે છે.

વરાહમિહિરે પોતાની બૃહત્સંહિતામાં સંહિતા વિભાગનું લક્ષણ કર્યું છે કે —

ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं
तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते संहिता ॥

અર્થાત્—અનેક પ્રકારના ભેદવાળું જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ત્રણ સ્કંધમાં રહેલું છે અને તે ત્રણ સ્કંધ પૈકી જેમાં સમસ્ત જ્યોતિઃશાસ્ત્રના વિષયોનું વિવેચન હોય તેનું નામ સંહિતા છે (જેમાં ગણિતભાગ હોય છે તેને સિદ્ધાન્ત કહે છે)

होरान्योऽङ्गविनिश्चयः

અને જે બાકી રહ્યો તે કે જેમાં લગ્ન ઉપરથી ફલ જાણીને આદેશ કરવાનો રહે છે તેને હોરા કહે છે

સંહિતામાં ક્યા ક્યા વિષયોની ચર્ચા હોવી જોઈએ, તે સંબંધમાં તે કહે છે કે —

यथैते संहितापदार्थाः । दिनकरादीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृति-विकृतिप्रमाणवर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्तमनोदयमार्गमार्गान्तर वक्रानुवक्रर्क्षग्रह समागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रकूर्मविभागेन देशेष्वगस्त्यचारः सप्तर्षिचाराः ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूहग्रहशृङ्गाटकग्रहयुद्धग्रहसमागमग्रहवर्षफलगर्भलक्षणरोहिणीस्वात्याषाढीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरिधिपरिवेषपरिघपवनोल्कादिग्दाहक्षितिचलन सन्ध्यारागगन्धर्वनगर रजोनिर्घातार्घकाण्डसस्यजन्मेन्द्रध्वजेन्द्रचापवास्तुविद्याङ्गविद्यावायसविद्यान्तरचक्र मृगचक्रश्वचक्रवातचक्र प्रासादलक्षण प्रतिमालक्षण प्रतिष्ठापन वृक्षायुर्वेदोदगार्गलनी-राजन खञ्जनोत्पात शान्तिमयूरचित्रकघृतकम्बलखड्गपट्टकृकवाकु गोमाश्वेभ पुरुषस्त्री-लक्षणान्यन्तःपुर चिन्तापिटकलक्षणोपानच्छेदवस्त्रच्छेदचामरदण्डशय्यासनलक्षण रत्नपरीक्षा दीपलक्षणं दन्तकाष्ठाद्याश्रितानि शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रतिपुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैवज्ञेन चिन्तयितव्यानि

અર્થાત્–સૂર્યાદિગ્રહોનું ભ્રમણ, તે ભ્રમણ વિષયમાં સૂર્યાદિગ્રહોની પ્રકૃતિ, વિકૃતિ પ્રમાણપ્રમાણવર્ણ, કિરણ અને તેજનું માપન, આકાશમાંની દૂરતા, અસ્ત, ઉદય, માર્ગી ગતિ, વક્રગતિ, એક ગ્રહનો બીજા ગ્રહ સાથે સમાગમ, ઈત્યાદિદ્વારા ફલકથન, નક્ષત્ર કૂર્મચક્ર પ્રમાણે એટલે કે અમુક દેશ અમુક નક્ષત્રની સત્તામાં છે, તેવુ સિદ્ધ કર્યા બાદ તે દ્વારા ભિન્નભિન્ન દેશોમાં અગસ્તિ, સપ્તર્ષિ વગેરે નક્ષત્ર મંડલ સિવાયના તારાઓની ગતિ વગેરે, તથા ગ્રહોની સાથે નક્ષત્રોના યોગ ઈત્યાદિદ્વારા, નક્ષત્રવ્યૂહ, ગ્રહોની શૃંગાટગતિ (ગ્રહ વિષયમા ખાસ કરીને) ગ્રહોનું યુદ્ધ (યુતિ), સમાગમ, સર્વાદિ સંજ્ઞા, વરસાદના ગર્ભનાં લક્ષણ, રોહિણી, સ્વાતિ તથા અષાઢી પૂર્ણિમાના યોગ, તાત્કાલિક વર્ષાનાં ચિહ્નો, અમુક વનસ્પતિની ખીલવા ઉપરથી બીજા ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ સબંધી અનુમાન કરવાનુ હવામાન વિષયક શાસ્ત્ર, પરિધિ એટલે સૂર્યાદિ ગ્રહોની આસપાસ દેખાતાં કુંડાળાં અને તેમનાં કારણ સબંધી ચર્ચા તથા ફળ, પરિવેષ (પ્રતિબિંબ)ની પરિધિ, પવનનાં વાવાઝોડાં, અતિ વાત વગેરે, ઉલ્કા (આકાશમાંથી પત્થરોનો વરસાદ) દિગ્દાહ, ભૂમિકંપ, સંધ્યાકાળનો આકાશનો રંગ, ગંધર્વનગર (આકાશમા દેખાઈ આવતું કોઈ નગરનું પ્રતિબિંબ) રજોવૃષ્ટિ, હિમપતન, વેપારની ચીજોની તેજી–મંદી, ધાન્યની ઉત્પત્તિ, ઈન્દ્રધ્વજ, ઈન્દ્રધનુષ્ય, વાસ્તુવિદ્યા, અંગવિદ્યા, વાયસવિદ્યા, સ્વરોદયશાસ્ત્ર, મૃગ, શ્વાન ઈત્યાદિદ્વારા શકુનશાસ્ત્ર, પ્રાસાદ (મહેલ) લક્ષણ, મૂર્તિવિધાન, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાવિધિ, વૃક્ષોનું વૈદક, ઉદકાર્ગલ (જમીનમાંની વસ્તુઓ પાણી ખનીજ વગેરે શોધી કાઢવાની વિદ્યા) નીરાજન (ઘોડા વગેરેને ધૂપવિધિથી નિરોગ બનાવવાની વિદ્યા) ખંજન દર્શન, ઉત્પાતોની શાન્તિ, મયૂરચિત્રક એટલે મેઘ અને મયૂર સબંધી કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓ, ઘી, કંબલ, તરવાર, પટ્ટવસ્ત્ર, કુકડો, ગાય, બકરી, અશ્વ હાથી, પુરુષ, સ્ત્રી વગેરેનાં લક્ષણો, અંતઃપુરની રચનાનુ શાસ્ત્ર, પિટક લક્ષણ, જોડા, વસ્ત્ર વગેરેનુ છેદનભેદન થતાં તેનુ ફળ, ચામર, દંડ, પલંગ, આસન (સિંહાસન) વગેરેના લક્ષણ (રચનાશાસ્ત્ર) રત્નપરીક્ષા, દીપલક્ષણ, દંત તથા લાકડા ઉપર થતાં ચિહ્ન વગેરે દ્વારા શુભાશુભ તથા દરેક પ્રકારનાં નિમિત્ત આ બધા વિષયોનો જેમાં સમાવેશ હોય તેનુ નામ સંહિતા છે વરાહમિહિર કહે છે કે "દુનિયામાં જગતના પ્રતિપુરુષનુ અને પાર્થિવ પદાર્થોનુ પ્રતિક્ષણનુ કુદરતની વિશેષતાથી થતા પરિવર્તનનુ જ્ઞાન તેનુ નામ સંહિતા શાસ્ત્ર, અને તે દૈવજ્ઞે જાણવું જોઈએ."

હવે આપણે અહીં એ વિચારીએ કે નિમિત્તશાસ્ત્રની આઠ શાખાઓનો આ સંહિતામા સમાવેશ થાય છે કે કેમ? ઉપરના પદાર્થો જેનાં કોઈ પણ વિચારકને

માલુમ પડી આવશે કે નિમિત્તશાસ્ત્રરૂપી મહાવૃક્ષ આ સંહિતા રૂપી આરસીમાં પ્રતિબિંબરૂપે સમાઈ જાય છે તેની આઠ શાખાઓનો તો અહીં સમાવેશ થવા ઉપરાંત તેને બીજી પણ અનેક નાની નાની શાખાઓ ફૂટી નીકળી છે

ટુંકમાં અષ્ટાંગનિમિત્ત એટલે ત્રિસ્કંધજ્યોતિશાસ્ત્રના એક સ્કંધનો કેટલોક ભાગ.

આમ હોવા છતાં જૈનસાહિત્યમાં અષ્ટાંગનિમિત્ત નામથી જ્યોતિશાસ્ત્રનો જ ઉલ્લેખ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી, અને લગભગ બધાજ મશહૂર વિદ્વાનો એમ જ કહે છે

અને અહીં પુનરપિ કહેવું પડે છે, કે સંહિતા વિભાગમાં વરાહની બૃહત્સંહિતા સર્વોત્તમ છે પ્રાચીનકાળમાં બીજી પણ ઘણી સંહિતાઓ હતી. પણ હાલમાં ઉપલબ્ધ થતા સંહિતા ગ્રંથોમાં એક અને અદ્વિતીય તે એક જ છે

पद्मिनी — Padmini

॥ सत्यं शिवं सुन्दरम् ॥

॥ अथ हस्तसंजीवनम् ॥

दर्शनाधिकार प्रथम

शास्त्रपीठिका

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं अर्हं नमोनमः सिद्धम्

श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वं प्रणमन् ध्यायस्तमेव जिनवृषभम् ॥
हस्तप्रशस्तलक्षणपरीक्षणे दक्षतां वक्ष्ये ॥ १ ॥

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથને નમન કરીને, તેમજ તે જિનરાજનું ધ્યાન ધરતાં સુંદર લક્ષણોની પરીક્ષા માટે દક્ષતા કહું છું ૧

श्रीनाभेय प्रभुर्जीयात्सर्वज्ञो जगदीश्वर ॥
येन लाक्षणिकी विद्या निर्दिष्टा भुवनश्रियै ॥ २ ॥

શ્રી નાભિરાજના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવ કે જેઓ જગદીશ્વર, સર્વજ્ઞ છે જેમણે જગતના કલ્યાણને માટે લક્ષણવિદ્યા બતાવી છે તેમનો જય થાઓ. ૨

श्रीवर्धमानो जयतु सर्वज्ञानिशिरोमणि ॥
पञ्चहस्तोत्तरो वीर सिद्धार्थनृपनन्दनः ॥ ३ ॥

શ્રી મહાવીર પ્રભુ કે જેઓ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોના શિરોમણિ છે અને ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન તથા નિર્વાણ એ પાંચે હસ્તનક્ષત્ર છે જેની એવા ઉત્તરાફાલ્ગુનીમાં થયા છે જેઓ વીર છે, અને સિદ્ધાર્થ મહારાજના પુત્ર તેમનો જય થાઓ. ૩

अङ्गविद्या निमित्तानामष्टानामपि गीयते ॥
मुख्या शुभाशुभज्ञाने नारदादिनिवेदिता ॥ ४ ॥

આઠ પ્રકારના નિમિત્તજ્ઞાનમાં શુભાશુભના જ્ઞાનને માટે નારદઋષિએ અં

अङ्गं स्वप्नं स्वरश्चैव भौमं व्यञ्जनलक्षणे ॥
उत्पाता अन्तरीक्षश्च निमित्तं स्मृतमष्टधा ॥ ५ ॥

અંગવિદ્યા, સ્વપ્નવિદ્યા, સ્વરશાસ્ત્ર, ભૂવિદ્યા (ભૂકંપાદિ) વ્યંજન (તિલ, મસા વગેરે ચિહ્ન) પરીક્ષા, લક્ષણ (હસ્તરેખા રૂપ) શાસ્ત્ર, ઉત્પાત અને અંતરિક્ષ (આકાશ નક્ષત્રાદિ) એમ આઠ પ્રકારનાં નિમિત્ત હોય છે ૫

अङ्गे हस्तः प्रशस्तोऽयं शीर्षादपि विशिष्यते ॥
साध्यन्ते पादशौचाद्या धार्मिक्यो येन सत्क्रियाः ॥ ६ ॥

અંગલક્ષણવિદ્યા (સામુદ્રિકશાસ્ત્ર)માં માથા કરતાં પણ હાથ પ્રશંસનીય છે કારણ પાદશૌચાદિ સત્ક્રિયાઓ તેના વડે સાધી શકાય છે ૬

सर्वाङ्गलक्षणप्रेक्षा व्याकुलानां नृणां मुदे ।
श्रीसामुद्रेण मुनिना तेन हस्तः प्रकाशितः ॥ ७ ॥

મનુષ્યનાં દરેક અંગની પરીક્ષા કરતાં વ્યાકુળ થતા પુરુષોના આનંદ માટે શ્રી સમુદ્ર મુનિએ હસ્તરેખાશાસ્ત્રની યોજના કરી છે ૭

दर्शनात्स्पर्शनाच्चापि तथा रेखाविमर्शनात् ।
हस्तज्ञानं त्रिधा प्रोक्तं पुरातनमहर्षिभिः ॥ ८ ॥

દર્શન, સ્પર્શ, તથા રેખા વિમર્શ એમ ત્રણ પ્રકારે પુરાતન મહર્ષિઓએ હસ્ત (રેખા) જ્ઞાન કહ્યું છે ૮

यदुक्तं नीतिशास्त्रे विवेकविलासे–

प्रातः प्रथममेवाथ स्वं पाणिं दक्षिणं पुमान् ।
पश्येद्वाम तु वामाक्षी निजपुण्यप्रकाशकम् ॥ ९ ॥

(જોવા માટે જ) પ્રાતઃકાળે ઉઠતી વખતે પુરુષ પોતાના પુણ્યનો પ્રકાશ કરનાર જમણા હાથનું અને સ્ત્રીએ પોતાના ડાબા હાથનું દર્શન કરવું. ૯

अथात्र प्राच्यं तथा पुण्येति कथनात् यस्याहस्तुनो यस्मिन्देशे यदाकाले येन येन प्रायेण यत्पुण्यप्रमथमेतत् प्राप्ति तस्य देहे पुण्ये पापे वा यस्तुप्रज्ञन्यवीमे प्रकाशय तीति भावः । तदेवाह–

हस्तेक्षणे वारमचक्रलग्नप्रेक्षादिकं दर्शनमामनन्ति ।
शुभाशुभे दर्शनतोऽङ्गुलीना तथा घुमानादिनिवेदनीयम् ॥ १०॥

હસ્તદર્શનથી વારચક્ર, નક્ષત્રચક્ર, લગ્નનિર્ણય ઇત્યાદિના વિચારને દર્શન કહે છે અને આંગળીઓના સ્પર્શથી દિનમાન ઇત્યાદિના શુભાશુભ જ્ઞાનને સ્પર્શજ્ઞાન કહે છે ૧૦

रेखाविमर्शनं साक्षाद्वक्ष्यते प्रोक्तनोक्तिभिः ।
इति त्रेधा करज्ञानात्सर्वं वस्तु प्रकाश्यते ॥ ११ ॥

રેખાઓના વિમર્શરૂપી જ્ઞાનને પ્રાચીન આચાર્યોની ઉક્તિમાં જ કહીશ. આમ દર્શન, સ્પર્શ તથા રેખાવિમર્શરૂપી ત્રણ જાતના જ્ઞાનદ્વારા સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ૧૧

पञ्चाङ्गुलीर्महादेवी श्रीसीमंधरशासने ।
अधिष्ठात्री करस्यासौ शक्तिः श्रीत्रिदशेशितु ॥ १२ ॥

શ્રી સીમંધર ભગવાનના શાસનમાં રહેનારી પંચાંગુલીનામની મહાદેવી હાથની અધિષ્ઠાત્રી છે અને આ દેવી ઇન્દ્રની શક્તિ છે ૧૨

हस्तेन पाणिग्रहणं पूजाभोजन शान्तय ।
साध्या विपक्षविध्वंसप्रमुखा सकला क्रिया ॥ १३ ॥

હાથથી લગ્ન થાય છે પૂજા ભોજન શાંતિ તથા શત્રુઓ ઉપર વિજય ઇત્યાદિ સર્વ કાર્ય હાથ દ્વારા જ થાય છે ૧૩

मन्त्राक्षराणामोङ्कारे यथा तत्त्वं प्रतिष्ठितम् ।
तथा सामुद्रिकस्यापि तत्त्वं हस्ते निवेशितम् ॥ १४ ॥

મંત્રાક્ષરોમાં જેમ ઓંકારમાં સર્વ તત્ત્વ રહેલુ છે, તેમ સામુદ્રિકશાસ્ત્રનું સર્વ તત્ત્વ હાથમા રહેલુ છે ૧૪

यज्ञामाज्ञा रहस्यस्य निश्चयो हस्तकाद्यथा ।
तथा निमित्तादेशानां निर्णयो हस्तत स्मृत ॥ १५ ॥

શાસ્ત્રોની આજ્ઞાના રહસ્યનો નિશ્ચય જેમ હાથથી (હસ્તાક્ષર અથવા મુદ્રાથી) થાય છે, તેમ નિમિત્તાદેશનો નિર્ણય હાથથી થાય છે ૧૫

अक्षया जन्मपत्रीयं ब्रह्मणा निर्मिता स्वयम् ।
ग्रहा रेखाप्रदा यस्या यावज्जीवं व्यवस्थिताः ॥ १६ ॥

હાથ એ બ્રહ્માએ બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રિકા છે જેમાં રેખાઓ રૂપી ગ્રહો જીવની પર્યંત રહેલા હોય છે ૧૬

नास्ति हस्तात्परं ज्ञानं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
यद्ब्राह्म्या पुस्तकं हस्ते धृतं बोधाय जन्मिनाम् ॥ १७ ॥

આખા ત્રૈલોક્યમાં હસ્તજ્ઞાન કરતાં મોટું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન હાથમાં જ રહ્યું છે તે દેખાડવા માટે જ સરસ્વતીએ પોતાના હાથમાં પુસ્તક (જ્ઞાન) ધારણ કર્યું છે ૧૭

तीर्थंकराणां प्रतिमा हस्तन्यस्तदृशोऽखिला ।
तद्धस्तदर्शनान्नान्यत्केवलं ज्ञानसाधनम् ॥ १८ ॥

કેવલજ્ઞાનનું સાધન હસ્તદર્શનમાં જ છે બીજે નહિ એટલા માટે જ તીર્થંકરોની દરેક પ્રતિમાઓમાં દ્રષ્ટિને હાથ ઉપર દર્શાવવામાં આવી છે ૧૮

सामुद्रिकोद्दोधिपयो निपीय मेघो रसं वर्षति मिष्टमुर्व्याम् ।
समेघनां तेन सुखेन लोकः श्रीहस्तसञ्जीवनमेतदाप्य ॥ १९ ॥

इतिश्री हस्तसञ्जीवने सिद्धज्ञाने प्रथमे दर्शनाधिकारे शास्त्रपीठिका

સમુદ્રમાંથી ઉધૃત કરેલા જલને પી જેમ મેઘ મીઠા જલની વૃષ્ટિ કરે છે તેમ સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ધૃત કરી સારભૂત જ્ઞાનને શ્રી મેઘવિજય (ગ્રંથકર્તા) કહે છે અને તેને હસ્તસંજીવન રૂપે પ્રાપ્ત કરી જગત આનંદ પામો ૧૯

अथ हस्तदर्शने पुण्यसाधनहेतुमाह–

मूलेऽङ्गुष्ठस्य ब्राह्म्यं तु तीर्थं कायं कनिष्ठयोः ।
पित्र्यं तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्दैवतं स्वाङ्गुलीमुखे ॥१॥

અંગુઠાના મૂળમાં બ્રાહ્મતીર્થ રહ્યું છે કનિષ્ઠિકા આંગળીઓના મૂળમાં કાયતીર્થ છે તર્જની અને અંગુઠાની વચ્ચેના ભાગમાં પિતૃતીર્થ છે તેમજ દૈવત (દેવતાપણું) આંગળીઓના અગ્રભાગમાં છે ૧ જુઓ ચિત્ર નં ૧

शत्रुंजयस्तु तर्जन्यां मध्यायामुज्जयन्तकः ।
अर्बुदः खलु सावित्र्यां कनिष्ठायां जयन्तकः ॥२॥

તર્જનીમાં શત્રુંજય મધ્યમામાં ગીરનાર, અનામિકામાં આબુ અને કનિષ્ઠિકામાં સમેતક પર્વત છે ૨ જુઓ ચિત્ર નં ૨

अङ्गुष्ठेऽष्टापदगिरिः पञ्चतीर्थान्यनुक्रमात् ।
स्वहस्तदर्शनेनैव वन्द्यते प्रातरुत्तमैः ॥३॥

અંગુઠામાં અષ્ટાપદગિરિ છે આમ અનુક્રમે પંચ તીર્થો છે અને ઉત્તમ પુરુષો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં જ પોતાના હાથનું દર્શન કરી આ પાંચ તીર્થોની વંદના કરે છે ૩

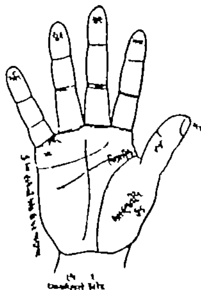
विंशोपका विंश जिना अङ्गुष्ठाद्यतीर्थपात् ।
प्रत्यग्दक्षिणपूर्वोदिग् तले शेषाश्चतुर्जिना ॥४॥

વીશ વિશોપકા તે વીશ જિનેશ્વરો છે અને હાથની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ એમ ચાર બાજુ ચાર જિનેશ્વરો છે એમ હાથમાં જ ચોવીશ તીર્થંકરો બિરાજમાન છે ૪ જુઓ ચિત્ર નં ૩ ચિત્રમાં જે અંક છે તે અંકવાળા તીર્થંકરો સમજવા.

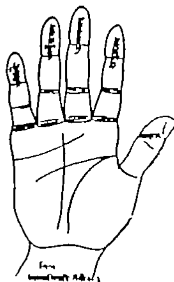
पितृरेखा भवेद्गंगा मातृरेखा सरस्वती ।
आयूरेखात्र यमुना तत्संगस्तीर्थमक्षयम् ॥५॥

પિતૃરેખા એ ગંગા છે માતૃરેખા સરસ્વતી છે આયુરેખા યમુના છે અને આ ત્રણેનો સંગમ તે પ્રયાગરાજ છે ૫ જુઓ ચિત્ર નં ૪

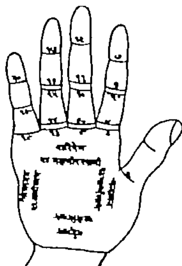
अङ्गुष्ठादिपञ्चपर्वा नमस्कारस्य चिन्त्यते ।
चतुष्पदी चुलिकायां चतुर्दिक्षु तले स्मृता ॥६॥

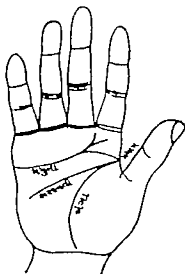
चित्र नं. १

चित्र नं. २

चित्र नं. ३

चित्र नं. ४

અંગુષ્ઠ સાથે ચાર આંગળીઓ મળી પાંચ આંગળીઓ અરિહંતાદિ ૫ પરમેષ્ઠી દેવતાઓ છે અને હથેલીની ચારે બાજુઓ દિક્પાલ દેવતા રૂપી ચતુષ્પદી છે નમસ્કાર કરતાં આ વિધાનનુ જ સ્મરણ કરેલુ છે ૬ જુઓ ચિત્ર નં ૫

एवं सर्वत्र मंत्रेषु देवताराधने स्मृत ।
करन्यासस्तेन देवा सदा सांनिध्यकारिण ॥७॥

આ જ પ્રમાણે સર્વત્ર દેવતાઓના આરાધનમાં અને મંત્રજાપમાં કરન્યાસ કરવામાં આવે છે જેથી દેવતાઓ સાનિધ્યમાં રહે છે ૭

हस्तद्वयायूरेखान्तर्योजने मातरुन्मुखे ।
प्रत्याख्यानस्य समये ध्यया सिद्धशिला शुभे ॥८॥

બન્ને હાથની આયુરેખાઓને (મૂળભાગમાં) ભેગી કરી પ્રભાતે હસ્તદર્શન કરનારે સિદ્ધશિલાનુ ધ્યાન કરવું ૮

तलं सिंहासन साक्षात्तत्रस्थस्त्रिजगद्गुरुः ।
आदिदेवोऽङ्गुष्ठे सेव्यो जयादिदेवतागणे ॥९॥

હસ્તતલ એ સિંહાસન છે અને તેના ઉપર ત્રિજગદ્ગુરુ, આદિદેવ શ્રી આદિ નાથરૂપે અંગૂઠો રહેલો છે તેનું જયાદિ (જયા વિજયા, જયન્તી અપરાજિતા) દેવતાઓ સાથે સેવન કરવું ૯

ॐ जये विजये स्वाहा जयन्तेऽथापराजिते ।
ॐ आदिदेवाय नम एव न्यासो विचिन्त्यते ॥१०॥

ૐ જયે સ્વાહા, ૐ વિજયે સ્વાહા, ૐ જયન્તે સ્વાહા, ૐ અપરાજિતે સ્વાહા, આદિદેવાયનમ. એ પ્રમાણે ન્યાસ કરવો. ૧૦ જુઓ ચિત્ર નં ૬

अ इत्यर्हन्देवदेवो विश्वंभर परापर ।
गुर्गुशब्देनाख्यातस्तत्स्यो धर्मस्तदीरित ॥११॥

અ શબ્દ શબ્દમાં રહેલો અ એ દેવાધિદેવ વિશ્વંભર પરાપર શ્રી અર્હન્ દેવ છે ગુ એ ગુરુવાચક છે અને તેમના ધર્મનું સૂચન થાય છે ૧૧

भक्त्या देवे गुरौ ध्यायेत्तस्मात्तत्त्रयं करे ।
लीलि लक्ष्मीश्चतुर्धापि स्यादस्याराधकाङ्गिण ॥१२॥

આ દેવ અને ગુરુનું ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરવા હાથમાં મધ્યે વસ્તુ રહેલાં છે અને દેવ–ગુરુનું આરાધન કરનારને શ્રી એટલે ચારે પ્રકારની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે આમ અનુષ્ઠી શબ્દનો વિશેષાર્થ છે ૧૨

यथोदयगिरेः श्रृंगे प्रागभ्युदयते रविः ।
तथाङ्गुष्ठे ग्रहाः ज्ञेया नखाश्चान्द्रमुखाः परे ॥१३॥

જેમ પૂર્વ દિશામાં આવેલા ઉદયાચલ ઉપર રવિનો ઉદય થાય છે તેમ અંગૂઠાના અગ્રભાગમાં રવિ જાણવો. અને બીજી આંગળીઓના નખ તે ચંદ્રાદિ ગ્રહો જાણવા. ૧૩

ॐकारमादित्यमुखे वाग्बीजं तारकाननने ।
ह्री बीज भगवत्यङ्के श्री सौभाग्यवतौ स्थितम् ॥१४॥
क्लिंकारं तु प्रदेशिन्यां चतुर्दिक्षुस्तले पुन ।
अर्हं नमोनमः सिद्ध वर्णाष्टकमिदं जपेत् ॥१५॥

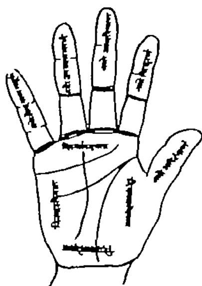
ॐकारनो અંગુઠામાં ન્યાસ કરવો ए નામના વાગ્બીજનો પ્રદેશિની ઉપર ન્યાસ કરવો. ह्रीं નામના માયાબીજનો અનામિકા ઉપર ન્યાસ કરવો. श्रीं નામના લક્ષ્મીબીજનો મધ્યમા ઉપર ન્યાસ કરવો. क्लीं નામના કામબીજનો તર્જની ઉપર ન્યાસ કરવો. કરતલમાં ચારે બાજુ अर्ह नमो नमः सिद्धम् એમ ન્યાસ કરવો. આમ ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं अर्हं नमो नम सिद्धम् એમ સિદ્ધ આઠ વર્ણોનો જપ કરવો. આ મંત્રનો સાતવાર જપ કરી પોતાના મસ્તક મુખનો હાથનો સ્પર્શ કરી પછી જ્યાં સુધી મનવિક્ષેપ ન થાય ત્યાં સુધી હાથ જોવો. ૧૪–૧૫ જુઓ ચિત્ર નં ૭

ततो हस्तं निरीक्षेत जानीयाद्येन निश्चितम् ।
जायते वचने सिद्धिः सिद्धदेवगुरोः स्मृतेः ॥१६॥

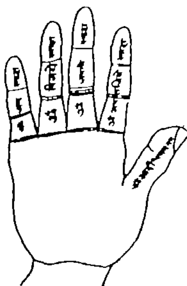
ત્યારબાદ નૈમિત્તિકે હાથ જોવો. જેથી દેવગુરુના સ્મરણથી નિશ્ચયપૂર્વકની આદેશ કારનું વચન સિદ્ધ થાય છે

मकार इति मध्येऽर्हन् आकाराद्योऽत्रपादश ।
य इत्यङ्गुलीपञ्चदशभागेषु च स्मरत् ॥१७॥

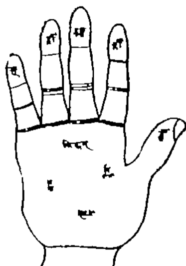
અને ત્યાં સોળ સ્વરો છે તે વડે આકારરૂપી અર્હંનનું કરતલમાં ધ્યાન કરવું
આકારાદિ તેર તથા અ અને અ. એ બે મળી કુલ પંદર સ્વરોનું

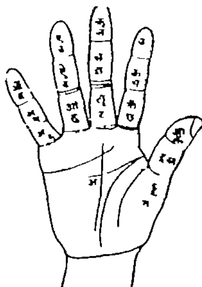
चित्र नं ५

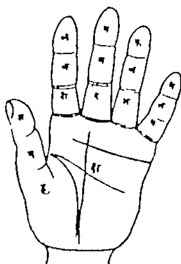
चित्र नं. ६

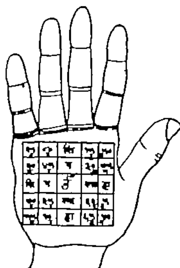
चित्र नं. ७

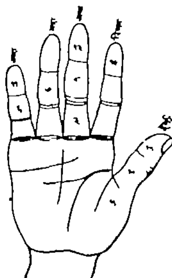
चित्र नं ८

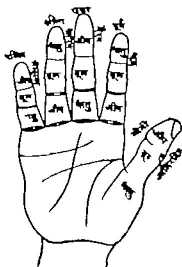
चित्र नं. ९

चित्र नं १

चित्र नं ११

चित्र नं. १२

અંગુઠાના ત્રણ પર્વ તથા બાકીની આંગળીઓના ત્રણ ત્રણ પર્વ એમ પાંચ આંગળીઓનાં પંદર પર્વોમાં ધ્યાન કરવું ૧૭ જુઓ ચિત્ર નં ૮-૯

श्री पार्श्वो वामहस्तोऽयं फणा शाखास्तदीयकाः ।
श्रीनाभेयो दक्षिणश्च कर शाखा जटा स्फुटा ॥१८॥

ડાબો હાથ એ શ્રી પાર્શ્વનાથ છે અને તેની પાંચ આંગળીઓ તેમના માથા ઉપર છત્રરૂપે રહેલી શેષની ફણાઓ છે જમણો હાથ એ ઋષભદેવ છે અને તેની આંગળીઓ તેમની જટાજૂટ છે ૧૮

विष्णुर्देवोऽत्र वामस्य केकिपिच्छकिरीटभृत् ।
नाथ शिवो दक्षिणस्थस्तस्य शाखा जटा स्फुटा ॥१९॥

ડાબો હાથ એ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન છે અને તેની આંગળીઓ એ તેમનો મોરમુકુટ છે જમણો હાથ એ આંગળીઓ રૂપી જટાજૂટને ધારણ કરનાર ભગવાન શંકર છે ૧૯

तयोर्योगे यथोङ्कार परमं मङ्गलं भवेत् ।
तथाञ्जलीविधानेन सर्वदा सर्व मङ्गलम् ॥२०॥

વિષ્ણુ એટલે અકાર તથા શંકર એટલે ઉકાર એ બેના યોગથી જેમ ૐકાર થાય છે તેમ અંજલી કરવાથી સર્વદા સર્વ મંગળ સ્વરૂપ ૐકાર થાય છે ૨૦

ॐ हरहुंहः सरसुंसः क्रमतः पञ्चाङ्गुलीषु राजमुखात् ।
न्यासो मन्त्रं हस्ते स्थाप्यं तत्सर्वतोभद्रम् ॥२१॥

भाष्यं स्पर्शनेऽस्योपयोगः ।

इतिश्री हस्तसञ्जीवने सिद्धज्ञाने गुणसाधन ध्यानविधानम् ।

હાથની અંદર અંગુઠાથી આરંભી પાંચ આંગળીઓમાં ૐ હરહુંહઃ સરસુંસઃ ઈત્યાદિ વર્ણોદ્વારા બનતા સર્વતોભદ્ર યંત્રની સ્થાપના કરવી. અથવા નરપતિજયચર્યા માં બતાવેલા પ્રસિદ્ધ ત્રૈલોક્યદીપક નામના સર્વતોભદ્રચક્રની સર્વતોભદ્ર યંત્ર તરીકે સ્થાપના કરવી. ૨૧ જુઓ ચિત્ર નં ૧

अथ नाममाला ।

हस्तनाम—

हस्तः करः समः पाणिः शयः पद्माङ्गुलिस्स्मृतः ।
पद्मशाखः पद्मशिखः पद्माननो वरप्रदः ॥१॥
महाब्रह्माऽनन्तवीर्यो महादेवश्च सिद्धिदः ।
सिंहासनः शक्तिशाली महावीरः सुरायुधः ॥२॥

હાથ, કર, શમ, પાણિ, શય, પદ્માંગુલી, સલ, પદ્મશાખ, પદ્મશિખ, પદ્માનન, વરપ્રદ, મહાબ્રહ્મ, અનન્તવીર્ય, મહાદેવ, સિદ્ધિદ, સિંહાસન, શક્તિશાલી, મહાવીર તથા સુરાયુધ એ હાથનાં નામ છે ૧–૨

अङ्गुष्ठनाम—

अङ्गुष्ठश्चाङ्गुलो हंसः शिवो राजा चतुःप्रियः ।
भोगी गणपतिर्विष्णुर्मेरुः सूर्योऽक्षवटः ॥३॥

અંગુષ્ઠ, અંગુલ, હંસ, શિવ, રાજા, ચતુઃપ્રિય, ભોગી, ગણપતિ, વિષ્ણુ, મેરુ સૂર્ય અને અક્ષવટ એ અંગુઠાનાં નામ છે ૩

अङ्गुलीनाम—

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युरङ्गुर्यः करपल्लवाः ।
त्रिपुराः करजाम्बाश्च माया कर्मायुधामताः ॥४॥

અંગુલીઓ, કરશાખા, અંગુરીઓ, કરપલ્લવ, ત્રિપુરા કરજામ્બા, માયા અને કર્માયુધા એ આંગળીનાં નામ છે ૪

माया ग्रहे यथायोगमङ्गुष्ठः क्वचिदुच्यते ।
पद्मशाखः करस्तस्याङ्गुली शाखेति सूत्रणात् ॥५॥

કોઈ કોઈ વખત માયા શબ્દથી અંગુષ્ઠ ગ્રહણ થાય છે કારણ હાથને પદ્મશાખા કહેવામાં આવે છે. અને અંગુલીઓ એજ હાથની શાખાઓ છે અર્થાત્ અંગુઠાને પણ આંગળીઓના પર્યાય વાચક શબ્દો ક્વચિત્ લાગુ પડે છે ૫

तर्जनीनाम—

प्रदेशिनी तर्जनीस्याच्छन्दुग्धा यागवेषिणी ।

मध्यमाङ्गुली नाम—

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या लक्ष्मी सौभागवत्यपि ॥६॥

તર્જનીને પ્રદેશિની, શત્રુઘ્ન, માતા, ગવેષણી કહે છે મધ્યમાને જ્યેષ્ઠા, મધ્યમા, મધ્યા, લક્ષ્મી, અને સૌભાગ્યવતી એમ કહે છે ૬

अनामिकानाम—

अनामिका च सावित्री गौरी भगवती शिवा ।

कनिष्ठानाम—

कनीनिका कनिष्ठान्त्या लघुस्तारा च काञ्चनी ॥७॥

અનામિકાને સાવિત્રી, ગૌરી, ભગવતી, અને શિવા કહે છે કનિષ્ઠિકાને કનિષ્ઠા, અન્ત્યા, લઘુ, તારા અને કાંચની કહે છે ૭

विश्वानाम—

विंशोपका ग्रन्थि पर्वस्थान भागाग सन्धय ।

अङ्गुष्ठमूलनाम्—

कन्दो नृपासन पीठो गरुडोऽङ्गुष्ठमूलके ॥८॥

मणिबन्धनाम—

हस्तस्यादिर्मणिर्बन्धो मणिस्त्नाकरोऽपि च ।

करभनाम—

करभोऽस्मादाकनिष्ठ मुष्ठो वक्रोऽस्तमूधर ॥९॥

આંગળીઓના પર્વોની સંધિઓને વિંશોપક, કહે છે મણિબંધથી લઈ કનિષ્ઠિકા સુધીના ભાગને કરભ, ઉષ્ઠ, વક્ર તથા અસ્તાચલ કહે છે ૮–૯

हस्तपृष्ठनाम—

अवहस्तो हस्तपृष्ठ तम शून्यं वियन्निशा ।

हस्ततलनाम—

प्रहस्तस्तालिका तालस्तालोभृतलगर्भको ॥१०॥

હથેળીના પાછલા ભાગને અવહસ્ત, હસ્તપૃષ્ઠ, તમ, શૂન્ય, આકાશ અને રાત્રી કહે છે આગળ ભાગને (હથેળીને) તાલિકા, તાલ, તલ, ભૂતલ અને હસ્તગર્ભ કહે છે ૧૦

नखनाम—

पुनर्भवोभुजाकण्ठः करशूकः पुनर्नवः ।
कामाङ्कुशो महाराजः करजो नखरोनख ॥११॥
करपुष्पं रत्नकान्ति शत्रुघ्न करदीपकः ।

નખને પુનર્ભવ, ભુજાકંઠ, કરશૂક, પુનર્નવ કામાંકુશ, મહારાજ કરજ, નખર અને નખ કહે છે ૧૧

पितृरेखानाम—

पिता गोत्रं बलं मूलं वृक्षो धर्मो मनोधृति ॥१२॥

કરપુષ્પ, રત્નકાંતિ, શત્રુઘ્ન, કરદીપક એ પણ નખનાં નામ છે પિતા, ગોત્ર, બલ, મૂળ, વૃક્ષ, ધર્મ અને મનનું ધૈર્ય એ બધું પિતૃરેખા ઉપરથી વિચારવું ૧૨

मातृरेखानाम—

माता धन सुखं कोशः साहसं पालिका रतिः ।

आयुरेखानाम—

आयुः स्याज्जीवितं तेजः स्वभावस्य प्रभातनुः ॥१३॥

માતા, ધન સુખ, કોશ, સાહસ અને વાત્સલ્યાદિભાવ માતૃરેખા ઉપરથી વિચારવા. આયુર્દા, તેજ સ્વભાવ, પ્રભા અને શરીર આયુરેખા ઉપરથી જોવાં. ૧૩

अङ्गुलीमूलनाम—

प्रदेशिन्यादि मूलानि नामतोप्यर्थतोऽपि च ।
कलहो राज्यमैश्वर्यं यशोऽनुक्रमणे मतम् ॥१४॥

તર્જની ઇત્યાદિ આંગળીઓનાં મૂળ નામ અને અર્થ પ્રમાણે અનુક્રમે કલહ, રાજ ઐશ્વર્ય અને યશ એ પ્રમાણે જાણવું. ૧૪

हस्तकर्मनामम्—

प्रदेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्ठे वितते कृते ।
१ प्रादेश २ स्ताल ३ गोकर्ण ४ वितस्तय उदाहृत ॥१५॥

इति श्रीहस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने नामपरिभाषिकानामक तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

તર્જની વગેરે આંગળીઓ અને અંગુઠ સાથે હાથને પહોળો કરવામાં આવે તો તેને પ્રાદેશ તાલ, ગોકર્ણ વિતસ્તિ એમ કહેવામાં આવે છે ૧૫

इति श्री हस्तसंजीवने नामपरिभाषाधिकारः ॥

अथ हस्तावलोकनेऽभिकर्तव्यनामाह ।

प्रातः शुचिः कृतस्नानो देवानभ्यर्च्य सादरम् ।
सुगन्धिद्रव्यैः पुष्पैश्च नैवेद्यैः विविधैस्तवैः ॥१॥

પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ સુગંધીદ્રવ્ય, પુષ્પ, નૈવેદ્ય તથા અનેક પ્રકારનાં સ્તોત્રોદ્વારા આદરપૂર્વક દેવતાઓનું પૂજન કરી. ૧

गुरुं नत्वोपदेशं च श्रुत्वा धर्मस्य तत्त्ववित् ।
प्रतिलभ्यान्न पानाद्यैर्विधिवद्भुक्तभोजन ॥२॥

ગુરુઓને વંદન કરી, ઉપદેશ શ્રવણ કરી, ધર્મતત્ત્વને જાણનારા પુરુષે જે લભ્ય હોય તેવા અન્નપાનથી વિધિપૂર્વક ભોજન કર્યા બાદ. ૨

सुवेषश्चिन्तयाहीनः समधातुर्जितेन्द्रिय ।
हस्ते श्रीफलपुष्पाद्यैः प्रपूर्य विनयान्वितः ॥३॥

સુંદર વેષભૂષાવાળા ચિંતા રહિત, સમતા ધારણ કરનારા, અને જીતેન્દ્રિય બની હાથમાં શ્રીફળ પુષ્પ ઇત્યાદિ લઈ વિનયપૂર્વક ૩

हस्तं न्यस्य गुरोः पार्श्वे स्वहस्तं दर्शयेत्सुधीः ।
निर्दम्भं शृणुयात्सर्वं श्रद्धया गुरुणोदितम् ॥४॥

હસ્તનક્ષત્ર હોય તે દિવસે સદ્ગુરુની પાસે જઈ પોતાનો હાથ દેખાડવો. તેમજ નિર્દંભપણે ગુરુ કહે તે બધું શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવું ૪

जितेन्द्रियस्य श्रद्धालोर्यत्फलं कथ्यते बुधैः ।
स्वप्नवज्जायते सत्यं तत्सर्वं नान्यथा पुनः ॥५॥

જીતેન્દ્રિય અને શ્રદ્ધાળુ પુરુષને જે ફળ કહેવામાં આવે છે, તે સ્વપ્નની માફક સાચું પડે છે અન્ય વખત સાચું પડતું નથી. ૫

ब्रह्मचारी क्षमाशीलः कृतज्ञो धार्मिकः शुचिः ।
दक्षो गुरोः कृपापात्रो वाक्सिद्धिः स्वक्रियारतः ॥६॥

બ્રહ્મચારી, ક્ષમાશીલ, કૃતજ્ઞ ધાર્મિક પવિત્ર, ચતુર, પરંપરાથી ઉતરી આવેલ, વાક્સિદ્ધિવાળો તેમજ પોતાના સ્વધર્માચરણમાં પ્રીતિવાળો ૬

सन्तुष्टः श्रद्धयायुक्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
नानाशास्त्रविवेकज्ञः स्थिरचित्तो गुरुर्मतः ॥७॥

नखनाम—

पुनर्भवोभुजाकण्ठः करशूकः पुनर्नवः ।

कामाङ्कुशो महाराज करजो नखरोनख ॥११॥

करपुष्पं रत्नकान्ति शत्रुघ्न करदीपकः ।

नखने पुनर्भव, भुजाकंठ, करशूक पुनर्नव, कामांकुश, महाराज, करज, नखर अने नख कहे छे ११

पितृरेखानाम—

पिता गोत्रं कुलं मूलं वृक्षो धर्मो मनोधृति ॥१२॥

करपुष्प, रत्नकांति, शत्रुघ्न, करदीपक ए पण नखनां नाम छे पिता, गोत्र, कुल, मूळ, वृक्ष, धर्म अने मननुं धैर्य ए बधु पितृरेखा उपरथी विचारवुं १२

मातृरेखानाम—

माता धनं सुखं कोशः साहस पालिका रति ।

आयुरेखानाम—

आयुः स्याज्जीवितं तेजः स्वभावस्य प्रभातनुः ॥१३॥

माता, धन सुख, कोश, साहस अने वात्सल्यादिभाव मातृरेखा उपरथी विचारवा. आयुर्दा, तेज स्वभाव, प्रभा अने शरीर आयुरेखा उपरथी जोवा. १३

अङ्गुलीसूक्ष्मनाम—

प्रदेशिन्यादि मूलानि नामतोप्यग्रतोऽपि च ।

कलहो राज्यमैश्वर्यं यशोऽनुक्रमणे मतम् ॥१४॥

तर्जनी इत्यादि आंगळीओनां मूळ नाम अने अर्थ प्रमाणे अनुक्रमे कलह, राज्य ऐश्वर्य अने यश ए प्रमाणे जाणवां. १४

हस्ताङ्कमानम्—

प्रदेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्ठे वितते करे ।

१ प्रादेश २ स्ताल ३ गोकर्ण ४ वितस्तस्य उदाहृत ॥१५॥

इति श्रीहस्तसंजीवने सिद्धग्रन्थे नाममालिकानामक तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

तर्जनी वगेरे आंगळीओ अने अंगुठा साथे हाथने पहोळो करवामां आवे तो तेने प्रादेश ताल, गोकर्ण वितस्ति एम कहेवामां आवे छे १५

इति श्री हस्तसंजीवने नाममालाधिकारः ।

स्त्रीमातृमातृपक्षादिगृहं क्षेत्र च वाटिका ।
पुंसां वामकरादीक्ष्य रात्रि शुक्लश्च पक्षक ॥१४॥

પુરુષને સ્ત્રીની માતા, માતૃપક્ષ, ઘર, ખેતર, વાડી (બગીચા) રાત્રી તથા શુક્લ પક્ષ એ સબંધી ડાબા હાથમા જોવુ ૧૪

पत्यु सुख पितु पक्षं धर्मगोधनमार्जवम् ।
कृष्णपक्ष दिनं स्त्रीणां वीक्ष्यं दक्षिणपाणित ॥१५॥

સ્ત્રીને પતિનુ સુખ, પતિના પિતૃપક્ષનુ સુખ, ધર્મ ગોધન, સરળતા, કૃષ્ણપક્ષ તથા દિવસ સબંધી જમણા હાથમાં જોવું ૧૫

यजमान फलं श्रुत्वा गुरोस्तथेत्युदीरयेत् ।
नित्वयं नाणक रौप्य स्वव्यापार समाचरेत् ॥१६॥

યજમાને ગુરુએ કહેલુ ફળ સાભળી 'તથાસ્તુ એમ કહી રૂપાનાણાની ભેટ ધરી પછીથી પોતાના નિત્યના કામે વળગવુ ૧૬

इत्येवं विधिना गुरुर्गुरुमति पश्चाद्गुली वीक्षयेत् ।
वश्यं तस्य भवेदवश्यमचिराल्लोकत्रयं सद्गुणे ॥
वृष्टि स्वर्णमयी च मेघविजयात्मजायते तद्गृहे ।
मौलौ माल्यमिवास्य शासनमहो भूमीभुजो बिभ्रति ॥१७॥

इति श्रीहस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने हस्तावलोकनविधिप्रस्ताव समाप्त ।

આ પ્રમાણેની વિધિથી જ મોટમતિવાળો ગુરુ હાથ જુએ છે તેને તેના સદ્ગુણોથી જલદી ત્રણે લોક અવશ્ય વશ થઈ જાય છે અને મેઘવિજય હાથ તેના ઘરમાં સુવર્ણની વૃષ્ટિ થાય છે અને મોટા મોટા રાજાઓ તેના શાસનને (તેના વાક્યને) પુષ્પમાળાની માફક પોતાના મુકુટમાં ધારણ કરે છે ૧૭

इति श्रीहस्तसंजीवने हस्तविलोकनाधिकारः

संतोषी, सदाचारी, तपस्वी, जितेन्द्रिय, अनेक प्रकारना शास्त्रोना मर्मने जाणनार (विद्वान्) स्थिरचित्तवाळो गुरु होवो जोईए. ७

कुलं जातिं तथा देशमाकारं जन्मजान्ग्रहान् ।
धर्मं श्रद्धां च विज्ञाय समयज्ञ फलं वदेत् ॥८॥

नमित्तिके पूछनारनां कुळ, जाति, देश, स्वरूप, जन्मना ग्रहो तथा धर्म अने श्रद्धा जाणी फळ कहेवुं ८

गुरुः पद्मासनासीनो वाङ्मयं हस्तजीवनम् ।
सम्पूज्य संस्मरन्स्वेष्टदेव गुरु फलं वदेत् ॥९॥

गुरुए पद्मासने बेसी, श्री हस्तसंजीवन पुस्तकनुं पूजन करी, पोताना इष्टदेवनुं स्मरण कर्या बाद फळ कहेवुं ९

दिनेत्वेकस्य पुंसो वा द्वयोर्हस्तं विलोकयेत् ।
हस्तं स्वदक्षिणे हस्ते न्यस्यावहितमानसः ॥१०॥

एक दिवसे एक अथवा बे पुरुषना हाथ जोवा. पोताना जमणा हाथमां पूछनारनो जमणो हाथ राखी शांत चित्तथी फळ कहेवुं १

रात्रौ दीपं पुरस्कृत्य सम्पूज्यैनं यथाविधि ।
स्त्रियोवामकरं वामे स्वहस्ते न्यस्य वीक्षयेत् ॥११॥

रात्रीए पोतानी आगळ दीवो राखी तेनी पूजा करी पोताना डाबा हाथमां पूछनार स्त्रीनो डाबो हाथ राखी फळ कहेवुं ११

यो नरः स्त्रीप्रकृतिकस्तत्करो वीक्षते बुधै ।
मध्यान्हात्परतः स्त्रीणां नृस्वभावे निशीथतः ॥१२॥

जे पुरुष स्त्रीप्रकृतिनो होय (बायलु वा नपुंसक होय) तेनो हाथ मध्याह्न पछी जोवो. अने पुरुषप्रकृतिनी स्त्री होय तेनो हाथ मध्यरात्री पछीना काळमां जोवो. १२

दक्षिणाद्बलवान्वामः पुंसः स्त्रीशीलशीलिनः ।
नृशीलयाः स्त्रियो वामाद्दक्षिणोबलवान्भवेत् ॥१३॥

जे पुरुष स्त्रीप्रकृतिनो होय तेनो जमणा करतां डाबो हाथ बळवान होय छे पुरुषप्रकृतिनी स्त्रीनो डाबा करतां जमणो हाथ बळवान होय छे १३

કનિષ્ઠિકાથી લઈ અનુક્રમે આંગુલીઓ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ જાતિની છે અંગુષ્ઠ યોગી તેમજ જાતિ રહિત છે ૬

तर्जनी प्रागुदग्मध्या पश्चिमा कान्यनी स्मृता ।
दक्षिणानामिका मेरुर्मध्यदेश प्रकीर्त्तित ॥७॥

તર્જની પૂર્વદિશા, મધ્યમા ઉત્તરદિશા, અનામિકા દક્ષિણદિશા અને કનિષ્ઠિકા પશ્ચિમદિશા છે અંગુષ્ઠ મેરુ એટલે મધ્ય પ્રદેશ છે ૭

धातुर्मूलं तथा जीवं त्र्यगका विषमाङ्गुले ।
समाया खलु मायाया जीवो मूल च धातव ॥८॥

વિષમ આંગળીઓના પર્વમા અનુક્રમે ધાતુ, મૂળ અને જીવ સમજવા તથા સમ આંગળીઓમાં જીવ, મૂળ અને ધાતુ એ ક્રમથી સમજવુ ૮ જુઓ ચિત્ર ન ૧૦

धातुप्राप्तौ यदङ्गुल्या यो ग्रहस्तस्य धातव ।
सीसक भोगिनो मूले मध्ये ताम्रं रविस्थिते ॥९॥
मूर्ध्नि तार चन्द्रचारादुग्रहाणां मतधातव ।
ताम्र तार रीति नागो हेम वंगो च तीक्ष्णकम् ॥१०॥

ધાતુની પ્રાપ્તિ થાય તો જે આંગળીનો જે ગ્રહ હોય તેની ધાતુ જાણવી. અંગુષ્ઠ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેના મૂળ પ્રદેશમાં સીસુ અને મધ્યપર્વમા સૂર્યનુ સ્થાન છે માટે તાંબુ જાણવુ ૯

અંગુષ્ઠના અગ્રભાગમાં ચંદ્રનુ સ્થાન છે માટે રૂપું સમજવુ સૂર્યાદિ ગ્રહોની અનુક્રમે તાંબુ, રૂપું, જસત, સીસુ સોનુ અને લોઢું એમ સાત ધાતુઓ છે ૧૦

कांस्यकं वृत्तलोहं च राहो केतोश्च यत्स्मृतम् ।
त्योर्द्वितीयपर्वगे तु मध्याया वृत्तलोहकम् ॥११॥

રાહુની ધાતુ કાંસુ અને કેતુની ધાતુ વૃત્તલોહ (મિશ્રધાતુઓ) છે કનિષ્ઠિકાના બીજા પર્વમા રાહુની ધાતુ તથા મધ્યમાના બીજા પર્વમા કેતુની ધાતુ જાણવી. ૧૧

मूले मूल शनेराहो पर्वे शुक्रे कुजे गुरौ ।
फले च चन्द्रभानुभ्या शेषे पुष्पं विनिर्दिशेत् ॥१२॥

જો મૂળ પ્રાપ્ત થયું હોય, અને શનિ રાહુ હોય તો મૂળીઆનો લાભ કહેવો.

॥ अथ वर्णनाधिकारः ॥

नन्दा, भद्रा, जया, रिक्ता, पूर्णाः स्युस्तिथयः क्रमात् ।
ताराद्या कृष्णपक्षेतु दर्शो सूर्येन्दु संगम ॥१॥

નંદા, ભદ્રા, જયા, રિક્તા અને પૂર્ણા એ તિથિઓ અનુક્રમે કનિષ્ઠિકા અંગુલીથી આરંભ કરીને છે કૃષ્ણપક્ષમાં અમાવાસ્યા કે જેનામાં સૂર્યચંદ્રનો સંગમ થાય છે, તે પૂર્ણા તિથિ ગણાય છે ૧

यस्यां निरीक्ष्यते हस्तः सा तिथि स्यादिनोदये ।
षट्रिचतुष्टयं शेषास्तदनुक्रमतोमता ॥२॥

જે તિથિમાં હાથ જોવાનો હોય તે તિથિ સૂર્યોદયાનુક્રમે હોય છે ત્યારબાદ એક એક તિથિ ચાર ચાર પર્વની એમ અનુક્રમે જાણવી. ૨

हस्तवीक्षणवेलायां या तिथि समुदीर्यते ।
तदङ्गुल्या स्वरूपेण वाच्यं सर्वं शुभाशुभम् ॥३॥

હાથ જોતી વખતે જે સમય હોય, તે સમયની જે તિથિ આવતી હોય, તે તિથિની જે આંગળી હોય, તેના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહેવું ૩

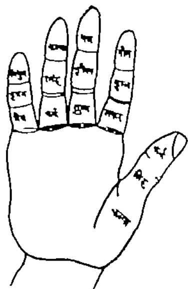
तारादिष्पर्वके ज्ञेया प्रतिपत् षष्ठिका तिथिः ।
एकादशी च क्रमतः शेषं शेषास्ववस्थितम् ॥४॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ (સૌથી નીચેના) પર્વમાં પ્રતિપદ, બીજામાં ષષ્ઠી, ત્રીજામાં એકાદશી એમ નંદાતિથિઓ રહેલી છે આવી જ રીતે અનામિકામાં ભદ્રાતિથિઓ, મધ્યમામાં જયા, તર્જનીમાં રિક્તા અને અંગુષ્ઠમાં પૂર્ણા તિથિઓ છે ૪ જુઓ ચિત્ર નં ૧૧

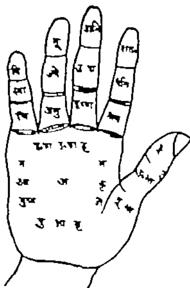
एवं तिथिफलं ज्ञेयं त्रिपुरंशस्य दर्शनात् ।
जातिदिग्द्रव्यराश्यादेर्लभ्यालभ्यमनुक्रये ॥५॥

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક આંગળીના પર્વમાં તિથિની વ્યવસ્થા કોઈ ઉર્ધ્વરેખા પાસ તિથિનું પર્વ જોઈ તેની ઉપરનાં શુભાશુભ લક્ષણોથી જાતિ, દિક્, દ્રવ્ય, રાશ્યાદિ તથા લાભાલાભ વગેરે કહેવું ૫

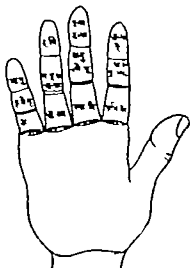
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा स्युः करपल्लवा ।
कनीनिकाद्या हंसोऽपि योगवान् वर्णवर्जित ॥६॥

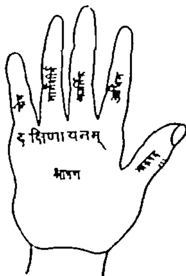
चित्र नं. १३

चित्र नं. १४

चित्र नं. १५

चित्र नं. १६

શુક્ર મંગળ કે ગુરૂ હોય તો જળીઓ કહેવી અને સૂર્ય ચંદ્ર હોય તો ફળ કહેવુ ને બુધ હોય તો પુષ્પ કહેવુ ૧૨

एवं जीवेऽपि संप्राप्ते ग्रहैर्वाच्योऽस्य निर्णयः ।
चन्द्रे देवाश्च तिर्यञ्च कुजे दैत्याः शनेस्तियौ ॥१३॥

એજ પ્રમાણે જીવ પ્રાપ્ત થતાં ગ્રહોના સ્વરૂપ પ્રમાણે પ્રાણીના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો. ચંદ્ર પ્રાપ્ત થતો હોય તો દેવતાઓ સમજવા, મંગળ હોય તો પિતૃઓ અને ને શનિ હોય તો દૈત્ય સમજવા. ૧૩

राहोस्तियौ नारका स्यु शेषे तु मनुजाः स्मृताः ।
मनुष्येऽप्यथ संप्राप्ते पंचमाया लघोः क्रमात् ॥१४॥
बालं कुमारं तरुणं पक्वं वृद्धं विचिन्तयेत् ।
इत्यादि शेषं सर्वं स्यादत्र चूडामणाविव ॥१५॥

રાહુની તિથિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો નારકીય જીવો સમજવા અને બાકી બધીઆ (સૂર્ય બુધ, ગુરૂ શુક્ર) ગ્રહો હોય તો મનુષ્ય જાણવા. મનુષ્યની અંદર પણ લાભનો વિચાર કરતા કનિષ્ઠિકાથી અનુક્રમે બાળ, કુમાર, તરૂણ, પીઢ અને વૃદ્ધ એમ ઉંમરનો નિર્ણય કરવો આ પ્રમાણે આ બધુ ચૂડામણિ શાસ્ત્રની માફક સર્વ જાણવુ ૧૪-૧૫

कस्य पार्श्वेऽथवा ग्रामे कस्मिन्मे लभ्यमंभव ।
इति प्रश्नेऽङ्गुलीभागा मेषाद्या द्वादशोदिताः ॥१६॥

કોની પાસેથી અથવા ક્યા ગામથી મને લાભ થવાનો સંભવે છે એમ પ્રશ્ન હોય તો આંગુળીઓના પર્વ બાર હોઈ બાર રાશિઓની કલ્પના કરી છે ૧૬

कान्यन्याः प्रथमेऽर्यो मेषोवृषो द्वितीयके ।
एवमत्र क्रमे हस्तमेषा तिथिस्यागता ॥१७॥
ततो लभ्यमलभ्यं वा स्वराशिपरमेलकात् ।
ज्ञेयं कर्कत्रयं मेरोर्नस मध्याद्यपर्वसु ॥१८॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષ, બીજામાં વૃષભ અને ત્રીજામાં મિથુન એમ અનુક્રમે રાશિઓ છે હાથ જોતાં જે તિથિ આવી હોય તે સ્થાનની રાશિ ઉપરથી ...ની રાશિ સાથે મેળાપક જોઈ લાભાલાભનો વિચાર કરવો. કર્ક, સિંહ અને કન્યા ...નામાગ, મધ્યમાગ અને પ્રથમ પર્વમાં રહેલા છે ૧૭-૧૮ જુઓ ચિત્ર નં ૧૩

इति दर्शनाधिकारे तिथिपत्रकम्

रविरङ्गुष्ठमध्यस्थस्तन्नखश्चन्द्रमा स्फुट ।
मङ्गलस्तर्जनीशीर्षे नृपासनगतो बुध ॥१९॥

लक्ष्म्यां गुरु कविर्गौर्यां कनिष्ठायां शनि स्मृत ।
हस्तपृष्ठे राहुकेतू चैव वारास्तथा ग्रहा ॥२०॥

અંગુષ્ઠના મધ્યપર્વમાં રવિ છે અંગુષ્ઠનો નખ એ ચંદ્રમા છે, એમ સ્પષ્ટ છે મંગળ તર્જનીના અગ્રભાગમાં, અંગુષ્ઠ મૂળમાં બુધ, મધ્યમા ઉપર ગુરુ, અનામિકા ઉપર શુક્ર અને કનિષ્ઠિકામાં શનિ છે હાથના પાછલા ભાગમાં રાહુ કેતુ છે આ પ્રમાણે વાર તથા ગ્રહો રહેલા છે ૧૯–૨૦

दिनोदय स्मृतोऽङ्गुष्ठे मध्यान्हे मध्यमाङ्गुलि ।
सध्या तारा ततो रात्रिर्हस्त पृष्ठे व्यवस्थिता ॥२१॥

અંગુષ્ઠમાં સૂર્યોદય, મધ્યમામાં મધ્યાહ્ન, કનિષ્ઠિકામાં સંધ્યા અને હસ્ત પૃષ્ઠમાં રાત્રી છે ૨૧

दिनं हस्ततल सोऽप्यमवद्धस्ततमस्विनी ।
दिवसे दक्षिणोहस्तो वामो रात्रौ मतान्तरे ॥२२॥

હસ્તતલ (હથેલી) દિવસ છે હાથનો પાછલો ભાગ એટલે હસ્તપૃષ્ઠ એ રાત્રી છે જમણો હાથ દિવસ છે તથા ડાબો હાથ એ રાત્રી છે ૨૨

छायासुत शनिर्लोके छायारूपो विधुतुद ।
तद्राशिवारस्तारायाद्वितीयन्पंगकेध्रुवम् ॥२३॥

લોકમાં શનિ એ છાયાપુત્ર છે અને રાહુ પણ છાયા સ્વરૂપ છે તેમના રાશિચાર પ્રમાણે કનિષ્ઠિકાના બીજા પર્વમાં તેમનું ધ્રુવ (સ્થાન) છે ૨૩

तस्मात्सप्तमग केतुरिति मध्याङ्गुलेर्भवेत ।
द्वितीयभागे नियत प्रोक्तो लाक्षणिकैर्बुधै ॥२४॥

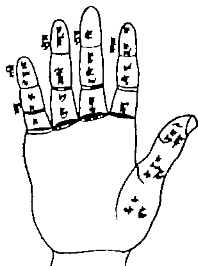
રાહુથી સાતમા પર્વમાં (સાતમી રાશિમાં) કેતુ હોય છે એટલે મધ્યમા અંગુલીના દ્વિતીય પર્વમાં નિશ્ચયપૂર્વક કેતુનું સ્થાન લક્ષણશાસ્ત્ર પંડિતોએ કહ્યું છે ૨૪

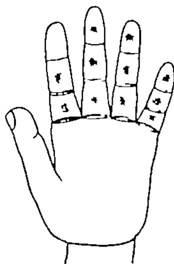
चित्र नं १७

चित्र नं. १८

चित्र नं. १९

चित्र नं २

त्रीणि त्रीणि तले दिक्षु मध्ये नक्षत्रमश्विनी ।
तारादिपंचशाखासु प्रत्येकं स्यात् त्रयं त्रयम् ॥३०॥

હસ્તતલમાં અશ્વિની અને ત્યારબાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર (એમ ગોઠવવાં) કનિષ્ઠિકા આદિ આંગળીઓમાં પ્રત્યેક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર આવે છે ૩૦ જુઓ ચિત્ર નં ૧૪

वीक्ष्यते यत्र नक्षत्रे हस्तस्तद्गर्भकास्थितम् ।
तत प्राग्दक्षिणाकारमेषु तारा त्रयं त्रयम् ॥३१॥
कास्नन्यादे पंचदशभानि यत्रात्मनामभम् ।
तत्फलं प्रष्टुरादेश्य स्थानरेखादियोगत ॥३२॥

હાથ જોવાના દિવસે જે નક્ષત્ર હોય તે મધ્યમાં મૂકવું અને ત્યાર બાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં તેમજ આંગળીઓમાં નક્ષત્ર ગોઠવવાં. આમ નક્ષત્ર ગોઠવ્યા બાદ જ્યાં પોતાનું નક્ષત્ર (નામ ઉપરથી જ ન નક્ષત્ર) આવતું હોય તે સ્થાનમાં રહેલી રેખાઓ ઉપરથી પૂછનારનું શુભાશુભ ફળ કહેવું ૩૧-૩૨

करनांवाग्रगं धिष्ण्यं तले याम्यां च वारुणे ।
तत्र स्थितं शुभ न स्याच्छेषस्थाने शुभ स्मृतम् ॥३३॥

આંગળીઓના મધ્યભાગમાં આવનાર, હસ્તતલમાં આવતું તેમજ દક્ષિણ દિશામાં આવતા નક્ષત્રોનું ફળ સારું નથી. તે સિવાયની જગ્યાના નક્ષત્રનું ફળ શુભ છે ૩૩

इति दर्शनाधिकारे नक्षत्रचक्रम्

जागर्ति येन नाम्ना य स राशिर्यत्र पर्वणि ।
तारादेर्मेषराश्यादिस्तत आरभ्य गण्यत ॥३४॥

જે નામથી મનુષ્ય જાગી ઉઠે છે તેની ઉપરથી જે રાશિ આવતી હોય તે જ મરાશિ (નામરાશિ) ગણાય છે કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષરાશિ અને ત્યાર-બાદ અનુક્રમે બાર રાશિઓ રહેલી છે ૩૪

ज्ञेयास्तन्वादयोभावास्ततोद्वादशलग्नजाः ।
तेपर्ध्वरेखासु शुभोग्रह क्रूरस्ततोऽन्यथा ॥३५॥

જ મરાશિનું સ્થાન જ્યાં આવતું હોય, ત્યાંથી અનુક્રમે બાર ભાવોની કલ્પના કરવી. અને જે ભાવના સ્થાનમાં (અંગુલીના પર્વમાં) ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુભગ્રહ સમજવો. બાકીની જગ્યાએ અશુભગ્રહ સમજવો. ૩૫

इति राशिचक्रम्

हस्तेक्षणदिने वारः प्रातस्तस्योदयः क्रमात् ।
समये हस्तवीक्षाया यः प्राप्तोऽस्याङ्गुलिः स्मृतः ॥२५॥

જે દિવસે હાથ જોવાતો હોય તે વાર સૂર્યોદય વખતે હોય, અને ત્યાર બાદ અનુક્રમે જે વાર પ્રાપ્ત થતો હોય તેની આંગળી ઉપરથી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવાનો છે ૨૫

एकोयामश्चतुस्त्रिंशत्पलान्यप्यक्षराणि च ।
अत्यष्टिमानतोज्ञेयोवारभोगोविचक्षणै ॥२६॥

એક પ્રહર, એટલે સાડાસાત ઘડી, ચોત્રીસ પળ અને સત્તર અક્ષર એટલો વખત (૮ ઘડી ૪ પળ ૧૭ અક્ષર) એક વારના ભોગ તરીકે વિચક્ષણ પુરુષોએ માન્યો છે ૨૬

तद्वारस्य तदङ्गुल्याः स्वरूपेण शुभाशुभे ।
स्वराशिनाथमैत्र्यादिज्योतिः शास्त्रविमर्शनात् ॥२७॥

જે વાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેની આંગળીના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ તથા રાશિસ્વામી, મૈત્રી વગેરે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો મુજબ કહેવું ૨૭

यथा हस्तेक्षणे वारः स विष्णोरूर्ध्वलोकगः ।
शेषास्तले मर्त्यलोके तर्जन्याद्यासु दिग्गताः ॥२८॥
अधोहस्ते च पाताले फलमेषामिहोच्यते ।
यत्र स्वराशेर्नाथः स्यात्संपूर्णं तत्रवं फलम् ॥२९॥

હાથ જોવાનો જે વાર હોય તેના અધિપતિ વિષ્ણુ છે અને તે ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે જ્યારે બાકીના વાર હસ્તતલમાં એટલે મનુષ્યલોકમાં રહે છે અને તર્જની આદિ આંગળીઓની જે દિશા હોય તે દિશામાં રહે છે જે વાર હસ્તપૃષ્ઠમાં આવતા હોય તે પાતાલમાં જાણવા. તેમનું ફળ તેમના સ્થાન પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે અને પોતાની રાશિનો સ્વામી હોય તે સ્થાનના ફળ મુજબ ફળ થાય છે ૨૮–૨૯

इति दर्शनाधिकारे वारचक्रम्

कस्मिन्वर्षे शुभं कस्मिन्नशुभ वा भवेन्मम ।
इति ज्ञेये पचदशभागा पचाङ्गुलीभवा ॥४२॥

वीक्ष्य हस्तेषु या रेखा ऊर्ध्वं चक्रं यवोऽथवा ।
तस्मिन्वर्षे शुभं लक्ष्मी पुत्राद्यासिर्यशः सुखम् ॥४३॥

तेषु यत्रायना रेखा छिन्ना भिन्ना च वेधयुक् ।
शुक्तिश्च शुक्तिका बिन्दुस्तद्वर्षं दु खदायकम् ॥४४॥

મને ક્યારે શુભ અને ક્યા વર્ષમા અશુભફળ મળશે, એમ જાણવા હોય ત્યા પાંચ આંગળીઓના મળી (ચૌદ પર્વરૂપ) પંદર ભાગનો પંદર વર્ષ તરીકે વિચાર કરવો. તેમા જ્યા ઊર્ધ્વરેખા અથવા યવ હોય તે વર્ષમા લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રાપ્તિ, યશોલાભ, સુખ ઇત્યાદિ શુભફળની પ્રાપ્તિ થાય છે જે ભાગમા છિન્નભિન્ન થએલી રેખા હોય, અથવા છીપ, શિરસ્ બિંદુ વગેરે હોય તે વર્ષ દુ ખદાયક જાણવુ ૪૨ ૪૩ ૪૪

व्यवस्थाप्यादिम वर्ष कनीनिकादिपर्वसु ।
विचार्य ते पचदशवर्षाणि दक्षिणे करे ॥४५॥

ततो वामे पचदश पुनर्दक्षिणवामयो ।
स्त्रियोवामेऽपसव्ये च विमृश्यन्तेऽत्र तत्क्रमात् ॥४६॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમા પહેલુ વર્ષ એમ સ્થાપના કરી જમણા હાથના પંદર ભાગોમા પહેલા પંદર વર્ષ ત્યાર બાદ ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી લઈ અનુક્રમે બીજા પંદર વર્ષ, પુન જમણા હાથે પંદર પછી ડાબા હાથમા પંદર એમ વર્ષોનો વિચાર કરવો. સ્ત્રીને પહેલા ડાબો પછી જમણો હાથ એ અનુક્રમે વર્ષની કલ્પના કરવી ૪૫-૪૬

यद्वा हस्तेक्षणे जन्मलग्नाद्द्वादशभावत ।
शुभाशुभानि वर्षाणि विज्ञेयानि पुन पुन ॥४७॥

અથવા હાથ જોવાના પ્રસંગે જે જે લગ્ન આવતુ હોય ત્યાથી પ્રત્યેક ભાગમા એક વર્ષ એ પ્રમાણે વર્ષોની યોજના કરી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવો ૪૭

अश्विन्यादीनि धिष्ण्यानि प्रत्येकं सप्त योजयेत् ।
कनीनिकात आरभ्य यत्र हस्तेक्षणस्य भम् ॥३६॥
भास्र प्रष्टुः स राशिः स्यान्मेषादित्र्यशकक्रमात् ।
चन्द्रस्तत्रैव विन्यस्य चतसृष्वङ्गुलीषु च ॥३७॥

કનિષ્ઠિકાથી લઈ પ્રત્યેક આંગળીમાં અશ્વિનીથી લઈ સાત સાત નક્ષત્રોની યોજના કરવી. જ્યાં હાથ જોવાના વખતનું નક્ષત્ર આવતું હોય, ત્યાં જે રાશિ હોય તે પૂછનારની રાશિ થઈ ત્યાં ચંદ્ર મૂકવો. ૩૬ ૩૭ જુઓ ચિત્ર ન. ૧૫

इति चन्द्रचक्रम्

जागरूकोजनोयेन राशिना जायते सदा ।
ताराद्यंशाश्च मेषादेर्यत्र तन्मूर्त्तिमालिखेत् ॥३८॥

મનુષ્ય જે નામથી જાગી ઉઠતો હોય તે નામ ઉપરથી આવતી રાશિ અંગુષ્ઠી પર્વમાં કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષ ઇત્યાદિ ક્રમથી જ્યાં આવતી હોય ત્યાં જન્મ લગ્ન જાણવું. ૩૮

तत्र ग्रहास्तु प्रागुक्तस्थानस्था स्वमनीषया ।
स्थाप्या सहारमार्गेण विचार्य्य तच्छुभाशुभम् ॥३९॥

ત્યાં (લગ્ન અને ચંદ્રનો) નિર્ણય થયા બાદ પ્રથમ કહેલી રીતિ મુજબ (જ્યાં ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુક્રાદિ ઇત્યાદિ) પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક સંહાર માર્ગથી ગ્રહો મૂકવા અને શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરવો. ૩૯

रविः कुजोगुरुर्मन्दोराहुस्त्वेत ध्रुवाग्रहाः ।
शशी शशिसुतः शुक्रश्चलादेयाविमर्शने ॥४०॥

સૂર્ય મંગળ, ગુરુ, શનિ અને રાહુ એ ધ્રુવ ગ્રહ છે ચંદ્ર બુધ અને શુક્ર ચલ ગ્રહો છે ૪૦

वर्षद्वादशके चारा ध्रुवाणामपि जायते ।
मूलाग्रराशौ ते देया राहुर्मूलाच्च पृष्ठतः ॥४१॥

ધ્રુવ ગ્રહોનો ચાર બાર બાર વર્ષે થાય છે અને તેમને તેમની મૂળ રાશિથી આગળની રાશિઓમાં બાર વર્ષે એક રાશિ એ હિસાબે મૂકવા. રાહુને પાછલી રાશિઓમાં મૂકવો. ૪૧

कस्मिन्वर्षे शुभ कस्मिन्नशुभ वा भवेन्मम ।
इति ज्ञेये पचत्रशभागा पचाङ्गुलीभवा ॥૪૨॥

वीक्ष्य हस्तेषु या रेखा उर्ध्वं चर्म यवोऽथवा ।
तस्मिन्वर्षे शुभ लक्ष्मी पुत्राद्याप्तिर्यश सुखम् ॥૪૩॥

तेषु यत्रायना रेखा छिन्ना भिन्ना च वेधयुक् ।
शुक्तिश्च शूक्तिा विन्दुस्तद्वर्षं दु खदायकम् ॥૪૪॥

મને ક્યારે શુભ અને ક્યા વર્ષમા અશુભફળ મળશે, એમ જીજ્ઞાસા હોય ત્યારે પાંચ આંગળીઓના મળી (ત્રણ પર્વરૂપ) ૧૫ ભાગને ૧૫ વર્ષ તરીકે વિચાર કરવો. તેમા જ્યા ઉર્ધ્વરેખા અથવા યવ હોય તે વર્ષમાં લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ પુત્રપ્રાપ્તિ, યશોલાભ, સુખ ઈત્યાદિ શુભફળની પ્રાપ્તિ થાય છે જે ભાગમા છિન્નભિન્ન વક્રરેખા હોય, અથવા છીપ, તારસ, બિંદુ વગેરે હોય તે વર્ષ દુઃખદાયક જાણવું ૪૨ ૪૩ ૪૪

व्यवस्थाप्यादिम वर्ष कनीनिकादिपर्वसु ।
विचार्यं ते पंचदशवर्षाणि दक्षिणे करे ॥૪૫॥

ततो वाम पचदश पुनर्दक्षिणवामयो ।
स्त्रियोवामेऽपसव्ये च विमृश्यन्तेऽत्र तत्क्रमात् ॥૪૬॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમા પહેલું વર્ષ એમ સ્થાપના કરી જમણા હાથના ૧૫ ભાગમા પહેલા ૧૫ વર્ષ ત્યાર બાદ ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી લઈ અનુક્રમે બીજા ૧૫ વર્ષ પુન. જમણા હાથે ૧૫ પછી ડાબા હાથમા ૧૫ એમ વર્ષોના વિચાર કરવા. સ્ત્રીને પહેલા ડાબો પછી જમણો હાથ એ અનુક્રમે વર્ષની કલ્પના કરવી. ૪૫-૪૬

यद्वा हस्तक्षणे जन्मलग्नाद्दशभावत ।
शुभाशुभानि वर्षाणि विज्ञेयानि पुन पुन ॥૪૭॥

અથવા હાથ જોવાના દિવસે જ જે લગ્ન આવતું હોય ત્યાંથી પ્રત્યેક ભાગમા એક વર્ષ એ પ્રમાણે વર્ષોની યોજના કરી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવો. ૪૭

प्रत्येकं जन्मलग्नस्य निर्णयार्थं करेक्षणे ।
स्वराशिं वर्णसंयुक्तं कृत्वा सूर्यैर्विभाजयेत् ॥४८॥

यच्छेषं स्थानकात्तस्मान्निजराश्यादिकः क्रमः ।
स्थाप्यस्तत्र ग्रहा देया प्रागुक्तस्यानयुक्तितः ॥४९॥

પ્રત્યેક જન્મલગ્નના નિર્ણય માટે હસ્ત જોવાના ક્રમમાં પોતાની ઉંમરનાં વર્ષોમાં પોતાની રાશિના અંકનો યોગ કરી બારથી ભાગ આપવો જે શેષ વધે તેટલામી રાશિનું જ મહત્ત્વ કરી પ્રથમ કહેલી યુક્તિથી શુભાશુભ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી. ૪૮–૪૯

इति दर्शनाधिकारे वर्षचक्रम्

श्रावणोहस्ततालं स्यादंगुष्ठोभाद्रपन्मतः ।
कुमारस्तर्जनी मध्यः कार्तिकः श्रीविधानकः ॥५०॥

मार्गशीर्षोऽनामिकायां कनिष्ठयां तु पौषकः ।
दक्षिणायनमेव स्याद्दक्षिणे सिंहवाहने ॥५१॥

હસ્તતલમાં શ્રાવણ માસ, અંગુષ્ઠ ભાદ્રપદ, તર્જની આશ્વિન, મધ્યમા કાર્તિક અનામિકા માગશીર્ષ કનિષ્ઠિકામાં પોષ એમ જમણા હાથમાં દક્ષિણાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી ૫ –૫૧

वामे माघः कनिष्ठायां फाल्गुनेऽनामिका मता ।
मध्या चैत्रे प्रदेशिन्या माधवोऽङ्गुष्ठकेऽपरः ॥५२॥

आषाढोभूतले मासः स्यादेवं चोत्तरायणम् ।
वर्त्तमानो हि यो मासः प्रातः स पंचनाडिकः ॥५३॥

ततो हस्तेक्षणवेलायां मासस्तस्य शुभाशुभम्
रेखा कामदुघा ज्ञेया वाच्यं लक्षणशिक्षितैः ॥५४॥

ડાબા હાથમાં કનિષ્ઠિકામાં માઘ અનામિકામાં ફાલ્ગુન, મધ્યમામાં ચૈત્ર, તર્જનીમાં વૈશાખ, અંગુષ્ઠમાં જ્યેષ્ઠ તથા હસ્તતલમાં આષાઢ એ પ્રમાણે ઉત્તરાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી. હાથ જોતી વખતે જે માસ હોય તે પ્રાતઃકાળનો માસ

સમજવો. અને પાંચ મહીનું એક માસનું પ્રમાણ જાણવું ત્યારબાદ હાથ જોવાના પ્રસંગે જે માસ ઉપરોક્ત પ્રમાણે મુજબ આવતો હોય તેની આંગળી ઉપરનાં શુભા શુભ ચિહ્ન દ્વારા નૈમિત્તિકે શુભાશુભ ફળ કહેવું ૫૨-૫૩-૫૪ જુઓ ચિત્ર નં ૧૬-૧૭

तर्जन्यां च कनिष्ठायां मासो मासस्तु नोशुभः
शेपस्थाने शुभोऽङ्गुष्ठे रणभङ्गेऽतिमंगद । ॥५५॥

तर्जन्या जयद मोऽपि तालस्य क्वापि नो शुभ ।
लक्ष्म्यां स्थितो धनकरो मेरुस्य पददायक ॥५६॥

જે માસ તર્જની તથા કનિષ્ઠિકામાં આવતો હોય તે અશુભ છે બાકીના સ્થાનના માસ શુભ છે અંગુષ્ઠમાં આવેલો માસ જો યુદ્ધ (યુદ્ધ) સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો ભંગ કર્તા (અશુભ ફળ આપનાર) છે તર્જનીમાં રહેલો માસ યુદ્ધ પ્રશ્નમાં વિજય અપાવનાર છે પરંતુ કનિષ્ઠિકાનો માસ ક્વાપિ શુભ નથી. મધ્યમાનો માસ ધનદાતા છે જ્યારે અનામિકામાં રહેલો માસ સન્માન (પદલાભ) કરાવનાર છે ૫૫-૫૬

यद्वा माघादयोमासाद्वादशापि लघो क्रमात् ।
दिनोदयात्पंचघट्यमान पाणीक्षणावधि ॥५७॥
यो मास प्राप्यते तस्मिन्स्थानलक्षणावीक्षणात् ।
मासे शुभाशुभं वाच्यमित्युक्तं ज्ञानिभि पुरा ॥५८॥

અથવા કનિષ્ઠિકાના આદિ પર્વથી લઈ અનુક્રમે માઘાદિ માસ જાણવા. અને સૂર્યોદય વખતે વર્તમાન માસ ત્યાંથી ત્યાર બાદ પાંચ ઘડીનો એક માસ એ હિસાબે હાથ જોવાના પ્રસંગને માસ જે આવતો હોય, તે માસના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી પુછનારને શુભાશુભ ફળ કહેવું એમ પૂર્વના જ્ઞાનિ પુરુષોએ કહ્યું છે ૫૭-૫૮ જુઓ ચિત્ર નં ૧૮

॥ इति दशमाधिकारे मासचक्रम् ॥

कृष्णपक्षोदक्षिण स्यात्करस्तान्तिर मित ।
यत्पक्षे दर्शयेद्धस्त स मुख्योऽन्यस्तदन्यथा ॥५९॥

જમણો હાથ કૃષ્ણપક્ષ છે ડાબો હાથ શુક્લપક્ષ છે જે પક્ષના હાથ દેખાડવામાં આવ્યો હોય તે મુખ્ય અને બીજાને ગૌણ સમજવો. ૫૯

इति दर्शनाधिकारे पक्षचक्रम्

यद्दिने वीक्ष्यते हस्तस्तत्तिथेः स्थानकाभिजात् ।
आरभ्य गणने वार्यादिना सर्वे शुभाशुभा ॥६०॥

જે દિવસે (જે તિથિએ) હાથ દેખા વામાં આવ્યો હોય તે તિથિનાં તિથિચક્ર મુજબની યોજનાથી તિથિઓનું પોતપોતાના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી શુભાશુભ જાણવું ૧

अङ्गुल्यन्तर्गतादुष्टेरेखास्थानस्थिता अपि ।
दुष्टा श्रेष्ठाऽनामिकायामान्त्ये मिश्रा प्रादेशिनीगता ॥६१॥

આંગળીઓના અંત્ય પર્વના દિવસો અને દુષ્ટરેખાઓ દ્વારા દૂષિત સ્થાનના દિવસો પણ દુષ્ટ છે. બીજા દિવસો શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે જ્યારે તર્જનીના દિવસો મિશ્રફળ આપે છે ૬૧

रणार्थे तेऽपि च शुभा अङ्गुष्ठस्थास्तु भङ्गदाः ।
धर्मार्थेष्वपि च शुभाः कनिष्ठास्थाः सदा शुभाः ॥६२॥

પરંતુ સંગ્રામમાં તે (તર્જનીના) દિવસો પણ શુભફળ આપે છે અંગુઠાના દિવસો સંગ્રામમાં ભંગ (હાર) કરાવનાર છે પરંતુ ધર્મકૃત્યમાં તે (અંગુઠાના) દિવસો શુભફળ આપનારા છે કનિષ્ઠિકાના દિવસો સદા શુભ છે ૬૨

रोगप्रश्ने शान्तिकादौ श्रेष्ठाश्चानामिकादिना
मध्यादिनाधनकरालाभसाम्राज्यदायका ॥६३॥

રોગપ્રશ્ન તથા શાંતિ પુષ્ટિના માટે અનામિકાના દિવસો શ્રેષ્ઠ છે મધ્યમાના દિવસો ધન આપનારા છે તેમજ લાભ તથા રાજ્ય આપનારા છે ૬૩

इति दर्शनाधिकारे तिथिचक्रम्

का षष्ठी कीदृशी मे स्यादिति ज्ञेये करेक्षणे ।
या तिथिस्तां निजस्थाने दत्त्वा सर्वं विलोकयेत् ॥६४॥

કઈ છઠ્ઠી મારા માટે કેવી જશે, તેના પ્રશ્નમાં હાથ જે તિથિમાં જોવાતો હોય તે તિથિને પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપી બધું જોઈ શકાય છે ૬૪

रविरङ्गुष्ठमध्यस्थस्तन्नखश्चन्द्रमा स्फुटः ।
मङ्गलस्तर्जनीशीर्षे नृपामनगतो बुधः ॥१९॥

लक्ष्म्यां गुरुः कविर्गौर्यां कनिष्ठायां शनिः स्मृतः ।
हस्तपृष्ठे राहुकेतू चैवं वारास्तथा ग्रहाः ॥२०॥

અંગુષ્ઠના મધ્યપર્વમાં રવિ છે અંગુષ્ઠનો નખ એ ચંદ્રમા છે, એમ સ્પષ્ટ છે મંગળ તર્જનીના અગ્રભાગમાં, અંગુષ્ઠ મૂળમાં બુધ, મધ્યમા ઉપર ગુરુ, અનામિકા ઉપર શુક્ર અને કનિષ્ઠિકામાં શનિ છે હાથના પાછલા ભાગમાં રાહુ કેતુ છે આ પ્રમાણે વાર તથા ગ્રહો રહેલા છે ૧૯–૨૦

दिनोदयः स्मृतोऽङ्गुष्ठे मध्याह्ने मध्यमाङ्गुलिः ।
संध्या तारा ततो रात्रिर्हस्त पृष्ठे व्यवस्थिता ॥२१॥

અંગુષ્ઠમાં સૂર્યોદય, મધ્યમામાં મધ્યાહ્ન, કનિષ્ઠિકામાં સંધ્યા અને હસ્ત પૃષ્ઠમાં રાત્રી છે ૨૧

दिनं हस्ततलं चोर्ध्वमवहस्ततमस्विनी ।
दिवसे दक्षिणोहस्तो वामो रात्रौ मतान्तरे ॥२२॥

હસ્તતલ (હથેલી) દિવસ છે હાથનો પાછલો ભાગ એટલે હસ્તપૃષ્ઠ એ રાત્રી છે જમણો હાથ દિવસ છે તથા ડાબો હાથ એ રાત્રી છે ૨૨

छायासुतः शनिर्लोके छायारूपो विधुंतुदः ।
तद्राशिचारस्तारायाद्वितीयन्यंशकेध्रुवम् ॥२३॥

લોકમાં શનિ એ છાયાપુત્ર છે અને રાહુ પણ છાયા સ્વરૂપ છે તેમના રાશિચાર પ્રમાણે કનિષ્ઠિકાના બીજા પર્વમાં તેમના ધ્રુવ (સ્થાન) છે ૨૩

तस्मात्सप्तमगः केतुरिति मध्याङ्गुलेर्भवेत् ।
द्वितीयभागे नियतः प्रोक्तो लाक्षणिकैर्बुधैः ॥२४॥

રાહુથી સાતમા પર્વમાં (સાતમી રાશિમાં) કેતુ હોય છે એટલે મધ્યમા અંગુલીના દ્વિતીય પર્વમાં નિશ્ચયપૂર્વક કેતુનું સ્થાન લક્ષણશાસ્ત્રના પંડિતોએ કહ્યું છે ૨૪

हस्तेक्षमदिने वार' मानस्त्रस्योदयः क्रमात् ।
समये हस्तवीक्षाया य' मासोऽस्याङ्गुलिः स्मृतः ॥२५॥

જે દિવસે હાથ જોવાનો હોય તે વાર સૂર્યોદય વખતે હોય, અને ત્યાર બાદ પ્રમાણે જે વાર પ્રાપ્ત થતો હોય તેની અંગુલી ઉપરથી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવાનો છે ૨૫

एकोयामश्चतुर्स्त्रिंशत्पलान्यप्यक्षराणि च ।
अत्यष्टिमानतोज्ञेयोवारभोगोविचक्षणे ॥२६॥

એક પ્રહર, એટલે સાસાત ઘડી, ચોત્રીસ પળ અને સત્તર અક્ષર એટલો વખત (૮ ઘડી ૪ પળ ૧૭ અક્ષર) એક વારના ભોગ તરીકે વિચક્ષણ પુરુષોએ માન્યો છે ૨૬

तद्वारस्य तदङ्गुल्याः स्वरूपेण शुभाशुभे ।
स्वराशिनाथमैत्र्यादिर्ज्योति शास्त्रविमर्शनात् ॥२७॥

જે વાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેની અંગુલીના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ તથા રાશિસ્વામી, મૈત્રી વગેરે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો મુજબ કહેવુ ૨૭

यत्र हस्तेक्षणे वारः स विष्णोरूर्ध्वलोकगः ।
शेषास्तले मर्त्यलोके तर्जन्याद्यासु दिग्गता ॥२८॥
अधोहस्ते च पाताले फलमेषामिहोच्यते ।
यत्र स्वराशेर्नाथ' स्यात्संपूर्ण तत्रवं फलम् ॥२९॥

હાથ જોવાનો જે વાર હોય તેના અધિપતિ વિષ્ણુ છે અને તે ઉર્ધ્વલોકમા રહે છે જ્યારે બાકીના વાર હસ્તતલમાં એટલે મૃત્યુલોકમાં રહે છે અને તર્જની આદિ આંગળીઓની જે દિશા હોય તે દિશામાં રહે છે જે વાર હસ્તપૃષ્ઠમા આવતા હોય તે પાતાલમા આવ્યા. તેમનુ ફળ તેમના સ્થાન પ્રમાણે સમજી લેવાનુ છે જ્યાં પોતાની રાશિનો સ્વામી હોય તે સ્થાનના ફળ મુજબ ફળ થાય છે ૨૮–૨૯

इति हर्षमापिकारे वारप्रकम्

त्रीणि त्रीणि तले दिक्षु मध्ये नक्षत्रमश्विनी ।
तारादिपंचशाखासु प्रत्येकं स्यात् त्रयं त्रयम् ॥३०॥

હસ્તતલમાં અશ્વિની અને ત્યારબાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર (એમ ગોઠવવાં) કનિષ્ઠિકા આદિ આંગળીઓમાં પ્રત્યેક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર આવે છે ૩૦ જુઓ ચિત્ર નં ૧૪

वीक्ष्यते यत्र नक्षत्रे हस्तस्तद्गर्भकस्थितम् ।
ततः प्राग्दक्षिणाकारमेषु तारा त्रयं त्रयम् ॥३१॥

काश्यन्यादेः पंचदशमानि यत्रात्मनामभम् ।
तत्फलं प्रष्टुरादेश्यं स्थानरेखादियोगतः ॥३२॥

હાથ જોવાના દિવસે જે નક્ષત્ર હોય તે મધ્યમાં મૂકવું અને ત્યાર બાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં તેમજ આંગળીઓમાં નક્ષત્ર ગોઠવવાં આમ નક્ષત્ર ગોઠવ્યા બાદ જ્યાં પોતાનું નક્ષત્ર (નામ ઉપરથી જ ન નક્ષત્ર) આવતું હોય તે સ્થાનમાં રહેલી રેખાઓ ઉપરથી પૂછનારનું શુભાશુભ ફળ કહેવું ૩૧-૩૨

क्रूरजावाग्रगं धिष्ण्यं तले याम्यां च वारुणे ।
तत्र स्थितं शुभं न स्याच्छेषस्थाने शुभं स्मृतम् ॥३३॥

આંગળીઓના મધ્યભાગમાં આવનારાં, હસ્તતલમાં આવતું તેમજ દક્ષિણ દિશામાં આવતા નક્ષત્રોનું ફળ સારૂં નથી. તે સિવાયની જગ્યાના નક્ષત્રનું ફળ શુભ છે ૩૩

इति दर्शनाधिकार सप्तमपञ्चकम्

जागर्त्ति येन नाम्ना यः स राशिर्यत्र पर्वणि ।
तारादेर्मेषराश्यादिस्ततः आरभ्य गण्यते ॥३४॥

જે નામથી મનુષ્ય જાગી ઉઠે છે તેની ઉપરથી જે રાશિ આવતી હોય તે જ રાશિ (નામરાશિ) ગણાય છે કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષરાશિ અને ત્યાર-બાદ અનુક્રમે બારે રાશિઓ રહેલી છે ૩૪

ज्ञेयास्तन्वादयोभावास्ततोद्वादशलग्नजाः ।
तेषूर्ध्वरेखासु शुभोग्रहः क्रूरस्ततोऽन्यथा ॥३५॥

જન્મરાશિનું સ્થાન જ્યાં આવતું હોય, ત્યાંથી અનુક્રમે બાર ભાવોની કલ્પના કરવી. અને જે ભાવના સ્થાનમાં (આંગળીના પર્વમાં) ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુભગ્રહ સમજવો બાકીની જગ્યાએ અશુભગ્રહ સમજવો. ૩૫

इति राशिपञ्चकम्

अश्विन्यादीनि धिष्ण्यानि प्रत्येकं सप्त योजयेत् ।
कनीनिकात आरभ्य यत्र हस्तेक्षणस्य भम् ॥३६॥
प्राप्तः प्रष्टुः स राशिः स्यान्मेषादित्र्यंशकक्रमात् ।
चन्द्रस्तत्रैव विन्यस्य चतसृष्वङ्गुलीषु च ॥३७॥

કનિષ્ઠિકાથી લઈ પ્રત્યેક આંગળીમાં અશ્વિનીથી લઈ સાત સાત નક્ષત્રોની યોજના કરવી. જ્યાં હાથ જોવાના વખતનું નક્ષત્ર આવતું હોય, ત્યાં જે રાશિ હોય તે પૂછનારની રાશિ થઈ ત્યાં ચંદ્ર મૂકવો. ૩૬ ૩૭ જુઓ ચિત્ર નં ૧૫

इति चन्द्रचक्रम्

जागरूकोजनोयेन राशिना जायते सदा ।
ताराग्रांशास्त्र मेषादेर्यत्र तन्मूर्त्तिमालिखेत् ॥३८॥

મનુષ્ય જે નામથી જાગી ઉઠતો હોય તે નામ ઉપરથી આવતી રાશિ અંગુલી પર્વમાં કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષ ઇત્યાદિ ક્રમથી જ્યાં આવતી હોય ત્યાં જન્મ લગ્ન જાણવું. ૩૮

तत्र ग्रहास्तु प्रागुक्तस्थानस्थाः स्वमनीषया ।
स्थाप्याः संहारमार्गेण विचार्यं तच्छुभाशुभम् ॥३९॥

બાદ (લગ્ન અને ચંદ્રનો) નિર્ણય થયા બાદ પ્રથમ કહેલી રીતિ મુજબ (જ્યાં ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુભગ્રહ ઇત્યાદિ) પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક સંહાર માર્ગથી ગ્રહો મૂકવા અને શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરવો. ૩૯

रविः कुजोगुरुर्मन्दोराहुश्चैते ध्रुवाग्रहाः ।
शशी शशिसुतः शुक्रश्चलादेयाविमर्शने ॥४०॥

સૂર્ય મંગળ, ગુરુ, શનિ અને રાહુ એ ધ્રુવ ગ્રહ છે ચંદ્ર બુધ અને શુક્ર ચલ ગ્રહો છે ૪૦

वर्षद्वादशके चारो ध्रुवाणामपि जायते ।
मूलाग्रराशौ ते देया राहुर्मूलाच्च पृष्ठतः ॥४१॥

ધ્રુવ ગ્રહોનો પણ બાર બાર વર્ષે ચાર થાય છે અને તેમને તેમની મૂળ રાશિથી આગળની રાશિઓમાં બાર વર્ષ એક રાશિ એ હિસાબે મૂકવા. રાહુને પાછલી રાશિઓમાં મૂકવો. ૪૧

कस्मिन्वर्षे शुभं कस्मिन्नशुभं वा भवेन्मम ।
इति ज्ञेय पचदशभागा पंचाङ्गुलीभवा ॥४२॥

वीक्ष्य हस्तेषु या रेखा ऊर्ध्वं चक्रं यवोऽथवा ।
तस्मिन्वर्षे शुभं लक्ष्मी पुत्राद्याप्तिर्यश सुखम ॥४३॥

तेषु यत्रायता रखा छिन्ना भिन्ना च वेधयुक् ।
शुक्तिश्च शुक्तिका विन्दुस्तद्वर्षं दु खदायकम् ॥४४॥

મને ક્યારે શુભ અને ક્યા વર્ષમા અશુભફળ મળશે, એમ જીજ્ઞાસા હોય ત્યારે પાંચ આંગળીઓના મળી (ત્રણ પર્વરૂપ) પંદર ભાગનો પંદર વર્ષ તરીકે વિચાર કરવો. તેમા જ્યા ઉર્ધ્વરેખા અથવા યવ હોય તે વર્ષમાં લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ પુત્રપ્રાપ્તિ, યશોલાભ, સુખ ઇત્યાદિ શુભફળની પ્રાપ્તિ થાય છે જે આનમા છિન્નભિન્ન થયેલી રેખા હોય, અથવા છીપ, શીરસ, બિંદુ વગેરે હોય તે વર્ષ દુ ખદાયક જાણવુ ૪૨-૪૩ ૪૪

व्यवस्थाप्यादिम वर्षं कनीनिकादिपर्वसु ।
विचार्य ते पंचदशवर्षाणि दक्षिणे करे ॥४५॥

ततो वामे पंचदश पुनर्दक्षिणवामयो ।
स्त्रियोवामेऽपसव्ये च विमृश्यन्तेऽत्र तत्क्रमात् ॥४६॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમા પહેલું વર્ષ એમ સ્થાપના કરી જમણા હાથના પંદર ભાગોમા પહેલા પંદર વર્ષ ત્યાર બાદ ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી વર્ષ અનુક્રમે બીજા પંદર વર્ષ પુન જમણા હાથે પંદર પછી ડાબા હાથમા પંદર એમ વર્ષોના વિચાર કરવો સ્ત્રીને પહેલા ડાબો પછી જમણો હાથ એ અનુક્રમે વર્ષની કલ્પના કરવી. ૪૫-૪૬

यद्वा हस्तेक्षणे जन्मलग्नाद्द्वादशभावत ।
शुभाशुभानि वर्षाणि विज्ञेयानि पुन पुन ॥४७॥

અથવા હાથ જોવાના પ્રસંગે જ જન્મલગ્ન આવતું હોય ત્યાથી પ્રત્યેક ભાવમાં એક વર્ષ એ પ્રમાણે વર્ષોની યોજના કરી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવો. ૪૭

प्रत्येक जन्मलग्नस्य निर्णयार्थं करेक्षणे ।
स्वराशिं वर्णसयुक्तं कृत्वा सूर्यैर्विभाजयेत् ॥४८॥

यच्छेषं स्थानकात्तस्माभिजराश्यादिकः क्रम ।
स्थाप्यस्तत्र ग्रहा देया प्रागुक्तस्थानयुक्तित ॥४९॥

પ્રત્યેક જન્મલગ્નના નિર્ણય માટે હસ્ત લેવાના ઈક્ષણે પોતાની ઉંમરનાં વર્ષોમાં પોતાની રાશિના અંકનો યોગ કરી બારથી ભાગ આપવા. જે શેષ વધે તેટલામી રાશિનું જ મસ્તક કલ્પી પ્રથમ કહેલી યુક્તિથી શુભાશુભ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી. ૪૮-૪૯

इति दर्शनाधिकारे वर्षक्रम्

श्रावणोहस्ततालः स्यादगुष्ठोभाद्रपन्मत ।
कुमारस्तर्जनी मध्य कार्त्तिक श्रीविधानकः ॥५०॥
मार्गशीर्षोऽनामिकायां कनिष्ठायां तु पौषकः ।
दक्षिणायनमेवं स्याद्दक्षिणे सिंहवाहने ॥५१॥

હસ્તતલમાં શ્રાવણ માસ, અંગુષ્ઠ ભાદ્રપદ, તર્જની આશ્વિન મધ્યમા કાર્તિક અનામિકા માર્ગશીર્ષ કનિષ્ઠિકામાં પોષ એમ જમણા હાથમાં દક્ષિણાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી. ૫૦-૫૧

वामे माघः कनिष्ठायां फाल्गुनऽनामिका मता ।
मध्या चैत्रे प्रदेशिन्या माधवोऽङ्गुष्ठकेऽपर ॥५२॥

आषाढोभूतले मास स्यादेवं चोत्तरायणम् ।
वर्त्तमानो हि यो मास प्रात स पंचनाह्निक ॥५३॥

ततो हस्तेक्षणघटी मासस्तस्य शुभाशुभम्
रेम्मा कामदुघा ज्ञेया वाच्यं लक्षणशिक्षितै ॥५४॥

ડાબા હાથમા કનિષ્ઠિકામાં માઘ અનામિકામા ફાલ્ગુન, મધ્યમામા ચૈત્ર તર્જનીમાં વૈશાખ, અંગુષ્ઠમાં જેઠ તથા હસ્તતલમા આષાઢ એ પ્રમાણે ઉત્તરાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી. હાથ જોતી વખતે જે માસ હોય તે પ્રાતઃકાળનો માસ

જણવો. અને પાંચ ઘડીનું એક માસનું પ્રમાણ જાણવું ત્યારબાદ હાથ જોવાના દિવસે જે માસ ઉપરોક્ત ગણત્રી મુજબ આવતો હોય તેની આંગળી ઉપરના શુભાશુભ ચિહ્ન દ્વારા નૈમિત્તિકે શુભાશુભ ફળ કહેવું ૫૨-૫૩-૫૪ જુઓ ચિત્ર નં ૧૬-૧૭

तर्जन्यां च कनिष्ठायां मासो मासस्तु नोशुभ
शेषस्थाने शुभोऽङ्गुष्ठे रणप्रश्नेऽतिमंगद । ॥५५॥

तर्जन्यां जयद सोऽपि तालस्य क्वापि नो शुभ ।
लक्ष्म्यां स्थितो धनकरो मरुस्य पददायक· ॥५६॥

જે માસ તર્જની તથા કનિષ્ઠિકામાં આવતો હોય તે અશુભ છે બાકીના સ્થાનના માસ શુભ છે અંગુષ્ઠમાં આવેલો માસ જો રણ (યુદ્ધ) સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો મંગળ કર્તા (અશુભ ફળ આપનાર) છે તર્જનીમાં રહેલો માસ યુદ્ધ પ્રશ્નમાં વિજય અપાવનાર છે પરંતુ કનિષ્ઠિકાનો માસ ક્યાપિ શુભ નથી મધ્યમાનો માસ ધનદાતા છે જ્યારે અનામિકામાં રહેલો માસ સન્માન (પદલાભ) કરાવનાર છે ૫૫-૫૬

यद्वा माघादयोमासाद्वादशापि लघो क्रमात् ।
दिनोदयात्पंचघटीमान पाणीक्षणावधि ॥५७॥
यो मासः प्राप्यते तस्मिन्स्थानलक्षणावीक्षणात ।
मासे शुभाशुभ वाच्यमित्युक्त ज्ञानिभि पुरा ॥५८॥

અથવા કનિષ્ઠિકાના આદિ પર્વથી લઈ અનુક્રમે માઘાદિ માસ જાણવા અને સૂર્યોદય વખત વર્તમાન માસ સ્થાપી ત્યાર બાદ પાંચ ઘડીનો એક માસ એ હિસાબે હાથ જોવાના દિવસનો માસ જે આવતો હોય, ત માસના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી પુછનારને શુભાશુભ ફળ કહેવું એમ પૂર્વના જ્ઞાનિ પુરુષોએ કહ્યું છે ૫૭-૫૮ જુઓ ચિત્ર નં ૧૮

॥ इति दर्शनाधिकारे मासचक्रम् ॥

कृष्णपक्षोदक्षिण स्यात्करस्तान्नितर मित ।
यत्पक्षे दर्शयेद्धस्त म मुख्योऽन्यस्तत्न्यथा ॥५९॥

જમણો હાથ કૃષ્ણપક્ષ છે ડાબો હાથ શુક્લપક્ષ છે જે પક્ષમાં હાથ દેખાડવામાં આવ્યો હોય તે મુખ્ય અને બીજાને ગૌણ સમજવો ૫૯

इति दर्शनाधिकारे पक्षचक्रम्

प्रत्येकं जन्मलग्नस्य निर्णयार्थं करेक्षणे ।
स्वराशिं वर्णसंयुक्तं कृत्वा सूर्यैर्विभाजयेत् ॥४८॥

यच्छेषं स्थानकात्तस्मान्निजराश्यादिकः क्रमः ।
स्थाप्यस्तत्र ग्रहा देयाः प्रागुक्तस्थानयुक्तितः ॥४९॥

પ્રત્યેક જ મહાજનના નિર્ણય માટે હસ્ત જોવાના પ્રસંગે પોતાની ઉંમરનાં વર્ષોમાં પોતાની રાશિના અંકનો યોગ કરી બારથી ભાગ આપવો. જે શેષ વધે તેટલામી રાશિનું જ લગ્ન કરવી પ્રથમ કહેલી યુક્તિથી શુભાશુભ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી. ૪૮–૪૯

इति दर्शनाधिकारे वर्षफलम्

श्रावणोहस्ततालः स्यादंगुष्ठेभाद्रपन्मतः ।
कुमारस्तर्जनी मध्यः कार्त्तिकः श्रीविधानकः ॥५०॥
मार्गशीर्षोऽनामिकायां कनिष्ठायां तु पौषकः ।
दक्षिणायनमेवं स्याद्दक्षिणे सिंहवाहने ॥५१॥

હસ્તતલમાં શ્રાવણ માસ, અંગુષ્ઠ ભાદ્રપદ, તર્જની આશ્વિન મધ્યમા કાર્તિક, અનામિકા માગશીર્ષ કનિષ્ઠિકામાં પોષ એમ જમણા હાથમા દક્ષિણાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી. ૫ –૫૧

वामे माघः कनिष्ठायां फाल्गुनेऽनामिका मता ।
मध्या चैत्रे प्रदेशिन्या माधवोऽङ्गुष्ठकेऽपरः ॥५२॥

आषाढो भूतले मास स्यादेव चोत्तरायणम् ।
वर्तमानो हि यो मास प्रात स पंचनाडिकः ॥५३॥

ततो हस्तेक्षणघटी मासस्तस्य शुभाशुभम्
रेखा कामदुघा ज्ञेया वाच्यं लक्षणशिक्षितैः ॥५४॥

ડાબા હાથમા કનિષ્ઠિકામાં માઘ, અનામિકામા ફાલ્ગુન, મધ્યમામાં ચૈત્ર તર્જનીમાં વૈશાખ, અંગુષ્ઠમાં જેઠ તથા હસ્તતલમા આષાઢ એ પ્રમાણે ઉત્તરાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી. હાથ જોતી વખતે જે માસ હોય તે પ્રાપ્તકાળનો માસ

જણવે. અને પાંચ ઘડીનું એક માસનું પ્રમાણ જાણવું ત્યારબાદ હાથ જોવાના પ્રશ્નકાળે જે માસ ઉપરોક્ત ગણત્રી મુજબ આવતો હોય તેની આંગળી ઉપરના શુભા શુભ ચિહ્ન દ્વારા નૈમિત્તિકે શુભાશુભ ફળ કહેવું ૫૨-૫૩-૫૪ જુઓ ચિત્ર નં ૧૬-૧૭

तर्जन्यां च कनिष्ठायां मासो मासस्तु नोशुभ
शेषस्थाने शुभोऽङ्गुष्ठे रणमस्तेऽतिमंगदः । ॥५५॥

तर्जन्यां जयदः सोऽपि तालस्य क्वापि नो शुभ ।
लक्ष्म्यां स्थितो धनकरो मेरुस्य पदायक ॥५६॥

જે માસ તર્જની તથા કનિષ્ઠિકામાં આવતો હોય તે અશુભ છે બાકીના સ્થાનના માસ શુભ છે અંગુષ્ઠમાં આવેલો માસ જો રણ (યુદ્ધ) સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો ભગ કર્તા (અશુભ ફળ આપનાર) છે તર્જનીમાં રહેલો માસ યુદ્ધ પ્રશ્નમાં વિજય અપા વનાર છે પરંતુ કનિષ્ઠિકાનો માસ ક્યાપિ શુભ નથી. મધ્યમાનો માસ ધનદાતા છે જ્યારે અનામિકામાં રહેલો માસ સન્માન (પદલાભ) કરાવનાર છે ૫૫-૫૬

यद्वा माघादयोमासाद्वादशापि लघो क्रमात् ।
दिनोदयात्पचघटीमान पाणीक्षणावधि ॥५७॥
यो मास प्राप्यते तस्मिन्स्थानलक्षणावीक्षणात् ।
मासे शुभाशुभं वाच्यमित्युक्तं ज्ञानिभि पुरा ॥५८॥

અથવા કનિષ્ઠિકાના આદિ પર્વથી લઈ અનુક્રમે માઘાદિ માસ જાણવા અને સૂર્યોદય વખત વર્તમાન માસ ત્યાંથી ત્યાર બાદ પાંચ ઘડીનો એક માસ એ હિસાબે હાથ જોવાના પ્રશ્નકાળનો માસ જે આવતા હોય, તે માસના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી પુછનારને શુભાશુભ ફળ કહેવું એમ પૂર્વના જ્ઞાનિ પુરુષોએ કહ્યું છે ૫૭-૫૮ જુઓ ચિત્ર નં ૧૮

॥ इति दर्शनाधिकारे मासफलम् ॥

कृष्णपक्षोदक्षिणः स्यात्करस्तस्मिन्सित ।
यत्पक्षे दर्शयेद्धस्त स मुख्योऽन्यस्तदन्यथा ॥५९॥

જમણો હાથ કૃષ્ણપક્ષ છે ડાબો હાથ શુક્લપક્ષ છે જે પક્ષમાં હાથ દેખાડવામાં આવ્યો હોય તે મુખ્ય અને બીજાને ગૌણ સમજવો. ૫૯

इति दर्शनाधिकारे पक्षफलम्

यद्दिने वीक्ष्यते हस्तस्तत्तिथे स्थानकान्निजात् ।
आरभ्य गणने वाच्यादिनाः सर्वे शुभाशुभाः　　　॥६०॥

જે દિવસે (જે તિથિએ) હાથ દેખાડવામાં આવ્યો હોય તે તિથિનાં તિથિચક્ર મુજબની યોજનાથી તિથિઓનું પોતપોતાના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવું ૧૦

अङ्गुल्यन्तर्गतादुष्टेरेभास्थानस्थिता अपि ।
दुष्टाः श्रेष्ठादिनाथाश्चान्ये मिश्राः प्रादेशिनीगताः　　　॥६१॥

આંગળીઓના અન્ય પર્વના દિવસો અને દુષ્ટરેખાઓ દ્વારા દૂષિત સ્થાનના દિવસો પણ દુષ્ટ છે બીજા દિવસો શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે જ્યારે તર્જનીના દિવસો મિશ્રફળ આપે છે ૧૧

रणार्थे तेऽपि च शुभाअङ्गुष्ठस्थास्तु भङ्गदाः ।
धर्मार्थेष्वपि च शुभाः कनिष्ठास्थाः सदा शुभाः　　　॥६२॥

પરંતુ યુદ્ધમાં તે (તર્જનીના) દિવસો પણ શુભફળ આપે છે અંગુઠાના દિવસો યુદ્ધમાં ભંગ (હાર) કરાવનાર છે પરંતુ ધર્મકૃત્યમાં તે (અંગુઠાના) દિવસો શુભફળ આપનાર છે કનિષ્ઠિકાના દિવસો સદા શુભ છે ૧૨

रोगग्रस्ते शान्तिकादौ श्रेष्ठाश्चानामिकादिना
मध्याग्निधनक्रालभमाप्राज्यदायकाः　　　॥६३॥

રોગગ્રસ્ત તથા શાંતિ પુષ્ટિના માટે અનામિકાના દિવસો શ્રેષ્ઠ છે મધ્યમાના દિવસો ધન આપનાર છે તેમજ લાભ તથા સત્તા આપનાર છે ૧૩

इति दर्शनाधिकारे दिनचक्रम्

क्व षष्ठी कीदृशी म स्यादिति ज्ञेये करेक्षणे ।
या तिथिस्तां निजस्थान गत्वा सत्र विलोकयेत्　　　॥६४॥

છઠ્ઠી વડી ક્યારે માટે કેવી કરી, તેના પ્રશ્નમાં હાથ જે તિથિમાં જોવાતો હોય તે તિથિને પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપી બધું જોઈ શકાય છે ૧૪

प्रातस्त्वं घटिकायुग्मं तिथिस्थाने नियोजयेत् ।
तदनुक्रमतः पंचदशभागान्विचारयेत् ॥६५॥

તે તિથિને પ્રાતઃકાળમાં પોહ્ચે બે બે ઘડીની એક તિથિ એમ ગણના કરી ૧૫ ટ્ર તિથિઓમાં ત્રીસ ઘટિકાનો વિચાર કરવો. ૬૫

तुल्ये नक्तंदिने क्षेपक्रमो मेषतुलारवौ ।
न्यूनेऽधिके घटीयुग्मे पलैस्त्रैराशिकोनता ॥६६॥

જ્યારે રાત્રી અને દિવસ સરખા પ્રમાણનાં હોય, ત્યારે એટલે મેષ અને તુલાના દિવસ ક્રમણ વખતનું આ પ્રમાણ છે માટે રાત્રી દિવસના ન્યૂનાધિક વખતે બે ઘડીના પ્રમાણની ત્રિરાશિ પ્રમાણે હ્રાસ-વૃદ્ધિ કરવી. ૬૬

घटीनां फलमित्येवं दिवसस्य निवेद्यते ।
रात्रौ घटी पुनर्वाच्या वामहस्तावलोकनात् ॥६७॥

આ પ્રમાણે દિવસે જમણા હાથ ઉપરથી ઘટિકાઓનું ફળ કહી શકાય છે રાત્રીએ ડાબા હાથ ઉપરથી ઘટિકાઓનુ ફળ કહેવું ૬૭

इति वर्षनाधिकारे घटिकाफलम्

अश्विन्यादिक्रमादत्र ताराश्चाङ्गुल्यपंचके ।
दिनर्भं हस्तवीक्षाया भार्सं तदुग्रहजा दशा ॥६८॥

કનિષ્ઠિકાદિ પાંચ આંગળીઓમાં અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રોની યોજના (નક્ષત્રચક્ર મુજબ) કરી જ્યાં આગળ દિનનક્ષત્ર આવતું હોય ત્યાં જે ગ્રહ હોય તેની દશા પ્રાતઃકાળમાં આવે. ૬૮

अङ्गुष्ठेऽपि कनिष्ठायां षड्भक्षाणि नियोजयेत् ।
शेषासु पंच ऋक्षाणि दशाचक्रमितीरितम् ॥६९॥

અંગુઠે તથા કનિષ્ઠિકા એમાં ૭ ૭ નક્ષત્રો તથા બાકીની આંગળીઓમાં પાંચ પાંચ નક્ષત્રોની યોજના કરવી. આવી રીતે દશાચક્રમાં નક્ષત્રોની યોજના છે ૬૯ જુઓ ચિત્ર નં ૧૯

भार्कमप्तघटी[७।३०] मानं दशानुक्रमतः करे ।
यदा वीक्षेत साज्ञेया प्रष्टुर्जन्मदशाबुधैः ॥७०॥

સાડાઆઠ વર્ષ સુધી એક ગ્રહની દશા રહે, એ પ્રમાણે હાથ દેખાડવાના પ્રમાણ ઉપરથી ક્યા ગ્રહની દશા ચાલે છે ? તે પંડિતોએ સમજી લેવું ૭૦

आर्कभौबुधशजीराशुक्रमेणासौ प्रसारणा ।
स्थानयोगादृशाज्ञेया शुभाशुभमिहेष्यति ॥७१॥

સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ, બુધ, શનિ, ગુરુ, રાહુ અને શુક્ર એ પ્રમાણે દશાઓનો ક્રમ છે જે દશા ચાલતી હોય, તેના સ્થાન ઉપરથી તેનું શુભાશુભ નક્કી કરવું ૭૧

अश्विनीत्रितये राहो ब्राह्मादित्रयके शनि
श्रुतित्रये बुधदशा वारुणाद्वितये रवः ॥७२॥
उमद्वये चन्द्रदशा शुक्रस्यादित्य पञ्चके ।
जीवस्यार्यमत पञ्चस्वारस्य परपञ्चके ॥७३॥

અશ્વિની, ભરણી અને કૃત્તિકામાં રાહુની દશા. રોહિણી મૃગશીર્ષ અને આર્દ્રામાં શનિની દશા. શ્રવણ અને ધનિષ્ઠામાં બુધની દશા. શતભિષા અને પૂર્વાભાદ્રપદમાં રવિની દશા. ઉત્તરાભાદ્રપદ તથા રેવતીમાં ચંદ્રની દશા. પુનર્વસુથી લઈ પાંચ નક્ષત્રો સુધી શુક્રની દશા. ઉત્તરાફાલ્ગુનીથી પાંચ નક્ષત્રોમાં ગુરુની અને અનુરાધાદિ પાંચ નક્ષત્રોમાં મંગળની દશા છે ૭૨–૭૩

इति दर्शनाधिकारे दशाफलम्

पाणिर्यत्रासरे वीक्ष्यस्तत्संक्रान्तिर्दिनोदये ।
देयाऽन्होमानयोगेन तदनुक्रमतः पुनः ॥७४॥

હાથ જે વારમાં જોવાનો હોય તે વારની સંક્રાન્તિ (રાશિ સ્વામિ પ્રમાણે) પ્રાતઃકાળે આવે. ત્યાર પછી દિનમાનના પ્રમાણાનુસાર પ્રાતઃકાળે જે સંક્રાન્તિ હોય તે પછીનું લગ્ન અને વારવાર અનુક્રમે લગ્નમાન પ્રમાણે ઇષ્ટકાળના લગ્નનો નિશ્ચય કરવો ૭૪

शक्तिशालीक्षणे प्राप्त लग्नं सम्यग्विचारयेत् ।
स्थानयोगाद्ग्रहन्यासात्तत्र वाच्यं शुभाशुभम् ॥७५॥

હાથ જોવાના વખતના (ઇષ્ટકાળના) લગ્નનો વિચાર કરી ત્યાર બાદ સ્થાનના યોગ પ્રમાણે દરેક વારમાં શુભાશુભ ગ્રહોની યોજના કરી શુભાશુભ ફળ કહેવું. ૭૫

कनिष्ठाद्यत्रिभागाच्च मृगादिरविसंक्रमम् ।
प्रारभ्य दिनसंक्रान्तिर्यत्र लग्नक्रमस्ततः ॥७६॥

કનિષ્ઠિકાના આદ્ય પર્વથી લઈ મકરાદિ સંક્રાન્તિઓ હોય છે અને દિન સંક્રાન્તિથી લઈ વર્તમાનકાળનું લગ્ન નક્કી કરવું. ७६ જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦

लग्नप्रमाणमुत्कृष्टे दिने सार्धेषु नाडिका ५।३०
घट्यश्चतस्रो वै विंशत्पलानि दिवसेऽल्पके ॥७७॥

મોટામાં મોટા દિનમાન વખતે સાડાપાંચ ઘડીનું એક લગ્ન થાય છે, અને નાનામાં નાના દિનમાન વખતે ચાર ઘડી વીસ પળનું એક લગ્ન થાય છે ७७

इति दर्शनाधिकारे लग्नचक्रम्

लग्नं चेत्प्रथमे त्र्यंशे द्रेष्काणः प्रथमस्तदा ।
द्वितीयश्च द्वितीयांशे तृतीयश्च तृतीयके ॥७८॥

લગ્ન જો પ્રથમ પર્વમાં હોય તો પ્રથમ દ્રેષ્કાણ, બીજામાં હોય તો બીજું અને ત્રીજા પર્વમાં હોય તો ત્રીજું દ્રેષ્કાણ સમજવું ७८

इति दर्शनाधिकारे द्रेष्काणचक्रम्

नक्षत्रचक्रक्रमतोऽभिमतं योगचक्रकम् ।
भूतले दिनयोगस्य स्थापनात्सर्वमीक्षते ॥७९॥

यो योगो दुष्टभागस्थः स वर्ज्यः शुभकर्मसु ।
अशुभे समुपादेयो मायारूपविचिन्तनात् ॥८०॥

નક્ષત્રચક્રની માફક જ યોગચક્ર બને છે. હસ્તલગ્નમાં જે દિવસે હસ્તવીક્ષા હોય તે દિવસનો યોગ સ્થાપી ત્યાર બાદ નક્ષત્રવત્ યોગોની સ્થાપના કરવી, અને ફળનો વિચાર કરવો. જે યોગ ખરાબ સ્થાનમાં આવતો હોય, તે શુભ કર્મમાં વર્જ્ય કરવો, અને અશુભ કર્મમાં ગ્રહણ કરવો. પહેલા જેમ આંગળી વગેરે ઉપરથી શુભાશુભ કહ્યું છે તેમજ અહીં પણ સમજવું ७९—८०

इति दर्शनाधिकारे योगचक्रम्

दिशि कस्यां मया लभ्यामिति ज्ञेये करेक्षणे ।
यत्रालमं भवेदृक्षचक्रानुक्रमतोदिशि ॥८१॥

અને કઈ દિશાથી લાભ થશે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હાથ જોતી વખતે પૂર્ણાદિ જન્મનક્ષત્ર નક્ષત્રચક્રાનુસારે જ્યાં પ્રબળ હોય, તે સ્થાનની દિશા ઉપરથી ફળ કહેવું ૮૧

मध्यमेऽङ्गुष्ठमे स्वीये ग्रामे सौख्यं विनिर्दिशेत् ।
नक्षत्रयेऽङ्गुलीनां तु प्रागुक्तात्तद्दिशोलभेत् ॥८२॥

જો તે નક્ષત્ર અંગુષ્ઠના મધ્ય ભાગમાં હોય તો પોતાના ગામમાં સુખ બતાવવું અને આંગળીઓના ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો સબંધી પહેલાં આંગળીઓની જે દિશાઓ કહી છે તે તે દિશાથી લાભ થશે, એમ સમજવું. ૮૨

राजाध्ययोरन्तरेऽब्धिरायाथे मे व्यवस्थितः ।
राज्ञोमूले स्वदेशादि ग्रामोपक्त्रे तु पल्लिका ॥८३॥

અંગુષ્ઠ અને તર્જનીના વચ્ચેના ભાગને સમુદ્ર કહેલામાં આવ્યો છે તર્જનીના પ્રથમ પર્વમાં પણ સમુદ્ર છે એટલે તે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તો સમુદ્ર દ્વારા આવતી ચીજથી લાભ છે એમ કહેવું અંગુષ્ઠ મૂળમાં પોતાના નિવાસસ્થાન પાસેના પર્વત, ગામ, પ્રદેશથી લાભ બતાવવો અને કરભસ્થાનનાં નક્ષત્રો ઉપરથી ગામડાંથી (પલ્લિકા એટલે જ્યાં ભીલ લોકો રહેતા હોય તેવાં ગામડાં)થી લાભ કહેવો. ૮૩

पर्यन्तः पर्वतोदेशोमेरु करमसीमानि ।
गुर्जरश्चसुराष्ट्रश्चास्ताद्रिरत्नाकरान्तरे ॥८४॥

કરભનાં નક્ષત્રો ઉપરથી દેશની સરહદ ઉપરના પર્વતો તેમજ મારવાડ કહેવો અને કરભ તથા અંગુષ્ઠના વચ્ચેના ભાગથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડથી લાભ છે, તેમ કહેવું ૮૪

अङ्गुष्ठमूलेऽक्षयतीर्थमेतदाद्यप्रभो पारणके यतोऽस्यम् ।
समध्यदेशस्ततएव चक्रं दिशां विशोध्य विदिशां च विद्वैः ॥८५॥

અંગુષ્ઠમૂળમાં અક્ષયતીર્થ શ્રી ઋષભદેવનાં જ્યાં પારણાં થયાં હતાં તે અક્ષયવડ છે. અને તેજ મધ્ય પ્રદેશ છે, ત્યારબાદ ચારે દિશાઓમાં દેશોની યોજના કરવી ૮૫

दिग्भागे यत्तृतीयं भं तद्विदिग्धिष्ण्यमुच्यते ।
यद्वा स्वजन्मलग्नेन दिग्विदिग् वा विमृश्यते ॥८६॥

દિગ્વિભાગમા જે ત્રીજુ નક્ષત્ર છે તેને વિદિશાનુ નક્ષત્ર જાણવું અને એ મુજબ દિશાઓનો નિર્ણય કરવો. અથવા પોતાના જન્મલગ્ન દ્વારા દિશાવિદિશાનો નિર્ણય કરવો. ૮૬

इति वर्णनाधिकार दिग्चक्रम्

अङ्गुष्ठाद्या पञ्चवर्णा सितपीतोरुणोहरित् ।
श्यामश्चेत्यथ भूतानां तत्त्वानां पञ्चकं तथा ॥ ८७ ॥

અંગુષ્ઠાદિ પાંચ આંગળીઓ અનુક્રમે ધોળો, પીળો, લાલ, લીલો અને કાળો એ પ્રમાણે પાંચ રંગની છે તથા પૃથ્વી અપ્ તેજ ઇત્યાદિ પંચ મહાભૂતો પણ તે આંગળીઓ છે ૮૭

तर्जनी पृथिवी मध्या जलं वायुरनामिका ।
कनिष्ठा तेजइत्युक्तमङ्गुष्ठेव्योम चोर्ध्वगम् ॥८८॥

તર્જની પૃથ્વીતત્ત્વ છે મધ્યમા જલતત્ત્વ છે અનામિકા વાયુતત્ત્વ છે કનિષ્ઠિકા તેજતત્ત્વ છે અને અંગુઠો આકાશતત્ત્વ છે ૮૮

मायाश्चतस्रोऽप्यङ्गुल्योजीवोऽङ्गुष्ठोबुधै स्मृत ।
तन्मूलनाड्यां हंसोऽयं यत्करोति गतागतम् ॥ ८९ ॥

ચાર આંગળીઓ એ માયા છે અને અંગુઠો જીવ છે એમ પંડિતોએ કહ્યું છે અને તે અંગુઠાના મૂળમા રહેલી નાડીમાં જીવ આવજા કર્યા કરે છે ૮૯

मूर्धाङ्गुष्ठेभुजौ युग्मौ तर्जनी मध्यमापि च ।
पादावनामिका तारा प्राणिनामङ्गपंचकम् ॥ ९० ॥

અંગુઠો માથુ છે તર્જની અને મધ્યમા બે હાથ છે અનામિકા અને કનિષ્ઠિકા બે પગ છે આ પ્રમાણે પાંચે આંગળીઓમાં પાંચ અંગ રહેલા છે ૯૦

शिरोमुखं तथा कण्ठोऽङ्गुष्ठे भागत्रय स्मृतम् ।
जठरं च कटिर्गुह्यं तालिकायां त्रयं स्मृतम् ॥ ९१ ॥
मध्यायां च गलपिण्ड्यौ स्कंधौ बाहू च कूर्परौ ।
ऊरू जंघे च चरणौ त्रयं गौरीकनिष्ठयो ॥ ९२ ॥

અંગુઠાના ત્રણ પર્વોમાં અનુક્રમે માથું મુખ અને કંઠ રહેલા છે. હસ્તકમાં જઠર, હૃદી અને ગુહ્ય ભાગ છે. મધ્યમામાં તથા તર્જનીમાં ખભા, બાહુ અને કંધ રહેલા છે. અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકામાં ઉરુ (સાથળ) ઢીંચણ અને પગ છે ૯૧-૯૨

हस्तरूपस्वकायस्य क्रमादवयवा अमी ।
शुभाशुभं नृणां चिन्हं घातादिर्येषु लक्ष्यते ॥ ९३ ॥

આ પ્રમાણે હાથરૂપી પોતાની કાયામાં આ અવયવો છે અને તે તે ભાગો ઉપરથી તે તે અવયવોનું શુભાશુભ ઘાત ઇત્યાદિ જોઈ શકાય છે ૯૩

इति दर्शनाधिकारे देहचक्रम्

मस्तके त्रयमास्ये च कण्ठे भानां त्रयं त्रयम् ।
जठरे च त्रयं देयं गोपाङ्गे द्वे करे च भू ॥ ९४ ॥

માથામાં ત્રણ નક્ષત્ર, મુખ ઉપર ત્રણ કંઠમાં ત્રણ, જઠરમાં ત્રણ નક્ષત્ર મૂકવા. કમરમાં એક નક્ષત્ર મૂકવું અને બાકીના અંગોમાં બે બે નક્ષત્ર મૂકવા ૯૪

आत्मभाद्दिनभं यत्र तत्फलं पृच्छकादिशेत् ।
शीर्षे मुखे तथा कण्ठे राज्यं भोगं सुखं भवेत् ॥ ९५ ॥

પોતાના નક્ષત્રથી દિનનક્ષત્ર જ્યાં આવતું હોય, તેનું ફળ પૂછનારને કહેવું માથું મુખ, તથા કંઠનાં નક્ષત્રોમાં રાજ્ય, ભોજન તથા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ૯૫

जठरे गुह्यचिन्ता स्यात् गुह्ये भोगो नृपाङ्गनम् ।
स्कन्धे जयोऽथ शेषाङ्गे क्लेशो हानिर्भयं भवेत् ॥ ९६ ॥

જઠરનાં નક્ષત્રોમાં ગુહ્ય ચિંતા થાય છે ગુહ્ય ભાગના નક્ષત્રોથી ભોગ મળે છે અને રાજાથી ધન મળે છે ખભાના નક્ષત્રમાં જય મળે છે આ સિવાયનાં અંગોના નક્ષત્રોમાં ક્લેશ, હાની અને ભય થાય છે ૯૬

इति दर्शनाधिकारे हस्तचन्द्रचक्रम्

अङ्गुष्ठः पंचवर्णः स्याद्रक्तपीतसितासिता ।
शाद्वलाभाहरित्पीते रक्तः पिंगसितेऽरुण ॥ ९७ ॥

અંગુઠો પાંચ વર્ણનો છે તર્જની લાલ, મધ્યમા પીળી, અનામિકા ધોળી અને કનિષ્ઠિકા કાળી છે તર્જની આદિ આંગળીઓમાં લીલો પીળામાં પાંડુ લાલમાં અને ધોળા જેવા વર્ણ પીળા રંગમાં અંતર્ભાવ પામે છે અર્થાત્ તે રંગોનો તે તે રંગોમાં સમાવેશ થાય છે ૯૭

मध्यमा नासिका जिह्वा सावित्री च प्रदेशिनी ।
स्पर्शनं नयन ताग श्रोत्रमङ्गुष्ठकोमत ॥ ९८ ॥

મધ્યમાંગુલી નાસિકા છે અનામિકા જીભ છે તર્જની ચામડી છે કનિષ્ઠિકા આંખ છે, અને અંગુઠો શ્રોત્ર છે આમ જ્ઞાનેંદ્રિયોની યોજના છે ૯૮

अङ्गुष्ठोमधुरोमध्या तिक्त्त कटु प्रदेशिनी ।
कषायानामिका चाम्ला कनिष्ठा रसपंचकम् ॥ ९९ ॥

અંગુઠો મધુર સ્વાદ છે મધ્યમા તીખી છે તર્જની કડવી છે અનામિકા તુરી છે અને કનિષ્ઠિકા ખાટી છે આમ પાંચ પ્રકારના રસોની યોજના છે ૯૯

दुर्गन्धा तर्जनी शुद्ध सुगन्धोऽङ्गुष्ठईरित ।
सुगन्धानामिकाकिञ्चिद्विर्गन्धा मध्यमालघु ॥ १०० ॥

તર્જની દુર્ગંધ છે અંગુઠો શુદ્ધ સુગંધ છે અનામિકા સુગંધી છે મધ્યમા અને કનિષ્ઠિકા કંઈક ગંધ રહિત છે ૧૦૦

कठोरोऽङ्गुष्ठकोगुर्वी मध्या रूक्षोष्णकादिमा ।
कनिष्ठा कोमला लघ्वी लक्ष्मी स्निग्धा हिमा शिवा ॥ १०१ ॥

અંગુઠો કઠોર છે તર્જની મધ્યમ પ્રકારની ગરમીવાળુ છે કનિષ્ઠિકા કોમળ અને હલકી છે મધ્યમા સ્નિગ્ધ છે અને અનામિકા ઠંડી છે ૧૧

अङ्गुलोऽग्रगुर्लघु कनिष्ठादिर्लघुर्मृदु ।
गुरु स्निग्ध पुनारूक्ष शीत स्निग्धोऽतिरूक्षक ॥ १०२ ॥

અંગુષ્ઠ ગુરુ અને લઘુ છે કનિષ્ઠિકા આદિ આંગળીઓ અનુક્રમે લઘુ મૃદુ, ગુરુ, કઠોર તેમજ ઉષ્ણ શીત, સ્નિગ્ધ અને અતિરૂક્ષ છે ૧૦૨

अङ्गुष्ठोवर्तुलस्त्यम्रा कांचनी च प्रदेशिनी ।
चतुरस्राऽतिदीर्घास्याज्ज्येष्ठा ह्रस्वा शिवामता ॥ १०३ ॥

અંગુઠો વર્તુલ છે કનિષ્ઠિકા ત્રિકોણ છે તર્જની ચોરસ છે મધ્યમા લાંબી છે અને અનામિકા ટુંકી છે ૧૦૩

जया विपूला तारादिर्जयन्त्यथ पराजिता ।
आदिनाथस्त्वमृतमुक्चाङ्गुष्ठोजगदीश्वर ॥ १०४ ॥

કનિષ્ઠિકા આદિ ચાર આંગળીઓ જયા, વિજયા, જયન્તા તથા અપરાજિતા સ્વરૂપે છે અને અંગુષ્ઠ અમૃતનો ભોક્તા જગદીશ્વર આદિનાથ છે ૧૪

एवं पाणिनिरूपणे वरधियां लोकत्रयी चिन्मयी
भावोभावनया भवेद्बहुविधप्रस्नप्रकाशोदयात् ।
वाक्सूर्यं विशदार्थलभ्यमनिशं तेषां विशेषाद्गिरा ।
सभ्यानां समुदेति मेघविजयं मारस्यमुत्पत्स्यताम् ॥ १०५ ॥

આ પ્રમાણે બુદ્ધિશાળી પુરુષોને હસ્ત ઉપરથી જ્ઞાનમય ત્રણે લોકનું નિરૂપણ કરતાં ભાવના વિશેષ (ભાવનાના અતિશયપણા) વડે બહુ પ્રકારના પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે તે સજ્જનો કે જેઓ વિશદ અર્થથી સમજુ થતા (શબ્દજ્ઞાને) પ્રેમને પોતાની વાણીના ઓજસ્થી પ્રાપ્ત કરે છે અને એવા એતાઓમાં લક્ષ્મી રૂપી મેઘાડમ્બર ચઢી આવે છે ૧૫

इतिश्री हस्तसंजीवने दर्शनाधिकारः

अथ स्पर्शनाधिकारः

स्पर्शनादङ्गविद्याया यथा फलमुदीरितम् ।
तथा प्राच्यं फलं स्पर्शादंगतान्ङ्गशक्तिशालिनः ॥ १ ॥

જેમ અંગવિદ્યામાં અંગસ્પર્શ ઉપરથી ફળ કહેવામાં આવે છે, તેમ હાથ ને પણ અંગનો એક અવયવ હોવાથી તેના સ્પર્શ ઉપરથી પણ ફળ કહી શકાય છે ૧

सर्वतोभद्रकं यन्त्रं लिखित्वा पाणिगर्भके ।
पुष्पैः फलैश्च तत्पूजां कृत्वा मायाः स्पर्शोद्बुधः ॥ २ ॥

હાથની અંદર સર્વતોભદ્ર યંત્ર લખી તેની પુષ્પ, ફળ વગેરેથી પૂજા કરી આંગળીનો સ્પર્શ પરિક્ષિત કરવો. ૨ જુઓ ચિત્ર ન ૨૧-૨૨

ज्ञेयाः सामान्यतः पुच्छास्त्रिपुरास्पर्शतोऽखिलाः ।
साङ्गुष्ठाविषमाः श्रेष्ठाः समास्तु शोभनाः क्वचित् ॥ ३ ॥

સામાન્ય રીતે આંગળીઓના સ્પર્શ ઉપરથી દરેક પ્રશ્નાશાના ઉત્તરો આપવા. અંગુઠા સાથેની આંગળીઓ વેકી વિષમ હોય છે અને સમ આંગળીઓ ક્વચિત્ શુભ અન્યથા અશુભ ફળ આપે છે. ૩

लाभालाभौ सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
गमागमौ जयं भंगो कार्याकार्ये शुभाशुभे ॥ ४ ॥

लृ	ॠ	मि	क	लॄ
मे	ओ	म सू भ	औ	सि
मी	शु रि	पू श	चं धु भ	क
कु	अ	गु ज	अ	तु
ऐ	म	धं	ॠ	ए

ચિત્ર નં. ૨૧

८	११	क्षि	१५०	१
१४९	२	प	७	१२
क्षि	प	ॐ	स्वा	हा
३	१५२	स्वा	९	६
१०	५	हा	४	१५१

ચિત્ર નં ૨૨

चतुःप्रियादिकमत स्पर्शात्पंचाङ्गुलेरिदम् ।
वाच्यं विचक्षणैर्यद्वा तत्कालप्रभलभत ॥ ५ ॥

લાભાલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવિત, મરણ, જય અને, વિજય, પરાજય અર્થ, અનર્થ, શુભાશુભ સઘળું અંગુલાદિ ક્રમથી પાંચ આંગળીઓના સ્પર્શ દ્વારા કહેવું અથવા તત્કાલના લગ્ન ઉપરથી ફળ કહેવું ૪-૫

दिनमानमपि ज्ञेय त्र्यंगस्पर्शेन दुर्दिने ।
या तिथिः सा घटी वाच्या ज्योतिषेऽपि च सम्मता ॥ ६ ॥

દુર્દિન હોય ત્યારે અંગુલીના પર્વના સ્પર્શથી દિનમાન પણ કહેવો. તેમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર પણ એને સમ્મતિ આપે છે તે પ્રમાણે જે તિથિના વિભાગનો સ્પર્શ થયો હોય તેટલી ઘટિકા (દિવસ વ્યતીત થયો છે એમ) જાણવી. ૬

एकैकादशैकविंशति घटी संख्या कनिष्ठाङ्गुली
पूर्वैरङ्गुलिभिर्जनैर्निगदितैर्वापि परैर्ज्ञायते ।
एकैकेन करस्य पण्डितवरैर्बुध्या गिरावा गुरो-
रेवं सेन्दुरवी विनापि सततं रात्रिं दिवं प्रोच्यते ॥ ७ ॥

કનિષ્ઠિકા અંગુલીના પ્રથમપર્વમાં ૧ ઘડી, બીજામાં ૧૧ ઘડી, ત્રીજામા ૨૧ ઘડી ગત છે અનામિકાના ત્રણ પર્વોમાં અનુક્રમે ૨ ૧૨ ૨૨ એમ, મધ્યમામાં ૩ ૧૩, ૨૩ તર્જનીમાં ૪ ૧૪ ૨૪ અને અંગુષ્ઠમાં ૫ ૧૫, ૨૫ ઘટિકાત્મક ગત છે એમ પ્રાચીન પંડિતો કહી ગયા છે આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર ન હોય તો પણ આ પ્રમાણે અંગુલી સ્પર્શથી (નિમિત્તજ્ઞાનદ્વારા) શ્રેષ્ઠ પંડિતોએ પોતાની બુદ્ધિથી અથવા ગુરુઓના વાક્ય પ્રમાણે દિન રાતના સમયનું જ્ઞાન કરવું ૭

अङ्गुष्ठादेर्विजानीयादेक १ दिक् १० तिथि १५ संख्यका ।
तर्जन्यां द्वि २ रसा ६ रुद्रा ११ मध्यायां त्रि ३ स्व ७ भास्करा १२ ॥ ८ ॥
वेदा ४ ष्ट ८ विश्वा १३ सावित्र्यां पंचा ५ ङ्क ९ मनवो १४ लघौ ।
गतशेषाणि लभ्यन्ते दिवारात्रौ च नाडिका ॥ ९ ॥

અંગુષ્ઠના પર્વોમાં ૧ ૧ ૧૫ તર્જનીમાં ૨ ૬ ૧૧ મધ્યમામાં ૩ ૭, ૧૨ અનામિકામાં ૪ ૮, ૧૩ અને કનિષ્ઠિકામાં ૫, ૯ ૧૪ આ પ્રમાણે ગત છે અને તે દ્વારા દિવસ અથવા રાત્રી કેટલી ગઈ છે તે જાણવું ૮-૯

लोके कीदृगिदं वर्षं सुभिक्षं वा तदन्यथा ।
भविष्यतीति ज्ञातव्ये कुमारीं परिपूजयेत् ॥ १० ॥

લોકમાં જ્યારે આ વર્ષ કેવું જશે ? સુકાળ રહેશે કે દુકાળ ? ઇત્યાદિ જાણવા માટે પ્રથમ કુમારિકાનું પૂજન કરવું ૧૦

संभोज्य मधुरास्वादे कुङ्कुमैश्चन्दनैः करौ ।
विलिप्य पुष्पैः सम्पूर्य स्पृश्यस्त्र्यशास्तदङ्गुले ॥ ११ ॥

તેને સારું સ્વાદિષ્ટ ભોજન આપવું, તેના હાથ કંકુ અને ચંદનથી રંગવા અને ફૂલથી હાથ (ખોબો) ભરી પછી આંગુળી સ્પર્શ કરવો ૧૧

प्रभवाद्या समावर्षा कान्यन्याद्यत्रिभागतः ।
संवत्सरं वर्त्तमानं व्यवस्थाप्य विलोकयेत् ॥ १२ ॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી લઈ અનુક્રમે પ્રભવાદિ સંવત્સરો ગણવા અને જ્યાં વર્તમાન સંવત્સર આવતો હોય તે નક્કી કરવું ૧૨

स्पृष्टे विंशोपके वर्षं प्राप्तं तस्य शुभाशुभम् ।
वाच्यं नक्षत्रचक्रानुक्रमतोऽदिग्विचार्यते ॥ १३ ॥

કુમારિકાના જે વિંશોપકાનો સ્પર્શ કરે, તેનું શુભાશુભ કહેવું બધુ નક્ષત્રચક્ર કહેવું અને તે મુજબ જ દિશાનો નિર્ણય પણ કરવો. ૧૩

यद्वा ताम्रमये पात्रे कुङ्कुमस्य करद्वयम् ।
कुमार्या कारयेत्तत्र फलन्यासाच्छुभाशुभं ॥ १४ ॥

અથવા તાંબાના પાત્રમાં કુમારિકા પાસે કંકુના થાપા દેવરાવવા અને તેના ઉપર ફળ મૂકી શુભાશુભનો વિચાર કરવો. ૧૪

क्रूराक्रान्तं दुष्टरेखं यद्वं दुष्टग्रहेक्षितम् ।
संवत्सरेण राश्यादिमेलकं च विचारयेत् ॥ १५ ॥

જે સ્થાનનો (આંગુલીના પર્વનો) સ્પર્શ કર્યો હોય, તે ક્રૂર રેખાથી યા દુષ્ટ રેખાથી યુક્ત હોય, અથવા ગ્રાસ અપેક્ષા સ્થાનનું નક્ષત્ર ક્રૂર ગ્રહથી આક્રાન્ત હોય તો અશુભ ફળ થાય. આમ સંવત્સરનો વિચાર કરવો. અને તેમાં રાશિ મૈત્રી પણ વિચારવી. ૧૫

हस्तस्पर्शेक्षणे दैवादाषाढः श्रावणोऽपि वा ।
तदातिवृष्टिर्ज्येष्ठादौ न वृष्टिर्मध्यमान्यथा ॥ १६ ॥

જો હસ્ત સ્પર્શમાં દૈવવશાત્ અષાઢ કે શ્રાવણ માસ થાય તો અતિવૃષ્ટિ થશે એમ સમજવું. જેઠ માસ થાય તો અનાવૃષ્ટિ અને બીજા મહીના માસ થાય તો મધ્યમ વૃષ્ટિ થશે, એમ કહેવું ૧૬

एवं मासं तथा पक्षं दिनं वेलाफलं तथा ।
भागस्पर्शेन विज्ञेयं ग्रहलग्नविचारणात् ॥ १७ ॥

અને આ રીત મુજબ જ સ્પર્શ થતા આંગુલીના પર્વ ઉપરથી માસ, પક્ષ, દિન, વેલા તથા મહલમ ઇત્યાદિનો વિચાર કરવો. ૧૭

स्पृष्टपर्वस्वरूपेण तथा लग्नविचिन्तनात् ।
ग्रहस्वरूपमालोक्य मुष्टिज्ञानं च विद्यते ॥ १८ ॥

સ્પર્શ થતા પર્વના સ્વરૂપથી અને લગ્નના વિચારથી ગ્રહોના સ્વરૂપનો (સ્વરૂપનો) વિચાર કરી મુષ્ટિપ્રશ્ન કહી શકાય છે ૧૮

नष्टं मे क्व गतं वस्तु इति ज्ञेये कर स्पृशेत् ।
नष्टस्य दिनभं गर्भे दत्वा यद्दिशि वस्तुभम् ॥ १९ ॥

જોનારાએથી વસ્તુ ક્યાં ગઈ છે? તે પ્રશ્નના વિચારમાં જે દિવસે વસ્તુ ગઈ હોય તે દિવસના નક્ષત્રને મસ્તકમાં રાખી ત્યારબાદ નક્ષત્રક્રમ મુજબ નક્ષત્રો ગોઠવી જે નક્ષત્રને પ્રશ્નકર્તા સ્પર્શ કરે તે નક્ષત્રની દિશામાં વસ્તુ ગઈ છે એમ કહેવું ૧૯

वस्तुभं दक्षिणे भागे प्रतीच्यां त्रिपुराग्रगम् ।
तदा न लभ्यते वस्तु मेरौ प्राच्यां तु लभ्यते ॥ २० ॥

જો વસ્તુનું નામનક્ષત્ર દક્ષિણ ભાગમાં, પશ્ચિમમાં અથવા આંગુલીના અગ્રભાગમાં આવતું હોય તો વસ્તુ મળતી નથી. પરંતુ મેરુ અથવા તો પૂર્વદિશામાં વસ્તુનું નામનક્ષત્ર આવતું હોય તો વસ્તુ મળે છે ૨

मध्यमे न गतं वस्तु कष्टालभ्यमुदग्दिशि ।
मायाजात्या चौरजातिर्वस्तुरूपं तु पर्वणि ॥ २१ ॥

મધ્યભાગમાં નામનક્ષત્ર આવ્યું હોય તો વસ્તુ ખોવાઈ નથી. જો ઉત્તર દિશામાં વસ્તુનું નામનક્ષત્ર આવતું હોય તો ફરી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. આંગુલીની જાતિ ઉપરથી ચોરની જાતિ, તથા પર્વ ઉપરથી વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું ૨૧

वयोऽपि च कनिष्ठादेः स्पर्शाद्बालादिकं वदेत् ।
भूतपंचकतः स्थानं ज्ञायते नष्टवस्तुनः ॥ २२ ॥

કનિષ્ઠિકાદિ આંગુલીના સ્પર્શ મુજબ ચોરની વય કહેવી. અને આંગુલીના તત્ત્વ મુજબ નષ્ટ વસ્તુનું સ્થાન કહેવું ૨૨

याम्यायाः स्पर्शनेनैव स्थानपंचकमिष्यते ।
पृथिव्यां वा जले नष्टं प्राप्यते नापि यत्नतः ॥ २३ ॥

शेपमात्रं तु दहने पवने व्योम्नि नाप्यते ।
एवं तत्त्वास्तया लग्नान्नष्टप्राप्तिर्विचार्य्यते ॥ २४ ॥

અંગુલીના સ્પર્શ વડે જ પંચભૂતાત્મક પંચસ્થાનોનો નિર્ણય થાય છે. પૃથ્વી અને જલ સ્થાનમાં ગએલી વસ્તુ મળે છે. અગ્નિતત્ત્વમાં ગએલી વસ્તુ યત્ન કરવા છતાં શેષ માત્ર પણ મળતી નથી. તેમજ પવન અને આકાશતત્ત્વમાં ગએલી વસ્તુઓ પણ પાછી આવતી નથી. ૨૩–૨૪

निधानं क्वेति पृच्छायां तले हस्तेक्षणस्य मम् ।
संस्थाप्य यत्र मूलं स्यात्तत्र स्यान्निश्चयाद्धनम् ॥ २५ ॥

ભૂમિમાં સંતાડેલું કે નિમિત જગ્યાએ મૂકેલું ધન ક્યાં ગયું છે તે પ્રશ્નના જવાબમાં હસ્તતલમાં હસ્ત જોવાના દિવસનું નક્ષત્ર મૂકી નક્ષત્રચક્ર બનાવતાં જ્યાં મૂલ નક્ષત્ર આવે ત્યાં નિશ્ચયપૂર્વક નિધિ છે એમ જાણવું. ૨૫

क्रूरग्रहेण दृष्टे मे तद्धन लभ्यते नहि ।
सौम्येन लभ्यते क्रूराक्रान्ते नास्तीति निर्णय ॥ २६ ॥

જો તે મૂળ નક્ષત્રને ક્રૂરગ્રહો જોતા હોય તો તે ધન મળતું નથી. પરંતુ શુભ ગ્રહો જોતા હોય તો મળે છે. જો ક્રૂરગ્રહથી નક્ષત્ર યુક્ત હોય તો નિધિ નથી એમ કહેવું. ૨૬

गर्भप्रश्ने करस्पर्शे समाङ्गुल्यां तु बालिका ।
पुत्र स्याद्विषमाङ्गुल्यां तलस्पर्शे नपुंसकम् ॥ २७ ॥

ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો જો સમ અંગુલીને સ્પર્શ થયો હોય તો બાલિકા અને વિષમ આંગળીને સ્પર્શ થયો હોય તો પુત્રનો જન્મ થશે. તેમજ જો હસ્તતલનો સ્પર્શ થયો હોય તો નપુંસક જન્મશે એમ સમજવું. ૨૭

भोजने कीदृशं भोज्य स्वप्नो वा कीदृशो मम ।
इति ज्ञेये स्पर्शेन्मायां माङ्गुष्ठं सुविचार्यते ॥ २८ ॥

धातुमूलादिकं वस्तु तथा कामदुघास्थितम् ।
लग्नाद्ग्रहांस्च विज्ञाय वाच्य सर्वं शुभाशुभम् ॥ २९ ॥

મેં કેવું ભોજન લીધું છે અથવા મને કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવ્યું છે, તેવો પ્રશ્ન હોય તો અંગુષ્ઠ વગેરેની આંગળીઓ (પાંચ) પૈકી સ્પર્શાયેલી ઉપરથી ફલ

કહેવું. આંગળીઓ ઉપરથી ધાતુ મૂળાદિનો નિર્ણય કરવો. તથા હાથ અને પગો ઉપરથી દરેક પ્રકારનું શુભાશુભ કહેવું. ૨૮–૨૯

बालः कुमारोऽथ युवा वृद्धो मृत्युः स्वराः क्रमात् ।
तारादिकामदोग्ध्रीषु गणेशे च व्यवस्थिताः ॥ ३० ॥

બાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ તથા મૃત્યુ એ પ્રમાણે પાંચ સ્વરો છે અને તે અનુક્રમે પ્રતિપદાથી લઈ ગણેશ પર્યંત વ્યવસ્થિત છે. ૩૦

या तिथिर्यत्र भागेऽस्ति तमारभ्य ततो बुधः ।
दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि गणयेद्गणकोत्तमः ॥ ३१ ॥

પ્રથમની તિથિ જે ભાગમાં હોય, ત્યાંથી આરંભી ગણના કરવી. દર્શન અથવા સ્પર્શન વડે તે પ્રકારથી ગણકે (નિમિત્તજ્ઞે) ગણના કરવી. ૩૧

सूर्योदये घटी युग्मस्थापनानुक्रमात्पुनः ।
रविः शशी च सूर्येन्दू परिपाटिं सितेतरे ॥ ३२ ॥
सितपक्षे शशिरविक्रमोऽयं तिथिसम्मतः ।
कार्यस्ततो यदा इष्टतष्टेः स्याद्घटिका द्वये ॥ ३३ ॥
तस्य स्वरस्याभ्युदयो वाच्यः स्पर्शनकर्मणि ।
भागोयः प्राप्यते तस्य स्वरस्योदयमादिशेत् ॥ ३४ ॥

તે દિવસની તિથિને સૂર્યોદય વખતે સ્થાપી બે બે ઘડીની એક તિથિ એ ક્રમથી જો કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હોય તો સૂર્ય ચંદ્ર, સૂર્ય ચંદ્ર એમ ગણના કરવી. અને જો શુક્લપક્ષ હોય તો ચંદ્ર સૂર્ય એ ક્રમથી ગણના કરવી. આ પ્રમાણે ઇચ્છાકાલે જે (સૂર્ય અથવા ચંદ્ર) આવતું હોય તેનો સ્વર આવે છે એમ જાણવું. સ્પર્શના વિષયમાં જે ભાગનો સ્પર્શ થયો હોય તેનો (બાલાદિ) સ્વર આવે છે એમ જાણવું. ૩૨–૩૪

आद्यप्रभोर्भगवतः पारणाहे दिनोदये ।
यस्य कस्यापि संस्पृश्य पाणिर्वाणिज्यशालिनः ॥ ३५ ॥
गुरुणाभुज्यमानं यन्नक्षत्रं दीयते तले ।
यत्रायाति च यद्योगनक्षत्रं तद्विचार्यते ॥ ३६ ॥

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના પારણાના દિવસે (અક્ષય તૃતીયાના દિવસે) સૂર્યોદય સમયે કોઈપણ વાણિજ્યશાળીના હાથના સ્પર્શ કરી, ગુરુ ચંદ્ર જે નક્ષત્ર ઉપર હોય, તે

નક્ષત્રને હસ્તતલમાં સ્થાપી, જે દેશમાં જે નક્ષત્ર આવતું હોય તેના ઉપરથી વિચાર કરવો. ૩૫-૩૬

मङ्गलेन समाक्रान्तं दृष्टं वा त्रिपुरान्तगम् ।
तत्र देशे भूमिकम्पो मारिर्वा राज्यविग्रहम् ॥ ३७ ॥

જે અંગુલી પર્વને મંગળ જોતો હોય અથવા જેને આક્રાન્ત કરી રહ્યો હોય (અર્થાત મંગળથી દૃષ્ટ કે યુક્ત નક્ષત્ર જ્યાં પડ્યુ હોય) તે દિશામાં ભૂમિકંપ, રોગચાળો અથવા રાજવિગ્રહ (લડાઈ) થશે એમ કહેવું ૩૭

शनिना यत्समाक्रान्तं दृष्टं दक्षिणदिग्गतम् ।
तत्र देशे भय रोगो दुर्भिक्षं राज्यविग्रहम् ॥ ३८ ॥

જે વિભાગ શનિથી આક્રાન્ત થયો હોય અથવા દૃષ્ટ હોય, અને દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં નક્ષત્રોના દેશો જે હોય, તેમાં ભય, રોગ, દુર્ભિક્ષ અને લડાઈ થાય છે ૩૮

यत्र राहुः समाक्रान्तो देशमं तत्र संभवेत् ।
उत्पातो विग्रहो घोरस्त्वक्रमस्य तु भौमवत् ॥ ३९ ॥

જે સ્થાનમાં રાહુ આવતો હોય, તે દેશમાં મંગળની માફક ઉત્પાત તથા ઘોર વિગ્રહ થાય છે ૩૯

अनन्तवीर्यस्य पुंसोऽयवा प्राग्विनिवेदिता ।
तद्रेखाया प्रमाणेन ज्ञेये व्यंजनलक्षणे ॥ ४० ॥

હાથ ઉપરથી પુરુષના શરીરના અવયવો પહેલાં કહ્યા છે, તે પ્રમાણે હાથમાં રહેલી રેખાઓના શુભાશુભાકાર તે તે અવયવનું હ્રસ્વત્વ, દીર્ઘત્વ નિરોગત્વ ઈત્યાદિ જાણવું. ૪૦

यत्रोच्चरेखा तत्रस्याच्छुभं वान्य ततोऽशुभम् ।
यदा राहो शनेर्वापि आश्विन्यादि भचक्रके ॥ ४१ ॥
तारादि प्रादशांशेषु यत्र तत्राशुभं दिशेत् ।
पाग्गुक्तास्यत्रापेक्षं शुभं तु गुरुभे स्मृतम् ॥ ४२ ॥

હાથમાં જ્યાં ઉચ્ચરેખા હોય તેના અવયવનું શુભફળ કહેવું અને બીજાનું અશુભ કહેવું કનિષ્ઠિકાદિ આંગળીઓમાં જ્યાં શનિ અને રાહુ (નક્ષત્રચક્ર પ્રમાણે) આવતા હોય તે અવયવનું અશુભ કહેવું અને જ્યાં ગુરુ આવતા હોય, તે અવયવનું ફળ શુભ જાણવું ૪૧-૪૨

यदा कनीनिका पूर्व पंगाद् वत्सरसंस्थितौ ।
यत्र वर्षं वर्त्तमानं तत्र स्थान विचार्यत ॥ ४३ ॥

અથવા કનિષ્ઠિકાના આદ્ય પર્વથી વર્ષસંવત્સર આદિની બાર સંવત્સરોની યોજના કરી, જ્યાં વર્તમાન વર્ષ આવતું હોય તે સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી વર્ષનું શુભાશુભ કહેવું ૪૩

वर्षमामायनतिथिर्लग्नधिष्ण्यविमर्शनम् ।
गृहाद्य पूर्वमेवार्क्क अन्तरिक्षं निरीक्ष्यते ॥ ४४ ॥
विज्ञेया अइउएओस्वरा अङ्गुष्ठाः क्रमात् ।
अङ्गुष्ठ उत्तरो लघ्वी अधरानामतो मता ॥ ४५ ॥
आलिङ्गितानामिका स्यान्मध्यमाभिधूमिता ।
दग्धा प्रदेशिना तासां फल चूडामणौ स्फुटम् ॥ ४६ ॥

વર્ષ, માસ, અયન, તિથિ, લગ્ન અને ધિષ્ણ્યાદિની તેમજ ગ્રહાદિની વિવેચના પહેલાં પ્રમાણે આવી છે તેના દ્વારા અંતરિક્ષ ઉપદ્રવ (આંધર્ય નક્ષત્રાદિ)ની પણ આલોચના થઈ શકે છે ૪૪

અંગુષ્ઠાદિ વર્ગ અનુક્રમે અ, ઇ ઉ, એ, ઓ એ પ્રમાણે સ્વરો કહેલા છે અંગુષ્ઠ એ ઉત્તર વર્ગ છે કનિષ્ઠિકા તેના નામ પ્રમાણે લઘ્વી છે એટલે અધર સંજ્ઞક વર્ગો-ના કહેલા છે અનામિકા આલિંગિત વર્ગો છે મધ્યમા અભિધૂમિત છે અને તર્જની વર્ગો છે આ બધાનું ફળ ચૂડામણિશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે ૪૫-૪૬

लक्ष्मी स्यात्पोतकी राजा भपणोऽनामिका शिवा ।
कनिष्ठा पिङ्गला काकः प्रदेशिन्यां न्यवस्थितः ॥ ४७ ॥

મધ્યમા પોતકી (ભેંસાણી) છે અંગુઠ કાક (કાગડો) છે અનામિકા શિયાળ કનિષ્ઠિકા પિંગલા (ઘુવડ) છે અને તર્જની મગર છે ૪૭

शकुनेक्षणवेलायां संयोज्य पाणियामलम् ।
अञ्जलिं मन्त्रयन्मायामुखे न्यासर्पित माङ्गुल्यम् ॥ ४८ ॥

શકુન જોવાની ઇચ્છા થયે [illegible] દિવસે ([illegible] અંજલિ બનાવી અંગુલિઓનો [illegible] ૪૮ [illegible] ના હાથ [illegible] કરી, શુભ અ

अं नमः इं नमश्चाग्रे उं नमस्ततः एं नमः ।
ॐ नमो विष्णुतोऽन्वयः क्रमोन्यासेऽभिमन्त्रणे ॥ ४९ ॥

અ, ઇ, ઉ, એ, ઓ એ દરેક વર્ણને નમઃ પદ લગાડી અંગુઠાથી લઈ અનુક્રમે યોજના કરી અં અંગુષ્ઠાયે નમઃ ઇં તર્જન્યૈ નમઃ ઇત્યાદિ ન્યાસ કરવો. ૪૯

शाखादशकसंस्पर्शात् वामावामं विमर्शतः ।
क्षेमपूर्वं वदेल्लाभं ज्ञात्वा शकुनपञ्चकम् ॥ ५० ॥

હવે અંગુલીઓના સ્પર્શ દ્વારા વામ વામનો શકુન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વિચાર કરી પૂર્વોક્ત શકુનપંચક (પાંચ પ્રકારનાં શકુન આપનાર આંગળીઓ) દ્વારા યાત્રા કરનારનું ક્ષેમ લાભ ઇત્યાદિ કહેવું ૫૦

स्थानं चेष्टा तथा वेला बलाबलपरस्परम् ।
प्राज्ञः शकुनशास्त्रेण रत्नपञ्चकतो वदेत् ॥ ५१ ॥

અને આ શકુનપંચક દ્વારા શાકુનશાસ્ત્રોક્ત રીતિથી સ્થાન, ચેષ્ટા વેલા તથા બલાબલ દરેક કહેવું ૫૧

तारादि क्रमतश्चैकं द्विकं त्रिकचतुष्ककम् ।
त्रिवारस्पर्शनाद्बोध्या हस्ते पाशककेवली ॥ ५२ ॥

કનિષ્ઠિકાના ક્રમથી લઈ અનુક્રમે એક બે, ત્રણ, ચાર એમ આંકવાળા પાસા આપવા અને ત્રણ વારના અંગુલીના સ્પર્શદ્વારા કેટલા પાસા આવ્યા તે આપવું આમ પાશકકેવલી (પાસાશાસ્ત્ર) પણ હાથમાં જ રહેલું છે ૫૨

प्रणवः शुभ्रपाणीति दिने स्वाहेति मन्त्रतः ।
ॐ शुभ्रपाणिदिने स्वाहा ।
अभिमन्त्र्य महाहस्तस्पर्शेनं ज्ञानसाधनम् ॥ ५३ ॥

ઉપર પૂર્વક હસ્તાંગુલિઓનો ન્યાસ કરી, ૐ શુભ્રપાણિદિને સ્વાહા એ મંત્રથી હાથને અભિમંત્રી પછી હસ્તનો સ્પર્શ કરવો અને તત્કાલ જ્ઞાનનું સાધન કરવું ૫૩

करस्पर्शास्पर्शादिव परिणतां काञ्चनमहा ।
स्तमेऽस्मिन् सिद्धिं सुगुरुवचसो मेघविजयात् ॥
विदित्वा पृच्छाना यदिह कुरुते निर्णयमहो ।
महोभिस्तस्य स्याद्भुवनभवना वामनविधिः ॥ ५४ ॥

હાથના સ્પર્શથી જ સ્પર્શમાત્રથી સિદ્ધ થતી સુવર્ણ—રસ—વિદ્યા—સિદ્ધિ આદિક સિદ્ધપુરુષના વાક્ય જેવા શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાય નામના ગ્રંથકર્તાના વાક્યથી આ વિદ્યાને જાણીને જે પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરે છે તેને યોગ્ય પ્રભાવથી જગતરૂપી મહેલમાં સૌભાગ્યરૂપ સિદ્ધિ આદિનો લાભ થવા રૂપ સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય છે ૫૪

इतिश्री हस्तसंजीवने स्पर्शमाधिकारो द्वितीयः

अथ रेखाविमर्शनाधिकारः समारभ्यते ।

स्वस्ति चामरणं सिद्धेः करणं श्रीजगद्गुरोः ।
हस्तं स्वमस्तके न्यस्तं स्मृत्वा रेखा विचार्यते ॥ १ ॥

શ્રી હસ્તસંજીવન અધિકાર ત્રીજો

મંગલાચરણ—સિદ્ધિના કલ્યાણકારી આભરણ અને જગદ્ગુરુ શ્રી તીર્થંકરના કલ્યાણરૂપ હસ્તને પોતાના મસ્તકને અડકેલો સ્મરીને (હાથ જોડી માથું નમાવી સ્મરણ કર્યા બાદ) રેખાઓનો વિચાર કરીએ છીએ. ૧

प्रागुक्तविधिनाभ्यर्च्य नरोज्ञानिगुरुं पुरः ।
हस्तं स्वं दर्शयेद्धस्ते प्रशस्ते दिवसोदये ॥ २ ॥

હાથ જોવાની વિધિ—પહેલાં જે વિધિ (બીજા અને પહેલા અધિકારમાં) બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે પોતાના કુલગુરુની પૂજા કરીને હસ્ત નક્ષત્ર હોય તે દિવસે (તેમજ પહેલાં કહેલાં આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત એ નક્ષત્રો તેમજ જ્યારે હસ્ત નક્ષત્ર ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે પણ તે નક્ષત્રમાં) હાથ બતાવવો. ૨

शोभने हस्त नक्षत्रे ग्रहे सौम्ये शुभेदिने ।
पूर्वाह्णे मंगलैर्युक्ते परीक्षेत विचक्षण ॥ ३ ॥

હસ્તનક્ષત્ર હોય અને સારો વાર હોય તેમ જ બીજા શુભ યોગો હોય ત્યારે પૂર્વાહ્નમાં શુભ સમયમાં વિદ્વાન પુરુષે હાથની પરીક્ષા કરવી.

અહીં બે અપવાદ છે (૧) હસ્તનક્ષત્ર હોય ત્યારે ગ્રહ બળાદિક કોઈને ન પહોંચતું હોય છતાં હસ્તનક્ષત્રની મુખ્યતા હોઈ તે દિવસે હાથ જોવો.

(૨) જો અનુકૂળતા ન આવતી હોય તો સવારમાં પહેલી ચાર ઘડીમાં કોઈપણ દિવસે હાથ જોવો. ૩

पूर्वमायु परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमुत्तमम् ।
क्षीणायुषां नृणां शेषैर्लक्षणैः किम्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

રેખાઓ જોવાનો ક્રમ—પહેલાં આયુની પરીક્ષા કરવી, અને ત્યાર બાદ બીજાં લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી. કારણ આયુષ્ય વગરના માણસોને લક્ષણોથી શો ફાયદો છે? ૪

मणिर्बंधात्पर पाणि सा कर्म कठिना नृणाम् ।
वामेति कोमलोत्रामभ्रुवां सपत्कर कर ॥ ५ ॥

મણિબંધથી ઉપરનો જે ભાગ તેને હાથ કહે છે પુરુષોનો જમણો અને સ્ત્રીઓનો ડાબો હાથ જોવો જોઈએ.

પુરુષોનો હાથ કામ ન કરવા છતા કઠિન અને સ્ત્રીઓનો હાથ કોમલ હોય તો તે સંપત્તિ આપનાર છે ૫

यदुक्तं—वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।
विलोक्यं लक्षणं विज्ञैः सर्वमायुः पुरःस्सरं ॥ ६ ॥

સંમતિ સૂચક શ્લોક છે—પંડિતોએ સ્ત્રીઓના ડાબા અંગમાં અને પુરુષોનાં જમણા અંગમાં લક્ષણો જોવાં જોઈએ. આ લક્ષણો જોતા પહેલાં આયુષ્ય તપાસી લેવો. ૬

उत्पात पिप्लको लक्ष्म तिलकं मशको व्रण ।
स्पर्शनं स्फुरणं पुंसां शुभायाङ्गे प्रदक्षिणे ॥ ७ ॥

'વિવેકવિલાસ'માં કહ્યું છે કે—અંગનો ઉત્પાત (નસો ખેંચાવું) લા, લંછન (લાખુ), તિલક (લાલ કે કાળો મસ, ચાંદ, સ્પર્શન) (ગીલોડી, કાચંડા વગેરેનો સ્પર્શ) સ્ફુરણ વગેરે પુરુષોને જમણા અંગમાં હોય તો શુભફળ આપે છે ૭

वामभ्रुवां पुनर्वामे स्त्र्यशक्तस्य नरस्य च ।
घातो दक्षिणके केश्चिन्नरस्याङ्गे शुभोमत ॥ ८ ॥

સ્ત્રીઓ તથા ક્લિબઓને ડાબા અંગમા હોય તો શુભફળ આપે છે

કેટલાક આચાર્યોએ પુરુષના જમણા અંગમા જખમ હોય તો તેને પણ શુભ માન્યો છે ૮

स्त्र्यंशत्वाद्बालकस्यापि सुभगस्य विलोक्यते ।
नामहस्तात्फलं पंचदश वर्षाणि किंचन ॥ ९ ॥

બાળકોની ગણત્રી નપુંસક જેવી કોઈ તેમને જ્યાં સુધી ૧૫ વર્ષ પુરાં ન થાય ત્યાં સુધી તેમનો ડાબો હાથ જોવો. ૯

श्लाघ्यउष्णारुणोऽच्छिद्रोऽस्वेदः स्निग्धश्चमांसल ।
श्लक्ष्णस्ताम्रनखोदीर्घाङ्गुलिकोविपुलः करः ॥ १० ॥

શુભફળ આપનાર હાથનું લક્ષણ—ગરમ, લાલાશ પર, (આંગળીઓમાં) છિદ્રરહિત, પરસેવા રહિત, ચિકણો માંસલ, અછાયેલો, લાલ નખવાળો, લાંબી આંગળીઓવાળો અને મોટા પંજાવાળો હાથ વખાણવા યોગ્ય છે ૧૦

पाणिमूलं दृढं गूढं श्लाघ्यं सुश्लिष्ट सन्धिकम् ।
श्लथं सशब्दं हीनं च निर्धनत्वादि दुःखदम् ॥ ११ ॥

મણિબંધ લક્ષણ—જે મણિબંધ (કાંડું) દૃઢ હશે, અને બરાબર બંધબેસતા સાંધાવાળું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે અને ઢીલું, અવાજ કરતું (ટચાક બોલે તેવું હલાવવાથી અવાજ કરતું), સંકુચિત કાંડું દરિદ્રતા વગેરે દુઃખ આપે છે. ૧૧

धनी पाणितले रक्ते नीले मद्यं पिबेन्नरः ।
अगम्यागमनः पीते रूक्षले धनवर्जितः ॥ १२ ॥

હથેળીનું લક્ષણ—જે હથેળીનો રંગ લાલ હોય તો ધનવાન થાય, શ્યામ હોય તો દારૂ પીનાર થાય પીળો હોય તો અગમ્યાગમન કરનાર દુરાચારી અને લુખો હોય તો ધનહીન પુરુષ થાય છે ૧૨

दातोन्नते करतले निम्ने न स्यात्पितुर्धनम् ।
धनी निम्ने च संवृत्ते निर्धनो विषमे पुमान् ॥ १३ ॥

હથેળી ઊંચી હોય તો દાતા થાય, અને નીચી ઊંડેલી હોય તો બાપનું ધન ન મળે, જો ચારે બાજુ ઉંચાણથી વચ્ચે ખાડાવાળી હથેળી હોય તો ધનવાન થાય. અને અસ્તવ્યસ્ત હથેળીવાળો પુરુષ નિર્ધન થાય છે ૧૩

यदाह्यकरलेहाकारः—फुडिआ अगरुपुण्णा विरलंगुलि विसमपव्व संयुता ।
निम्मंसा कढिण तेला परकम्म परानयहुति ॥ १४ ॥

કરલેહા' પ્રકરણના મતે—ફૂટેલી આમળીવાળી, હાથમાં તરી આવતી માંસ વગરની અને મોટી નસો (બાજુના હાડકાંનો છેડો) તરી આવે તેવી, આંગળીઓમાં છેટી સાંધાના વેઢાવાળી, અને કઠોર આમળીવાળી હથેળી હોય તો તોકસ્તુતિ (બીજાનો ઉપકાર, આદર)થી જીવનાર મનુષ્ય બને છે ૧૪

करपृष्ठं सुवीस्तीर्णं पीनं स्निग्धं समुन्नतम् ।
श्लाघ्यं गूढशिरं नृणां फलमत्तल्पसन्निभम् ॥ १५ ॥

હથેલીની પીઠ—જે કરપૃષ્ઠ પહોળું માંસલ, સરસ તેજસ્વી ચામડીવાળું ઉન્નત, અને જેની નસો બહારની બાજુ દેખાઈ આવેલી હોય તેવું હોય, તેમજ સાપની ફેણ જેવું દેખાવમાં સુંદર હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે ૧૫

विवर्णं परुषं रूक्षं रोमशं मांस वर्जितम् ।
मणिबंधसम निम्नं न श्रेष्ठ करपृष्ठकम् ॥ १६ ॥

રંગહીન, મેલુંભર્યું, કઠોર, વાળવાળું, માંસહીન અને મણિબંધની માફક નીચું વળી ગયેલું હોય તો તે અશુભફળ આપનાર છે ૧૬

हस्तपृष्ठं सर्पफणाकारं रोमविवर्जितम् ।
श्रेष्ठं मांसलमुत्तुङ्गं मणिबंधाकृतिं शुभम् ॥ १७ ॥

સમતિલકસૂરિકૃત 'હસ્તબિંબ' નામના ગ્રંથના કેટલાક શ્લોક છે—હસ્તપૃષ્ઠ જો સાપની ફેણ જેવું, રૂંવાટા રહિત, માંસલ, ઉન્નત, અને મણિબંધવાળું હોય તો શ્રેષ્ઠ છે ૧૭

अकर्मकठिनं पाणितलं मध्ये तदुन्नतम् ।
दानिनां कृपणानां तु भवेदत्यन्तनिम्नगम् ॥ १८ ॥

કામ ન કરવા છતાં કઠિન, અને વચ્ચેથી ઉન્નત હથેલી દાની પુરુષોને હોય છે અને કૃપણોને વચ્ચેથી વળી જ ગયેલી અને ચપટી હોય છે ૧૮

तलं वक्रं तथा ह्रस्वमतिदीर्घं च नो शुभम् ।
रेखाभ्रमरचक्राङ्का सूक्ष्माअस्फुटिताः शुभा ॥ १९ ॥

હથેલી જો ટૂંકી, વાંકીચૂકી તેમજ વળી પહોળી હોય તો તે શુભ નથી. પરંતુ જો રેખાઓ, ભમરીઓ અને ચક્રાદિ ચિન્હોવાળી બારીક અને ફાટ્યા વગરની હથેલી હોય તો તે શુભ છે ૧૯

दीर्घनिर्मांसपर्वाणः सूक्ष्मादीर्घाः सुकोमलाः ।
सुघनाः सरलावृत्ताः स्त्रीणामंगुलयः श्रिये ॥ २० ॥

આંગળીઓનું લક્ષણ—માંસ રહિત લાંબા વેઢાઓવાળી, પાતળી, લાંબી, કોમળ, પાસે પાસે આવી ગયેલી, સીધી ગોળ આંગળી સ્ત્રી તથા પુરુષને લક્ષ્મી આપનારી હોય છે વધુ જાડાવાળી ટૂંકી, જાડી, વાંકી આંગળીઓ દરિદ્રતા આપે છે ૨૦

पच्छन्ति विरला शुष्काः स्थूलावक्रादरिद्रताम् ।
शस्त्रघातो वहिर्निम्ना भेष्टत्वं चिपिटाङ्गता ॥ २१ ॥

અંદર નમી જતી આંગળીઓ શસ્ત્રઘાત આપે છે અને જે ચપટી આંગળીઓ હોય તો મનુષ્ય ચાકર બને છે ૨૧

विरलंगुलि धन रहिओ धण संचइ ठोपणंगुलि होइ ।
निमंसगुलि पवो सघनो विसमंगुली अघणो ॥ २२ ॥

કરરેખા પ્રકરણમાંની સંમતિ—ઘણુંખરી (વચ્ચે જગ્યાવાળી) આંગળીઓ હોય તો ધનહીન થાય પાસે પાસે આવેલી આંગળીઓ હોય તો ધનવાન થાય. માંસ સહિત પર્વવાળી આંગળીઓવાળા ધનવાન થાય છે અને વિષમ આંગુલીઓવાળા ધનહીન થાય છે ૨૨

स्निग्धान्यङ्गुलिमध्यानि द्रव्यसंचयहेतवे ।
तानि चेच्छिद्रयुक्तानि त्यागशीलस्तुतोनरः ॥ २३ ॥

'વિવેકવિલાસ'માં પણ કહ્યું છે કે—જો આંગળીઓની વચ્ચે જગ્યા ન હોય તો ધન સંચય થાય અને જો વચ્ચે છિદ્ર હોય તો સમજવું કે તે પુરુષ ધનત્યાગ કરવાની વૃત્તિવાળો હોય છે ૨૩

तर्जनीमध्यमारंध्रे मध्यमानामिकान्तरे ।
अनामिकाकनिष्ठान्तः छिद्रे सति यथाक्रमम् ॥ २४ ॥
जन्मतः प्रथमेंशे वा द्वितीये च तृतीयके ।
भोजनावसरे दुःखं केप्याहुः श्रीमतामपि ॥ २५ ॥

જો તર્જની અને મધ્યમાના વચ્ચે અંતર હોય તો તેમજ મધ્યમા તથા અનામિકા અને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા વચ્ચે અંતર હોય તો અનુક્રમે પહેલી બીજી અને છેલ્લી અવસ્થામાં ધન સંબંધી દુઃખ પડે છે

અહીં એક વાત વિશેષ સમજવાની છે કે જે પ્રથમ ઓજનના (માતા પિતા કે ભાઈ બહેન મરે તેના) આગમના અહીં કરી ધનસંપત્તિ હોય છતાં ઉપર કહેલા યોગ-વાળાની તે અવસ્થા દુઃખવાળી જાય છે અને તે દુઃખ ખાવાપીવા સંબંધી બાબતોમાં કલહ, પ્રતિકૂળતા વગેરે કારણો રૂપ માલુમ પડે છે એટલા માટે પાઠ મૂક્યો છે કે મોજનાવસરે દુઃખં કેપ્યાહુઃ શ્રીમતામપિ ॥ ૨૪ ૨૫

बालत्तणंमि जाणसुसज्जाणि आमज्झिम्मंत्तर घणंम्मि ।
अछिद्दे सुपमेसुपवेसु सया सुही ॥ २६ ॥

पावइपच्छसुहं कणिट्ठियाणामियंतर घणम्मि ।
अच्छिद्देसु घणेसुय पव्वेसु सयासुही होई ॥ २७ ॥

'કરરેહા મકરાણુસારની સમ્મતિ—જો તર્જની અને મધ્યમા વચ્ચે અંતર ન હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં ધનનું સુખ હોય છે મધ્યમા અને અનામિકા વચ્ચે અંતર ન હોય તો તરુણાવસ્થામાં ધનનું સુખ હોય અને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા વચ્ચે અંતર ન હોય તો વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનનું સુખ મળે. ૨૧–૨૭

अनामिकान्त्यरेखाया: कनिष्ठा स्याद्यदाधिका ।
धनवृद्धिस्तदा पुंसां मातृपक्षोबहुस्तथा ॥ २८ ॥

આંગળીઓની લંબાઈ વિષે—જો અનામિકાના ત્રીજા (ઉપરના) પર્વ કરતાં કનિષ્ઠિકા લાંબી હોય તો ધનની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ મોસાળ પક્ષમાં સારી મનુષ્યવૃદ્ધિ હોય છે ૨૮

मध्यमान्तरेखाया अधिका यदि तर्जनी ।
प्रचुरस्तु पितुःपक्ष: श्रियश्च विपदोऽन्यथा ॥ २९ ॥

જો મધ્યમાના ત્રીજા વેઢા કરતાં તર્જની લાંબી હોય તો ધનનું સુખ મળે છે અને પિતાનું કુટુંબ મોટું હોય છે જો આમ ન હોય તો દુઃખ પડે છે ૨૯

अङ्गुष्ठस्याङ्गुलीनां च यधूनाधिकता भवेत् ।
धनैर्धान्यैस्तदा हीनोनर:स्यादायुषापि च ॥ ३० ॥

જો અંગુઠો કે આંગળીઓ વધારે કે ઓછી (પાંચથી વધારે કે ઓછી) હોય તો મનુષ્ય ધનધાન્ય હીન થાય, અને તેનું આયુષ્ય પણ ટુંકું હોય છે ૩૦

मध्यमायां तु दीर्घायां भार्याहानिर्विनिर्दिशेत् ।
अनामिकायां दीर्घायां विद्याभोगी भवेन्नर ॥ ३१ ॥

જો મધ્યમા લાંબી હોય તો સ્ત્રીની હાની થાય છે બે ત્રણ લગ્ન કરવા છતાં સ્ત્રી ટકતી નથી જો અનામિકા લાંબી હોય તો મનુષ્ય વિદ્યાભોગી બને છે ૩૧

अपर्वे यस्य पर्वाणि दृश्यंतेऽङ्गुलिपर्वसु ।
सरक्तांगुल्यो ये च ते सर्वे चिरजीविन: ॥ ३२ ॥

જો આંગળીઓનાં પર્વ જ્યાં ન હોવા જોઈએ ત્યાં પણ (વેઢાઓની વચ્ચે) હોય, તેમજ આંગળીઓ લાલ દેખાતી હોય તો મનુષ્ય દીર્ઘજીવી બને છે. ૩૨

यस्य हस्तपदे दीर्घाङ्गुल्योमिलितायथा ।
सपुमान् विरही नित्य हस्वाङ्गुल्योदरिद्रता ॥ ३३ ॥

જેમના હાથ કે પગમાં વાસ્તવિક કરતાં વસ્તી આંગળીઓ હોય છે તેઓ સ્ત્રીનો વિયોગ પામે છે તેમજ જેમની આંગળીઓ એક બીજા સાથે મળેલી (મોટી અંગેલી) હોય તેઓ પણ સ્ત્રીનો વિયોગ ભોગવે છે અને જે ઓછી આંગળીઓ હોય તો દરિદ્રતા થાય છે ૩૩

अनामिकापर्व यदा विलङ्घते कनीनिका वर्षशतं मजीवति ।
नवत्यशीतिर्विगमे च सप्ततिः समानभावे खलुषष्टिजीवितम् ॥३४॥

આંગળીઓ ઉપરથી આયુષ્યમાન—જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વ કરતાં વધારે હોય તો ૭૦ ૮ ૯ અને ૧ વર્ષ જીવે છે અને જે સમાન હોય તો ૬૦ વર્ષ મનુષ્ય જીવે છે ૩૪

तारा स्यान्नगवत्याश्चेदधिका पंचभिर्यवै ।
तृतीयपर्वणस्तर्हि शतं वर्षाणि जीवितम् ॥ ३५ ॥
चतुर्भिर्नवतीरामैरशीतिः सप्ततिर्द्वये ।
समत्वे षष्टिवर्षाणि हीने हीनत्वमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી જે પાંચ જવ (એક બીજાનો પેટ અડે તેવી રીતે ગોઠવેલા) વધારે હોય તો ૭ વર્ષ ૪ વધારે હોય તો ૮ વર્ષ ચાર વધારે હોય તો ૭૦ વર્ષ અને ૫ જવ વધારે હોય તો ૧૦ વર્ષ જીવે છે ૩૫-૩૬

पंचाशदेक यवतश्चत्वारिंशद्यवद्वये ।
त्रिभिस्त्रिभिर्न्यूनतायां त्रिंशद्वेदैश्च विंशतिः ॥ ३७ ॥

જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી એક જવ ઓછી હોય ૫ વર્ષ [illegible]

मणिबन्धे यवश्रेण्यास्तिस्रश्चेन्नृपतिर्भवेत् ।
यदिता पाणिपृष्ठेऽपि ततोऽधिकतर फलम् ॥ ३९ ॥

મણિબંધનું ફળ—જો મણિબંધમાં ત્રણ યવશ્રેણી હોય. અર્થાત્ ત્રણ મણિબંધ હોય તો રાજા થાય. જો આ મણિબંધ પોંચીના પાછળા ભાગને વલયની માફક વિંટાઈ વળતા હોય તો વધારે શુભ ફળ આપે છે ૩૯

द्वाभ्यां च यवमालाभ्यां राजमंत्री धनी बुध ।
एकया यवपंक्त्या तु श्रेष्ठी बहुधनार्जित ॥ ४० ॥

જો બે મણિબંધ હોય તો રાજમંત્રી, ધનવાન અને પંડિત થાય છે
એક મણિબંધ હોય તો ધનવાન શેઠ થાય છે ૪૦

धन कनककण पररत्नणपज्जुतो मणिबंधे जस्सातिनरेहाऊ ।
आमरण विहमोगो पच्छामरं च सोलहइ ॥ ४१ ॥

'કરરેખા' પ્રકરણ નામના ગ્રંથની ગ મતિ—જેના મણિબંધમાં ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેઓ ધન, કનક અને રત્નથી યુક્ત હોય છે વિવિધ પ્રકારનાં આભરણોના ભોક્તા થઈ પાછળ પણ કલ્યાણ જોતા જાય છે ૪૧

रत्नाकरादुगोत्ररेखा करमाद्धनतेजसो ।
एता रेखा यान्ति तिस्रस्तर्जन्यङ्गुष्ठकान्तरे ॥ ४२ ॥
रेखास्तिस्रोऽप्यमी येषां सम्पूर्णादोषवर्जिता ।
गोत्रे धने जीविते च तेषां वृद्धिर्न संशय ॥ ४३ ॥
हस्तरेखात्रयं चैतत्त्रिस्त्रयमुदाहृतम् ।
पितृरेखोर्ध्वलोक स्यान्मातृरेखा च मानवी ॥ ४४ ॥
पातालमायूरेखा स्यादेता दक्षिणहस्तगा ।
धातुर्मूलं तथा जीवं वामे चैना विपर्ययात् ॥ ४५ ॥

હવે રેખાઓનું ફળ કહે છે—રત્નાકર એટલે મણિબંધમાંથી ગોત્રરેખા નીકળે છે અને કરભ (ટચલી આંગળીના મૂળથી આરંભી પોંચા સુધીનો હથેળીનો ભાગ) માંથી ધન અને તેજની રેખાઓ નીકળે છે આ ત્રણે રેખાઓ તર્જની (પહેલી આંગળી) તથા અંગુઠાની વચ્ચેના ભાગ આવી જાય છે ૪૨

જેઓને આ ત્રણે રેખાઓ સંપૂર્ણ દોષ વગરની હોય છે તેઓને ગોત્ર, ધન અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ હોય છે એમાં સંશય છે જ નહિ ૪૩

यस्य हस्तपद दीर्घाङ्गुल्योर्मिलिताथवा ।
सपुमान् विरही नित्य हस्ताङ्गुल्योदरिद्रिता ॥ ३३ ॥

જેમના હાથ કે પગમાં વાસ્તવિક રીતે પત્તી આંગળીઓ હોય છે તેઓ સ્ત્રીના વિયોગ પામે છે તેમજ જેમની આંગળીઓ એક બીજા સાથે મળેલી (મોટી ગભેલી) હોય તેઓ પણ સ્ત્રીના વિયોગ ભોગવે છે અને જે ઓછી આંગળીઓ હોય તો દરિદ્રતા થાય છે ૩૩

अनामिकापर्व यदा विलङ्घते कर्नीनिका वर्षशतं सजीवति ।
नवत्यशीतिर्विगमे च सप्तति समानमात्रे खलुषष्टिजीवितम् ॥३४॥

આંગળીઓ ઉપરથી આયુઃપ્રમાણ—જો ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વ કરતાં વધારે હોય તો ૭૦ ૮ ૯ અને ૧ વર્ષ જીવે છે અને જો સમાન હોય તો ૬ વર્ષ મનુષ્ય જીવે છે ૩૪

तारा स्यात्सगवत्याश्चेदधिका पर्वभिर्यवैः ।
तृतीयपर्वणस्तर्हि शतं वर्षाणि जीवितम् ॥ ३५ ॥
चतुर्भिर्नवतीरामैरशीति सप्ततिर्द्वये ।
समत्वे षष्ठिवर्षाणि हीने हीनत्वमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

જો ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી જે આઠ જવ (એક બીજાની પેટ અડે તેવી રીતે ગોઠવેલા) વધારે હોય તો ૭ વર્ષ ૩ વધારે હોય તો ૮ વર્ષ ચાર વધારે હોય તો ૯૦ વર્ષ અને ૫ જવ વધારે હોય તો ૧૦ વર્ષ જીવે છે ૩૫-૩૬

पंचाशदेक यवतश्चत्वारिंशद्यवद्वये ।
यवैस्त्रिभिर्न्यूनतायां त्रिंशद्वेदैश्च विंशति ॥ ३७ ॥

જો ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી એક જવ ઓછી હોય ૫ વર્ષ
…જ જેટલી ઓછી હોય તો ૪ વર્ષ ત્રણ જવ જેટલી ટુંકી હોય તો ૩ વર્ષ
…જ જેટલી ઓછી હોય તો ૨ વર્ષ જીવે ૩૭

…यैवं निर्णयमायुषि ।
रेखापंचकतोवदेत् ॥ ३८ ॥

હોય તો ૧૦ વર્ષ આ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય છે
-જો લલાટની અંદર પાંચ રેખાઓ હોય તો સો વર્ષનું

मणिबन्धे यवश्रेण्यास्तिस्रश्चेन्नृपतिर्भवेत् ।
यदि सा पाणिपृष्ठेऽपि ततोऽधिकतरं फलम् ॥ ३९ ॥

મણિબંધનું ફળ—જો મણિબંધમાં ત્રણ યવશ્રેણી હોય અર્થાત્ ત્રણ મણિબંધ હોય તો રાજા થાય. જો આ મણિબંધ પોંચીના પાછલા ભાગને વલયની માફક વિંટાઈ વળતા હોય તો વધારે શુભ ફળ આપે છે ૩૯

द्वाभ्यां च यवमालाभ्यां राजमन्त्री धनी बुधः ।
एकया यवपंक्त्या तु श्रेष्ठी बहुधनान्वितः ॥ ४० ॥

જો બે મણિબંધ હોય તો રાજમંત્રી, ધનવાન અને પંડિત થાય છે
એક મણિબંધ હોય તો ધનવાન શેઠ થાય છે ૪૦

धन कनककण पररत्नणपब्भुतो मणिबंधे जस्सतिनरेहाऊ ।
आभरण विहमोगो पच्छामरं च सोलहइ ॥ ४१ ॥

'કરરેખા' પ્રકરણ નામના ગ્રંથની સંમતિ—જેના મણિબંધમાં ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેઓ ધન, કનક અને રત્નથી યુક્ત હોય છે. વિવિધ પ્રકારનાં આભરણોના ભોગવટા થઈ પાછળ પણ કલ્યાણ લેવા જાય છે ૪૧

रत्नाकरादुगोत्ररेखा करभाद्धनतेजसो ।
एता रेखा यान्ति तिस्रस्तर्जन्यङ्गुष्ठकान्तरे ॥ ४२ ॥
रेखास्तिस्रस्त्वमी येषां सम्पूर्णा दोषवर्जिता ।
गोत्रे धने जीविते च तेषां वृद्धिर्न संशयः ॥ ४३ ॥
हस्तरेखात्रयं चेतस्त्रिलोकत्रयमुदाहृतम् ।
पितृरेखोर्ध्वलोकः स्यान्मातृरेखा च मानवी ॥ ४४ ॥
पातालमायूरेखा स्यादेता दक्षिणहस्तगाः ।
धातुर्मूलं तया जीवं वामे चैना विपर्ययात् ॥ ४५ ॥

હવે રેખાઓનું ફળ કહે છે—રત્નાકર એટલે મણિબંધમાંથી ગોત્રરેખા નીકળે છે અને કરભ (ટચલી આંગળીના મૂળથી માંડી પોંચા સુધીનો હથેળીનો ભાગ)માંથી ધન અને તેજની રેખાઓ નીકળે છે આ ત્રણે રેખાઓ તર્જની (પહેલી આંગળી) તથા અંગુઠાની વચ્ચેના ભાગ તરફ જાય છે. ૪૨

જેઓને આ ત્રણે રેખાઓ સંપૂર્ણ દોષ વગરની હોય છે તેઓને ગોત્ર, ધન અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ હોય છે એમાં સંશય છે જ નહિ ૪૩

આ ત્રણ રેખાઓ ત્રણ જગત છે જેમાં પિતૃરેખા સ્વર્ગલોક છે, અને માતૃરેખા મનુષ્યલોક છે ૪૪

આયુરેખા એ પાતાલલોક છે જમણા હાથમાં આ રેખાઓ અનુક્રમે આદ્ય, મૂળ અને જીવની ઘોતક છે અને ડાબા હાથમાં તેનાથી ઉલટું એટલે જીવ, મૂળ તથા ધાતુ રૂપે છે. ૪૫

ब्रह्मा विष्णु शिवस्त्वासां क्रमात्तत्वाधिनायकाः ।
चतुर्दिक्षु तलस्याधः शक्राद्या अधिपा दिशाम् ॥ ४६ ॥
पितृरेखा बाल्यवयस्तारुण्यं मातृरेखिका ।
वार्द्धक्यमायूरेखायां वायुः पित्तं कफस्तथा ॥ ४७ ॥
चरस्थिरद्विस्वभावाः पुस्त्रीनपुंसकाभिधाः ।
नभस्थलांबुचारिण्यः सत्वं रजस्तम क्रमात् ॥ ४८ ॥

આ રેખાઓના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ દેવતાઓ છે અને હથેલીની ચારે બાજુઓ અનુક્રમે શક્રાદિ દેવતાઓ વાળી છે ૪૬

પિતૃરેખા બાલ્યવય છે, માતૃરેખા તરુણાવસ્થા છે અને આયુરેખા વૃદ્ધાવસ્થા છે, વળી તે ત્રણે રેખાઓ અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત અને કફ છે ૪૭

ચર, સ્થિર તથા દ્વિસ્વભાવ એવી સંજ્ઞા પણ તેમની અનુક્રમે છે પુરુષ, સ્ત્રી તથા નપુંસક એમ પણ છે આકાશ, જમીન અને જળ તથા સત્વ, રજ અને તમ એમ ત્રણ ગુણો પણ તે જ છે ૪૮

यस्याः प्राधान्यमेतासु तस्यारूपं निरूप्यते ।
जीवस्यागमनं वामे गमनं दक्षिणे करे ॥ ४९

આ ત્રણમાંથી જેનું પ્રાધાન્ય હોય તેવું મનુષ્યનું રૂપ આદિ સમજવું. તેમ ડાબા હાથમાં જેનું પ્રાધાન્ય હોય તે લોકમાંથી આગમન અને જમણા હાથમાં જે પ્રાધાન્ય હોય તે લોકમાં ગમન થશે એમ જાણવું ૪૯

एवं चराचरं ज्ञेयं रेखाभिः संप्रकाश्यते ।
भूतं भविष्यं वर्त्तमानं दीपिकाभिर्गृहे यथा ॥ ५०

જેવી રીતે દીવી ઘરે પડેલી દરેક વસ્તુઓ દેખાડે આપે છે તેમ આ રેખાઓ વડે ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન વગેરે બધુ જ ચરાચર સમષ્ટિ પ્રકાશ છે ૫

पावई लाहालाहं सुख दुक्खं जीवितं च मरणं च ।
रेहाभि जीवलो पुरुसो महिला जयं च विजयं च ॥ ५१

आउ पुत्तं च धणं कुलवसं देह धम्म सम्पत्ती ।
पुव्व भव सचिआणं पुन्नाणकं हंति रेहाओ ॥ ५२ ॥
सूक्ष्मा स्निग्धास्च गंभीराः मलंनामधुपिङ्गला ।
अव्यावृत्तागतच्छेदा करेखाःशुमानृणाम् ॥ ५३ ॥
त्यागाय रक्तगंभीराःसुखाय मधुपिङ्गला ।
सूक्ष्मा श्रिये भवेयुस्ता सौभाग्याय समूलकाः ॥ ५४ ॥
छिन्ना सपल्लवास्क्षाविषमस्थानकच्युता ।
विवर्णा स्फुटितास्क्षानीलास्तन्व्यस्च नोत्तमा ॥ ५५ ॥

'કરરેહા પકરણનુ સમતિ વાક્ય—આ રેખાઓ વડે પુરુષ અને સ્ત્રી લાભાલાભ, સુખદુઃખ, જીવન મરણ અને જયવિજય પ્રાપ્ત કરે છે ૫૧

આયુષ, પુત્ર, ધન, કુલ, વંશ, દેહ, ધાન્ય, સંપત્તિ, પૂર્વભવનુ સંચિત પુણ્ય વગેરે રેખા કહે છે ૫૨

રેખાના સામાન્ય રીતે ગુણદોષ—જે રેખાઓ સૂક્ષ્મ (પાતળી) સ્નિગ્ધ (સોહામણી પાણીદાર), ગંભીર, લાંબી અને મધ જેવા પીળાશ પડતા રંગની હોય છે તેમજ વગર તુટવાએલી, વગર છેદાએલી હોય છે તે શુભ ફળ આપે છે. ૫૩

રંગ પરત્વે ફળ—લાલ રંગની અને ગંભીર રેખાઓ ત્યાગ માટે, મધ જેવી પીળાશથી સુખ માટે, સૂક્ષ્મ લક્ષ્મી માટે અને પાંખીઆવાળી સૌભાગ્ય માટે હોય છે ૫૪

છિન્નભિન્ન, પલ્લવોવાળી, બેડોળ, અસ્તવ્યસ્ત પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થએલી, રંગરહિત, ફાટેલી, બહુ જ લીલી અને શ્યામરંગની રેખાઓ ઉત્તમ ગણાતી નથી. ૫૫

क्लेशं सपल्लवा रेखा छिन्ना जीवितसंशयम् ।
कदन्न परुषा द्रव्यविनाशं विषमार्पयेत् ॥ ५६ ॥
रेखाभिर्बहुभि क्लेश स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रेखाचतुष्टयाद्यस्य वक्ररेखा दरिद्रिता ॥ ५७ ॥

પાખડીઆવાળી રેખાઓ ક્લેશ આપે છે તૂટેલી રેખાઓ આયુષ્ય માટે સંશય ઉભો કરે છે વિષમ (સ્થાન ભ્રષ્ટ) રેખાઓ ખરાબ અન્ન, ધન નાશ તથા ઝેર આપે છે. ૫૬

રેખાઓની મર્યાદા કહે છે—ચાર કે પાંચથી બહુ રેખાઓ હોય તો ક્લેશ થાય, અને થોડી હોય તો ધનહીન થાય. અતિશય રેખાઓ હોય તો દારિદ્ર્ય આપે છે ૫૭

वरपउमयत्त सरिआ अछिन्ना मसलाय संपुन्ना ।
ससणिद्धरत्तरेहा धणकणयपणिछया इत्थे ॥ ५८ ॥
पल्लवियाय छिन्ना विसम विवन्नाय निंदिआरेहा ।
हालिद् स्फुटयि विवन्तनीला रुखाय अइतणुया ॥ ५९ ॥
पल्लविये सुकिलेशो छिन्नासु पाव महादु:ख ।
विरला विवघण धम्म नाछि विसमासु ॥ ६० ॥
हलिद्दा सुपचोरधणं फुदिअ विवन्ना सुवंधनं मुदय ।
नीलासु परुसासु ससोगोय समाहिं वहुभोगो ॥ ६१ ॥
मुख्यारेखाश्चमास्तिस्त्रः सहिताऊर्ध्वरेखया ।
रेखाचतुष्टयमिदं प्रकीर्णकमतः परम् ॥ ६२ ॥
विज्जकुल धण रुवरेहतियं आउहरेहा ।
पघवि रहाओ फरे जणस्स जयंति पुन्नकय ॥ ६३ ॥

'કરરેહા' પ્રકરણની સમ્મતિ—જે લોકો ધનધાન્યથી પૂર્ણ હોય છે તેમના હાથની હથેલી માંસલ હોય છે અને રેખાઓ પદ્મપત્રની શિરાઓની માફક શોભાયુક્ત અને પ્રભાવયુક્ત હોય છે ૫૮

છિન્નભિન્ન પાંખડાંવાળી, અસ્તવ્યસ્ત તથા રંગહીન રેખાઓ નિંદાપાત્ર છે ૫૯

છિન્નવાળી રેખાઓથી હાથમાં ધન રહેતું નથી, થોડી હોય તો પાપથી આવે અથવા અનિચ્છનીય રીતે ધનનો વ્યય થઈ જાય છે જો અસ્તવ્યસ્ત હોય તો અથવા વાંકી ચૂકી હોય તો ધન મળતું જ નથી. ૬૦

હળદર જેવી પીળી હોય તો ચોરીથી ધન મળે છે કાળી અને રંગહીન અથવા શ્યામ હોય તો મનુષ્ય કારાગારમાં પડે છે વળી શ્યામ, મોટી રેખાઓ હોય તો શોક આવે છે જો શ્યામ પરંતુ સીધી રેખાઓ હોય તો મનુષ્ય અતિશય ભોગી બની જાય છે. ૬૧

રેખાઓનો સામાન્ય નિયમ—ઊર્ધ્વ રેખાની સાથે આ ત્રણ રેખાઓ જ મુખ્ય રીતે છે અને આ ચાર રેખાઓમાં જ બધું વ્યાપ્ત (ફેલાયેલું) છે ૬૨

કરરેહા' પ્રકરણની સમ્મતિ—વિદ્યા, કુલ, ધન એ ત્રણ રેખાઓ તથા આયુરેખા અને ધનરેખા એમ પાંચ રેખાઓ, મનુષ્યનું પૂર્વજન્મનું શુભાશુભ કર્મ સૂચવે છે ૬૩

अरेख बहुरेख वा येषा पाणितल नृणाम् ।
ते स्युरल्पायुषोनिस्वा दुःखितानात्र संशय ॥ ६४ ॥

જેના હાથ રેખાઓ વગરનો અથવા બહુ રેખાઓ વાળો હોય છ, તે જરૂર અલ્પાયુ અને દુઃખી હોય છ ૬૪

यावदङ्गुल्य प्रासा मूलाज्जीवितरेखिका ।
तावन्त शरदज्ञेया पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ ६५ ॥

આયુરેખાનુ વર્ણન—પોતાના મૂળથી નીકળી જેટલી આંગળીઓ વગવી આયુરેખા આગળ ગઈ હોય તેટલા પ્રમાણનુ આયુષ્ય જાણવુ દરેક આગળીનુ પચીસ વર્ષ આયુ પ્રમાણ સમજવાનુ છે ૬૫

कालहानिनयापेक्षे ज्ञेया विंशतयोऽपि च ।
आयुरेखास्वरूपाम अल्पमृत्युर्विचार्यते ॥ ६६ ॥

હેમાગમના ન્યાય પ્રમાણે પ્રત્યેક આગળીનુ આયુષ્ય હાલમા ૨૦ વર્ષ ગણવાનું છ અથવા આયુરેખાનુ સ્વરૂપ વિચારી તેના હાથમા કાળ પ્રમાણે આગળીના આયુષ્યનુ પ્રમાણ મૂકી શકાય છ ૬૬

हस्तचिन्हं प्रवक्ष्यामि गुरूक्तं श्रद्धयान्वितम् ।
लक्षणैर्ज्ञायते सर्वं जीवित च शुभाशुभम् ॥ ६७ ॥

હસ્તચિહ્ન સૂત્રનો આરંભ—ગુરુએ કહેલ હસ્તચિન્હ (શાસ્ત્ર) શ્રદ્ધા સહિત કહુ છુ લક્ષણોથી જીવિત શુભાશુભ તથા આયુષ્ય જાણી શકાય છ ૬૭

आयुरेखा च तर्जन्यां तस्याङ्गुष्ठतमायुष ।
विद्धा रेखा भवेद्यस्य वक्ष्यते तस्य लक्षणम् ॥ ६८ ॥
वामे वामेऽत्र वेधेन जले मृत्यु समादिशेत ।
रेखा मध्य वेधेन शस्त्रेण मृत्युमादिशेत् ॥ ६९ ॥
दक्षिणे दक्षिणे वेधे राद्दिसर्पभयान्मृति ।
वामदक्षिणपार्श्वस्थाद्व्याघ्रान्मृत्युर्महाक्रज ॥ ७० ॥

આયુરેખા એ તર્જનીને આશ્રી હોય તો ૧૦૮ વર્ષનુ આયુષ્ય જાણવુ આયુરેખા વધાયેલી છે કે કેમ તે અંગે હવુ એ ના, કહુ તેનુ વર્ણન છ ૬૮

વેધના ત્રણ પ્રકાર અને ફળ —એ વ મ વામ પક્ષ હોય તો જળમાં મૃત્યુ ... મધ્ય રેખાના વધ હોય તો શસ્ત્રથી મૃત્યુ થાય ૬૯

દક્ષિણ દક્ષિણ વધ હોય તો અગ્નિ અને સર્પના ભયથી (તે કાળ) મૃત્યુ થાય છે, જે વામ, દક્ષિણ અને પાર્શ્વ સર્વે પ્રકારનો વેધ હોય તો મોટી બીમારીથી મૃત્યુ થાય છે ૭૦

धनरेखा यस्य दीर्घा तस्य धनं महाद्भुतम् ।
भिन्ना रेखा भवेद्भिन्नं द्रव्यव्ययसमाकुलम् ॥ ७१ ॥
न तिष्ठति चिरं काले त्रिशूलस्थानरेखया ।
मध्ये त्रिशूलं दुर्द्रव्यं छलछद्मादिसमन्वम् ॥ ७२ ॥

ધનવિચાર—જેની ધનરેખા લાંબી હોય તેને મહા અદ્ભુત પ્રકારનું ધન હોય છે જો આ રેખા વેધાએલી હોય તો દ્રવ્યનો વ્યય ઘણો કરે છે ૭૧

જો ત્રિશૂલના સ્થાનવાળી રેખા હોય તો લાંબા વખત સુધી ધન રહેતું નથી અને જો રેખાના મધ્યમાં ત્રિશૂલ હોય તો તે ધન છેતરપીંડીથી નાશ પામે છે ૭૨

मध्याङ्गुलिमूलगता धर्मरेखा निवेदिता ।
वज्ररेखा भवेद्यस्य स श्रद्धा धार्मिकोहि स॰ ॥ ७३ ॥
वज्रं अनामिका मूले तत्प्रतिष्ठाविधायकम् ।
तस्मिन्भिन्ने भवेच्छेदो मध्यरेखात्र मध्यमा ॥ ७४ ॥

ધર્મરેખા—મધ્યમા આંગળીના મૂળમાંથી જે રેખા નીકળી હોય તેને ધર્મ રેખા કહે છે આને વ્રત રેખા પણ કહે છે જેના હાથમાં આ રેખા હોય તે શ્રદ્ધાળુ અને ધાર્મિક થાય છે ૭૩

જો આ વજ્રરેખા અનામિકાના મૂળમાં પડી હોય તો તે માનસન્માન પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે જો આ રેખા છેદાએલી હોય તો તે માનતોમાં વિઘ્ન આવે છે જો મધ્યમ પ્રકારની વજ્રરેખા હોય તો મધ્યમ પ્રકારનું માનસ માન મળે છે ૭૪

अङ्गुष्ठादेः शत्रुहांते दैवतस्यालयं भवेत् ।
लक्षण तस्य वक्ष्यामि मृत्युर्येनेह बोध्यते
तस्य मध्योन्नता रेखा विदग्धैर्ज्ञायते सदा ।
हस्ताङ्गुल्को द्वाभ्यां च त्रिभि सह मृतिर्जने
रेखाभिस्तिसृभिर्नृणां जले मृत्युश्च नान्यथा ।
चतुष्या रेखया शत्रुरोगमध्ये मृतिर्भवेत्

મૃત્યુરેખા—અંગુઠાથી લઈ તર્જની સુધીમાં દેખાતું સ્થાન છે અર્થાત્ સ્વર્ગ છે તેનું લક્ષણ સ્ત્રીએ ડાબે જેથી મૃત્યુનો બોધ થાય ૭૫

આ રેખાલક્ષ્મા (ત્રિવેણી સંગમની) ઉપર અને તર્જનીના મૂળની નીચેના ભાગમાં જો એક ઉન્નત રેખા હોય તો મનુષ્યનું એકલાનું (એક સમયમાં એકી સાથે) મૃત્યુ થાય છે જો બે રેખાઓ હોય તો બે જણનું મૃત્યુ થાય છે અર્થાત્ બહુ રેખાઓ હોય તો બહુ જણનું સાથે મૃત્યુ થાય છે ૭૬

જો તે સ્થાને ત્રણ રેખાઓ હોય તો જલમાં મૃત્યુ થાય છે જો ચાર રેખાઓ હોય તો રણમેદાનમાં મૃત્યુ થાય છે ૭૭

अङ्गुष्ठोर्ध्वं यवः पूर्णः सदा पुंसां यशस्करः ।
मध्यवेधे भवेदय पञ्चाशद्वर्षतः परम् ॥ ७८ ॥
करादौ दृश्यते रेखा लक्ष्मीसौभाग्यदायिनी ।
तस्याग्रे शृङ्खला यस्य रूपवान् धनसंयुतः ॥ ७९ ॥
यवैरङ्गुष्ठमध्यस्थैर्विद्याख्यातिविभूतयः ।
शुक्लपक्षे तदाजन्म वामाङ्गुष्ठे तु रात्रिकम् ॥ ८० ॥

યશ અને ભાગ્યરેખા—જો અંગુઠાના ઊર્ધ્વભાગમાં પૂર્ણ યવ હોય તો મનુષ્યને સદાકાળ યશ આપે છે જો તે યવ મધ્યમાં વીંધાએલો હોય તો બહુ ફળ મળે છે અને તે ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી મળે છે ૭૮

હથેળીના મૂળમાં એટલે કે મણિબંધમાં જે રેખા દેખાય છે તે લક્ષ્મી અને સૌભાગ્યને આપનારી રેખા છે આ રેખાની આગળ અર્થાત્ મણિબંધની ઉપર સાંકળી જેવી રેખા હોય છે તો રૂપ અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ૭૯

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો વિદ્યાખ્યાતિ અને વિભૂતિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ શુક્લ પક્ષમાં જન્મ હોય છે જો ડાબા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો રાત્રીનો જન્મ હોય છે ૮

यवेऽत्र दक्षिणाङ्गुष्ठे दिवाजातं विनिर्दिशेत् ।
उभयाङ्गुष्ठगे तस्मिन् कृष्णपक्षे दिवाभवम् ॥ ८१ ॥

ક્યારે જન્મ થયો છે તે જાણવાની રીત—જો જમણા અંગુઠામાં યવ હોય તો દિવસે જન્મ થયો છે એમ જાણવું અને જો બન્ને અંગુઠાઓમાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં દિવસે જન્મ થયો છે એમ જાણવું ૮૧

प्रान्ते जीवितरेखायास्तिर्यग्रेखा यदा भवेत् ।
तदाश्वात्पतितो ज्ञेयः सा श्यामा चेत् स्वरात्मयम् ॥ ८२ ॥
आयूरेखामध्यभागे उभे रेखे व्यवस्थिते ।
एका दीर्घा लघुश्चैका तदोर्ध्वान्निपतेद्गृहात् ॥ ८३ ॥
आयूरेखातले वक्रा या रेखाऽङ्कुशवज्रवत् ।
तदा हस्तिभयं विद्याद्रेखाछिद्रे जलाद्भयम् ॥ ८४ ॥
आयूरेखातले रक्ता तदा रक्तविकारतः ।
गंडव्रणादिघातो वा तत्तद्रूपागतो भवेत् ॥ ८५ ॥

જો મૃત્યુરેખા (અંગુઠા અને તર્જનીની વચ્ચે) ના છેડા ઉપર આડી બીજી રેખા હોય તો ઊંચા ઉપરથી પડવાથી મૃત્યુ થાય એમ જાણવું અને જો મૃત્યુરેખાને કાપનારી તે રેખા શ્યામવર્ણની હોય તો ઝેરથી મૃત્યુ થાય. ૮૨

જો આયુરેખાની વચ્ચે એક નાની અને બીજી મોટી એમ બે ઊભી રેખાઓ હોય તો ઊંચેથી પડવાથી મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. ૮૩

આયુરેખાની નીચે વાંકી રેખા હોય કે જે અંકુશ કે વજ્ર જેવી દેખાતી હોય તો હાથી દ્વારા મૃત્યુ થાય, અને જો આયુરેખા તૂટેલી હોય (અર્થાત વચ્ચે છિન્ન પણ હોય તો) જળથી મૃત્યુ થાય. ૮૪

આયુરેખાની નીચે જો લાલબિંદુઓ હોય તો રક્તવિકાર, ગડ, ઘા, ગડગુમડ, વાતવિકાર વગેરે થાય. ૮૫

आयूरेखान्तरे शुक्ला बिन्दवः सन्निपातदा ।
अग्निर्भीर्बिन्दुभीरक्तैः श्यामैर्विषभयं भवेत् ॥ ८६ ॥

આયુરેખાની નીચે ધોળાં બિંદુઓ હોય તો સન્નિપાત થાય, અને જો લાલ કે કાળાં બિંદુઓ હોય તો [illegible] ભય થાય. ૮૬

पितृरेखाङ्गुष्ठरेखान्तरे या ऊर्ध्वरेखिका ।
तत्संख्यादारभोगः स्याच्छेदे क्लेशश्चतद्भवः ॥ ८७ ॥

ભોગરેખા—પિતૃરેખા અને અંગુઠાના મધ્યમાં જે ઊભી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓ ભોગવે છે આ રેખાઓ પૈકી જેટલી કપાયેલી હોય તેટલી સ્ત્રીઓ

अङ्गुष्ठमूलादारभ्य मणेरवधिक गता ।
यावत्यो रेखिकास्तावदपत्यानि विचारयेत् ॥ ८८ ॥
पुत्रास्तु दीर्घरेखाभिर्लघुभिर्दारिकामता ।
जीवन मरणं तेपाममेदादुमेदत स्मृतम् ॥ ८९ ॥
बधुसस्या वदन्त्येके निर्णय तद्गुरोर्गिरा ।
आयूरेखापल्लवा स्युर्हीनायाङ्गुलिसम्मुखा ॥ ९० ॥

સંતાનરેખા—અંગુઠાના મૂળથી આરંભ કરીને મણિબંધ પર્યંત કર (અંગુઠાનુ મૂળ) ઉપર જેટલી રેખાઓ હોય તેટલાં સંતાન સમજવાં. ૮૮

તે રેખાઓ પૈકી જેટલી લાંબી હોય તેટલા પુત્ર અને જેટલી ટુંકી હોય તેટલી પુત્રીઓ જાણવી. અને તે રેખાઓ પૈકી જેટલી કપાયા વગરની હોય તેટલાં જીવિત અને જેટલી તૂટેલી હોય તેટલાં મરણ પામનારાં સમજવા. ૮૯

મતભેદ—કેટલાક આ રેખાઓને જ બંધુરેખાઓ (ભાઈ ભાંડુની રેખાઓ) કહે છે. આ બાબતનો ગુરુની પાસે નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ.

આયુરેખામાંથી જે આંગળીઓ તરફ પલ્લવ નીકળેલાં હોય તો તે તે પ્રસંગે હાની થાય તેમ જાણવું. ૯૦

अङ्गुष्ठसम्मुखा सर्वे द्रव्यसम्पत्तिकारिण ।
मातृरेखापल्लवैस्तैर्लभ्यं मातुलवर्गत ॥ ९१ ॥
आयूरेखासम्मुखैस्तैर्न लभ्य मातृपक्षत ।
कनिष्ठानामिकायोगे स्नेहः स्यात्स्वजनैर्दृढः ॥ ९२ ॥
सान्तरत्वेऽनयो प्रीतेश्छेद स्यादन्तरान्तरा ।
छिद्राङ्गुलिभिर्दारिद्र्यं सान्द्राभिर्धनवान्नर ॥ ९३ ॥

અને અંગુઠા તરફ જેટલા પર્વ નીકળેલાં હોય તે બધાં દરેક સંપત્તિનું સૂચન કરનારાં છે. જો માતૃરેખામાંથી આવી રીતે પલ્લવ નીકળતો હોય તો તે ક્રમે મામાઓ તરફથી સંપત્તિનો લાભ થાય છે. ૯૧

માતૃરેખામાંથી નીકળેલા તે પાંખાઓ જો આયુરેખા તરફ જતા હોય તો માતૃપક્ષથી લાભ ન થાય.

કનિષ્ઠિકા અને અનામિકાનો જો યોગ હોય તો પોતાનાં સ્વજનો સાથે દૃઢ સ્નેહ હોય છે. ૯૨

જો તે આંગળીઓ વચ્ચે અંતર હોય તો સ્નેહની પૂર્તિ ન થાય અને જો છિદ્ર (કાણાં) રહેતાં હોય તો દરિદ્ર થાય. જો આંગળીઓ એક બીજા સાથે ખુબ મળી જતી હોય તો મનુષ્ય ધનવાન થાય છે ૯૩

तर्जन्यधस्त्रिवेण्यन्तर्यदा रेखाद्वयं भवेत् ।
आद्यदैर्घ्ये पितुर्मृत्यु प्रथमं मातुरन्यथा ॥ ९४ ॥
पितृरेखामातृरेखामिलने गृहबन्धकः ।
कलत्रमित्रसम्बन्धो वामे तत्सङ्गमे करे ॥ ९५ ॥

તર્જનીની નીચે અને ત્રિવેણીની ઉપરના ભાગમાં બે રેખાઓ હોય અને તેમાંથી જો પહેલી (ત્રિવેણી બાજુની) લાંબી હોય તો પહેલા પિતાનું અને તર્જની બાજુની લાંબી હોય પહેલાં માતાનું મૃત્યુ થાય. ૯૪

જો પિતૃરેખા અને માતૃરેખાનો ત્રિવેણીમાં સંગમ થયો હોય તો મનુષ્યને ગૃહભાર ઉઠાવવો પડે છે અને જો ડાબા હાથમાં આ સંગમ સ્પષ્ટ હોય તો સાસરા પક્ષ તરફ અને મિત્રવર્ગ તરફ વધારે સ્નેહ હોય છે ૯૫

कनिष्ठा यदि दीर्घास्यादूर्ध्वरेखासमाश्रिता ।
व्यवसायस्ततो लाभो यशस्तस्य महोज्वलम् ॥ ९६ ॥

ઊર્ધ્વરેખાવાળી કનિષ્ઠિકા (ટચલી આંગળી) જો અનામિકા કરતાં લાંબી હોય તો વેપારની અંદર લાભ તેમજ સારો યશ મળે. ૯૬

आयूरेखान्तरे छेदे जलाग्नि ज्वलनाद्भयम् ।
स्त्रीप्रसङ्गादपयशस्तथाल्पमृतिसम्भवः ॥ ९७ ॥
अन्ते यदायूरेखाया रेखांगुष्ठघनोन्मुखी ।
तदा पूर्वं सुखी पश्चाद्दुःखी वा निर्धनः पुमान् ॥ ९८ ॥
चतुष्किका स्यादङ्गुष्ठपितृरेखान्तरे यदि ।
तदा वृश्चिकदंश स्याद्दंष्ट्रायां दंष्ट्रिणोभयम् ॥ ९९ ॥
मित्रपीडा मातृरेखायूरेखामूलसङ्गमे ।
यौवने सुखभोक्ता स्यादङ्गुष्ठावयवे यवे ॥ १०० ॥

આયુરેખામાં છેદ હોય તેમજ આગળ જતાં તે સર્પાકાર જતી હોય તો પાણીથી અથવા અગ્નિથી ભય થાય છે. ડાબા હાથમાં આયુરેખામાં છેદ હોય તો સ્ત્રી પ્રસંગથી અથવા સ્ત્રી પક્ષ તરફથી અપવાદ આવે છે અને અલ્પમૃત્યુ થાય છે ૯૭

આયુષ્યરેખાના અંતર્માંથી રેખા નીકળી હોય અને તે અંગુઠા તથા ધનરેખાની વચ્ચે ચાર્વંપણે ગઈ હોય તો મનુષ્ય પહેલાં સુખી થઈ પછીથી તે દુઃખ ભોગવે છે ૯૮

અંગુઠો અને પિતૃરેખા એ બેના વચ્ચેના ભાગમાં જો ચોકડી હોય તો વીંછી કરડવાનો ભય થાય છે અને જો ત્રિકોણ હોય તો દાઢવાળાં પ્રાણી (કુતરાં, શિયાળ, વાઘ ઇત્યાદી દાઢવાળાં ધણેલા હોય તેવા)નો ભય થાય છે ૯૯

માતૃરેખા અને આયુરેખા એ મૂળમાં મળેલી હોય તો મિત્રપીડા થાય અને અંગુઠાના પર્વમાં જો જવ હોય તો યૌવનાવસ્થામાં સુખ ભોગવે છે ૧૦૦

હસ્તચિન્હ સૂત્ર સમાપ્ત

कनिष्ठाङ्गुलिदेशाच्च रेखा गच्छति तर्जनीम् ।
अविच्छिन्नानि वर्षाणि शतमायुर्विनिर्दिशेत् ॥ १०१ ॥
कनिष्ठाङ्गुलिदेशाच्च रेखा गच्छति मध्यमां ।
अविच्छिन्नानि वर्षाणि अशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥ १०२ ॥
कनिष्ठाङ्गुलिदेशाच्च रेखा गच्छत्यनामिकाम् ।
अविच्छिन्नानि वर्षाणि षष्टिरायुर्विनिर्दिशेत् ॥ १०३ ॥
कनिष्ठाङ्गुलि देशाच्च रेखा तत्रैव गच्छति ।
त्रिंशद्वा विंशवर्षाणि तस्यायु परिकीर्त्तितम् ॥ १०४ ॥

આયુષ્યરેખાનુ સ્વરૂપ – કનિષ્ઠિકાના મૂળમાંથી (મૂળ નીચેથી) રેખા નીકળી તર્જની સુધી અવિચ્છિન્નપણે રેખા જતી હોય તો સો વર્ષનું આયુષ્ય જાણવું ૧૦૧

કનિષ્ઠિકા નીચેની નીકળેલી તે રેખા જો મધ્યમા પર્યંત જતી હોય તો એંશી વર્ષનુ આયુષ્ય જાણવું ૧ ૨

કનિષ્ઠિકાના નીચેથી નીકળેલી તે રેખા જો અનામિકા સુધી ગયેલી હોય તો ૬૦ વર્ષનુ આયુષ્ય જાણવું ૧ ૩

અને જો તે રેખા કનિષ્ઠિકાના પ્રદેશ સુધી જ હોય તો વીશ અથવા ત્રીશ વર્ષનુ આયુષ્ય જાણવું ૧૦૪

कालंगुलिह रेहापयेमिणिल्घिउण जस्सगया ।
अक्खंडा अप्फुडिआ वरिमाण सपुसोजीवे ॥ १०५ ॥
वीस तिसं चाल पन्नास मंसडि सत्ति असीइ ।
नउ इक्कणिडिया पयेमिणि जावजाणिया ॥ १०६ ॥

करजाम्वा चतुष्कांशो भागानष्टौ प्रकल्पयेत् ।
यथार्स तर्जुरेखायामायोर्ङ्घनतः शतम् ॥ १०७ ॥

કરરેખા' પ્રકરણની સંમતિ—જે રેખા એટલે મણિબંધના મૂળમાંથી નીકળેલી રેખા પ્રદેશિનીના એટલે તર્જનીના મૂળ સુધી ગએલી હોય તો ૧૦ વર્ષનું આયુર્ય જાણવું ૧ ૫

મણિબંધથી આરંભીને તર્જનીના મૂળ સુધીની રેખાના ૮ ભાગ પાડવા, અને તેમાંથી પહેલાનાં વીસ તેમજ બાકીનાનાં દરેકનાં દશ દશ વર્ષ જાણવાં ૧ ૬

સંમતિ—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જો આયુરેખા તર્જનીનું ઉલ્લંઘન કરી જાય તો ૧ વર્ષનું આયુર્ય જો નિશ્ચિત છે તેથી પ્રત્યેક આંગળીના મૂળ પ્રદેશના નિયમ કુલ ૮ ભાગ કરવા. ૧૦૭

अस्ताचलादुद्गम्यरेखा रक्तअखंडा धनप्रदा ।
तस्यां चेत्पल्लवा जीवरेखासुम्वा अपत्यदा ॥ १०८ ॥
अङ्गुष्ठसम्मुखा ये ते तावद्वारं धनार्जनम् ।
तस्या छेदे राजदंडस्चौराद्धानिस्तु वेधत ॥ १०९ ॥

ધનરેખા—અસ્તાચલમાંથી (કરભમાંથી) રેખા નીકળી હોય અને ધનરેખા કહે છે તે જો લાલ અને અખંડ હોય તો ધન આપનારી નીવડે છે અને તેમાંથી આયુરેખા તરફ જો શાખાઓ નીકળેલી હોય તો સંતાન લાભ થાય છે ૧ ૮

તે રેખામાંથી અંગુઠા તરફ જેટલી શાખાઓ નીકળી હોય તેટલી વખત વપાર (જુદા જુદા ધંધા) કરી ધન મેળવે છે જો આ રેખા છેદાએલી હોય તો રાજદંડ થાય છે અને બીજી રેખા દ્વારા વિંધાએલી હોય તો ચોરદ્વારા ધન હાની થાય છે ૧ ૯

मणिसंघाउ पयंदा सयचामाभिमंगुली इत्यारेहा ।
साकुणइ घणसमिद्धं ससायंव आपरिघम् ॥ ११० ॥

'કરરેખા' પ્રકરણની સંમતિ—બીજા ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે મણિબંધમાંથી નીકળીને મધ્યમા આંગળી તરફ જો રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્યને તે રેખા સાધનસંપન્ન દેશખ્યાત અથવા આચાર્ય બનાવે છે ૧૧

गोत्ररेखाय यस्य स्यादखंडा वेधवर्जिता ।
गोत्रे स मुख्यतां याति सर्वेषामाश्रय पुमान् ॥ १११ ॥
यावन्तः पल्लवाश्चामी मायासंमुखगामिनः ।
तावन्तः पितृद्रव्यस्य भवेयुर्भागदारिण ॥ ११२ ॥

यावन्त पल्लवा राज्ञोऽभिमुखास्ते प्रियवदा ।
भ्रातर स्वजना कार्ये पुंस साहाय्यकारिण ॥ ११२ ॥

ગોત્રરેખા વિચાર—જેની ગોત્રરેખા અખંડ અને અણુનીથી હોય તે ગોત્રની અંદર મુખ્ય પુરુષ બને છે અને બધાનો આશ્રયદાતા પણ બને છે ૧૧૧

ગોત્રરેખામાંથી જેટલી શાખાઓ આગળીઓ ભણી ગઈ હોય તેટલા બાપના ધનના ભાગીદારો હોય છે ૧૧૨

જેટલી શાખાઓ અંગુઠ ભણી ગઈ હોય તેટલા પોતાના કાર્યમાં સહાયકો મળે છે ૧૧૩

मणिवंधाउ पयदा पएसिणी जावइगयरेहा ।
बहुबंधु समाइन्न कुलवंसं निद्दिसे तस्स ॥ ११४ ॥
दिहाइ लाणदीहं कुलवसमिदहियं यदहिपाये ।
छिन्नाये जाण छिन्न जाणसुभिन्न च भिन्नाये ॥ ११५ ॥
मणिवंघादूर्ध्वरेखा यात्यङ्गुष्ठादि मम्मुखी ।
असौ पञ्चविधा राजाश्रयणी राज्यसौख्यदा ॥ ११६ ॥
नृपोनृपतिमन्त्री वा भासा चेत्तर्जनीममौ ।
ज्येष्ठ्र प्राप्तौ तथाचार्य स्यातिमान् सैन्यनायकः ॥ ११७ ॥
सार्थवाहो धनी नेतोर्ध्वरेखा चेच्छित्राश्रिता ।
कनिष्ठामूर्ध्वरेखात प्रतिष्ठावान् महायश ॥ ११८ ॥

કરરેહા પ્રકરણકારનો મત—જે મણિબંધમાંથી નીકળી પ્રદેશિની પર્યંત રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્ય મોટા કુટુંબવાળો અને ખાનદાન કુટુંબનો હોય ૧૧૪

જો આ રેખા લાંબી હોય તો વંશવૃદ્ધિ લાંબી જાણવી જો છિન્નભિન્ન હોય તો કુળવંશ છિન્નભિન્ન જાણવો અને ટુંકી હોય તો કુળવંશ ટુંકો છે એમ જાણવું ૧૧૫

ગોત્રરેખા વિમર્શન સમાપ્ત

ઉર્ધ્વરેખા ભેદ મણિબંધમાંથી નીકળી ઉર્ધ્વ પ્રદેશમાં જનારી રેખા પાંચ પ્રકારે થાય છે જો તે રેખા અંગુઠા ભણી ગઈ હોય તો રાજ્યાશ્રય મળે છે ૧૧૬

જો તર્જની ભણી ગઈ હોય તો ખુદ રાજા થાય અથવા રાજ્યમંત્ર થાય.

જો મધ્યમા ભણી ગઈ હોય તો ખ્યાતિમાન્ સૈન્યનાયક અથવા આચાર્ય થાય છે ૧૧૭

જો તે ઊર્ધ્વરેખા અનામિકા સુધી ગઈ હોય તો સાર્થવાહ બને છે અથવા નેતા થાય છે

અને જો કનિષ્ઠિકા સુધી ગઈ હોય તો ખુબ યશસ્વી અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ૧૧૮

अखंडा अस्फुडिया पल्लवरहियातहाअविच्छिन्ना ।
एगावि तुह रेहा सहस्सजण पोसणी भणिआ ॥ ११९ ॥
विप्पाणां वेभकरी रज्जकरी क्त्तिआण सा रेहा ।
वेसा अत्थकरी सुख्खकरी सुद्दवम्माणम् ॥ १२० ॥
जा मणिबंधय पयामंताणामि अंगुल्लिरेहा ।
सा कुणाइजस्स समिद्धं सिद्धिं बहुवित्त सयुतम् ॥ १२१ ॥
मणिबंधाउ पयट्ठा कणिठा जाव जागया रेहा ।
सा कुणइ जममसिद्धं सिठि बहुविध संयुतं ॥ १२२ ॥
मणिबंधाउ रेहा अगुट्ठ पएसिणीणमज्जगया ।
सा कुणइ सत्य जुत विन्नाण विचक्खणं पुरिसं ॥ १२३ ॥
त्यक्तेर्ध्वं मणिबंधं या रेखा चोत्तरगामिनी ।
यशोददाति सा पुंसा श्रीदायिका न संशय ॥ १२४ ॥
ऊर्ध्वरेखास्वतसृषु अंगुलिषु भवन्ति चेत् ।
नाना भोगसुखं तेना समुद्रवचन यथा ॥ १२५ ॥

ઊર્ધ્વરેખા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—અખંડ, તુટ્યા ફુટ્યા વગરની પલ્લવ રહિત અવિચ્છિન્ન એક પણ ઊર્ધ્વરેખા હોય તો મનુષ્ય હજાર માણસનું ભરણ પોષણ કરનાર નીવડે છે ૧૧૯

જો આ ઊર્ધ્વરેખા અંગુઠાના મૂળમાં હોય તો તે ધન આપનાર બને છે ક્ષત્રિયોને રાજ્ય આપનારી, વૈશ્યોને ધન આપનારી અને શૂદ્રોને સુખ આપનારી બને છે ૧૨૦

જો મણિબંધમાંથી નીકળીને અનામિકા આંગળી સુધી ગએલી ઊર્ધ્વરેખા હોય તો મનુષ્ય સાર્થવાહ તથા નૃપમાન્ય બને છે ૧૨૧

મણિબંધમાંથી નીકળીને કનિષ્ઠિકા પર્યંત રેખા ગઈ હોય તો બહુ જ ધન સમૃદ્ધિ આપે છે ૧૨૨

મણિબંધમાંથી રેખા નીકળી અંગુષ્ઠ અને તર્જનીના મધ્યભાગમાં રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્ય વિચારક અને શાસ્ત્રજ્ઞ થાય છે ૧૨૩

મણિબંધમાંથી નીકળીને ઉત્તર તરફ જનારી રેખા યશ આપે છે અને મનુષ્યોને ધન પણ અવશ્ય આપે છે ૧૨૪

જે ચારે ચાર આંગળીઓમાં ઉર્ધ્વરેખાઓ હોય તો અનેક પ્રકારનું સુખ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમુદ્રનું વચન છે ૧૨૫

स्त्रीरेखा वामहस्ते स्यादायूरेखा स्वभावत ।
दक्षिणे पल्लवैस्तस्या सौख्यं दुःखं तु वामगै ॥ १२६ ॥

સ્ત્રીરેખા—પુરુષોના ડાબા હાથની આયુરેખા તે સ્વભાવથી જ સ્ત્રીરેખા છે તેમાંથી જો (ડાબા હાથની આયુરેખામાંથી) જમણી બાજુના પાંખીયાં નીકળેલાં હોય તો સ્ત્રીનું સુખ મળે છે અને જો ડાબી બાજુના પાંખીયા નીકળેલા હોય તો સ્ત્રી તરફથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૬

आयुर्लेखाकनिष्ठान्तर्लेखा स्युर्गृहिणीप्रदाः ।
समाभि शुभशीला स्युर्विषमाभि कुशीलका ॥ १२७ ॥

આયુરેખા અને કનિષ્ઠિકાના મૂળની વચ્ચે જે રેખાઓ હોય તે સ્ત્રી રેખાઓ કહેવાય છે આ રેખાઓ જો સીધી અને સુંદર હોય તો ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીઓનું સુખ હોય છે અન્યથા ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ હોવાથી દુઃખ થાય છે ૧૨૭

कनिष्ठ कालंगुलीइ छिारेहाउ जस्स जत्तियाहुंति ।
तत्तियमित्ता पुरिमा पुरिमस्सय तत्तिया महिला ॥ १२८ ॥
दिहाहिय कौमारी फुडियाहि मणन्मयं विपाणि ।
जासन्हाहिपो मोहगा फुडियाहिं निदृहय विपाणि ॥ १२९ ॥

કરરેખા મકરધ્વજનો મત—કનિષ્ઠિકામૂળ અને આયુરેખાની વચ્ચે જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓ થાય છે સ્ત્રીને તેટલા પુરુષો થાય છે ૧૨૮

જો આ રેખાઓ લાંબી હોય તો કુમારી સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય છે તૂટેલી ફૂટેલી રેખાઓ હોય તો વિધવા સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય છે (નાતરૂં થાય છે) આ રેખાઓ પૈકી જેટલી જેટલી સારી હોય તેટલીનું સુખ અને જેટલી રેખાઓ તૂટેલી હોય તેટલીનું દુઃખ થાય છે ૧૨૯

दीक्षा रेखा बल्वती पुरस्या चेन्महत्तरा ।
बाधयेद्दारेखां तु तदा मित्रोदयं वदेत् ॥ १३० ॥

દીક્ષારેખા—જો દીક્ષારેખા બળવાન હોય તો સ્ત્રીરેખાનો બાધ થાય છે સ્ત્રી ગમતી નથી. પરંતુ તે રેખાના ક્રમથી મિત્રલાભ થાય છે ૧૩

तागमूलान्मर्णि यावत् रेखा यत्संख्यया स्फुट्र ।
तावती महिला तस्य राजयोगे विनिर्दिशेत् ॥ १२१ ॥
स्युर्पावस्योऽन्तरे रेखा मणिजीवितसेस्यया ।
तावत्योमहिलास्तस्य स्त्रियस्तावन्मन प्रियाः ॥ १२२ ॥
स्त्रियो दक्षिणपाणिस्था पतिरेखा प्रकीर्त्तिता ।
आयूरेखात्र तद्भेदे योग स्याद्विधवाकरः ॥ १२३ ॥
तदावामकरे तारामूलादामणिबंधनम् ।
रेखा यावन्त उद्भूतास्त्रियस्तावत्यईरिता ॥ १२४ ॥

કનિષ્ઠિકાના મૂળથી લઈ મણિબંધ સુધી જેટલી આડી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓનું સુખ જો બીજા લક્ષણોથી રાજયોગ થતો હોય તો થાય છે ૧૨૧

મણિબંધ અને આયુરેખાના વચ્ચે, જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી પુરુષને સ્ત્રીઓ થાય છે અને સ્ત્રીને તેટલા જાર થાય છે ૧૨૨

સ્ત્રીના જમણા હાથમાંની આયુરેખા તે પતિરેખા જાણવી. જો આ રેખા વીંધાએલી હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૧૨૩

સ્ત્રીના હાથમાં કનિષ્ઠિકાના મૂળથી મણિબંધ સુધી જેટલી આડી રેખાઓ હોય તેટલા બીજા સ્વામી થાય છે ૧૨૪

पुंसं यदेव देहेस्याल्लक्षणं वाप्यलक्षणम् ।
इतरत्तत्राप्यते तेन बलवत्फलदो भवेत् ॥ १२५ ॥

લક્ષણો એક બીજાનાં બાધક થાય છે—શરીરની અંદર એક ચિન્હ બળવાન હોય અથવા નિર્બળ હોય, પણ જો તેનાથી વિરૂદ્ધનું બીજું લક્ષણ બળવાન હોય તો પહેલા લક્ષણનો બાધ કરે છે અને તો બીજા લક્ષણનું ફળ મળે છે ૧૨૫

तया च यागिप्रमृतेर्यस्य स्त्री सगमोनहि ।
दाररेखा भक्तशिष्यं दत्ते त्वन्या प्रभुत्वकृत् ॥ १२६ ॥

ઉદાહરણો—જે યોગી વગેરેને સ્ત્રીસંગ હોતો નથી તેઓને સ્ત્રીરેખા ભક્તશિષ્ય અથવા સેવક આપે છે ૧૨૬

लक्ष्मीराज्यं वाहनादि नृणां वामकरान्द्दि ।
ज्ञानमैश्वर्यवशादि वीक्ष्या दक्षिणपाणितः ॥ १२७ ॥

योगिन्या न सुखं पत्युस्तस्या दक्षिणपाणित ।
ज्ञानं यात्रा तप शौचं गुरुसौख्यं निरीक्ष्यते ॥ १३८ ॥

યોગીને લક્ષ્મી, રાજ્ય, વાહન વગેરેનો વિચાર ડાબા હાથની રેખાઓથી કરવો અને જમણા હાથની રેખાઓથી જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય તપ વગેરેનું જ્ઞાન કરવું ૧૩૭

યોગિનીને પતિનું સુખ કોઈ હોઈ શકે નહિ તેથી તેને પતિરેખા દ્વારા જ્ઞાન, યાત્રા, તપ શૌચ અને ગુરુ સુખનો વિચાર કરવો. ૧૩૮

मणे स्वभावरेखान्त रेखाभि करभे नृणाम् ।
अपत्यसस्या निर्देश्या सम्प्रदायमताश्रयात् ॥ १३९ ॥

સંતાન રેખા—મણિબંધથી લઈ આયુરેખા પર્યંતના કરભના ભાગમા જેટલી રેખાઓ હોય તેટલા સંતાન કહેવા ૧૩

यावन्त्य करभे रेखा ऊर्ध्वास्तावदपत्यदा ।
ता समाङ्के तदाद्या स्त्री विषमाङ्के नरं वदेत् ॥ १४० ॥

'હસ્તબિંબ કારની સંમતિ—જેટલી કરભમાં ઊર્ધ્વરેખાઓ હોય તેટલાં સંતાન થાય. જો આ રેખાઓ સમ હોય તો કન્યાઓ અને વિષમ હોય તો પુત્રો થાય છે ૧૪૦

योगिनां तनयस्थाने शिष्यप्राप्तिर्विचार्यते ।
पत्युस्थानेऽप्य योगिन्या धर्मयोगमथाश्रम ॥ १४१ ॥

યોગિઓને સંતાનની જગાએ શિષ્યપ્રાપ્તિનો વિચાર કરવો અને યોગિનીને પતિના સ્થાને ધર્મયોગ અને આશ્રમનો વિચાર કરવો. ૧૪૧

पुत्रदा करभे रेखा कनिष्ठाधः कलत्रकृत् ।
अङ्गुष्ठमूलरेखासु भातृर्भागिनि शंसति ॥ १४२ ॥

मणेरङ्गुष्ठमूलान्तं यारेखास्तलसम्मुखा ।
सूक्ष्मास्ताहि भगिन्य स्यु भ्रातर स्थूलरेखिका ॥ १४३ ॥

तासु या अस्फुट्यरेखास्तावन्तो निधनं गता ।
या स्फुट्यस्तेऽथ जीवन्ति इति सामुद्रिकं वच ॥ १४४ ॥

'ભોજ'ની સંમતિ—કનિષ્ઠાની નીચે કરભ ઉપર જે રેખાઓ છે તે પુત્ર આપનારી છે તેમજ સ્ત્રીઓ આપનારી છે અંગુષ્ઠના મૂળમાં જે રેખાઓ છે તે ભાઈબહેનની દ્યોતક છે ૧૪૨

ભાઈભાંડુની રેખા—મણિબંધથી અંગુઠા સુધી અંગુઠાના મૂળ ઉપર જે રેખાઓ છે તે ભાઈભાંડુની દ્યોતક છે તેઓ પૈકી જેટલી સૂક્ષ્મ છે તેટલી બહેનો અને જેટલી સ્થૂલ છે તેટલા ભાઈઓ સમજવા ૧૪૩

તેઓમાંથી જેટલી અસ્પષ્ટ રેખાઓ છે તેટલાનું મરણ થાય છે અને જેટલી સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય છે તેટલા જીવે છે ૧૪૪

आयुर्लेखावसानाभिर्लेखाभिर्मणिबन्धत ।
स्पष्टाभिर्भ्रातरोऽस्पष्टरेखाभिर्जामयस्तथा ॥ १४५ ॥
ह्रस्वाभिस्त्रुटिता ज्ञेया दीर्घाभिर्दीर्घजीविन ।
यवैरङ्गुष्ठमूलोत्थैस्तत्संख्या सूनवो नृणाम् ॥ १४६ ॥
अपत्यरेखा सर्वा स्युर्मत्स्याङ्गुष्ठतलान्तरे ।
हस्तचिन्हेऽप्येतदेव सम्मतं विदुषां मतम् ॥ १४७ ॥

વિવેકવિલાસ'કારનો મત—મણિબંધથી લઈ આયુરેખાના પર્યંત જેટલી રેખાઓ હોય તેમાંથી જેટલી સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય તેટલા ભાઈઓ અને સૂક્ષ્મ હોય તેટલી બહેનો હોય છે ૧૪૫

જે રેખાઓ અસ્પષ્ટ અને તૂટેલી હોય છે તેટલાં ભાઈ બહેનોના મરણ થાય છે

અંગુઠાના મૂળમાં જેટલા યવ હોય છે તેટલા પુત્રો હોય છે ૧૪૬

મણિબંધ અહિતા મત્સ્યથી આરંભી અંગુઠાના મૂળ પર્યંત જેટલી રેખાઓ હોય તેટલા સંતાન થાય છે આવો પણ કેટલા શાસ્ત્રકારોનો મત છે ૧૪૭

अंगुट्ठस्सयमूले जत्तियमित्ताऊ थूलरेहाऊ ।
तेहुंति माउआ खलु तणुयाहि हुंति भइणाऊ ॥ १४८ ॥
अगुठ्ठस्सय हिग रेहाउ जस्स जत्तियाहुंति ।
तत्तियमित्ता पुत्ता मिज्जाहिय दारिया हुंति ॥ १४९ ॥
जत्तियमित्ता छिन्ना मिमा ले दारिया मुणजाण ।
अक्खंडा अछिन्ना जीवंति यत्तत्तिया सुता ॥ १५० ॥
विद्या स्यातिर्विभूति स्यायवे ह्यङ्गुष्ठमध्यगे ।
शुक्लपक्षे जन्म रात्रौ वामाङ्गुष्ठगते पुनः ॥ १५१ ॥

कृष्णपक्षे दिवाजन्म दक्षिणाङ्गुष्ठगैर्यवै ।

विद्धाविद्धविवेकेन पक्षस्य व्यत्ययः क्वचित्   ॥ १५२ ॥

'કરરેહા' પ્રકરણકારનો મત—અંગુઠાના મૂળમાં જેટલી સ્થૂલ રેખાઓ હોય તેટલા ભાઈ થાય. અને જેટલી સૂક્ષ્મ રેખાઓ હોય તેટલી બ્હેનો થાય. ૧૪૮

અંગુઠાની નીચે જેટલી રેખાઓ હોય તેટલા સંતાન થાય. અને તેમાંથી જેટલી પાતળી અને સુંદર હોય તેટલી પુત્રીઓ થાય. ૧૪૯

જેટલી છિન્નભિન્ન હોય તેટલાં સંતાન મરી જાય. અને જેટલી અખંડ અને તૂટ્યા ફૂટ્યા વગરની હોય તેટલાં જીવે. ૧૫૦

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો વિદ્યા, ખ્યાતિ અને વિભૂતિ મળે છે. યવ ડાબા હાથના અંગુઠામાં હોય તો શુક્લપક્ષમાં રાત્રે જન્મ હોય છે. ૧૫૧

અને જો જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં દિવસે જન્મ હોય છે. આ યવની વિંધાએલી તેમજ અણુવિંધાએલી સ્થિતિ પ્રમાણે કેટલીક વખત પક્ષ નિર્ણયમાં ફેરફાર પણ પડે છે. ૧૫૨

शुक्लपक्षे दिवाजन्म दक्षिणाङ्गुष्ठगैर्यवै ।

कृष्णपक्षे नृणांजन्म वामाङ्गुष्ठगतैर्यवैः   ॥ १५३ ॥

મતભેદ—જો જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો શુક્લપક્ષમાં જન્મ હોય છે અને ડાબા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં જન્મ હોય છે. ૧૫૩

दाहिण हत्थंगुट्ठ मज्झेय जवेण दिवसजम्म ।

वामंगुट्ठजवेण नूण जाणिज्ज निसिजम्मं   ॥ १५४ ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थे यवे भोगी सदासुखी ।

बहूनामप्यैकस्य यवस्य फलतुल्यता   ॥ १५५ ॥

'કરરેહા' પ્રકરણકારનો મત—જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો દિવસનો જન્મ હોય છે. અને ડાબા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો રાત્રિનો જન્મ હોય છે. ૧૫૪

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો ભોગી અને સદા સુખ ભોગવનાર હોય છે. યવ એક હોય અથવા વિશેષ હોય તોપણ ફલ સરખું જ છે. ૧૫૫

छत्र तामरसं धनूरथवरो दम्भोलिकूर्माङ्कुशाः

वापीस्वस्तिकतोरणानि च शरः पञ्चाननः पादपः ।

छत्रं शंखगजौ समुद्रकलशौ प्रासादमत्स्यौ यवाः
यूपस्तूपकमंडलून्यवनिभृत्सचामरो दर्पणः ॥ १५६ ॥
वृषभ पताका कमलाभिषेकः सुदामकेकी घनपुण्यभाजाम्

બત્રીસ લક્ષણ-વિચાર—છત્ર, કમળ ધનુષ્ય, રથ, વજ્ર કમળો, અંકુશ, વાવ, સાથીઓ, તોરણ, ચામર, સિંહ, વૃક્ષ, ચક્ર શંખ, હાથી, સમુદ્ર કળશ મહેલ, મત્સ્ય, યવ યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) સ્તૂપ (પ્રભુનાં પગલાં) કમંડલુ પર્વત, દેવાલય, દર્પણ, વૃષભ, ધજા, કમળ, અભિષેક કમળ, પુષ્પમાળા, અને મોર એમ બત્રીસ લક્ષણો ધનવાનોને હોય છે ૧૫૬

मणेस्तलोन्मुखे मत्स्ये सहस्रधनवान्नर
मकरे दशसाहस्री शंखे लक्षपतिर्भवेत् ॥ १५७ ॥
आतपत्रं करे यस्य दंडेन सहितं पुन ।
ध्वजो वा चामरयुतं चक्रवर्ती स जायते ॥ १५८ ॥
ध्वजो हस्ततले यस्य मवृद्धत्वे सुखी भवेत् ।
करभो मांसल श्रेष्ठोऽङ्गुल्यिपर्व न मांसलम् ॥ १५९ ॥
करभान्निर्गता रेखा धनरेखा यदागता ।
अङ्कुशाकारभृद्यस्य स पुमान् गजवान्नृपः ॥ १६० ॥
हस्ती रेखाधरो राजा शूरः सिंहाकृतौ करे ।
वृषभे गोकुलपति कर्पके वहुरूपवान् ॥ १६१ ॥

ચિહ્નોનું 'હસ્તબિંબ'માં કહેલું ફળ—મણિબંધમાં આંગળીઓ તરફ મોંવાળો મત્સ્ય હોય તો હજારની સંખ્યાના ધનનો માલિક થાય છે મકર (મગર)નું ચિહ્ન તેવી રીતનું હોય તો દશહજારનો અને શંખ હોય તો લક્ષાધિપતિ થાય છે ૧૫૭

જેના હાથમાં દંડી સહિત કમળનું ચિહ્ન હોય છે તે, તેમજ ધજા અને ચામરના ચિહ્નવાળો ચક્રવર્તી થાય છે ૧૫૮

જેના હાથમાં ધજા હોય છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી થાય છે

કરભ જો માંસલ હોય તો શ્રેષ્ઠ છે અને આંગળીઓનાં પર્વ શુષ્ક હોય તો શ્રેષ્ઠ છે ૧૫૯

અંકુશ રેખાનું લક્ષણ—કરભમાંથી નીકળીને ધનરેખાને મળનારી જે રેખા હોય છે તે અંકુશના આકારની હોઈ તેને અંકુશ રેખા કહે છે અને આવી રેખા હોય તે હાથીના વાહનનું સુખ ભોગવે છે ૧૬૦

હાથીના ચિન્હવાળો રાજા થાય છે સિંહના ચિન્હવાળો શૂરવીર થાય છે વૃષભના ચિન્હવાળો ગાય ભેંસોના મોટા સમૂહનો માલિક બહુ રૂપવાન એકુત હોય છે ૧૬૧

सूर्ये प्रतापवान् शूर चन्द्रे प्रकृतिकोमल ।
सिंहासने पट्टधारी मोर मातुलत सुखी ॥ १६२ ॥
अङ्कुशेऽतिप्रतिष्ठावान् प्रासादश्चेत्सुखी धनी ।
मत्स्ये तु पश्चिमवय सुखी सांयात्रिकः पुमान् ॥ १६३ ॥
नन्द्यावर्त्ते नृपपदं सौभाग्य कच्छपाकृतौ ।
पूर्णकुम्भधर पाणौ नर पूर्णमनोरथ ॥ १६४ ॥

સૂર્યના ચિન્હવાળો પ્રતાપી અને શૂર હોય છે ચંદ્રના ચિન્હવાળો કોમળ પ્રકૃતિનો હોય છે સિંહાસનવાળો હોદ્દેદાર અને મોરના ચિન્હવાળો મામાના પક્ષથી સુખી હોય છે ૧૬૨

અંકુશના ચિન્હવાળો અતિશય પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર, મહેલના ચિન્હવાળો સુખી અને ધની હોય છે માછલાના ચિન્હવાળો પાછલી અવસ્થામાં સુખી અને વહાણવટું ખેડનાર થાય છે ૧૬૩

નંદ્યાવર્ત (સાથીઆ)ના ચિન્હવાળો રાજ્ય પદવી ભોગવે છે કાચબાના ચિન્હવાળો સૌભાગ્યવાળો થાય છે અને પૂર્ણકુંભના ચિન્હવાળો સફળ મનોરથવાળો થાય છે ૧૬૪

रथाकारे रथी लोके मोद्यम परिवारवान् ।
खड्गादि शस्त्राकारे स्यात् क्लेशकारी सुसाहस ॥ १६५ ॥

રથના ચિન્હવાળો રથના વાહનવાળો અને ઉદ્યમી તેમજ મોટા કુટુંબવાળો થાય છે તલવાર વગેરે હથિયારોના ચિન્હવાળો સાહસી તેમજ બીજાઓને ક્લેશ આપનાર થાય છે ૧૬૫

धनुषा वल्लभो लोके मन्त्री चामरवान् करे ।
पुष्पमालाङ्किता हस्ते यशस्वी धनवान्नर ॥ १६६ ॥

ધનુષ્યના ચિન્હવાળો લોકોનો પ્રેમ મેળવનાર થાય છે ચામરના ચિન્હવાળો મંત્રી થાય છે ફૂલની માળાવાળો યશસ્વી અને ધનવાન બને છે ૧૬૬

मुकुटे राजमान्य स्यात्कमले बहुभोगवान् ।
मुद्रे तिलं पुत्रपूर्णे मर्प क्रोधी महाधनी ॥ १६७ ॥

छत्रे छत्री प्रतिष्ठवान् स्वस्तिके वार्धके सुखी ।
स्वल्पपद्मे हि चतुर क्षमावान् मंडलाकृतौ ॥ १६८ ॥
षट्कोणे धर्मवान् धीर तेजस्वी मणिरेखया ।
सरोवरेऽति वानाङ्ग कुलमुख्यो युगाकृतौ ॥ १६९ ॥
कुन्ते क्लेशी सिद्धकार्यो विद्यावान् स्याच्छराकृतौ ।
विमाने दुर्गगेहादिनिर्माता कीर्तिमान्नर ॥ १७० ॥
एवं रेखाकलादुन्नेय स्वभावनिर्णयोऽङ्गिनाम् ।
तत्तद्रेखाकृतिर्ज्ञेया स्थानमन्यान्तरादिह ॥ १७१ ॥

મુકુટના ચિન્હવાળો રાજમાન્ય અને કમળના ચિન્હવાળો બહુ ભોગ ભોગવનાર થાય છે અને મુઠી વાળવાથી અંદરના ભાગમાં આવી જાય તેવા વલયવાળો પુત્રવાન અને શાપના ચિન્હવાળો મહાક્રોધી ધનવાન થાય છે ૧૬૭

છત્રના ચિન્હવાળો છત્રી અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે સાથીઆના ચિન્હવાળો વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખ ભોગવનાર થાય છે જો સ્વલ્પકમળ (એક જાતના કમળ)નું ચિન્હ હોય તો ચતુર થાય છે અને જેના હાથમાં મંડળનું ચિન્હ હોય તે ક્ષમાવાન થાય છે ૧૬૮

ષટ્કોણના ચિન્હવાળો ધાર્મિક થાય છે જેને મણિના જેવી રેખા સ્પષ્ટ હોય છે તે ધીર અને તેજસ્વી થાય છે સરોવરના ચિન્હવાળો ઘણા વિલાસવાળો થાય છે જેના હાથમાં યુગનું ચિન્હ હોય છે તે પોતાના કુળમાં મુખ્ય પુરુષ થાય છે ૧૬૯

કુંત (ભાલા)ના ચિન્હવાળો સર્વોમાં ક્લેશ ભોગવનાર થાય છે શર (બાણ)ના ચિન્હવાળો વિદ્વાન થાય છે જેના હાથમાં વિમાનનું ચિન્હ હોય તે દુર્ગ મકાન વગેરેનો બનાવનાર અને કીર્તિમાન થાય છે ૧૭૦

ચિન્હોનો ઉપસંહાર કરે છે—આ પ્રમાણે રેખાઓના આકારથી મનુષ્યોના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો. આ રેખાઓ (ચિન્હો)ની ઓળખાણ તથા સ્થાન ગ્રંથાન્તરથી જાણી લેવી. ૧૭૧

શ્રી હસ્તબિંબ સૂત્ર સંપૂર્ણ

मायासु दशभिर्धर्मैराजा योगीश्वरोऽथवा ।
दशभिः शक्तिभि सर्वावस्थासु बहुदुःखगा ॥ १७२ ॥
एक चक्रे भवेद्राज्य विद्या चक्रे द्वये भवत् ।
धनागमास्त्रिभिर्धर्मैर्बहुचक्रैर्दरिद्रता ॥ १७३ ॥

જો છએ આંગળીઓમાં ચક્ર હોય તો રાજા થાય અથવા મહાન ભોગી થાય. જો છએ આંગળીઓમાં છીપ હોય તો દરેક અવસ્થામાં દુખી રહે છે ૧૭૨

જો એક ચક્ર હોય તો રાજા થાય. બે ચક્ર હોય તો વિદ્વાન્ થાય. ત્રણ ચક્ર હોય તો ધનવાન થાય. અને બહુ ચક્ર હોય તો દરિદ્ર થાય. ૧૭૩

अंगुलि अगुष्टोपरि इवंति ममराउदाहिणावत्ता ।
सोधनमोगी पूज्जो धर्म्मई बुद्धिमंतोय ॥ १७४ ॥
वृक्ष वा तोरणं शक्तिर्मठदेवकुलानि वा ।
अशाखन्त विजानीयाद्धनवन्त महाधिपम् ॥ १७५ ॥

પ્રકરણ કારનો મત—જેની આંગળી અને અંગુઠા ઉપર દક્ષિણાવર્ત્ત ભમરી હોય, તે પુરુષ લક્ષ્મીવત, ભોગી પૂજનીક ધર્મી અને બુદ્ધિવાન હોય છે ૧૭૪

જેમના હાથમાં વૃક્ષ, તોરણ વજ્ર મઠ, કે દેવમંદિર હોય તેઓ પુત્રરહિત પરંતુ ધનવાન અને ઘણાજ બુદ્ધિશાળી થાય છે ૧૭૫

शफरो मकर शंखं पत्र पाणौ स्वसम्मुख ।
फल मर्वदेवान्त्यकाले पुनरसम्मुख ॥ १७६ ॥

મત્સ્ય, મકર, શંખ, જલાશય, વગેરે જો હાથમાં ઉર્ધ્વ મુખવાળા હોય તો તેમનું શુભ ફળ સત્વકાળ મળે છે અને જો અધોમુખ હોય તો અંત્યાવસ્થામાં ફળ આપે છે ૧૭૬

शतं महस्र लक्षं वा कोटिं दद्युर्यथाक्रमम ।
मीनादयनेऽश स्पष्टा छिन्नभिन्नादयोऽन्यदा ॥ १७७ ॥
सिंहासनरन्निंगाभ्यां नन्द्यावर्त्तसुतोरणे ।
पाणिरस्याम्भिर्नमत्स्यै मार्वभोमो न मशय ॥ १७८ ॥
श्रीवत्सेन सुखी चक्रेणोर्वीशपतयोधनी ।
भवेद्देवकुलाकारेस्वामिधार्मिक पुमान् ॥ १७९ ॥
वापीयानरथास्त्रेभक्रेरेग्नाङ्किता करा ।
येषां ते परसैन्यानां हरग्रहणतत्परा ॥ १८० ॥
एकमप्यायुध पाणौ परत्रिंशन्मध्यतो यदि ।
तदा पंस्योऽध्य स्याद्वीग भूमिपनिर्जयी ॥ १८१ ॥

छत्रे छत्री प्रतिष्ठावान् स्वस्तिके वार्धके सुखी ।
स्थलपद्मे हि चतुर क्षमावान् मंडलाकृतौ ॥ १६८ ॥
पट्कोणे धर्मवान् धीर तेजस्वी मणिरेखया ।
सरोवरेऽति वाताङ्ग कुलमुख्यो युगाकृतौ ॥ १६९ ॥
कुन्ते क्लेशी सिद्धकार्यो विद्यावान् स्याच्छराकृतौ ।
विमाने दुर्गगेहादिनिर्माता कीर्त्तिमान्नर ॥ १७० ॥
एवं रेखाकलादृज्ञेय स्वभावनिर्णयोऽङ्गिनाम् ।
तत्तद्रेखाकृतिर्ज्ञेया स्थानग्रन्थान्तरादिह ॥ १७१ ॥

मुकुटना चिन्हवाळो राजमान्य अने कमळना चिन्हवाळो बहु भोग भोगवनार थाय छे अने मुठी वाळवाथी अंगूठाना भागमां आवी जाय तेवा तलवाळो पुत्रवान अने आपना चिन्हवाळो महाक्रोधी धनवान थाय छे १६७

छत्रना चिन्हवाळो छत्री अने प्रतिष्ठित थाय छे साथीआना चिन्हवाळो वृद्धावस्थामां सुख भोगवनार थाय छे जो स्थलकमळ (जोड अंगना कमळ)नुं चिन्ह होय तो चतुर थाय छे अने जेना हाथमां मंडळनुं चिन्ह होय ते क्षमावान थाय छे १६८

षट्कोणना चिन्हवाळो धार्मिक थाय छे जेने मणिबंधरेखा स्पष्ट होय छे ते धीर अने तेजस्वी थाय छे सरोवरना चिन्हवाळो वायुना विकारवाळो थाय छे जेना हाथमां धूंसरानुं चिन्ह होय छे ते पोताना कुळमां मुख्य पुरुष थाय छे १६९

कुंत (भालो)ना चिन्हवाळो सर्वेमां क्लेश भोगवनार थाय छे शर (बाण)ना चिन्हवाळो विद्वान् थाय छे जेना हाथमां विमाननुं चिन्ह होय ते दुर्ग मकान वगेरेनो बनावनार अने कीर्त्तिमान थाय छे १७०

चिन्होनो उपसंहार करे छे—आ प्रमाणे रेखाओना अंकथी मनुष्योना स्वभावनो निर्णय करवो. आ रेखाओ (चिन्हो)नी ओळखाण तथा स्थान ग्रंथान्तरथी जाणी लेवा. १७१

श्री हस्तबिंब सूत्र संपूर्ण

मायासु दशभिश्चक्रैराजा योगीश्वरोऽथवा ।
दशभि शुक्तिभि सर्वावस्थासु बहुदु खदा ॥ १७२ ॥
एक चक्रे भवेद्राज्य विद्या चक्रे द्वये भवेत् ।
धनागमास्त्रिभिश्चक्रैर्बहुचक्रैर्दरिद्रता ॥ १७३ ॥

જો કોઈ આંગળીઓમાં ઠશ ચક્ર હોય અં તો રાજા થાય અથવા મહાન યોગી થાય. જો કોઈ આંગળીઓમાં છીપ હોય તો દરેક અવસ્થામાં દુઃખી રહે છે ૧૭૨

જો એક ચક્ર હોય તો રાજા થાય. બે ચક્ર હોય તો વિદ્વાન્ થાય. ત્રણ ચક્ર હોય તો ધનવાન થાય. અને બહુ ચક્ર હોય તો દરિદ્ર થાય. ૧૭૩

अंगुलि अगुष्ठोपरि हवति ममराउदाहिणावत्ता ।
सोघनमोगी पूज्जो धर्म्मई बुद्धिमतोय ॥ १७४ ॥
वृक्षं वा तोरणं शक्तिर्मठदेवकुलानि वा ।
अशास्वन्त विजानीयाद्धनवन्त महाधिपम् ॥ १७५ ॥

પ્રકરણ કારનો મત—જેની આંગળી અને અંગુઠા ઉપર દક્ષિણાવર્ત્ત ભમરી હોય, તે પુરુષ લક્ષ્મીવંત, ભોગી, પૂજનીક ધર્મી અને બુદ્ધિવાન હોય છે ૧૭૪

જેમના હાથમાં વૃક્ષ, તોરણ વજ્ર, મઠ, કે દેવમંદિર હોય તેઓ પુત્રરહિત પરંતુ ધનવાન અને ઘણા જ બુદ્ધિશાળી થાય છે ૧૭૫

शफरो मकरः शंखं पद्म पाणौ स्वसम्मुख ।
फलद सर्वदैवान्त्यकाले पुनरसम्मुख ॥ १७६ ॥

મત્સ્ય, મગર, શંખ, જળાશય, વગેરે જો હાથમાં ઉર્ધ્વ મુખવાળા હોય તો તેમનું શુભ ફળ સદાકાળ મળે છે અને જો અધોમુખ હોય તો અંત્યાવસ્થામાં ફળ આપે છે ૧૭૬

शत महस्रं लक्ष वा कोटिं दद्युर्यथाक्रमम् ।
मीनादयनेभ्य स्पष्टा छिन्नभिन्नादयोऽल्पदा ॥ १७७ ॥
सिंहासनरथेशाम्या नन्द्यावर्त्तसुतोरणं ।
पाणिरस्यास्थिरैमत्स्ये सार्वभौमो न संशय ॥ १७८ ॥
श्रीवत्सेन सुखी चक्रेणोर्वीशपतयोधनी ।
भवेद्देवकुल्याकारैरस्याभिर्धार्मिकः पुमान् ॥ १७९ ॥
वापीयानरथ्यास्त्रैमतृषैरवाक्निा करा ।
येषा ते परसैन्यानां हठग्रहणतत्परा ॥ १८० ॥
एकमप्यायुधं पाणौ षट्त्रिंशन्मध्यतो यदि ।
तदा परैरयोध्य स्याद्रीगे भूमिपनिर्जयी ॥ १८१ ॥

મત્સ્યાદિ આકૃતિઓ અનુક્રમે સો, હજાર, લાખ અને કરોડની સંખ્યાના ધનના માલિક બનાવે છે પરંતુ આ ચિન્હો છિન્નભિન્ન હોય તો અલ્પફળ આપે છે ૧૭૭

જેમના હાથમાં સિંહાસન અને સૂર્ય અથવા નંદ્યાવર્ત, શંખ અને તોરણ એકી સાથે પડ્યા હોય અને તે સાથે મત્સ્ય ચિન્હ ન હોય તો તેઓ નિઃસંશય ચક્રવર્તી રાજા થાય છે ૧૭૮

જેમના હાથમાં શ્રીવત્સ હોય તેઓ સુખી રહે છે ચક્ર હોય તો લક્ષ્મી, વજ્ર હોય તો ધની, અને દેવમંદિરના આકારની રેખા હોય તો મનુષ્ય ધાર્મિક થાય છે ૧૭૯

પાલખી વાહન, રથ, હાથી વૃષભ વગેરે રેખાઓ હોય તો તેવા મનુષ્યો વિજયી નિવડે છે મહાન્ યુદ્ધોમાં વિજય મેળવનાર થાય છે ૧૮૦

છત્રીસ પ્રકારનાં હથિયારો પૈકી કોઈ પણ જાતનું હથિયાર હાથમાં હોય તો પણ મનુષ્ય કોઈનાથી હાર ન પામનાર અને વિજયી રાજા થાય છે ૧૮૧

उडुपो मङ्गिनी पोतो यस्य पूर्ण करांतके ।
सरूप्यस्वर्णरत्नानां पात्री सांयात्रिकः पुमान् ॥ १८२ ॥
त्रिकोणरेखया सीरमुशलोलूखलादिना ।
वस्तुना हस्तजातेन पुरुष स्यात्कृषीवलः ॥ १८३ ॥
गोमन्तः स्याभ्रा सौधे दामभि पाणिसंस्थिते ।
कमण्डलुध्वजौ कुम्भस्वस्तिकौ श्रीप्रदौ नृणाम् ॥ १८४ ॥
याप्यां सर्वजनादेय ममुद्रेस्यान्महान्नृप ।
दर्पणेज्ञानमम्पूर्णोऽभिषेके षाभिषेकवान् ॥ १८५ ॥
शस्त्राकारे महावीर पोते सांयात्रिक पुमान् ।
पुस्तके शास्त्ररसिको धर्मी देवकुले भवेत् ॥ १८६ ॥
स्वस्तिकं घनसौभाग्यं वाणिज्यं स्यात्तुलाकृतौ ।
श्रीवत्सलांछिता लक्ष्मी गवाद्यं दामकेन च ॥ १८७ ॥

જેમના હાથમાં હોડી, વહાણ, કે જહાજનું સ્પષ્ટ ચિન્હ હોય તેઓ રૂપું સોનું અને રત્નના માલિક બને છે તેમજ મોટી સમુદ્રની સફર કરનાર થાય છે. ૧૮૨

જેમના હાથમાં ત્રિકોણનું ચિન્હ હોય, અથવા હળ, મૂશળ કે ખાણીઆનું ચિન્હ હોય તેઓ ખેડુત થાય છે ૧૮૩

જે હાથમાં મહેલનું ચિન્હ હોય અથવા દોરડાનું ચિન્હ હોય તે ગાયનો પાલક

(માલધારી) થાય છે કમંડલુ, ધ્વજ, કુંભ અને સાથીઆના ચિન્હ લક્ષ્મી આપનારાં છે ૧૮૪

બાણના ચિન્હવાળો સન્માન પામનાર, સમુદ્રના ચિન્હવાળો મોટો રાજા, દર્પણના ચિન્હવાળો જ્ઞાની અને અભિષેકના ચિન્હવાળો મહાભિષેકને પામે છે અર્થાત્ ચક્રવર્તી થાય છે ૧૮૫

હાથમાં શસ્ત્રના ચિન્હવાળો વીરપુરુષ થાય છે વર્ધમાનના ચિન્હવાળો મોટો મુસાફર થાય છે પુસ્તકના ચિન્હવાળો શાસ્ત્ર રસિક થાય છે અને દેવમંદિરના ચિન્હવાળો ધર્માત્મા થાય છે. ૧૮૬

સ્વસ્તિકના ચિન્હવાળો ભાગ્યશાળી થાય છે તુલા (ત્રાજવાં)ના ચિન્હવાળો વેપારી, શ્રીવત્સ (માળા)ના ચિન્હવાળો મનવાંછિત લક્ષ્મીને મેળવનારો અને દોરડાના ચિન્હવાળો દોરનો માલિક થાય છે ૧૮૭

तुलाप्रमथवा वज्रं करमध्ये तु दृश्यते ।
वाणिज्य सिध्यते तस्य पुरुषस्य न संशय॰ ॥ १८८ ॥
यस्य मीनसमा रेखा कर्मसिद्धि प्रजायते ।
धनाढ्य सतु विज्ञेयो बहुपुत्रप्रियायुत॰ ॥ १८९ ॥
पद्मं वा यदि वा शंखं कोशागारं च दृश्यते ।
पुरुषस्य करे यस्य ईश्वर स च कथ्यते ॥ १९० ॥
चक्राकारो ध्वजाकार॰ खड्गाकारश्च दृश्यते ।
सर्वविद्याप्रधानोऽयं बुद्धिमान्नृपपूजित॰ ॥ १९१ ॥
शूलं पाणौ यस्य पुस सतु धर्मरतो भवेत् ।
यज्ञधर्मा दानरतो देवगुर्वोस्तु पूजक॰ ॥ १९२ ॥
अकुश कुडलं छत्र यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं समुद्रवचनं यथा ॥ १९३ ॥

શૈવસામુદ્રિક'માંથી ઉદ્ધૃત કરીને એક સરખું ફળ આપનારાં અન્ય ચિન્હો કહે છે શૈવસામુદ્રિકના અઢાર અધ્યાય છે જેમાં ૧૧ અધ્યાય પુરુષ લક્ષણના અને ૭ સ્ત્રી લક્ષણના છે જેના હાથમાં તુલા અથવા વજ્રનું ચિન્હ હોય તે પુરુષને જે વેપાર કરે તેમાં નિઃસંશય સિદ્ધિ મળે છે જેના હાથમાં માછલાના જેવું ચિન્હ હોય તેને દરેક કામમાં સિદ્ધિ મળે છે તે પુરુષ ધનાઢ્ય તેમજ સુંદર પ્રિય પત્નીવાળો અને ઘણા પુત્રો વાળો હોય છે જેના હાથમાં પદ્મ અથવા શંખનાગ અથવા કોઠારનુ ચિન્હ હોય તે પુરુષ સર્વ સામર્થ્યવાળો પુરુષ હોય છે ચક્ર ધ્વજ અથવા તલવારના ચિન્હવાળો સર્વવિદ્યાયુક્ત શ્રેષ્ઠ પુરુષ અને બુદ્ધિમાન હોઈ રાજમાન્ય થાય છે જેમના

હાથમાં ત્રિશૂલનું ચિન્હ હોય તેઓ પુરુષ ધર્માત્મા, યજ્ઞકર્તા, ધનશીલ તેમજ દેવગુરુની પૂજા કરનાર હોય છે જેમના હાથમાં અંકુશ કુંડલ, છત્ર એ ચિન્હો હોય તેઓ રાજ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમુદ્રનું વચન છે ૧૮૮ થી ૧૯૩

वरपउमसंख सत्थिय मद्दासण कुसुम मच्छजलकुंभ ।
वसहगयछत्त चामर दामद्दय वज्जमयरं च ॥ १९४ ॥
तोमर विमानकेऊजस्से ए हुति करतले पयडातस्स ।
पुणघण धज्ज आया इज्छलाहोही होइ अचिरेणकालेण ॥१९५॥
मच्छेण अन्नपाण कुंभेतह पावईय मोहग्गं ।
दामेणय गोवंधं वसहे सेणावइ होइ ॥ १९६ ॥
होइपुण धण धान्यं आज्ञाय सुहं च सत्थिए सुखं ।
कुंभेण पावइतिहे सिरिवच्छे इच्छिया भोगा ॥ १९७ ॥
रज्जाभिसेअ पवरं पावइ भद्दासणं करेजस्स ।
पावइ अणंत सुखं गजचामर छत्तवज्जेहिं ॥ १९८ ॥
मयरेण धणसहस्स पउमेणक लक्खवई होइ ।
संखे दहकोटिवई चक्केण विहीमरी होइ ॥ १९९ ॥
पावइ पच्छसुख पच्छिमसुह सविंश कुरा संखे ।
अम्भितराणणोपुणा होइ निरंतरं सुहं ॥ २०० ॥
संपुन्न संखमच्छ पउमे भद्दासणेजव कुंभे ।
पावइ विउलारिद्धि पुरिसो अचिरेण कालेण ॥ २०१ ॥
अव्यक्तैश्च तथा छिन्नैर्भिन्नैर्विद्धैश्च रूक्षकैः ।
लक्षणैः फलहीनत्वं धनहानिं विनिर्दिशेत् ॥ २०२ ॥
एकमप्युत्तमं स्पष्टं लक्षणं वेधवर्जितम् ।
सर्वाङ्गीणं श्रियं दत्ते संततिं बहु मगलम् ॥ २०३ ॥

ઉપરોક્ત વાતને પ્રકારાન્તરે 'કરરેખા' પ્રકરણકારના શબ્દોમાં કહે છે— જેમના હાથમાં સુંદર પદ્મ, શંખ, સ્વસ્તિક, ભદ્રાસન, પુષ્પમાળા, માછલી કુંભ, ધ્વજ, હાથી છત્ર, ચામર રજ્જુ, માળા, વજ્ર મગર, તોરણ, વિમાન, ચક્ર હોય તેઓ જલ્દી જલ્દી રાજ્યાસનના અધિકારી થાય છે મત્સ્યચિન્હવાળો ખાનપાનસુખ,

કુળવાળો ભાગ્યશાળી, રજ્જુથી ગામ કે દેશના સમુહવાળો તથા વૃષભથી સેનાનાયક થાય છે જેના હાથમાં સ્વસ્તિકનુ ચિન્હ હોય તે ધન ધાન્યવાળો સેવકોને આજ્ઞા કરનાર તેમજ સુખ ભોગવનાર થાય છે કુર્મ (કાચબા)ના ચિન્હવાળો સુખવૈભવવાળી વૃદ્ધ અવસ્થાને પામે છે અને શ્રીવત્સવાળો મનવાંછિત લક્ષ્મી પામે છે જેમના હાથમાં સિંહાસન હોય તેઓ મોટા રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થાય છે હાથી, ચામર અને છત્રવાળા અનંત સુખને પામે છે જેના હાથમા મગરનુ ચિન્હ હોય તે એક હજાર સોનામહોરવાળો કમળના ચિન્હવાળો લક્ષાધિપતિ, શંખના ચિન્હવાળો દશ કરોડવાળો અને ચક્રવાળો ત્રણ ભુવનનો સ્વામી થાય છે ઉલટા મુખવાળા ધ્વજ અને શંખના ચિન્હો હોય તો પાછળથી સુખ મળે છે પરંતુ જો તે ચિન્હો અંતરાભિમુખી હોય તો નિરંતર સુખ પામે છે પુરેપુરા શંખ, મત્સ્ય, પદ્મ, ભદ્રાસન, યવ કે કુળના ચિન્હો હોય તો વિપુલ ઋદ્ધિને પામે છે આવાં ચિન્હોવાળા સર્વ શ્રીમંત હોય છે જે ચિન્હો અસ્પષ્ટ, છિન્નભિન્ન, વિધાએલા (બીજી રેખાદ્વારા કપાએલાં) અથવા ત્રુટક (આપણને ન ગમે તેવા) હોય તો તેમના ફળમા ન્યુનતા આવે છે અને ધનહાની કરે છે એક જ લક્ષણ જો ઉત્તમ પ્રકારે સ્પષ્ટ અને કપાયા વગરનુ હોય તો તે એકલુ હોવા છતા પણ સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિને આપે છે ૧૬૪ થી ૨૦૩

अङ्गुष्ठमध्ये केदारे सुखं राज्य श्रियोऽथवा ।
केदारसंगता रेखास्तावदुर्बंधनकारिणी ॥ २०४ ॥

બંદિરેખા—અંગુઠાના બીજા પર્વમાં ક્ષેત્ર (ચોરસ)નુ ચિન્હ હોય તો તે સુખ, રાજ્ય અથવા લક્ષ્મી આપે છે ગ્રંથકાર ટીકામાં કહે છે કે આ ચિન્હ ડાબા હાથમા હોવુ જોઈએ જો આ ચોરસ ચિન્હને બીજી રેખાઓ કાપતી હોય અથવા સ્પર્શ કરતી હોય તો જેટલી રેખાઓ સ્પર્શ કરતી હોય તેટલીવાર બંધન થાય. અર્થાત્ જેલમાં જવું પડે ૨૦૪

अगुठस्स वयमज्झेकेआरं जइ हविज्ज पुरिसस्स ।
सो होइ सुक्खमागी पावइ पुणतिउ रज्ज ॥ २०५ ॥
केयार संगमाऊ रेहाउ जत्तियाउ दीसति जाइ ।
वंघणाइ पावइ अत्थकयं पुरिसो ॥ २०६ ॥
जियरेहाउक्कलेइ मग्गयाजस्स होइ ।
अक्खडा रेहा अस्फुडिया सेघणवुड्डिहोइ पुरिसस्स ॥ २०७ ॥
अङ्गुष्ठमूले य काकपदवान् मनुजो भवेत् ।
शूलयोगात्तस्य मृत्युर्ग्युचु केऽपि पंडिताः ॥ २०८ ॥

હાથમાં ત્રિશૂલનું ચિન્હ હોય તેઓ પુરુષ ધર્માત્મા, યજ્ઞકર્તા, દાનશીલ તેમજ દેવગુરુની પૂજા કરનાર હોય છે જેમના હાથમાં અંકુશ કુંડલ, છત્ર એ ચિન્હો હોય તેઓ રાજલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમુદ્રનું વચન છે ૧૮૮ થી ૧૯૩

वरपउमसंख सत्थिय महासण कुसुम मच्छजलकुंभ ।
वसहगयछत्त चामर दामहय वज्जमयरं च ॥ १९४ ॥
तोमर विमानचेऊजसमे ए हुंति यस्तले पयहातस्स ।
पुणघण धज्ज आया इज्छलादोही होइ अचिरेणकालेण ॥१९५॥
मच्छेण अन्नपाण कुंभेतह पावईय सोहग्गं ।
दामेणय गोत्तंयं वसहे सेणावइ होइ ॥ १९६ ॥
होइपुण मण धान्यं आज्ञाय सुहं च सत्थिए सुखं ।
कुंभेण पावइतिहं सिरिवच्छे इच्छिया भोगा ॥ १९७ ॥
रज्जाभिसेअ पवरे पावइ महासणे करेजस्स ।
पावइ अणत सुखं गजचामर छत्तवज्जेहिं ॥ १९८ ॥
मयरेण घणसहस पउमेणक लक्खवई होइ ।
सव्वे दहकोटिवई चक्केण तिहीमरी होइ ॥ १९९ ॥
पावइ पच्छसुख पन्छिममुह सविश कुरा संखे ।
अग्गितराणणोपुणा होइ निरंतरं सुहं ॥ २०० ॥
संपुन्न संखमच्छ पउमे महासणेजव कुंभे ।
पावइ विउलागिद्धि पुरिसो अचिरेण कालेण ॥ २०१ ॥
अव्यक्तैश्च तया छिन्नैर्भिन्नैर्विद्धैश्च रूक्षैः ।
लक्षणं फलहीनत्वं धनहानिं विनिर्दिशेत् ॥ २०२ ॥
एकमप्युत्तमं स्पष्टं लक्षणं वेधवर्जितम् ।
सर्वाङ्गीणं श्रिय दत्ते संततिं बहु मगलम् ॥ २०३ ॥

ઉપરોક્ત વાતને પ્રકારાન્તર 'કરરેહા પ્રકરણ'કારના શબ્દોમાં કહે છે— જેમના હાથમાં સુંદર પદ્મ, શંખ સ્વસ્તિક મહાસન, પુષ્પમાળા માછલી, કુંભ, બળદ, હાથી છત્ર, ચામર, રજ્જુ, ઘોડો, વજ્ર મગર, તોરણ, વિમાન, ધ્વજ હોય તેઓ જલદી જલદી રાજ્યાસનના અધિકારી થાય છે મત્સ્યચિન્હવાળો ખાનપાનયુક્ત,

કુંભવાળો ભાગ્યશાળી રજ્જુથી ગામ કે સેના સમુહવાળો તથા વૃષભથી સેનાનાયક થાય છે જેના હાથમા સ્વસ્તિકનુ ચિન્હ હોય તે ધન ધાન્યવાળો સેવકોને આજ્ઞા કરનાર તેમજ સુખ ભોગવનાર થાય છે કુર્મ (કાચબા)ના ચિન્હવાળો સુખ ભોગવવાળી મુકે સ્વાર્ગને પામે છે અને શ્રીવત્સવાળો મનવાંછિત લક્ષ્મી પામે છે જેમના હાથમાં સિંહાસન હોય તેઓ મોટા રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થાય છે હાથી, ચામર અને છત્રવાળા અનત સુખને પામે છે જેના હાથમાં મગરનુ ચિન્હ હોય તે એક હજાર સોનામહોરવાળો, કમલના ચિન્હવાળો લક્ષાધિપતિ શખના ચિન્હવાળો દશ કરોડવાળો અને ચક્રવાળો ત્રણ ભુવનનો સ્વામી થાય છે ઉલટા મુખવાળાં ધજા અને શખના ચિન્હો હોય તો પાછળથી સુખ મળે છે પરતુ જો તે ચિન્હો અતરાભિમુખી હોય તો નિરતર સુખ પામે છે પુરેપુરાં શખ, મત્સ્ય, પદ્મ, ભદ્રાસન, યવ કે કુંભના ચિન્હો હોય તો વિપુલ ઋદ્ધિને પામે છે આવાં ચિન્હોવાળા અર્ધશ્રીમત હોય છે જે ચિન્હો અસ્પષ્ટ, છિન્નભિન્ન વિધાએલાં (બીજી રેખાદ્વારા કપાએલાં) અથવા ગ્રસ્ત (આંખને ન ગમે તેવાં) હોય તો તેમના ફળમા ન્યુનતા આવે છે અને ધનહાની કરે છે અકજ લક્ષણ જો ઉત્તમ પ્રકારે સ્પષ્ટ અને કપાયા વગરનુ હોય તો તે એકજ હોવા છતા પણ સપૂર્ણ સમૃદ્ધિને આપે છે ૧૯૪ થી ૨૦૩

अङ्गुष्ठमध्ये केदारे सुखं राज्यं श्रियोऽथवा ।
केदारसंगता रेखास्तावद्वंधनकारिणी ॥ २०४ ॥

બંદિરેખા—અગુઠાના બીજા પર્વમાં ક્ષેત્ર (ચોરસ)નુ ચિન્હ હોય તો તે સુખ રાજ્ય અથવા લક્ષ્મી આપે છે ગ્રથકાર ટીકામાં કહે છે કે આ ચિન્હ ડાબા હાથમા હોવું જોઈએ જો આ ચોરસ ચિન્હને બીજી રેખાઓ કાપતી હોય અથવા સ્પર્શ કરતી હોય તો જેટલી રેખાઓ સ્પર્શ કરતી હોય તેટલીવાર બધન થાય. અર્થાત્ જેલમા જવું પડે ૨ ૪

अगुठस्य वयमज्झेकेआरं जइ हविज्ज पुरिसस्स ।
सो होइ सुक्खभागी पावइ पुणातिउ रज्जं ॥ २०५ ॥
केयार सगमाऊ रेहाउ जत्तियाउ दीसंति जाइ ।
बंधणाइ पावइ अत्यक्कयं पुरिसो ॥ २०६ ॥
जियरेहाउक्कुलरेह मग्गपाजस्स होइ ।
अक्खडा रेहा अप्फुडिया सेघणवुड्डिहोइ पुरिसस्स ॥ २०७ ॥
अङ्गुष्ठमूले य श्याकपववान् मनुजो भवेत ।
शूलरोगात्तस्य मृत्युर्त्युचु केऽपि पंडिताः ॥ २०८ ॥

કરરેખા' પ્રકરણકારનું સંમતિદર્શક વાક્ય—અંગુઠાના મધ્ય ભાગમાં જો ચોરસ ચિન્હ હોય તો તે પુરુષ ભાગ્યશાળી થાય છે અને રાજ્ય પામે છે અને તે ચોરસને જેટલી રેખાઓ સ્પર્શ કરતી હોય તેટલીવાર બંધન થાય. ધનવૃદ્ધિ રેખા, જેને આયુરેખામાંથી પલ્લવરેખાઓ(શાખારેખાઓ)નીકળી હોય તેને ધનવૃદ્ધિ થાય છે આ શાખાઓ ઉર્ધ્વમુખી હોય તો ધનવૃદ્ધિ કરે છે અન્યથા હાની કરે છે જેના અંગુઠાના મૂળ ભાગમાં કાકપદ હોય તે પુરુષનું શૂળરોગથી મૃત્યુ થાય છે એમ કેટલાક પંડિતો કહે છે જેના અંગુઠાના મૂળમાં કાકપદ હોય તેનું શૂળથી મરણ થાય છે ૨૦૫ થી ૨૦૮

अंगुठस्सयहिट्ठा कागपयम्मं जस्सहोई पुरिसस्स ।
सो पछिमिमिकाले सुखेणविवज्जरा पुरिसो ॥ २०९ ॥
कागपय सुलिहय करयलमज्जंमि दीसए जस्स ।
सिप्प सोघणमज्जइ नस्सइ सिप्पं तदत्तं ॥ २१० ॥
अधोऽङ्गुष्ठकादुगोत्ररेखोपरिष्ठाद्यास्तिर स्यिता ।
ता रेखा पददायिन्यो विद्यादायिन्यएव च ॥ २११ ॥

જેમના હસ્તકમાં કાકપદનું ચિન્હ હોય છે તેઓ ધન કમાય છે અને જલ્દીથી ગુમાવે છે તેમનો કાર્યક્રમ એવાજ પ્રકારનો હોય છે પદવીરેખા—અંગુઠાની નીચે અને ગોત્રરેખાની ઉપર જેટલી આડી રેખાઓ હોય તેટલા પ્રમાણમાં પદવી લાભ થાય છે અને આ રેખાઓ જ વિદ્યા આપનારી છે ૨ ૯ થી ૨૧૧

कनिष्ठातोह्यायूरेखासम्मुखा यात्ररेखिका ।
सामाग्यरेखा कथिता निर्वेया सुखकारिणी ॥ २१२ ॥
अङ्गुष्ठेतु यर्वेर्माम्यं विद्यात्राङ्गुष्ठमूलजैः ।
ऊर्ध्वाकारा पुन पाणितले रेखा महाश्रिये ॥ २१३ ॥
कणपांगुलिमूलोवरि रेहाऊ जस्सति चत्तारि ।
सो होइ पुत्तभोगी रायाईणपि नमणिजा ॥ २१४ ॥
जिताउदाहिण कर मूले रेहाउताव जण पुज्जो ।
अह वामतोराजसेवा वणिज धण पुरओ ॥ २१५ ॥
शिवाघस्था धर्मरखा मध्यात्तु जीवितोन्मुम्मी ।
कथयेदुदरे पीहामाग्राघस्था तु दीक्षणम् ॥ २१६ ॥

શ્રીહસ્તસંજીવન વિમર્શ ૩

ભાગ્યરેખા—કનિષ્ઠિકાના મૂળમાંથી નીકળી આયુરેખા બની જનારી રેખાને ભાગ્યરેખા કહે છે આ રેખા જો અખંડ તેમજ કપાયા વગરની હોય તો સુખ આપનારી છે મતાંતર—અંગુઠામાં યવમાળા હોય તો તે ભાગ્યરેખાનું કામ કરે છે અને અંગુઠના મૂળમાં યવમાળા હોય તો તે વિદ્યારેખાનું કામ કરે છે હાથમાં જે ઉર્ધ્વરેખા હોય છે તે ખરી ભાગ્યરેખા છે અને તે લક્ષ્મી આપનારી છે 'કરરેહા પ્રકરણ'કારનો મત—કનિષ્ઠિકાના મૂળ ઉપર ત્રણ અથવા ચાર રેખાઓ હોય તો પુરુષ પુત્રવાન્ ધનવાન તથા રાજમાન્ય થાય છે આ રેખાઓ કનિષ્ઠિકાના મૂળથી શરૂ થઈ ઉર્ધ્વપર્વમાં જતી જોઈએ આ રેખાઓ જેટલી હોય તેટલી અવસ્થામાં ફળ આપે છે જો જમણા હાથની કનિષ્ઠિકામાં એક ઉર્ધ્વરેખા હોય તો બાલ્યકાળમાં, બે હોય તો મધ્યાવસ્થા પર્યંત અને ત્રણ હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં સન્માન મળે છે જમણા હાથમાં ન હોય અને ડાબા હાથમાં હોય તો રાજા કે ધનવાન પુરુષના સેવક તરીકે રહી તે દ્વારા ધનવાન થાય છે ધર્મરેખા ઉ૯૦ પીડારેખા—અનામિકાની નીચે ઉભી રેખા હોય તેને ધર્મરેખા કહે છે મધ્યમાની નીચે આયુરેખા સુધી જનારી રેખા હોય તો ઉદર પીડા થાય છે અને તર્જનીની નીચે તીરછી રેખા હોય તો તે દીક્ષારેખા છે આ રેખાવાળા દીક્ષા લે છે ૨૧૨ થી ૨૧૬

अनामिकाद्यपर्वस्था प्रतिरेखा प्रमुत्वकृत् ।
ऊर्ध्वा पुनस्तले तस्या धर्मरेखेयमुच्यते ॥ २१७ ॥

ધર્મરેખામાં 'વિવેકવિલાસ'કારની સંમતિ—અનામિકાના પ્રથમ પર્વમાં રહેલી રેખા જો સરલ ન હોતા વક્ર હોય તો પ્રભુત્વ આપે છે આ રેખા સરલ ઉભી હોય તો જ તેને ધર્મ રેખા કહે છે ૨૧૭

रेखाभ्यां मध्यमस्थाभ्यां प्रोक्तो विपर्यय ।
तर्जनीगृहलंघान्ता रेखा स्यात्सुखमृत्युदा ॥ २१८ ॥

અધર્મરેખા—જો મધ્યમાના મૂળ ભાગમાં ઉભી બે રેખાઓ હોય તો તે દારિદ્ર્ય આપનારી અને અધર્મમરણ કરાવનારી રેખાઓ છે સમાધિમરણ રેખા—જો તર્જની અને ત્રિવેણી (પિતૃમાતૃરેખાનો સંગમ) એ બેની વચ્ચે રેખાઓ હોય તો સુખપૂર્વક મરણ થાય છે ૨૧૮

जेठा अनामिकाणं उज्झाउ निग्गया रेहा ।
तम्मूलेस पुणेताउ इह धम्म रेहाउ ॥ २१९ ॥
तासु उवरितिरिछिन्ना मापूण मग्गतणे भवेरेहा ।
अस्कुण पक्ख दीहाइ सिंसेवियायवरा ॥ २२० ॥

सोहवइवायणारी कणिट्टिया हिट्ठगयाजस्स ।
उल्मायणामिया एव दञियतोसूरि ॥ २२१ ॥
गत्वा मिलितयो प्रान्ते ह्यन्यपित्रोश्चरेखयो
गृहबन्धो विनिर्देश्यो गृहभङ्गोऽन्यथा पुन ॥ २२२ ॥

કરરેહા મકરલ્લુકારનુ વિશેષ કથન—મધ્યમા તથા અનામિકાના વચ્ચેના ભાગમાંથી નીકળેલી રેખા આયુરેખા પ્રત્યે જતી હોય તો તેને મતરેખા કહે છે મધ્યમા અને અનામિકાના મધ્ય ભાગમાથી નીકળતી દરેક રેખા વ્રતરેખા હોય છે ભિક્ષારેખા—આ ધર્મરેખાઓના ઉપરના ભાગમાં તિરછી રેખા હોય તેને ભિક્ષારેખા કહે છે આ ભિક્ષારેખા જો શાખાઓ વગરની અને લાબી હોય તો મોટી મહાપ વ્યક્તિઓ દ્વારા અપાતી રાજ્વી ભિક્ષા મળે છે જે ભિક્ષુકને કનિષ્ઠિકાના નીચે ભિક્ષારેખા હોય તેને વાચનાચાર્ય (વાચક પ્રવચનકાર વક્તા ઈત્યાદિ) ની પદવી મળે છે જો ભિક્ષારેખા અનામિકાના નીચે હોય તો ઉપાધ્યાય પદવી મળે છે અને જો કનિષ્ઠિકાના મૂળથી આરભ થઈ મધ્યમાના મૂળ પર્યંત આ રેખા ગઈ હોય તો તે આચાર્ય (મઠાધીપ)ની પદવી આપે છે જેમના હાથમાં ધનરેખા તથા પિતૃરેખાનો (પૂર્વક્રિયામાં) યોગ થયેલો હોય છે તેઓને પરદેશગમન (ગૃહત્યાગ કરીને જીવન) પ્રાપ્ત થાય છે જો તેમ નથી હોતુ તો તેમનો ઘરવાસ ઉજ્જડ થઈ જાય છે. ૨૧૯ થી ૨૨૨

मृत्युरेखां विजानीयात् समुद्रात्करमोन्मुखी । _
तदधोऽपि द्वितीया या प्रान्विलं कुरुते जनम् ॥ २२३ ॥
कुल रेहा उवरि मूलं मिय रासिणीइ जा रहा ।
परदेसे मरण तयुपर्द सदेश मरणं च ॥ २२४ ॥
मृत्युरेखाघस्त्रिवेण्या अन्तरे प्रंपिल नरम् ।
करोति निर्गताम्भोधेः सम्मुखी करमस्य सा ॥ २२५ ॥

મૃત્યુરેખા—પૂર્વસમુદ્રમાંથી નીકળી કરભ પ્રત્યે જનારી રેખાને મૃત્યુરેખા કહે છે આ રેખાની નીચે બીજી રેખા હોય તો તે ભૂતબાધા અથવા સંનિપાત કરનારી રેખા છે 'કરરેહા' મકરલ્લુની સંમતિ—ગોત્રરેખાના ઉપર તર્જનીની નીચે જે રેખા હોય તે જો લાંબી હોય તો પરદેશમાં મૃત્યુ થાય છે જો આ રેખા ખાતળી હોય તો સ્વદેશમાં મૃત્યુ થાય છે 'ભોજ' ની સંમતિ—પૂર્વસમુદ્રમાંથી નીકળેલી અને કરભભણી જનારી રેખા મૃત્યુ રેખા છે આ રેખાવાળા માણસ ભૂતબાધાવાળા થાય છે ૨૨૩ થી ૨૨૫

करभाच्च कनिष्ठाघ: स्त्रीरेखांभोधिसंमुखी ।
मित्ररेखापि सैवोक्त्र स्फुटिता किंचिदानने ॥ २२६ ॥

સ્ત્રીરેખા—કનિષ્ઠિકાની નીચે કરભમાંથી નીકળી પૂર્વસમુદ્ર તરફ જનારી રેખા સ્ત્રીરેખા છે. આ રેખા જો મુખ ભાગમાં કંઈક ફાટેલી હોય તો તેને મિત્રરેખા કહે છે. ૨૨૬

शिवाधस्तनुरेखान्ता तिर्यक्स्था पददायिनी ।
अङ्गुष्ठपितृरेखान्तस्तिर्यग्भेवेति केचन ॥ २२७ ॥

પદરેખા—અનામિકાની નીચે અને આયુરેખાની ઉપરના ભાગમાં આડી પડેલી રેખાને પદરેખા કહેવામાં આવી છે. પરંતુ કેટલાકના મતમાં અંગુષ્ઠ અને પિતૃરેખાના મધ્યમાં આડી પડેલી રેખાને પદરેખા કહેવામાં આવી છે. ૨૨૭

समुद्रान्निर्गता गोत्ररेखान्तर्नृपमूलगा ।
वक्राश्वरेखा निर्दिष्टा समा पर्यङ्किका दिशेत् ॥ २२८ ॥

વાહનરેખા—સમુદ્રમાંથી નીકળેલી અને અંગુષ્ઠમૂલ તથા ગોત્રરેખાના મધ્યમાં થઈ અંગુષ્ઠમૂલ પ્રત્યે જનારી રેખા વાહનરેખા છે. આ રેખા વાંકી હોય તો ઘોડાનું સુખ આપે છે અને જો સીધી હોય તો પાલખીનું સુખ આપે છે. ૨૨૮

अङ्गुष्ठमूले या ऊर्ध्वरेखा स्त्री संगमप्रदा ।
तिर्यक्स्थाना पदरेखा मतमेतत् क्वचिन्मतम् ॥ २२९ ॥

સ્ત્રીરેખા વિષે મતભેદ—અંગુઠાના મૂળમાં જેટલી ઊભી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓ સાથે સંગમ થાય છે. આ સ્થાનમાં આડી પડેલી રેખાઓને કેટલાક (હસ્તબિંબકાર) ના મતમાં પદરેખા કહેવામાં આવી છે. ૨૨૯

गोत्ररेखाधनरेखान्तराले कोशईरित ।
आयुर्धनान्तरे भोगी यशोऽङ्गुष्ठपर्वगम् ॥ २३० ॥

ગોત્રરેખા અને ધનરેખાના મધ્યમાં આવેલા સ્થાનને કોશ કહે છે. આયુરેખા તથા ધનરેખાના મધ્યભાગમાં રેખા હોય તેને ભોગરેખા કહે છે અને અંગુઠાના મૂળપર્વમાં આડી પડેલી લાંબી રેખાને યશરેખા કહે છે. ૨૩૦

तिलो हस्ततले गर्ह्यो निन्द्य स वणिजां शुभ ।
ध्वजस्तु वणिजां श्रेष्ठो देशभ्रमणकारणात ॥ २३१ ॥

તલલક્ષણ—બ્રાહ્મણોના હાથમાં તલ નિંદ્ય છે, જ્યારે વેપારીઓના હાથમાં તે શુભ ગણાય છે. તેમજ વેપારીઓના હાથમાં ધ્વજચિહ્ન હોય તો તે અશુભ છે, કારણ ઘણું દેશભ્રમણ કરાવે છે. ૨૩૧

यात्रा रेखाङ्गुष्ठमूलान्निर्गता पितृसंगता ।
विद्या रेखा तु करभान्निर्गता कोशसम्मुखी ॥ २३२ ॥

ધાત્રારેખા વિદ્યારેખા—અંગુઠાના મૂળમાંથી નીકળી પિતૃરેખામાં મળેલી રેખા ને ધાત્રારેખા કહે છે કરભમાંથી નીકળી કોશ પ્રત્યે જનારી રેખાને વિદ્યા રેખા કહે છે ૨૩૧

विद्यामण्योरंतराले या रेखा वक्ररूपिणी ।
प्राणप्रहारं कुरुते समोदरगलव्यथाम् ॥ २३२ ॥

વિદ્યારેખા અને મણિબંધના મધ્યભાગમાં આવેલી વાંકી રેખાને આયુરેખા કહે છે આ રેખા હોય તો શસ્ત્ર વા ઘાત છે જો આ રેખા વાંકી ન હોતાં સરલ હોય તો તે પેટ અને ગળામાં પીડા કરે છે ૨૩૩

करशाखासु मध्यस्थत्र्यंशे या ऊर्ध्वरेखिकाः ।
ता वैरीदुःखसंप्राप्तिसूचिकावामहस्तगाः ॥ २३४ ॥
दक्षिणाङ्गुलिकात्र्यंशे ता मित्रावाप्तिकारिकाः ।
रेखावेधे फलं न्यूनं स्फुटत्वेऽतिशयात्फलम् ॥ २३५ ॥
अङ्गुष्ठपृष्ठे या रेखा नखाग्र पर्वणि स्मृता ।
तावद्विंशतिकामायुर्मृत्युजन्मद्वयं निशि ॥ २३६ ॥
तर्जन्याः पृष्ठभागे या पर्वण्यायतरेखिका ।
तावद्वारं रोगबंधक्लेशा निशि तदुद्भवा ॥ २३७ ॥

શત્રુરેખા—ડાબા હાથની આંગળીઓના વચલા પર્વમાં ઉર્ધ્વરેખાઓ હોય તો તે શત્રુરેખાઓ છે પરંતુ જો ડાબા હાથમાં તેવી રીતની રેખાઓ હોય તો શત્રુઓ તરફથી હાનિ થાય છે જમણા હાથની આંગળીઓના મધ્યપર્વમાં જો ઉર્ધ્વ રેખાઓ હોય તો તે મિત્રરેખાઓ છે પરંતુ તે રેખાઓ જો પૂર્ણ હોય તો જ પૂર્ણ ફળ મળે. છિન્નભિન્ન હોય તો અલ્પ ફળ મળે. અંગુઠાના પાછલા ભાગમાં નખની નીચે જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી વીસી (એક રેખા બરાબર ૨૦ વર્ષ) એ હિસાબે આયુષ્ય જાણવું. આ રેખાઓ સ્પષ્ટ હોય તો મનુષ્યનો જન્મ રાત્રીએ થયો છે એમ જાણવું અને મૃત્યુ પણ રાત્રીએ થશે. તર્જનીના પૃષ્ઠ ભાગમાં જેટલી લાંબી રેખાઓ હોય તેટલીવાર રોગ, બંધન ક્લેશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. અને એ ઉપદ્રવોની શરૂઆત રાત્રીએ થાય છે ૨૩૪ થી ૨૩૭

लक्ष्म्याः पृष्ठशरेखाभिर्धनं चौर्यादिसंभवम् ।
परदारालम्पटत्वं निशिभुक्तिक्रमो मिथो ॥ २३८ ॥
शिवायाः पृष्ठरेखाभिर्विरतिर्निशि भोजनात् ।
परोपकारधर्मादिस्वप्न रात्रौ शिवं सदा ॥ २३९ ॥

तारायाः पृष्ठभागेऽपि रेखाभिः क्रूरकर्मकृत् ।
अन्यायोजनपैशून्य धर्मद्वेषश्च संभवेत् ॥ २४० ॥

મધ્યમાના પૃષ્ઠ ભાગમાં આડી લાંબી રેખાઓ હોય તો ચોરીદ્વારા ધનપ્રાપ્તિ થાય છે અને પરસ્ત્રીલંપટ તથા વિશ્વાસઘાતપણાને આદરનાર થાય છે અનામિકાની પાછળના ભાગમાં રેખાઓ હોય તો રાત્રીભોજનથી વિરક્ત હોય છે અને પરોપકારી તથા કલ્યાણકારી સ્વપ્નોનો જોનાર હોય છે કનિષ્ઠિકાના પાછલા ભાગમાં રેખાઓ હોય તો ક્રૂર થાય છે અન્યાય, ચાડીચુગલી તથા ધર્મદ્વેષ કરનાર થાય છે ૨૩૮ થી ૨૪૦

रेखाविमर्शनफलं गदितं गुरूणाम्
सारस्यमेघविजयं वचनं गृहीत्वा ।
विश्वप्रभोर्भगवतोऽतिशयादमुस्मिन्
वाक्सिद्धिरस्तु सुधियां वरमस्तु सिध्यै ॥ २४१ ॥

આ પ્રમાણે રેખાઓનો વિમર્શ કરી તેમનું ફલ ગુરુઓના વાક્યના મર્મને ગ્રહણ કરી કહ્યું છે અને વિશ્વપ્રભુની કૃપાથી વિદ્વાનોને આ શાસ્ત્રમાં વાક્સિદ્ધિ અને મનોરથપૂર્તિ થાઓ. ૨૪૧

विशोपाधिकारे विंशोपकलक्षणम्

विंशोपकानां विंशत्या धर्मवान् भाग्यवान् धनी ।
मिश्रश्चैकोनविंशत्या तदष्टादशकेऽधमः ॥ १ ॥

ચોથો વિશોપાધિકાર

વિશોપકા—જો આંગળીઓના પર્વની રેખાઓ વીસ થતી હોય તો મનુષ્ય ધર્મવાન્ ભાગ્યવાન્ અને ધનવાન્ થાય છે ઓગણીસ હોય તો મિશ્ર લક્ષણ હોય છે અને અઢાર હોય તો અધમતા થાય છે ૧

नखैः कूर्मोन्नतैरक्तैः सपीठैर्दीप्तिसंयुतैः ।
नरा नराधिनाथाः स्युः सहितैः पाटलैः कृशैः ॥ २ ॥
सूर्पाकारैस्तथा धर्मैर्वक्रैः शुक्तिशिरायुतैः ।
प्रस्विन्नैः पाण्डुरैस्तीक्ष्णैः पुरुषाः स्युः सुदुःखिनः ॥ ३ ॥
वर्तुलैश्च महैश्वर्यं पुष्टैः सुभगो भवेत् ।
स्निग्धैः पीठयुतैस्ताम्रैर्नखैर्भवति भूमिपः ॥ ४ ॥

નખલક્ષણ—નખ જો કમળની પીઠની માફક ઉપસેલ, લાલ, અને તેજસ્વી હોય તો મનુષ્ય રાજા થાય છે ધોળી અભ્રક જેવા, છીપની તેમજ વાંકા નખનુ

પણ ઉપર મુજબ જ ફળ છે. જેમના નખ મુખડા જેવા, આંગળીઓથી જુદા પડી જતા, બારીક, પીળા ડાઘવાળા, કે ફાટેલા, પરસેવાવાળા, પીળાશવાળા તેમજ વાંકા હોય તો પુરુષો દુઃખી થાય છે. ગોળ નખ અહંકારને આપનાર છે. ખીલેલા પુષ્પવાળા ભાગ્યશાળી હોય છે. તેજસ્વી, પીળાશ તથા તાંબા જેવા લાલ નખોથી માણસ રાજા થાય છે. ૨ થી ૪

आवर्त्तादक्षिणा शस्ता साङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु ।
ताम्रस्निग्धोच्छ्लोत्तुङ्गाः पर्वार्धोत्थनखाः शुभा ॥ ५ ॥
श्वेतैर्यतित्वं मत्स्याभैर्नखैः पीतैः सरोगिता ।
पुष्पितैर्दुष्टशीलत्वं क्रौर्यं व्याघ्रोपमैर्नखैः ॥ ६ ॥
शुक्त्याभैः श्यामलैः स्थूलैः स्फुटिताग्रैश्च नीलकैः ।
अज्योतिष्कैर्विवर्णैश्च नखैः पातकिनोऽधमा ॥ ७ ॥
नखेषु बिन्दवः श्वेताः पाण्योश्चरणयोरपि ।
आगन्तवः प्रशस्ताः स्युरिति भोजनृपोऽभ्यधात् ॥ ८ ॥
तर्जन्यादिनखैर्भग्नैर्जातमात्रस्य तु क्रमात् ।
अर्धत्र्यंशपतुर्यांशार्गा स्यु सहजायुष ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठस्य नखे भग्ने धर्मतीर्थरतो भवेत् ।
कूर्मोन्नतेऽङ्गुष्ठनखे नरः स्याद्भाग्यवर्जितः ॥ १० ॥
स्थानद्रव्यादियोगेन शुभमप्यशुभं क्वचित् ।
अशुभं वा शुभं ज्ञेयं सुधियाभ्यासशीलनात् ॥ ११ ॥

વિવેકવિલાસ ગ્રંથના મતે—જમણી ભમરીઓ સારી ગણાય છે. આ ભમરીઓ એટલે અંગુઠામાં તેમજ આંગળીઓના અગ્રપર્વમાં જે ગોળ આવર્ત પડતા હોય છે તે. અગ્રપર્વના અર્ધ ભાગમાંથી શરૂ થતા, લાલ ચળકાટ, તેમજ ઉન્નત નખ શુભ ગણાય છે. ધોળા નખવાળા યતિ થાય છે. માછલા જેવા રંગના નખવાળા કે પીળા નખવાળા રોગી થાય છે. ફાટેલા નખ એ દુઃશીલતાનું લક્ષણ છે તેમજ વાઘના જેવા નખ એ ક્રૂરતાનું લક્ષણ છે. છીપના જેવા, શ્યામ, જાડા, અગ્રભાગમાંથી ફાટેલા, ભૂરા, તેજહીન, રુક્ષ, તેમજ વાંકનખવાળા પાપી અધમ પુરુષો હોય છે. હાથ કે પગના નખોમાં આગન્તુક ધોળાં બીંદુઓ પડે તો (અકસ્માત પડે તો) તે શુભ છે, એમ ભોજરાજા કહે છે. તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા વગેરે જે આંગળીના નખ જન્મથી તૂટેલા ફૂટેલા હોય તે આંગળીના પ્રમાણ મુજબ એટલે કે

તર્જની હોય તો ¼ મધ્યમા હોય તો ½ અનામિકાનો હોય તો ¾ અને કનિષ્ઠિકા હોય તો ⅛ એ પ્રમાણે તેના જે આયુષ્ય રેખાઓ દ્વારા નિશ્ચિત થતું હોય તેમાથી તેટલામો ભાગ હ્રાસ થાય છે અંગુઠાનો નખ જો ભાંગેલો હોય તો મનુષ્ય ધર્મ તીર્થમા આસક્તિવાળો થાય છે અને જો અંગુઠાનો નખ મસ્તકની પીઠની માફક ઉન્નત હોય તો મનુષ્ય ભાગ્યહીન થાય છે ઉપસંહાર—ઉપરોક્ત લક્ષણોનું ફળ સ્થાનકસ્થાદિના યોગે કરી શુભ અથવા અશુભ થાય છે અર્થાત્ કેટલીક વખત શુભ લક્ષણ અશુભસ્થાનમાં અથવા અશુભ લક્ષણની સાથે હોય તો તેનું ફળ મળતું નથી. અને કેટલીક વખત અશુભ લક્ષણ શુભસ્થાન કે શુભલક્ષણના યોગે કરી શુભફળ આપે છે આથી બુદ્ધિમાન પુરુષોએ વારંવારના અભ્યાસથી ફળના નિષ્કર્ષનો નિર્ણય કરવો. ૫ થી ૧૧

अङ्कुशं कुंडलं चक्रं यस्या पाणितले भवेत् ।
पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥ १२ ॥
यस्या पाणितले रेखाप्रासादं छत्रतोरणम् ।
अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥ १३ ॥
मन्दिरं कुंडलं चैव ध्वजचक्रसरोवरम् ।
यस्या करतले छत्रं सा नारी राजसूर्भवेत् ॥ १४ ॥
यस्या करतले रेखा मयूरं छत्रमीक्ष्यते ।
राजपत्नित्वमाप्नोति पुत्रैश्च सह वर्धते ॥ १५ ॥
पद्मं मालाङ्कुशं छत्रं नन्दावर्तं प्रदक्षिणं ।
पाणिपादे भवेद्यस्या राज्ञीभोग्यात्र सा सुता ॥ १६ ॥
अङ्गुल्यः संहता यस्या नखाः पद्मदलोपमाः ।
मृदुहस्ततला कन्या सा नित्यं सुखमेधते ॥ १७ ॥

સ્ત્રીઓના લક્ષણો સંબંધી વિશેષકથન—જે સ્ત્રીના હાથમા અંકુશ, કુંડલ, અગર ચક્ર હોય તે સ્ત્રી રાજરાણી અને પુત્રની માતા થાય છે જેના હાથમાં મહેલ, છત્ર અને તોરણની રેખાઓ હોય છે તે દાસના કુળમાં જ ભી હોય તોપણ રાજરાણી થાય છે મંદિર, કુંડલ ધ્વજ, ચક્ર સરોવર અને છત્ર જેના હાથમા હોય તે સ્ત્રી રાજમાતા થાય છે જે સ્ત્રીના હસ્તતલમાં મયુર છત્રનું ચિન્હ હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે અને પુત્રોની માતા થાય છે પદ્મ, માળા, અંકુશ, છત્ર અને દક્ષિણાવર્ત નંદાવર્ત હાથમાં કે પગમાં જે સ્ત્રીને હોય તે હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી હોય છતાં રાજાની રાણી થાય છે જેની આંગળીઓ એક બીજા સાથે લાગી રહેનારી હોય અર્થાત્

આંગળીઓ વચ્ચે જગ્યા ન રહેતી હોય, તેમજ જેના નખ પણ આંગળીઓની માફક લાલ રંગના હોય અને હાથનું તળીયું કોમળ હોય તે સ્ત્રી નિત્ય સુખ ભોગવે છે ૧૨ થી ૧૭

आयूरेखाभर्तृरेखास्त्वथ स्याद्धनरेखया ।
श्वसुरो गोत्ररेखायां स्त्रीणां दक्षिणहस्ततः ॥ १८ ॥

સ્ત્રીના જમણા હાથમાં આયુરેખાને ભર્તૃરેખા (પતિની રેખા) જાણવી. ધનરેખા સાસુની રેખા અને ગોત્રરેખા સાસરાની રેખા સમજવી. ૧૮

धर्मरेखा धर्मकारी दामरेखासु गोधनम् ।
रत्नाकराढामहस्ते दाससौख्यश्चतुष्पदम् ॥ १९ ॥

સ્ત્રીના ડાબા હાથમાં ધર્મરેખા ધર્મકૃત્ય કરાવનારી બને છે રજ્જુરેખા ગોધન આપે છે અને પવિત્રપ ઉપરથી દાસદાસી તથા ચતુષ્પદના સુખનો વિચાર કરવો. ૧૯

भाग्यरेखा वामहस्ते ज्ञेया तत्रैव सन्ततिः ।
सोदरोत्था सपत्नीजा दक्षिणे करभेस्मृता ॥ २० ॥

ડાબા હાથમાં ભાગ્યરેખા તથા સંતતિ રેખાનો વિચાર કરવો અને ભાઈ તેમજ શોકયનો વિચાર જમણા હાથના કરભમાં રહેલી આંગળાંઓની રેખા ઉપરથી કરવો. ૨૦

यदोदरस्थपर्वाय रेखा मध्याद्यपर्वगा ।
सचेदत्यविच्छिन्ना गर्भपातं तदा वदेत् ॥ २१ ॥

પુરુષના હાથમાં જે ઊભી પીળી રેખા મધ્યમાના પ્રથમ પર્વમાં ગઈ છે તે રેખા સ્ત્રીને હોય અને વચ્ચે જ વિચિત્ર રેખાની હોય તો તે ગર્ભપાત કરાવે છે ૨૧

सन्तानरेखाप्रान्ते या दीर्घा कोशस्य सम्मुखी ।
व्यापाररेखा तस्याश्च नीचैर्वक्रा विपाशनी ॥ २२ ॥

સ્ત્રીને સંતાન રેખાઓની નજીકમાં લાંબી હોય અને જનારી રેખા હોય તો તે વ્યાપાર રેખા છે આ વ્યાપાર રેખાની નીચે બીજી વક્રરેખા હોય તો તે વિષ-ભક્ષણની રેખા છે ૨૨

पीठे या ऊर्ध्वरेखास्ता जाररेखा उदाहृताः ।
वयस्यादक्षिणे वक्रे कन्दे ज्येष्ठश्चदेवराः ॥ २३ ॥

નૃપાસન (અંગુષ્ઠના મૂળમાં રહેલા ભાગ)માં જે ઊર્ધ્વરેખા હોય તો તે જારરેખા છે જમણા હાથમાં જે શોકયની રેખા બતાવી, તે શોકયના સ્થાનમાં સખીની રેખા બને છે અને અંગુષ્ઠમૂળમાં જેઠ તેમજ દીયરની રેખા હોય છે ૨૩

स्त्रीणामुदग्दिशि मणिर्दक्षिणाशाङ्गुलिम्बिता ।
सौभाग्यं मध्यमाङ्गुल्या निर्णेयं नखपर्वणा ॥ २४ ॥

સ્ત્રીઓના હાથમાં મણિબંધ એ ઉત્તરદિશા છે અને આંગળીઓના મૂળમાં દક્ષિણ દિશા છે સૌભાગ્ય મધ્યમા આંગળી ઉપરથી વિચારવું. ૨૪

पतिरेखापल्लवैर्वा ताराघोरस्तया स्त्रिय ।
सपत्नीसमन्वो ज्ञेय पतिभाग्यन्तु दक्षिणे ॥ २५ ॥

પતિરેખામાં શાખાઓ હોય અથવા કનિષ્ઠકાની નીચેની વિવાહ રેખામાં શાખાઓ હોય તો સપત્ની યોગ થાય છે જમણા હાથની ભાગ્યરેખા પતિના ભાગ્યનું ઘોતન કરે છે ૨૫

दक्षिणे पल्लवै पत्युरेखाया प्रीतिरुत्तमा ।
वल्वलक्षणैर्नार्या फलं भर्तुरिवाङ्गजे ॥ २६ ॥

પતિરેખામા જમણી બાજુની શાખાઓ હોય તો સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ રહે છે સ્ત્રીના બળવાન લક્ષણોનું ફળ પતિને અથવા પુત્રોને મળે છે ૨૬

यथैव दक्षिणे तद्वत् प्रायो वामेऽपि वीक्ष्यते ।
कृष्णपक्षे प्रजातस्य मुख्य दक्षिणलक्षणम् ॥ २७ ॥
शुक्लपक्षे वामहस्ते लक्षण मुख्यमीरितम् ।
अनिर्णये हस्तवीक्ष्या पक्षात्याप्यो प्रधानता ॥ २८ ॥
स्त्रिय स्यशनरस्यापि फलं मुख्य तु वामत ।
एवं रात्रौ दिने जातस्त्रीन्नो केचित्फलं विदु ॥ २९ ॥

પુરુષના ડાબા હાથનું વર્ણન— જેવી રીતે પુરુષના માટે જમણા હાથનું પ્રાધાન્ય છે તેવી રીતે કૃષ્ણપક્ષમા જ જન્મેલા પુરુષને ડાબા હાથનું પ્રાધાન્ય છે શુક્લપક્ષમા જ જન્મેલા મનુષ્યને જમણા હાથનું જ પ્રાધાન્ય છે પરંતુ જ્યારે બન્ને હાથમા સમાન લક્ષણો હોય, અને મુખ્યામુખ્યનો નિર્ણય ન કરી શકાતા હોય ત્યારે જ જન્મના પક્ષ ઉપરથી ક્યા હાથની મુખ્યતા છે તેનો વિચાર કરી લેવો. અને તેમજ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળા પુરુષને ડાબો હાથ મુખ્ય છે જેવી રીત પક્ષ ઉપરથી મુખ્યામુખ્યનો વિચાર કર્યો, તેવી રીતે જ રાત્રીએ જન્મેલાને ડાબો હાથ અને દિવસે જ જન્મેલાને જમણો હાથ મુખ્ય છે એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે ૨૭ થી ૨૯

द्वादशाब्दानि गेवाणां न तादृक् स्पष्टता भवेत् ।
ततपर त्रीणि वर्षाणि वामहस्तेक्षणं शिशो ॥ ३० ॥
वामहस्ते मातृगेवादेर्ये स्त्रीपक्षनो धनम् ।
तया मातुर्धनं पक्षे ताभ्ये वा विनिर्गिवत् ॥ ३१ ॥
अपरत्वा न विच्छिन्ना वामायुर्ऽम्बिका यदा ।

तदा स्त्रिया समं प्रीतिः प्राधान्य स्वगृहे भवेत् ॥ ३२ ॥
श्वश्रूर्वामे मातृरेखा श्वसुरः पितृरेखिका ।
आयुर्मूलाच्च मणिं यावद्रेखाभि शालकान् वदेत् ॥ ३३ ॥

બાર વર્ષની ઉમર સુધી રેખાઓનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી. તેમજ ત્યારપછીનાં ત્રણ વર્ષ સુધી પણ બાળકને ડાબા હાથમાં જ બધું વિચારવું. ડાબા હાથમાં માતૃરેખા લાંબી હોય તો સ્ત્રીપક્ષ તરફનું ધન મળે છે અથવા માતા તરફથી કે માતૃપક્ષ તરફથી ધન મળે છે કે પછી યુવાનીમાં પોતાની મેળે ઉપાર્જન થાય છે. ડાબા હાથની કે ભિન્નભિન્ન થયા વગરની ડાબા હાથની આયુરેખા હોય તો સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહે છે અને ઘરમાં સ્ત્રીની મહત્તા રહે છે. ડાબા હાથમાં માતૃરેખા સાસુની રેખા બને છે અને પિતૃરેખા સસરાની રેખા બને છે. તેમજ આયુષ્યથી મણિબંધ પર્યંતની રેખાઓ સાળાઓનું સૂચન કરે છે. ૩૧ થી ૩૩

रेखाभि करभे वामे वणिक् पुत्राश्च सेवकाः ।
वाणिज्यं यैः समं मिश्रं कनिष्ठाजीवितांतरे ॥ ३४ ॥
धर्म दीक्षा यशोराज्यं रेखाभि फलमत्र तत् ।
साहचर्य स्त्रियस्तत्र तथैव मृत्युरेखया ॥ ३५ ॥
ज्ञेयं विज्ञानचातुर्यं विद्यारेखास्वरूपतः ।
ऊर्ध्वरेखाफलमन्यत्र स्त्रीपाणिग्रहणात्परम् ॥ ३६ ॥
अत्राद्वादशराश्यादेस्तथावयवचिन्तनम् ।
प्रागुक्तं तत् स्त्रिया ज्ञेयं योगिनां भक्तिकारिणि ॥ ३७ ॥
वामहस्ते दक्षिणास्यात् कल्पद्रुमोगलक्षणे ।
प्रभुत्वयोगातिशयाद्राज्य क्ताविडम्बनम् ॥ ३८ ॥

ડાબા હાથના કરભમાં રહેલી રેખાઓ દ્વારા મુનિમ તથા સેવકોનું જ્ઞાન થાય છે અને કનિષ્ઠિકા તથા આયુરેખાના મધ્યભાગમાં રહેલી રેખાઓ ઉપરથી ભાગીદારનો નિશ્ચય થાય છે. ડાબા હાથમાં રહેલી ધર્મ, દીક્ષા, યશ, રાજ્ય એ રેખાઓ ઉપરથી સ્ત્રીના સાહચર્યથી તે તે રેખાઓનું ફળ ભોગવાશે તેમ સમજવું. અને મૃત્યુરેખા હોય તો તેનો વિચાર પણ તેવી રીતે કરવો. ડાબા હાથમાં રહેલી વિદ્યારેખા ઉપરથી વિજ્ઞાન અને ચાતુર્યનો ખ્યાલ કરવો. તેમજ ડાબા હાથમાં ઊર્ધ્વરેખા હોય તો લગ્ન પછી (સ્ત્રીના આગમન પછી) તેનું ફળ મળે છે. ડાબા હાથમાં પહેલાં બતાવ્યું તેમ બાર રાશિઓની યોજના થાય છે. તેમજ તેમના ઉપરથી સ્ત્રીના અવયવોનો

ખ્યાલ કરી શકાય છે યોગી પુરુષને ડાબા હાથની રેખા ઉપરથી બાબત સંબંધી વિચાર થાય છે યોગી પુરુષને જમણા હાથ કરતા આ હાથમાં સૌભાગ્યાદિ બળવાન રેખાઓ હોય તો તેનુ પ્રભુત્વ વધે છે પરતુ તેઓ મતભાષી પ્રશ્ન થાય છે ૩૪ થી ૩૮

वेधादिदोपाद्रेखाणां कदाचिद्दक्षिणे फलम् ।
विसम्वादे निश्चयात्तत्फलं वामकराङ्कत ॥ ३९ ॥

જમણા હાથની રેખા કદાપિ છિન્નભિન્ન થવાથી કે બીજા કારણથી ફલ ન આપી શકે તેમ હોય તો ડાબા હાથની રેખા અચૂક ફલ આપે છે ૩૯

यस्य कृपाणिका शस्त्रं वामे भुजदले भवेत् ।
तस्य स्त्री निष्ठुरा दुष्टा क्रोधान्मारयते पतिम् ॥ ४० ॥

ध्वजे चञ्चलता तस्यास्तुलायां व्यवसायिता ।
चन्द्रे सौम्या पुष्पदाम्ना वहुपुत्रवती वधूः ॥ ४१ ॥

જે પુરુષના ડાબા હાથમા કૃપાણ કે બીજા શસ્ત્રનુ ચિન્હ હોય છે તે પુરુષની સ્ત્રી નિષ્ઠુર હોય છે અને ક્રોધમા આવી પોતાના પતિને મારી નાંખે છે ડાબા હાથમાં ધ્વજનુ ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી ચપળ (ચટકતી) હોય છે ત્રાજવાનુ ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી વ્યવસાય કરનારી (વેપાર કરનારી) હોય છે ચદ્રનુ ચિન્હ હોય તો સૌમ્ય હોય છે અને પુષ્પમાળાનુ ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી બહુ પુત્રવાળી થાય છે ૪૦ થી ૪૧

एवं यद्वहुसम्मत तदुदितं वामेऽपि रेखाफल
मत्र माप्यनया दिशैव सुधिया ध्येयं विधेयं धिया ।
औन्नत्यं समुदेति मेघविजयाद्यस्मादकस्माच्छ्रिय
नित्याभ्यासविलासलभ्यमसकृत्तलक्षणान्वीक्षणात् ॥ ४२ ॥

ઉપસંહાર—આ રીતે / બહુ ગ્રંથકારોને સંમત છે, તે ડાબા હાથની રેખાઓનુ ફળ પણ મે કહ્યુ આ રીતે જ બધુ વિચારીને બુદ્ધિમાન પુરુષે ફળની યોજના કરવી. અને આવા જ્ઞાનના નિત્યના અભ્યાસ મનનથી વારવાર આવી ભાવના લક્ષણોના જોવાથી અકસ્માત મેઘવિજય થવાથી (મેઘ વરસી આવવાથી) જેમનો અભ્યુદય (વૃદ્ધિ) થાય છે તેમ લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે ૪૨

श्रीमासुद्रिकमावद्भुतरसं गम्भीरमध्यामितं
नानाकारमुदार्यमासुरमणिज्योतिर्भिरुद्भासितम् ।

साकल्येन परिग्रहीतुमचिरात्तत्का न शक्ताजना
तद्धस्तामृतजीवनेन महितास्तैः सन्तु श्रद्धाश्रया ॥ ४३ ॥
किञ्चिच्छास्त्रसमीक्षणाद्गुरुमुखादन्वीक्षणाल्लक्षणा
भ्यासादत्र समुच्चितं समुचितं ज्ञेयं मया वाङ्मयम् ।
तद्दूष्यं विदुषा न किन्तु सुहृदा सम्भावनीयं करे
यस्मान्निर्मलतामुपैति सकलं शास्त्रं सतां संग्रहात् ॥ ४४ ॥
गृहे वृष्टिस्तस्य स्फुरति कनकैर्मेघविजया-
द्विदित्वा यः पाणिग्रहणविधिमीक्षेत निपुणः ।
समुद्रादुद्भूता सदवयवसम्बन्धमधुरा
महालक्ष्मीः पाणिग्रहणमुदिता तेन रमते ॥ ४५ ॥
मैष्यस्तपागच्छनृपालचक्रिणश्चक्रे गुरोः श्रीविजयप्रभोः ।
शिष्यः कृपादेर्विजयस्य धीमतः शास्त्रं समेघाद्विजयास्यवाचकः ॥ ४६ ॥
अनुष्टुभां सपादोऽत्र ज्ञेयः पञ्चशतो ध्रुवम् ।
ग्रन्थे सतां प्रसादाच्च श्रेयः श्रीरस्तु शाश्वती ॥ ४७ ॥

અમૃતવત્ રસ અને ગંભીરતાવાળા, અનેક પ્રકારના વિચાર અર્થોની પ્રભાથી ઝગ-ઝગતા, સામુદ્રિકશાસ્ત્રના મર્મને એકદમ સમજવા માટે તેના રસિક પુરુષો સમર્થ થતા નથી, તેથી આ હસ્તસંજીવનથી અભિમાન થઈ તેઓ તેના મર્મને સમજી શકવા શક્તિવાળા બનો. કેટલાંક શાસ્ત્રોની આલોચના કરવાથી, કેટલાંક ગુરુમુખથી, કેટલાંક લક્ષણો જોવાના અભ્યાસથી જે કંઈ યોગ્ય સાહિત્ય મને મળ્યું તે મેં અહીં મૂક્યું છે તેને વિદ્વાન પુરુષોએ દોષ ન બતાવવા પણ મિત્રભાવથી હાથમાં ગ્રહણ કરવું. જે મેઘવિજય નામના પ્રભાવી પાસેથી હાથ જોવાની વિધિને જાણી નિપુણ થઈ હાથ જુએ છે તેના ઘેર સુવર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે અને સુંદર અવયવોથી શોભતી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલી સુંદર મહાલક્ષ્મી તેના પાણિગ્રહણથી (હાથ જોવાથી) પ્રસન્ન થઈ તેની સાથે ક્રીડા કરે છે. તપાગચ્છના આચાર્યોના શિરોમણિ શ્રી વિજયપ્રભ ગુરૂના સેવક અને શ્રી કૃપાવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રી મેઘવિજય વાચક (ઉપાધ્યાય) આ શાસ્ત્રની રચના કરનાર છે. આ ગ્રંથ સવા પાંચસો અનુષ્ટુપ શ્લોક પ્રમાણ છે. સજ્જનોની કૃપાથી આ ગ્રંથમાં શાશ્વત સિદ્ધિ રહો. ૪૩ થી ૪૭

चित्रिणी Chitrin

ॐ ह्रीं श्रीं पार्श्वनाथाय नमः

महत्तम श्रीदुर्लभ विरचित

अथ सामुद्रिकतिलकम् ।

श्रीपतिनाभिभवः कनकच्छाय प्रयच्छतु शिवं वः ।
कल्यादिसृष्टिहेतुः पद्मासनमाश्रितो देवः ॥ १ ॥

श्री सामुद्रिकतिलक

सुवर्णना जेवा, कल्यादि सृष्टिना हेतु अने श्रीमान नाभिराजथी उत्पन्न थयेल पद्मासनमां रहेला देव श्री आदिनाथ तमारुं कल्याण करो. १ जुओ चित्र नं २३

स्फुरदेकलक्षणमपि त्रैलोक्यलक्षण वपुर्यस्या ।
अविकलशब्दब्रह्म ब्राह्मी सा देवता जयति ॥ २ ॥

जेमां एक लक्षण शोभायमान थई रह्युं छे छतां जे एकज आखा त्रिलोकनां संपूर्ण लक्षणो तुल्य छे एवा शरीरवाळी, स्वस्थ शब्दब्रह्मरूप ब्राह्मी (सरस्वती) नामनी देवता जय पामो. २ जुओ चित्र २४

चित्र नं २३

चित्र नं. २४

पुरुषोत्तमस्य लक्ष्म्या मम निर्जोत्सगमधिशयानस्य ।
शुभलक्षणानि दृष्ट्वा क्षणं समुद्रः पुरा दध्यौ ॥ ३ ॥
भोक्ता त्रिखण्डभूमेर्भक्ता मधुकैटभादिदैत्यानाम् ।
रूपवशीकृतयाऽसौ क्षणमपि न वियुज्यते लक्ष्म्या ॥ ४ ॥
इहभणलक्षणयुत तदपरमपि हंत भजति श्री ।
विपरीतलक्षणयुतस्त्रिजगत्यपि क्लिश्यो भवति ॥ ५ ॥

પોતાના ઉત્સંગ (ખોળા)માં લક્ષ્મીની સાથે સુઈ રહેલા પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ)નાં શુભ લક્ષણો જોઈ સમુદ્રે પહેલાં કોઈ એક વખતે એક ક્ષણ વિચાર કર્યો (કહેલ) (કે) ત્રિભુવન પૃથ્વીનો ભોક્તા અને મધુકૈટભાદિ દૈત્યોનો મારનાર આ વિષ્ણુ તેના રૂપથી વશ કરાએલી લક્ષ્મીથી એક ક્ષણ માટે પણ જુદો પડતો નથી (લક્ષ્મી તેના રૂપથી એની વશ થઈ ગઈ છે કે એક ક્ષણ માટે પણ તેને છોડતી નથી) (તેમજ) આવી નજર તથા લક્ષણવાળા બીજા પુરુષોને પણ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે અને આનાથી ઉલટાં લક્ષણવાળો સર્વત્ર ચાકર જ બને છે ૩-૪-૫

अथ चेह मध्यलोके सकलेष्वपि सत्सु जंतुजातेषु ।
मर्त्यः प्रधानजातो यदाख्यया मर्त्यलोकोऽयम् ॥ ६ ॥
उत्पत्ति स्त्रीमूला तस्या अपि ततः प्रधानमपापि ।
क्रियते लक्षणमनयोर्यदि तदिह स्याज्जनोपकृतिः ॥ ७ ॥
इत्थं विचिन्त्य सुचिरं स्वहृदि समुद्रेण सम्यगवगम्य ।
नृस्त्रीलक्षणशास्त्रं रचयांचक्रे तदादि तथा ॥ ८ ॥

સ્વર્ગ મર્ત્ય અને પાતાલ એ ત્રણ ભુવન પછી વચલા મર્ત્ય ભુવનમાં બધાં પ્રાણીઓમાં મર્ત્ય (મનુષ્ય) મુખ્ય છે અને તેના નામ ઉપરથી આ (વચલો ભવ) મર્ત્ય લોક કહેવાય છે આ મર્ત્ય (મનુષ્ય)ની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીથી થાય છે અને સ્ત્રીની પુરુષથી થાય છે તેથી તેની (સ્ત્રીની) પણ મુખ્યતા છે જો આ બેનાં લક્ષણો (ની પરીક્ષાનું શાસ્ત્ર) કરું તો મનુષ્યો માટે તે ઉપકારક થશે આ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતાના હૃદયાન્તરમાં સારી રીતે જાણી (નિશ્ચય કરી)ને સમુદ્રે પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણોનું શાસ્ત્ર બનાવ્યું આ આદિ શાસ્ત્ર થયું ૬-૭-૮

तदपि नारदलक्षकवराहमाण्डव्यषण्मुखप्रमुखैः ।
रचितं क्वचित्प्रसङ्गात्पुरुषस्त्रीलक्षणं किंचित् ॥ ९ ॥
तदनन्तरमिह भुवने ख्यातं स्त्रीपुंसोर्लक्षणज्ञानम् ।
दुर्बोधं तन्महदिति जडमतिभिः खण्डतां नीतम् ॥ १० ॥
श्रीभोजनृपसुमन्तप्रभृतीनामग्रतोऽपि विद्यन्ते ।
सामुद्रिकशास्त्राणि प्रायो गहनानि तानि परम् ॥ ११ ॥
खण्डीकृतानि च पुनः पिण्डीकृत्याखिलानि तान्यधुना ।
सामुद्रिकं शुभाशुभमिह किंचिद्वच्मि संक्षेपात् ॥ १२ ॥

सामुद्रमङ्गलक्षणमिति सामुद्रिकमिदं हि देहवताम् ।
प्रथममवाप्य समुद्र कृतवानिति कीर्त्यते कृतिभि ॥ १३ ॥

તેમજ નારદ લક્ષ, વરાહમિહિર માંડવ્ય, કાર્તિકસ્વામી આદિ ઋષિઓ, આચાર્યો તથા દેવતાઓએ ક્વચિત્ ક્વચિત પ્રસગ ઉપસ્થિત થતા પુરુષ-સ્ત્રીલક્ષણ-શાસ્ત્રની થોડી થોડી રચના કરી છે ત્યારબાદ સ્ત્રી અને પુરુષના લક્ષણોનું આ શાસ્ત્ર જગતમા પ્રસિદ્ધ થયુ (પણ) તે મોટુ તેમજ દુર્બોધ હોવાથી મૂર્ખ લોકોએ તેને છિન્નભિન્ન કર્યુ શ્રી ભોજરાજ સુમન્ત ઇત્યાદિ મહાપુરુષોનાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રો અગાઉ રચાએલા છે પરતુ લગભગ તે બધાં ગહન છે (આથી) છિન્નભિન્ન થએલાં તે પ્રાચીન શાસ્ત્રોને એકત્ર કરી (તેમના આધારે) સક્ષેપમાં શુભાશુભ (લક્ષણોવાળુ) સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (હું પણ) કહું છું વિદ્વાન્ પુરુષો કહે છે, કે સર્વ પ્રથમ સમુદ્રે આ (જ્ઞાન) મેળવી શાસ્ત્ર બનાવ્યું તેથી દેહધારીઓના અગનાં લક્ષણો ઉપર રચાએલુ આ શાસ્ત્ર સામુદ્રિક નામથી ઓળખાય છે ૯ થી ૧૩

ऊरू जठरमुर स्थलबाहुयुग पृष्ठमुत्तमाङ्गं च ।
इत्यष्टाङ्गानि नृणां भवन्ति शेषाण्युपाङ्गानि ॥ १४ ॥
पूर्वभवान्तरजनित शुभमशुभमिहापि लक्ष्यते येन ।
पुरुषस्त्रीणां सद्भिर्निगद्यते लक्षणं तदिह ॥ १५ ॥
देहवतां तद्बाह्याभ्यन्तरभेदन जायते द्विविधम् ।
वर्णस्वरादिबाह्यं पुनरन्त प्रकृतिसत्त्वादि ॥ १६ ॥
आद्य तदाश्रयतया निखिलेष्वपि लक्षणेषु शारीरम् ।
मनुजानां तस्मादिह वक्ष्यामि तदेव मुख्यतया ॥ १७ ॥
शरीरावर्तगतिच्छायास्वर गन्धवर्णसत्त्वानि ।
इत्यष्टविधं ह्यपवत्पुरुषस्त्रीलक्षणं भवति ॥ १८ ॥
इह तावदूर्ध्वमूलो नरकल्पतरुर्भवेदध शाख ।
पादतलात्तदिदानी शारीरं लक्षण वक्ष्ये ॥ १९ ॥

મનુષ્યોને બે સાથળો, પેટ, છાતી, બે હાથ, પીઠ માથુ એ આઠ અંગો છે, અને બાકીનાં ઉપાંગો છે આ જન્મમા જેના ઉપરથી પુરુષો અને સ્ત્રીઓના પૂર્વ જન્મમાં ઉત્પન્ન કરેલા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરી શકાય છે, તેને સારા પુરુષો લક્ષણ કહે છે આ લક્ષણના પ્રાણીઓના માટે બાહ્ય અને આભ્યન્તર નામના બે ભેદ થાય છે

રૂપ, અવાજ ઇત્યાદિ બાહ્ય વિભાગમાં છે, જ્યારે પ્રકૃતિ, સત્ત્વ આદિ આભ્યન્તર છે બાહ્ય લક્ષણો બાહ્ય લક્ષણ શરીરના આધારે હોવાથી મનુષ્ય માટે બાહ્ય લક્ષણો જ મુખ્ય છે અને તેથી તેનેજ મુખ્યતયા કહીશ. પોતાની માફક પુરુષ અને સ્ત્રીનાં શરીર, ભમરી, ગતિ, છાયા, સ્વર, ગંધ, વર્ણ (રંગ) અને સત્ત્વ (પ્રભાવ) આ પ્રમાણે બાર પ્રકારના લક્ષણો હોય છે. આ મનુષ્યોમાં ઉપર મૂળ અને નીચે શાખાઓવાળું પુરુષ રૂપી કલ્પવૃક્ષ (વૃક્ષ) છે તેથી તે નરકલ્પવૃક્ષનું પગનાં તળીયા (શાખાઓ, રોમ, ત્વચા)થી આરંભી શરીર નામના લક્ષણને કહું છું ૧૪ થી ૧૯

आदौ पदस्य तलमथ रेखांगुष्ठांगुलीनखं पृष्ठम् ।
गुल्फौ पानी जंघायुगलं रोमाणि जानुयुगम् ॥ २० ॥
ऊरू तथा कटिरथस्फिग्युग्मं तदनुपायुरथ मुष्कौ ।
शिश्नस्तन्मणिरेतो मूत्रं शोणितमथो बस्ति ॥ २१ ॥
नाभिः कुक्षी पार्श्वे जठरं मध्यं ततश्च वलयोस्मिन् ।
हृदयमुरः कुचचूचुकयुग्मं जत्रुद्वयं स्कन्धौ ॥ २२ ॥
अंसौ कक्षे बाहू पाणियुगं तस्य मूलपृष्ठतलम् ।
मीनाद्याकृतिरेखांगुलीकं नखा क्रमशः ॥ २३ ॥
पृष्ठं कृकाटिकाथ ग्रीवा चिबुकं मंकूर्चहनुगण्डम् ।
वदनोष्ठदशनरसना तालु ततो घटिका हसितम् ॥ २४ ॥
नासाक्षुतमक्षियुगं पक्ष्माणि ततो निमेषरुदिते च ।
भ्रूशङ्खकर्णभालं तद्रेखा मस्तकं केशाः ॥ २५ ॥
इत्यापादतलकेशान्तमिहानुक्रमेण शारीरम् ।
अङ्गोपाङ्गविभक्तं लक्षणविद्भिर्नृणां ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

સૌ પ્રથમ પગના તળીયા, પછી અનુક્રમે પગના તળીયાની રેખાઓ, અંગુઠો, આંગળીઓ, નખ, (પગની) પીઠ, ઘુંટી, પાની, જાંઘ, જાંઘ ઉપરના વાળ, ઢીંચણ, સાથળ, કમર, થાપા, ગુદા, વૃષણ, શિશ્ન, શિશ્નનો (અગ્રભાગ) મણિ, વીર્ય મૂત્ર લોહી, પેડુ નાભિ કુખો, પડખાં, જઠર, પેટનો મધ્ય ભાગ, પેટ ઉપરની ત્રિવલી, હૃદય, છાતી, સ્તન, સ્તનાગ્ર, બે હાંસડી, બંને ખભા, ખભાના અગ્રભાગ, બગલ, (ખભાથી પોંચા સુધી) બાહુ, હાથના પોંચા, હથેળી, હાથનો પૃષ્ઠ ભાગ, હથેળીમાં રહેલી મત્સ્યાદિ વિવિધ ચિન્હો બતાવતી રેખાઓ, આંગળીઓ, નખ, પીઠ (બરડો)

કુકાટિકા (કાંધ) ગળુ, દાઢીનો અગ્રભાગ, મૂછ, દાઢી, ગલસ્થલ, મોં, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, ડેકિયો, હાસ્ય, નાક, છીંક આંખ, પાંપણો, નિમેષ કાન, ભ્રૂ કાન, કપાળ, કપાળમાં પડતી રેખાઓ, માથુ, માથાના વાળ આ પ્રમાણે પગથી લઈ શિખાપર્યંત અંગ અને ઉપાંગથી વિભક્ત થએલુ શારીર (નામનુ પહેલુ) લક્ષણ લક્ષણગ્રંથ (સામુદ્રિકશાસ્ત્ર) પુરુષોએ જાણવું ૨ થી ૨૬

अस्वेदमुष्णमरुणं कमलोदरकान्ति मांसल श्लक्ष्णम् ।
स्निग्ध सम पदतल नृपसपर्त्ति दिशति पुंसाम् ॥ २७ ॥
पादचरस्यापि चरणतलं यस्य कोमलं तत्र ।
पूर्णस्फुटोदुर्ध्वरेखा स विश्वम्मगधीश ॥ २८ ॥
वंशच्छिदे कुपादं द्विजहत्यायै विपक्वमृत्सदृशम् ।
पीतमगम्यारतये कृष्ण स्यान्मद्यपानाय ॥ २९ ॥
पाण्डुरमभक्ष्यभक्षणकृते तलं लघुदरिद्रतायै स्यात् ।
रेखाहीनं कठिनं रूक्ष दु'खाय विस्फुटितम् ॥ ३० ॥
तल्मन्त मक्षिप्र स्त्रीकार्ये मृत्युमादिशति पुंसाम् ।
रोगाय विगतमांसं मार्गाय ज्ञेयमुत्कटकम् ॥ ३१ ॥
रेखा शंखच्छत्रांकुशकुलिशशशिध्वजादिसंस्थाना ।
अच्छिन्ना गम्भीरा स्फुटास्तले भागधेयवताम् ॥ ३२ ॥
ता शंखाद्याकृतयः परिपूर्णा मध्यभेदतो येपाम् ।
श्रीभोगभाजनं ते जायन्ते पश्चिमे वयसि ॥ ३३ ॥
ता गोधासैरिभजम्बुकमूपककाककंकसमा ।
रेखाः स्युर्यस्य तले तस्य न दूरेऽतिदारिद्र्यम् ॥ ३४ ॥

પરસેવા વગરનુ ઉષ્ણ, લાલાશવાળુ કમલગર્ભ જેવી કાન્તિવાળુ માંસલ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, અને સરખુ પગનુ તળીયુ મનુષ્યોને રાજ્યપત્તિનો અધિકારી બનાવે છે જે પગપાળો ફરતો હોય છતા પગનુ તળીયુ કોમળ હોય અને તેની ઉપર સ્પષ્ટ પૂરેપુરી ઉર્ધ્વરેખા હોય તો તે રાજા હોય છે ખરાબ લાગતા પગ વંશચ્છેદ કરે છે પાકેલી માટી જેવો રંગના તળીઆનો રંગ હોય તો તે દ્વિજહત્યા કરે છે પીળા તળીઆવાળો અગમ્યાગમન કરે છે અને કાળા રંગના તળીઆવાળો મદ્યપાન કરે છે

પગનુ તળીયુ ચોડુ રક્તનુ હોય તો આલ્પસ્ખલક્ષ્ય કરે. નાનુ હોય તો દરિદ્રતા આપે. રેખા વગરનુ હીન, રૂક્ષ તથા ફાટેલુ હોય તો દુઃખ આપનાર છે પગનુ તળીયુ અગ્નિની જ્વાળા જેવી નખ હોય તો પુરુષનુ સ્ત્રીના મરણે મૃત્યુ થાય છે માંસ વગરનુ હોય તો રોગ, અને ઉપરથી આવતુ હોય તો મુસાફરી આવે છે ભાગ્યશાળી પુરુષોના પગમા શંખ, છત્ર, અંકુશ, વજ્ર અને ધ્વજ આદિ આકાર બનાવતી, આછી ગંભીર અને સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય છે આ શંખ આદિ આકૃતિઓ પૂરેપુરી હોય પરંતુ રેખાવમા મધ્યમ પ્રકારની હોય તો તેવી રેખાઓવાળા પુરુષ પાછલી વયમાં ધનસંપત્તિનુ સુખ ભોગવે છે જો આ રેખાઓ (પગના તળીયાની રેખાઓ) ઘેટું, પાડો, શિયાળ, ઉંદર, કાગડો આ બીજા જેવા આકારની માલુમ પડતી હોય તો એવા પગના તળીયામાં આવી રેખાઓ હોય તેમનાથી દારિદ્ર દૂર નથી હોતું ૨૭ થી ૩૪

वृत्तो भुजगफणाकृतिरङ्गुष्ठो मांसलः शुभोंगुष्ठ ।
मशिरोहस्वथिपिगोच(व)श्चोविपुलः स पुनरशुभ ॥ ३५
श्लक्ष्णा वृत्ता मृदवो घना दलनीव पद्मस्य ।
ऋजवोङ्गुल्यः स्निग्धाः सुखमस्यान्वित दधति ॥ ३६
विरलाभिपटिका शुष्का लघवो वक्राः स्त्र पदांगुलयः ।
यस्य भवन्ति गिगलाः सक्लिकृरत करोत्येव ॥ ३७
स्त्रीसम्भागानाप्नोत्यगुष्ठदीर्घया प्रदेशिन्या ।
प्रथममशुभं च गृहिणीमरणं वा ह्रस्वया च कलिम् ॥३८।
आयतया मध्यमया कार्यविनाशो ह्रस्वया दुःखम् ।
घनया समया पुत्रोत्पत्तिः स्तोक नृणामायु ॥ ३९ ।
यस्यानामिका दीर्घा स प्रज्ञाभाजनो मनुज ।
ह्रस्वा स्याद्यस्य पुनः मकलत्रयिाजिता नित्यम् ॥ ४० ।
दीर्घा कनिष्ठिकापि स्याद्यस्य स्वर्णभाजनं स नरः ।
यदि सापि पुनर्लघ्वी परदारपरायणः सततम् ॥ ४१ ।
यस्य प्रदेशिनी कनिष्ठिकाभवेद्ध्रुवं स्थूला ।
शिशुभावे तस्य पुनर्जननी पंचत्वं ।

ઉપસેલા, અને સુંદર કૂર્મની કાચી જેવા, સૂક્ષ્મ નખ મનુષ્યોને સુખ આપે છે બાકી, રૂક્ષ વર્ણના ફીક્કા, સુપડા જેવા, વાંકા, કાળા, પીળા અને તેજ વગરના નખ હોય તો તે નખોના માલિક મનુષ્યો દરિદ્ર થાય છે ૪૧ થી ૪૪

मांसोपचितं स्निग्धं गूढशिरं कोमलं चरणपृष्ठम् ।
रोमस्वेदे रहित पृथुलं कमठोन्नतं शस्तम् ॥ ४५ ॥
अंतर्गूढा गुल्फा सरोजमुकुलोपमा श्रियं ददते ।
सूकरवत्ते विषमा शिथिला प्रथयन्ति वधबंधौ ॥ ४६ ॥
महिषसमानैर्गुल्फैश्चिपिटैर्वा दुःखसंयुता पुरुषा ।
तैरपि रोमोपगतैर्नित्यमपत्येन परिहीना ॥ ४७ ॥
कन्दः पादांबुरुहस्यैव भवेद्वर्तुला पार्ष्णि ।
त नरमनुरागादिव नियतं रमयति रमा रामा ॥ ४८ ॥
समपार्ष्णि सुखमहितो दीर्घायु स्यान्नरो महापार्ष्णि ।
स्वल्पायुरल्पपार्ष्णिः प्रोन्नतया विनिर्जयो भवति ॥ ४९ ॥

પગની પીઠ માંસલ, સ્નિગ્ધ, ઢંકાયેલી નસોવાળી, કોમળ, રૂંવાટા વગરની, પહોળી, અને કાચબાની પીઠ જેવી હોય તો તે સારી છે પગની ઘુંટીઓ અંદર સમાઈ જતી, અને કમળની કળી જેવી હોય તો તે લક્ષ્મી આપે છે જો ભુંડના જેવી નાની મોટી કે વિષમ લાગતી તેમજ ઢીલી પડી ગયેલી હોય તો તે કારાગાર બંધન યા વધ કરાવનાર લક્ષણ છે પાડાના જેવી ઘુંટીઓ હોય તો, અથવા ચપટી ઘુંટીઓ હોય તો પુરુષ દુઃખી થાય છે અને જો આવી ઘુંટીઓ વાળ યુક્ત હોય તો જરૂર સંતાનરહિત થાય છે પાની (પગની ઘુંટીથી તળીયા સુધીનો ભાગ એડી) જો પગ રૂપી કમળના ગર્ભ જેવી શોભા દેખાતી હોય તો તેવા લક્ષણવાળા પુરુષને મોહ પામેલી હોય તેમ લક્ષ્મી સદાકાળ મળ્યા કરે છે (જુઓ ચિત્ર ૨૭) સરખી એડીવાળો સુખી, મોટી એડીવાળો દીર્ઘાયુ નાની એડીવાળો અલ્પાયુ, અને ઉંચી એડીવાળો નિર્ધની થાય છે ૪૫ થી ૪૯

पिशितान्तर्गतनलिका करभजंघोपमा श्रियं पुंसाम् ।
प्रविरलमृदुतनुरोमा दत्ते क्रमवर्तुला जंघा ॥ ५० ॥
लक्ष्मीं दिशति केसरिमीनव्याघ्रोपमा नृणाम् ।
जंघा श्वानसदृशा वधबंधौ निस्वतां प्रायः ॥ ५१ ॥

स्थूला दीर्घा मार्गं वितरत्युद्बद्धपिंडिका जंघा।
श्वसृगालकरभरासभवायसजंघोपमा त्वशुभा ॥ ५२ ॥

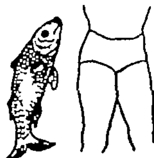

ચિત્ર નં ૨૭

ચિત્ર નં. ૨૮

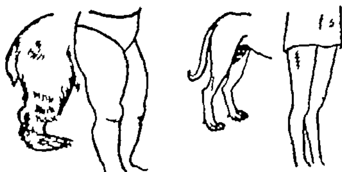
પગની નળી ને માંસની અંદર ફૂલેલી હોય અને મૃગની જાંઘ જેવી જાંઘ (પગની પીંડીને સંસ્કૃતમાં જાંઘ કહે છે ઘુંટીથી લઈ ઢીંચણ સુધીનો ભાગ તે જાંઘ) હોય તો પુરુષોને લક્ષ્મી મળે છે તેમજ આછા ઝીણા વાળવાળી તથા સપાટ ઉપર ઉતારી હોય તેવી અથવા ગોળાકારવાળી જાંઘ પણ લક્ષ્મી આપે છે (જુઓ ચિત્ર ૨૮) જે મનુષ્યને (મજબુત) સિંહની જાંઘ જેવી જાંઘ હોય, અથવા માછલાની જેવી જાંઘ (જુઓ ચિત્ર ૨૯) (દેખાવમાં માછલા જેવી) હોય કે પછી વાઘની જાંઘ જેવી જાંઘ હોય તો તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૦) પરંતુ જો ચીતા જેવી જાંઘ હોય તો તે વધ અથવા કેદખાનુ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પ્રાયઃ દરિદ્ર રાખે છે (જુઓ ચિત્ર ૩૧) જાડી પરંતુ લાંબી જાંઘ હોય તો વારંવાર મુસાફરી કરાવે છે ગાઠવાળી, કુતરો, શિયાળ, ઊંટ, ગધેડાં કે કાગડા જેવી જાંઘ અશુભ છે (જુઓ ચિત્ર ૩૨) ૫૦ થી ૫૨

ચિત્ર નં. ૨૯

ચિત્ર નં ૩૦

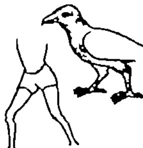
चित्र नं ३१ चित्र नं ३२

ललितानि स्निग्धानि भ्रमरश्यामानि देहरोमाणि ।
जायन्ते भूमिभुजां मृदूनि विलसन्ति सूक्ष्माणि ॥ ५३ ॥
सुभगो रोमयुत स्याद्विद्वा घनरोमसंयुतो मनुज ।
उद्धृत्तरोमभि पुनरंगश्च बहुभिश्च वित्तसकलितः ॥ ५४ ॥
रोमैकैकं नृपतेर्द्वयं श्रोत्रियधनाढ्यबुद्धिमताम् ।
आदीन्येतानि पुनर्निस्वानां मूर्धजेष्वेवम् ॥ ५५ ॥
रोमरहित परिव्राट् स्यादधम स्थूलरूक्षखररोमा ।
पाप पिङ्गलरोमा नि स्व स्फुटिताग्ररोमापि ॥ ५६ ॥

સુંદર, ભ્રમર જેવાં સ્નિગ્ધ રૂંવાટાં કે જે દેખાવમાં મૃદુ અને સૂક્ષ્મ (નાજુક) લાગે છે તે સજ્જનોને હોય છે (અર્થાત્ આવાં રૂંવાટાંવાળા સજ્જન થાય છે) અંગ ઉપાંગ ઉપર વધારે પ્રમાણમાં વાળ હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે વાળવાળો સુંદર (ભાગ્યશાળી) હોય છે ઘણા વાળવાળો વિદ્વાન્ હોય છે, અને વધારે પડતા વાળવાળો ધનવાન થાય છે એક છિદ્રમાં એક જ વાળ સજ્જનોને હોય છે બે છિદ્રમાં બે વાળ વિદ્વાન્ ધનવાન્ તથા બુદ્ધિમાન્ લોકોને હોય છે, પરંતુ તેનાથી વધારે એટલે કે એક જ છિદ્રમાં ત્રણ કે ચાર રોમ દરિદ્ર પુરુષોને હોય છે આ લક્ષણ માથાના વાળ માટે પણ લાગુ પડે છે રૂંવાટાં વગરનો મનુષ્ય પરિવ્રાજક (સન્યાસી) થાય છે અધમ અને જાડા, ખરબચડા જેવાં ભૂખરાં રૂંવાટાંવાળો પાપી અને અગ્ર ભાગમાં ફાટેલાં રૂંવાટાંવાળો દરિદ્ર થાય છે ૫૩ થી ૫૬

कुञ्जरजानुर्मनुजा भोगयुतः पीनजानुरवनीशः ।
संश्लिष्टमांसजानुर्दीर्घगतायुर्भवेत्माय ॥ ५७ ॥

निम्ने स्त्रीपरवशग शशिवृत्तैर्गूढमांसले राज्यम् ।
दीर्घैर्महद्भिरायु सुभगत्वं जानुभि स्वल्पै ॥ ५८ ॥
दिशति विदेशे मरणं मनुजानां जानु मांसपरिहीनम् ।
कुम्भनिभं दुर्गततां तालफलाभ तु बहुदु खम् ॥ ५९ ॥
जानुद्वितयं हीनं यस्य सदा सेवते स वधबंधौ ।
इदमेव यस्य विषम स पुन प्राप्नोति दारिद्र्यम् ॥ ६० ॥
ऊरू यस्य समांसौ रंभास्तंभसन्निभं वितन्वाते ।
कोमलतनुरोमंचितौ स जायते भूपतिः प्राय ॥ ६१ ॥
स्निग्धावूरू मृदुलौ क्रमेण पीनौ प्रयच्छतो लक्ष्मीम् ।
विकटौ स्त्रीवल्लभतां गुणवता संहतौ कृतौ भवत ॥ ६२ ॥

ચિત્ર નં. ૩૩

ચિત્ર નં. ૩૪

હાથીના ઢીંચણ જેવા ઢીંચણવાળો ભોગી, નાના ઢીંચણવાળો રાજા અને ભાગ તથા સાથળ સાથે સારી રીતે મળેલા ઢીંચણવાળા સૌભાગ્યના (ઢીંચણ) થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૪) અંદર પેસી ગએલા ઢીંચણવાળો સ્ત્રીને વશ રહે છે. ઊંચા અને માંસમાં દબાએલા ઢીંચણવાળાને રાજ્ય મળે છે મોટા ઢીંચણ દીર્ઘાયુ અને નાના ઢીંચણ સૌભાગ્ય આપે છે જો ઢીંચણ માંસ વગરના હોય તો પરદેશમાં મરણ થાય છે પણ જેમાં ઊંચા ઢીંચણ હોય તો દુર્ગતિ થાય અને જો તાડના ફળની માફક અપર ઢીંચણ હોય તો બહુ દુઃખ થાય છે જેને બન્ને ઢીંચણ નહિ જેવા જ હોય તે સદાકાળ પ્રવાસમાં રહે છે અને તેનો વધ થાય છે અને જો નાના મોટા હોય તો દરિદ્ર થાય છે જેના સાથળ માંસલ હોય અને કેળના સ્તંભ જેવા સુંદર દેખાતા હોય તેમજ રોમ સુંદર રૂંવાટાવાળા હોય તો તે પ્રાય. રાજા થાય છે (જુઓ ચિત્ર

૩૫) સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને એક સરખા ઉતરતા ક્રમથી સાથળ ઉપર ઉતારેલા હોય તેવા જે સાથળ હોય તો તે લક્ષ્મી આપે છે પહોળી સાથળો હોય તો સ્ત્રીઓને પ્રિય થઈ પડે છે અને એક બીજા સાથે મળી જતા હોય તેવા સાથળ ગુણવાન માણસોને હોય છે ૫૭ થી ૬૨

ચિત્ર નં ૩૫

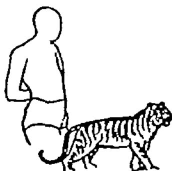

ચિત્ર નં ૩૬

स्थूलाग्रौ मध्यनतौ स्यातां मार्गानुसर्पिणौ पुंसाम् ।
कठिनौ चिपिटौ विपुलौ निर्मांसौ दुर्भगत्वाय ॥ ६३ ॥
यस्य कटिः स्याद्दीर्घा पीना पृथुला भवेत्स विशादप ।
सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः शार्दूलकटिश्च भूनाथः ॥ ६४ ॥
रोमशकटिर्दरिद्रो ह्रस्वकटिर्दुर्भगो भवति मनुजः ।
श्वानमर्कटकरभकटिर्दुःखी संकटकटिः पापः ॥ ६५ ॥
मंडूकस्फिक् नृपतिः सिंहस्फिक्मंडलाधिपतिः ।
धनमांसस्फिग्धनवान्व्याघ्रस्फिक् मंडलाधिपतिः ॥ ६६ ॥
उष्ट्रप्लवंगमस्फिग्धनधान्यविवर्जितः पुमान्नियतम् ।
पीनस्फिक् निःस्वो ह्यदुर्ध्वस्फिग्व्याघ्रमृत्युः स्यात् ॥ ६७ ॥

જે સાથળ આગળના ભાગમાં સ્થૂળ અને વચ્ચેથી બેસી ગએલા હોય તો સતત મુસાફરી કરાવે છે. કઠિન, ચપટા, જાડું પહોળા અને માંસહીન સાથળ હોય તો દુર્ભાગ્યનું ચિન્હ છે જેની કમર પહોળી, લાંબી, મોટી, હોય તે ધનવાન થાય છે સિંહના જેવી કમર હોય તો નરાધિપ (જુઓ ચિત્ર ૩૬) અને વાઘ જેવી કમર જમીનદાર કરે છે (જુઓ ચિત્ર ૩૭) રૂંવાટીવાળી કમરવાળો દરિદ્ર, ટુંકી કમર

વાળો દુર્ભાગી થાય છે અને કુતરાં, ગધેડાં, ઊંટ જેવી કમરવાળો દુઃખી થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૮) સાંકડી કમરવાળો પાપી થાય છે અને પગના થાપા દેડકાના

ચિત્ર નં ૩૭

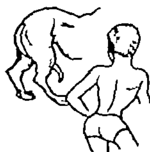

ચિત્ર નં. ૩૮

થાપા જેવા હોય તો રાજા થાય (જુઓ ચિત્ર ૩૯) સિંહ જેવા હોય તો બે પ્રાંતનો અધિપતિ થાય. (જુઓ ચિત્ર ૪૦) ખુબ માંસવાળા હોય તો ધનવાન થાય.

ચિત્ર નં ૩૯

ચિત્ર નં ૪૦

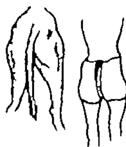
અને વાઘના જેવા થાપા હોય તો એક પ્રાંતનો અધિપતિ થાય. (જુઓ ચિત્ર ૪૧) ઊંટ કે વાંદરા જેવા થાપા હોય તો જરૂર ધનધાન્યથી રહિત થાય. (જુઓ ચિત્ર ૪૨-૪૩) અલ્પ થાપાવાળો નિર્ધન થાય છે અને જેના થાપા અકડા હોય તેનું ઘાત દ્વારા મરણ થાય છે ૬૩ થી ૬૭

पतमांसो गम्भीर सुकुमार सवृत्त शोण ।
पायु शुभो नराणां पुनरशुभो भवति विपरीत ॥ ६८ ॥

ઘન માંસવાળી, ગંભીર કોમળ, ગોળ તથા લાલ રંગની હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે આ સિવાયનું અશુભ લક્ષણ છે ૬૮

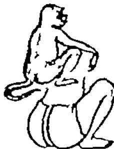
चित्र नं ७१

चित्र नं ७२

मुष्कौ स्वय प्रलम्बा जायन्ते सुपरिष्ठिता यस्य ।
स भवति भर्ता नियतं भूमेः सप्ताब्धिवलयायाः ॥ ६९ ॥
श्लक्ष्णैः समैर्नृपत्वं चिरमायुर्भवति लम्बितैर्वृषणैः ।
जलमरणमद्वितीयैर्मनुजानां कुलविनाशोपि ॥ ७० ॥
स्त्रीलोलत्व विषमे प्राक्पुत्रोदक्षिणोन्नतैर्वृषणे ।
वामोन्नतैश्च तैरपि दुःखेन समं भवति दुहिता ॥ ७१ ॥
निःस्वः शुष्कस्थूले रम्यरमणीरतास्तुसंगसमे ।
पुनरद्धर्दिर्वृषणैर्भवंति न चिरायुष पुरुषा ॥ ७२ ॥
शिश्नमनिम्नसमुन्नतमदीर्घलघुसुसंयुतं मृदुलम् ।
उष्णं घनधान्यवतामश्लयमृदुपर्तुलं विशिरम् ॥ ७३ ॥
स्थूलग्रन्थिरतिसुखी केशनिगूढो महीपतिः शिश्नम् ।
व्याघ्रहयसिंहतुल्यो भोगी स्यादीश्वरः प्रायः ॥ ७४ ॥
स्पष्टशिरानिचितअपिलग्धीनं मेहनं कृशं विमलम् ।
लघुमृदुसुरभिपरिमलं पुंसां सौभाग्यवित्तकरम् ॥ ७५ ॥
लिङ्गे लघुनि धनाढ्यो निरपत्यो वा शिरायुतेऽल्पसुतः ।
दक्षिणविनते पुत्रो वामनते कन्यकाजनकः ॥ ७६ ॥

य॰ समचरणनिषण्णो गुल्फौ नतुशेफमा परिस्पृशति ।
स सुखी ज्ञेयो यदि पुनरवनितलं प्रायशो दु॰खी ॥ ७७ ॥
स्थूलोऽग्रो विनत॰ स्यात्तीक्ष्णाग्रो दीर्घोन्नत शिथिल॰ ।
समलो धनहीनानां शिश्नो मुम सदोन्मिषित ॥ ७८ ॥
स्थूलशिरेण विशालच्छिद्रवता प्रजनेन दारिद्र्यम् ।
अतिकोमलेन लभते नर॰ प्रमेहादिना मरणम् ॥ ७९ ॥
हरिताजनाभरेखो महामणिर्जायते समोत्तान॰ ।
मन्थानकपुष्पनिभो यस्य स भर्ता भुवो भवति ॥ ८० ॥
मणिभिर्धनिनो रक्तैः स्मेरजपापुष्पमभिर्भूपा ।
श्लक्ष्णे स्निग्धे सुखिनो मध्योत्तानैश्च पशुमन्त ॥ ८१ ॥
कलधौतरजतमुक्ताफलप्रवालोपमा महामणय ।
येषा भवन्ति दीप्तास्ते सजलधिभूमिभर्त्तारः ॥ ८२ ॥
दारिद्र्यजुष परुषै परुषाभैर्विपाण्डुरैर्मणिभि ।
मध्योन्नतैर्बहुकन्या जायन्ते दु खिन स्फुटितै ॥ ८३ ॥
विद्रुमहेमोपमया महामणौ रम्यया नरो धनवान् ।
दौर्भाग्यवात् शबल्या धूमरया जायते नि॰स्व॰ ॥ ८४ ॥

ચિત્ર નં. ૫૩

ચિત્ર નં. ૫૪

જેના વૃષણ ઉંચા અને સારી રીતે ઘાટીલા માલુમ પડતા હોય તે માન પામે

વાળી પૃથ્વીનો સ્વામી થાય છે સરખા અને સુંદર વૃષણવાળો રાજ્ય મેળવે છે લળકી પડેલા લાગતા વૃષણવાળો દીર્ઘાયુ થાય છે એક જ વૃષણ હોય તો જળમાં ડુબવાથી મૃત્યુ થાય છે અને તેવા માણસો પોતાના કુળનો નાશ પણ કરે છે. જો નાના મોટા વૃષણ હોય તો સ્ત્રીલંપટ થાય છે જેને જમણો વૃષણ ઉંચો હોય તેને પહેલો પુત્ર થાય છે અને જેને ડાબો ઉંચો હોય તેને દુઃખ પડે છે અને પ્રથમ દીકરી થાય છે સુક્ષ્મ કે લાંબા વૃષણ હોય તો નિર્ધન થાય છે જો પાડાના જેવા વૃષણ હોય તો સુંદર સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે જો અડધા અડધા વૃષણ હોય તો પુરુષો અલ્પાયુ થાય છે બહુ ઉંચી ગમેલી, બહુ ઊંડાઈ ગયેલી, બહુ લાંબી કે બહુ નાની ન હોય પરંતુ સારી કોમળ દેખાતી અને ઉષ્ણ રહેતી ઇન્દ્રી ધનસંપત્તિવાળા માણસોને હોય છે વળી આવા માણસોની ઇન્દ્રી મજબુત, કોમળ, ગોળ અને નસો દેખાતી હોય તેવી હોય છે જેનું લિંગ જાસ્તી ભારે મોટી ગાંઠ વળીને લેવાએલુ હોય તે ઘણો સુખી થાય છે અને વાંકથી ઢંકએલુ રહે તો રાજા થાય. (લિંગનો ભાગ વાળવાળો હોય તે શુભ લક્ષણ છે) જેઓને વાઘ બિલાડા કે સિંહના જેવું લિંગ હોય તેઓ ઘણું ખરૂં રાજા થાય છે (લિંગ નસો વગરનું હોય તો સારૂં એમ પહેલા શ્લોક ૭૭ માં કહ્યું છે) લિંગ નસોવાળું દેખાતું હોય છતાં જો તેના ઉપરની ચામડી બહુ જ પાતળી (નહિ જેવી) હોય લિંગ ચાવળું બાજરું નાનું મૃદુ અને દુર્ગંધ રહિત તો તે સૌભાગ્ય આપનાર તેમજ ધન આપનાર છે લિંગ નાનું હોય તો ધનાઢ્ય થાય નસો તરી આવતી હોય તો સંતાન વગરનો અથવા બહુ જ થોડાં છોકરાંવાળો થાય જો જમણી બાજુ નમેલું રહેતું હોય તો પુત્રનો અને ડાબી બાજુ નમેલું રહેતું હોય તો પુત્રીનો પિતા થાય છે જેને સારી ચાલે મળતા ધનની વૃદ્ધિઓને લિંગનો સ્પર્શ ન થતો હોય તેને સુખી જાણવો જો મૈથુન પછી લિંગ જમીનને અડકતું હોય તો જાણવું કે તે દુઃખી જ થશે. દરિદ્ર પુરુષોનાં લિંગ જાડાં, લળકી પડેલાં અણીદાર, લાંબાં, શિથિલ, મેલાં, વાંકેલાં અને સદાકાળ નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યાં રહેનારાં હોય છે મોટા માથાવાળું અને પહોળા છિદ્રવાળું લિંગ હોય તો દરિદ્ર થાય છે. અને જો લિંગ અતિ કોમળ હોય તો મનુષ્ય પ્રમેહ ઇત્યાદિ રોગથી મરણ પામે છે જેને લિંગના મણિ ઉપર લીટી રેખાઓ (નસોને લઈને) દેખાતી હોય અને મણિ સરખો ઉંચાપણાદાર તથા સ્તનીઆના આકારના જેવો દેખાતો હોય તે માણસ જમીનનો સ્વામી (રાજા, માંડલિક) થાય છે લાલ રંગના મણિથી ધનવાન, અને ખીલેલા જપાના ફૂલ (લાલ રંગનું જાસુદનું ફૂલ) જેવો હોય તો રાજા થાય છે ચિકણો અને મૃદુ મણિ હોય તો સુખી તથા વસ્ત્રથી યુક્ત અનેતો મણિ હોય તો પશુઓવાળો થાય છે જેઓને લિંગના મણિ સોનું રૂપું મોતી અગર પ્રવાલ જેવા દેખાતા હોય તેઓ સમુદ્ર પર્યન્તની ભૂમિના માલિક થાય છે જેનો મણિ ફૂલ દેખાતો હોય તે દરિદ્રવાળો જાણવો. દુઃખ જેવો લાગતો [illegible]ના ક્રિયો લાગતો હોય

તો પણ તેમજ સમજવું જો મણિ બન્નેથી જ (ક્રમ) મૂકેલો લાગતો હોય તો તેને ઘણી છોકરીઓ થાય છે અને જો આ મણિ ફાટેલો હોય તો દુઃખી થાય છે લિંગનો મણિ મોટો હોય અને તેના ઉપર હીરા કે સોનાના જેવી ચમકીલી રેખાઓ પ ની હોય તો મનુષ્ય ધનવાન થાય છે જો કાળી કે ભૂખરી રેખાઓ પડતી હોય તો દુર્ભાગ્યવાળો અને નિર્ધન થાય છે ૭૯ થી ૮૪

रेतसि पुष्पसुगन्धिनि राजा यज्वा नर सुरागन्धे ।
मधुगन्धे बहुवित्तः सुखीधनवान् मीनगन्धे स्यात् ॥ ८५ ॥
सुरभिर्व्यसुगन्धे श्रियोऽन्यगन्धे तु दारिद्रयम् ।
लाक्षागन्धे पुन्यो नैःस्वो भोगी पुन पिशितगंधे ॥ ८६ ॥
जम्बूवर्णेन सुखी दुग्धमवर्णेन रेतसा नृपति ।
धूम्रेण दुःखमहित स्याद्दःस्य श्यामवर्णेन ॥ ८७ ॥
यस्य च्यवते रेतो लघुमैथुनगामिनो बहुस्निग्धम् ।
दीर्घायुःसपत्ति पुत्रानपि विन्दते स पुमान् ॥ ८८ ॥
न पतति शुक्र स्तोर्क चिरमैथुनसंगतस्यापि ।
दारिद्रय मोल्पायुर्बहुकन्याजनकर्ता भजते ॥ ८९ ॥
द्वित्रिचतुर्धाराभि प्रदक्षिणावर्तजातिमूत्रं स्यात् ।
पिङ्गलवर्णं नृपति सुखिनो वलितैकधाराग्रम् ॥ ९० ॥
कृतशब्दमेकधार नृपस्य मूत्र त्रिधागमाद्ये च ।
निःशब्दं बहुधार तदपि दरिद्रस्य विज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

જેને વીર્યમાંથી પુષ્પના જેવી સુગંધી આવતી હોય તે રાજા, દારૂ જેવી સુગંધ હોય તે યજ્ઞ કરનાર મધ જેવી સુગંધવાળો ધનવાન અને માછલા જેવો ગંધવાળો સુખી અને ધનવાન થાય છે વીર્યમાંથી સારી સુગંધ આવવી એ સૌભાગ્યનું લક્ષણ છે અને દુર્ગંધ આવવી તે દારિદ્રનું લક્ષણ છે લાખ જેવી ગંધ આવતી હોય તો પુત્રીઓ ઘણી કરે અને માંસ જેવી ગંધ આવતી હોય તો નિર્ધન છતાં ભોગી થાય છે જો વીર્યનો રંગ જાંબુડાના જેવો હોય તો સુખી, દૂધ જેવા હોય તો રાજા, ધુમાડીઓ રંગ હોય તો દુઃખી અને કાળો રંગ હોય તો દુઃખી થાય. થોડા મૈથુનથી જેને ઘણા વીર્યનો સ્રાવ થતો હોય અને તે વીર્ય સ્નિગ્ધ હોય તો સમજવું કે તે

પુરુષ દીર્ઘાયુ સંપત્તિ અને પુત્રોનું સુખ મેળવે છે જેને સંભોગ વખત મૈથુન કરવા છતાં વીર્યનો થોડો પણ સ્રાવ ન થાય તો તેવો પુરુષ દરિદ્રતા, અલ્પાયુ અને કન્યાઓના પિતા થવા પણાને પામે છે જેને મૂત્રની બે ત્રણ કે ચાર ધારાઓ પડતી હોય, મૂત્રના પતનની ક્રિયા દક્ષિણાવર્ત હોય, અને રજ ચીકાશવાળી હોય તે રાજા થાય અને એક જ ધાર પડતી હોય તે પણ સુખી થાય છે રાજાઓનું મૂત્ર એક ધારવાળું અને શબ્દયુક્ત હોય છે દરિદ્રોને શરૂઆતમાં બે ધારવાળું અને પછીથી ઘણી ધારાઓમાં વહેંચાઈ જતું તેમજ શબ્દ વગરનું મૂત્ર હોય છે ૮૫ થી ૯૧

स्निग्धं प्रवालतुल्यं यस्याङ्गे भवति शोणितं न चिरम् ।
स वहति स्वकीयभुजया मनुजो निखिलाम्बुधिमेखलां वसुधाम् ॥९२॥
रुधिरं यस्य शरीरे रक्ताम्बुजवर्णसमितं भवति ।
भुजवल्लिकङ्कणरणत्कारा तमनुसरति राज्यश्री ॥९३॥
किंचित् पीतं शोणं शोणितमिह भवति मध्यमे पुंसि ।
ईषत्कृष्णं रक्तं तत्तु जघन्ये परिज्ञेयम् ॥९४॥

જેના શરીરમાં પરવાળાના જેવું લાલ અને સ્નિગ્ધ રુધિર વહેતું હોય તે થોડી મુદતમાં પૃથ્વીપતિ બને છે જેના શરીરમાં લાલ કમળના જેવું રુધિર વહેતું હોય તેને પોતાના હાથનાં કંકણોનો ઝણકાર કરતી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે મધ્યમ કોટિના પુરુષમાં કંઈક પીળું અને લાલ લોહી હોય છે અને કંઈક કાળું અને લાલ લોહી જઘન્ય કોટીના પુરુષમાં હોય છે ૯૨ થી ૯૪

शस्ता बस्तिः पुंसां विस्तीर्णा मांसलोन्नता स्निग्धा ।
शुष्का विकटा कठिना दारिद्र्यं दिशति वा बहुदुःखम् ॥९५॥
श्वसृगालकरभसैरिभतुल्या बस्तिर्नता भवति येषाम् ।
संकीर्णच्छिन्ना ते धनहीनाः स्युर्नराः प्रायः ॥९६॥
पृथुरुभस्या नाभिर्गंभीरा चाण्डाकृतिः सौख्यम् ।
विदधाति धनं मेधां मनुजानां दक्षिणावर्त्ता ॥९७॥
शतपत्रकर्णिकाभा नाभिः स्याद्यस्य मनुजमात्रस्य ।
प्राप्नोति सपदि स पुमान् ससुवर्णां सार्णवामवनिम् ॥९८॥

पुंसां नाभिर्दीर्घा ययाक्रम पार्श्वयोस्तदूर्ध्वमघ ।
दीर्घायुरीश्वरत्वं गोस्वामित्व मदा तनुते ॥ ९९ ॥
विपमा वलिर्भेष्यस्या नैःस्व शूलं करोति नीचस्था ।
तुङ्गा स्वल्पा क्लेशं वामावर्त्ता नृणां शाठ्यम् ॥ १०० ॥

માંસલ, ઉંડાવદાર અને પહોળી, બસ્તી સારી ગણાય છે સુગર્ભ ગએલી, પહોળી થઈ ગએલી, કઠિન બસ્તી બહુ દુઃખ અને દારિદ્ર આપે છે કુતરા, શિયાળ, ઊંટ અને વાઘની બસ્તી જેવી જેમની બસ્તી હોય તેઓ ઘણું ખરૂં ધનહીન થાય છે પહોળી, ઉન્નત, ગંભીર તથા ઇંડાના જેવા આકારવાળી નાભિ સુખ આપે છે (જુઓ ચિત્ર ૪૪) અને જે આવી નાભિ દક્ષિણાવર્ત હોય તો મનુષ્યોને ધન અને બુદ્ધિ આપે છે કમળના જેવી સુંદર નાભિ ગમે તે માણસને હોય તો પણ તે ધનવાળી સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વી પામે છે દીર્ઘ અને પાર્શ્વભાગમાં ઉપરથી આવેલી પેટી ગએલી નાભિવાળો દીર્ઘાયુ ગોઠાઇ તથા પશુઓના સમુહનો માલિક (ગાય, હાથી ઘોડા વગેરેનો માલિક) થાય છે જે નાભિ વિષમ પ્રકારના વળીઓવાળી બનવી હોય તો દરિદ્રતા તથા શૂળવ્યાધિ કરે છે નાભિ ઠીક મધ્ય ભાગમાં ન હોતાં ઉપરની બાજુ કે એકદમ નીચે હોય અને ટુંકી કે વામાવર્ત હોય તો ક્લેશ અને શઠતા કરે છે ૯૫ થી ૧૦૦

क्षोणिपतिस्तनुकुक्षि शूर्ये भोगान्वितश्च समकुक्षि ।
धनहीन उच्चकुक्षिर्मायावी स्याद्विपमकुक्षि ॥ १०१ ॥
कुक्षिर्यस्य गभीरा विनिपातं स लभते नर प्राय ।
उत्ताना यस्य पुनर्नारीवृत्तेन जीवते सोपि ॥ १०२ ॥
पार्श्वे मांसोपचिते प्रदक्षिणावर्तरोमाणि मृदूनि ।
यस्य भवेतां वृत्ते नियतं जगतीपति स स्यात् ॥ १०३ ॥
निम्नैर्भोज्यवियुक्ता पार्श्वै पिशितोज्झितैर्धनविहीना ।
स्थूलास्थिभि पुर्मांम कुटिलै पुरुषा परप्रेष्या ॥ १०४ ॥
जठरं यस्य समं स्यादमित स पुमान्महार्थोऽपि ।
सिंहनिभं यस्य पुनः प्राप्नोति स चक्रवर्तित्वम् ॥ १०५ ॥

मेकोदरो नरपतिर्वृषभमय परदारभोगी च ।
वृत्तोदर सुखी स्यान्मीनव्याघ्रोदर सुभग ॥ १०६ ॥
पिठरजठरो दरिद्रो घटजठरो दुर्भग सदा दुःखी।
भुजगजठरो भुजिष्यो बहुभोजी जायते मनुज ॥ १०७ ॥
श्ववृकोदरो दरिद्र शृगालतुल्योदरो दरोपेत ।
पाप कृशोदर स्यान्मृगभुक्सदृशोदरश्चौरः ॥ १०८ ॥

चित्र नं ४५

चित्र नं ४६

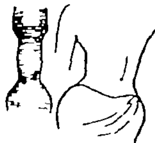
કુક્ષી જો નાની હોય તો રાજા થાય. સરખી કુખવાળો શૂરવીર અને ભોગી થાય. ઉપસી આવતી કુક્ષીવાળો નિર્ધન અને નાની મોટી કુખવાળો માયાવી થાય છે. જેની કુક્ષી ગંભીર હોય તે મનુષ્ય આયુ: નાશ પામે છે. અને જેની કુક્ષી ઉપસેલી હોય તે પોતાની સ્ત્રીની આજીવિકા ઉપર જીવે છે. પડખાં બોળાકાર ધારણ કરનારાં અને માંસથી ભરેલા હોય અને તેના ઉપર દક્ષિણાવર્ત રૂંવાટા હોય તો તેવાં પડખાંવાળો માણસ જરૂર રાજા થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૫) બેસી ગએલા પડખાંવાળાને ખાવાના પણ સાંસા પડે છે. માંસ વગરનાં પડખાંવાળા નિર્ધન થાય છે. લાંબાં અને વાંકાં દેખાવવાળાં પડખાંવાળા મનુષ્યો પારકાના સેવક થાય છે. જેનું જઠર (પેટ) સરખું દેખાતું હોય તે નિડર અને મહાધનવાન થાય છે અને સિંહના જેવા પેટવાળો મનુષ્ય ચક્રવર્તી થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૬) દેડકા જેવા પેટવાળો નૃપતિ, બળદ જેવા પેટવાળો પરસ્ત્રીગામી, (જુઓ ચિત્ર ૪૭) ગોળ પેટવાળો સુખી અને માછલા કે વાઘના જેવા પેટવાળો ભાગ્યશાળી થાય છે. કોઠી જેવા પેટવાળો દરિદ્ર ઘડા જેવા પેટવાળા દુર્ભાગી અને સદા દુઃખી થાય છે. સાપ જેવા પેટવાળો માણસ બહુ ખાનાર તથા ચાકર થાય છે. કુતરા કે વરુ જેવા પેટવાળા

દરિદ્ર, શિયાળના જેવા ઉદરવાળો છિદ્રવાળો (ભૂખ્યાં પાપ કર્મ કરનાર), સુમઠ અગ્રેલા પેટવાળો પાપી, અને બીલાડા જેવા પેટવાળો ચોર હોય છે ૧૦૧ થી ૧૦૮

ચિત્ર નં ૪૭

ચિત્ર નં ૪૮

जायेत यस्य मध्य मुशलोदरसोदरं तनुत्वेन ।
म पुमान्नृपतिर्ज्ञेयो विपर्ययो भवति विपरीते ॥१०९॥
प्रहरणमरणं रमणीभोगानाचार्यपदमनेकसुतताम् ।
एकद्वित्रिचतुर्भि क्रमेण वलिभि पुमाँल्लभते ॥११०॥
अवलिर्नृपति सुखभाक्परदाररतो हि नून स्यात् ।
सरलवलि पापरतो नित्यमगम्याभिगमनमना ॥१११॥
अभ्युन्नतेन मांसोपचितेन सुसंहतेन भूमिभुज ।
हृदयेन महार्थयुजः पृथुना दीर्घायुर पुरुषा ॥११२॥

જેની કમર મુશળના મધ્ય ભાગની જેમ પાતળી હોય (દેખાવમાં પાતળી થઈને મુશળનો મધ્યભાગ જેમ દેખાય છે તેમ દેખાય) તો તેવી કમરવાળો માણસ રાજા થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૮) અને જો આનાથી વિપરીત લક્ષણ હોય તો વિપરીત ફળ થાય છે જો પેટ ઉપર એક વાળી પડે તો શસ્ત્રથી મૃત્યુ (મારવાથી મૃત્યુ થાય) બે હોય તો સ્ત્રી ભોગ, ત્રણ હોય તો આચાર્યપણું અને ચાર હોય તો અનેક પુત્રોનો પિતા થાય. એક પણ વાળી જેને ન હોય તે રાજા થાય સુખી રહે પરંતુ ખરેખર તે પરદારગામી બને. સીધી વાળીવાળો પાપકર્મમાં આસક્ત રહે છે અને અગમ્યાગમનમાં રુચિવાળો થાય છે. ઉપસી આવેલા માંસલ, સુસંહિત અને વિશાળ હૃદયવાળા પુરુષ રાજા, મહાધનવાન અને દીર્ઘાયુ થાય છે ૧૦૯ થી ૧૧૨

स्थूलशिरापरिकलितं खररोमसमन्वितं पुंसाम् ।
हृदयं पुनः सकम्पं निस्स्वत्वं शश्वदादधते ॥ ११३ ॥

पृथुलं भवत्युरः स्थलमचलशिलाकठिनमुन्नतं नृपतेः ।
मृगनाभीपत्रलतासमानमुरोरोमराजिचितम् ॥ ११४ ॥

उरसा घनेन धनवान्पीनेन भटस्तथोर्ध्वरोम्णा स्यात् ।
निःस्वस्तनुना विषमेणाकालमृतिरकिंचनश्च नरः ॥ ११५ ॥

वृत्ताः स्तना प्रशस्ता सुस्निग्धाः कोमलाः समाः पुंसाम् ।
विषमाः परुषा विकटाः प्रायो दुःखाय जायन्ते ॥ ११६ ॥

मांसोपचितैर्भूपाः सुभगाः स्युश्चूचुकैरपि ठक्के ।
पीनैः सुखिनो विषमायतैः सदा निःस्वतामाज ॥ ११७ ॥

જેનુ વક્ષસ્થલ જાડી નસોથી વ્યાપ્ત થએલું માલુમ પડતું હોય, અને તેની ઉપર બરછટ રૂંવાટાં હોય, તેમજ કંપાયમાન સ્હેજ હોય તેવો માણસ નિર્ધનતા પામે છે. રાજાનું વક્ષસ્થલ વિશાલ હોય છે અને પર્વતની શિલાની માફક મજબુત તથા ઉન્નત હોય છે અને તે છાતી પર કસ્તુરીની કુંડી ઉપરની રોમાવલી જેવા આછા પાતળા વાળ હોય છે. જો ઘન વક્ષસ્થલ હોય તો ધનવાન, ભરાવદાર અને ઉર્ધ્વગામી રોમયુક્ત હોય તો સુભટ થાય છે પરંતુ જો નાનીથી જડી હોય તો નિર્ધન થાય છે. વિષમ છાતી હોય તો મનુષ્ય નિર્ધન થાય છે અને અકાળ મૃત્યુ પામે છે. પુરુષના ગોળ સુસ્નિગ્ધ, કોમળ તથા સરખા સ્તન હોય તો વખાણવા લાયક છે. વિષમ, કઠિન, વાંકાચૂકાં અથવા સ્તન ઘણું ખરું દુઃખ આપે છે. જો બંને સ્તનોનાં ચૂચુક (અગ્રભાગ) ભરાવદાર હોય તો મનુષ્ય ભાગ્યશાળી અને રાજા થાય છે. ઓછા ચૂચુક હોય તો સુખી થાય છે અને નાનાં મોટાં ચૂચુક હોય તો નિર્ધન થાય છે. ૧૧૩ થી ૧૧૭

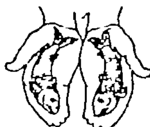
पीनेन धनाधिपतिर्जत्रुयुगेनान्नतेन भोगी स्यात् ।
विषमोन्नतेन दुःखी नतास्थिबन्धेन धनहीनः ॥ ११८ ॥

स्कन्धावनुन्नतौ मूले पीनौ समुन्नतौ किंचित् ।
वृषककुदसमौ दत्तो लक्ष्मीं दृढसंहतिं वहतः ॥ ११९ ॥

हुडवक्रीर्वौ स्कंधौ निर्मांसौ भारवाहकौ पुमाम् ।
कुटिलौ कृशावतितनू खेदकरौ रोमशौ बहुश ॥१२०॥
भुग्नौ मासविहीनावसौ नतरोमशौ कृशौ यस्य ।
निर्लक्षणेन लक्ष्म्या नामापि नाकर्णितं तेन ॥ १२१ ॥
अत्युच्छ्रितौ च अंसौ किंचिदुबाहोः समुन्नतिं दधत ।
सुश्लिष्टसंधिबन्धौ वपुपोर्धनिशूरयो स्याताम् ॥१२२॥
मृदुतनुरोमे कक्ष प्रस्वेदमलोज्झिते सुरभिगन्धी ।
पीनोन्नते धनवतामतोन्यया वित्तहीनानाम् ॥ १२३ ॥

ચિત્ર નં ૪૮

ચિત્ર નં. ૦

ગળાની હાંસડીઓ પુષ્ટ હોય તો ધનવાન થાય. ઉંડાવદાર હોય તો ભોગી થાય. એક ઉંચી અને બીજી નીચી એવી હોય તો દુઃખી થાય અને ઢીલા પડી ગએલા અસ્થિગ્રંથવાળી હોય તો મનુષ્ય ધનહીન થાય. ખભા મૂળમાં જાડા અને સરખા ઉતરતા કમના કોઈ માંસલ અને ઉન્નત હોય તેમજ બળદની ખાંધ જેવા દેખાતા હોય (જુઓ ચિત્ર ૪૯) અને પ્રમાણમાં દૃઢ હોય તો લક્ષ્મી અને વિશાળ કુટુંબ સમુદાયને મેળવે છે. બાકીના ? । લાંબા અને માંસ રહિત ખભા ભાર વહન કરનાર માણસોને હોય છે અને વાંકાચૂંકા, કૃશ, પાતળા નાના તથા ખડું, રૂંવાટાંવાળા ખભા ખેદ કરાવનાર છે. ખભાના અગ્રભાગ ભાંગી ગયા જેવા માંસહીન, નમી પડેલા તથા રૂંવાટાવાળા અને કૃશ હોય તો (આ એક એવું નિધનતાનું પ્રબળ લક્ષણ છે કે) આવા ખભાવાળા દુર્ભાગી પુરુષ લક્ષ્મીનું નામ સાંભળ્યું હોતું નથી. ધનવાન અને શૂરા પુરુષોને ખભાના અગ્રભાગ થોડા ઉંચી આવેલા, હાથને પણ ઉંચાઈ આપનારા, અને મજબુત સંધિયુક્ત હોય છે. ધનવાનોની બગલો ઝીણા અને કોમળ

વાળવાળી, પરસેવા અને મેલથી રહિત, તથા સુગંધીવાળી પુષ્ટ તથા ઉન્નત હોય છે આનાથી વિપરીત જાણવી ધનહીન માણસોને હોય છે ૧૧૮ થી ૧૨૩

वाहू वामविवल्गितौ वृत्तावाजानुलंबितौ पीनौ ।
पाणी फणछत्रांकौ करिकरतुल्यौ समौ नृपतेः ॥१२४॥
गोपुच्छाकृतिपीनं हीनं खरोमवहुलरोमभिर्दीर्घम् ।
निर्मग्नशिरासन्धि प्रशस्यते भुजयुगं पुंसाम् ॥१२५॥
दुष्टः प्रोदग्रुद्ध्भुजो वहुरोमा वहुभुजिष्यः स्यात् ।
विषमभुजश्चौर्यरतिः समपीनभुजो नरो दुःस्थः ॥१२६॥
पाणी नृपते श्लक्ष्णौ निःस्वेदौ मांमलौ तयाच्छिद्रौ ।
अरुणावकर्मकठिनावुष्णौ दीर्घांगुली स्निग्धौ ॥१२७॥
विस्तीर्णौ ताम्रनखौ स्यातां कपिवत्करौ घनादपस्य ।
शार्दूलवद्विरूक्षौ विकृतौ निःस्वस्य निर्मांसौ ॥१२८॥
रेखाभिः पूर्णाभिस्तिसृभि करमूलमंकितं यस्य ।
धनकणधनरत्नयुतं श्रीः पतिमिव भजति लुब्धेव ॥१२९॥

પાછળની બાજુ વળ આવનાર, ગોળ, ઢીંચણ પર્યંત લાંબા, પુષ્ટ, સાપની ફેણની માફક (હાથનો પંજો આવવાથી) છત્રને ધારણ કરનાર, હાથીની સૂંઢ જેવા બાહુ રાજાઓને હોય છે. પહોંચાને ગાયના પૂંછડા જેવા દેખાવ, ખરબચડા કે વાંકાવાળ વગરના લાંબા, જેમાં નસો તથા સંધિઓ ઢંકી ગઈ હોય તેવા બાહુ વખણાય છે. ટૂંકા બાહુવાળો દુઃખ પામે છે. ઘણા વાળવાળા જેના હાથ હોય તે ભુજ આનાર થાય છે. લાંબા ટુંકા હાથવાળો ચોરવૃત્તિનો થાય છે. અને સરખા તેમજ પુષ્ટ હાથવાળાને યોગ્ય સ્થાન મળતું નથી. (અહીં સરખાનું સમજવું પોંચાથી ખભા પર્યંત બહુ ઉતરતા ચઢતા સરખા દેખાવના હોય તે એમ સમજવાનું છે.) રાજાના હાથ (પોંચાથી આંગળીઓ પણ તેનો કરવ) સમાકાર, પરસેવા વગરના, માંસલ, છિદ્રરહિત, લાલાશ ઉપર, શ્રમ ન કરવા છતાં કોમળ, ઉષ્ણ, લાંબી આંગળીઓવાળા તથા સ્નિગ્ધ હોય છે. ધનવાન પુરુષના હાથ પહોળા, લાંબા જેવા લાલ નખવાળા, અને દેખાવમાં વાંદરાના હાથ જેવા હોય છે અને દરિદ્રના હાથ વાઘના પગ જેવા, વિરૂપ તેમજ માંસ વગરના હોય છે. જેનું કાંડું (હથેળી) ત્રણ આખી રેખાઓથી શોભતું હોય તેવા ધન, સુવર્ણ તથા રત્નથી યુક્ત પુરુષનું આસક્ત બનેલી સ્ત્રીની માફક લક્ષ્મી સેવન કરે છે ૧૨૪ થી ૧૨૯

करमूलैर्निगूढैः सुदृढं सुश्लिष्टसंधिभिर्भूपा ।
निःस्वा श्लथै सशब्दे पाणिच्छेदान्वितैर्हीना ॥ १३० ॥
अवहस्त करपृष्ठं विस्तीर्ण पीनमुन्नतं स्निग्धम् ।
विनिगूढशिरं परित क्षोणिपते फणिफणाकारम् ॥१३१॥
मणिवन्धसमं निम्न निर्मांस रोमसचितं सशिरम् ।
करपृष्ठं निःस्वानां रूक्षं परुषं विवर्णं स्यात् ॥ १३२॥
संवृत्तनिम्नेन घनी पाणितलेनोन्नतेन दानरुचि ।
निम्नेन जनकवित्तत्यक्तो विषमेण धनहीन ॥१३३॥
अरुणेनाढ्य पीतेनागम्यस्त्रीरति करतलेन ।
सितासितेन दरिद्रो नीलेनापेयपायी स्यात् ॥१३४॥
बहुरेखापरिकलितं पाणितलं भवति यस्य मनुजस्य ।
यदि वा रेखाहीनं सोल्पायुर्दुःखितो निःस्व ॥ १३५ ॥

જેનું કરમૂલ (પહોંચાની સંધિ) ઢંકાઈ ગએલી (માંસમાં ડુબી ગએલી) સંધીઓવાળું, મજબુત, અને બરાબર જોડેલા સાંધાવાળું હોય તો તેવા લક્ષણવાળો પુરુષ રાજા થાય છે પરંતુ જો તે કરમૂલ શિથિલ (ઢીલું) તથા હલાવતા શબ્દ કરતું હોય વા ઢીલું પડી ગએલું હોય તો તે નિર્ધનનું લક્ષણ છે રાજાના હાથની પીઠ પહોળી, ભરેલી, ઉંચાવદાર ચિકણ ડુબી ગએલી નસોવાળી, તેમજ સાપની ફેણ જેવી હોય છે નિર્ધનોના હાથની પીઠ મણિબંધના જેટલી જ નીચી, માંસ રહિત, રુંવાટીવાળી, નસોવાળી, રુક્ષ, કાંતિ હીન તથા રંગ વગરની હોય છે જો હથેળી ચોમેર ગોળાકાર ઉન્નત પ્રદેશને લઈ વચ્ચેથી ખાડાવાળી જણાતી હોય તો ધનવાન થાય. જો ઉન્નતદાર હોય તો દાની થાય. જેનું વચ્ચે નીચી હોય તો બાપના ધન વગરનો અને વિષમ હોય તો ધનહીન થાય. લાલાશ પડતી હથેળી હોય તો ધનવાન, પીળી હોય તો અગમ્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત, ધોળી કે કાળી હથેળીવાળો દરિદ્ર અને ભૂરા રંગની હથેળી હોય તો અપેય (નહિ પીવા લાયક પીણાંઓ) પદાર્થોનું પાન કરનાર થાય છે બહુ રેખાઓથી વ્યાપ્ત જેની હથેળી હોય તે માણસ તથા રેખા વગરની હથેળીવાળો માણસ અલ્પાયુ નિર્ધન તથા દુઃખી થાય. ૧૩૦ થી ૧૩૫

अधुना मीनाद्याकृतिरेखानां लक्षणं स्फुटं वक्ष्ये ।
वामकरे नारीणां दक्षिणकरे नराणा तु ॥ १३६ ॥

जीवितमरणं लाभालाभं सुखदु खमिह जगत्यखिलम् ।
करेखाभि प्राय प्राप्नोति नरोऽथवा नारी ॥ १३७॥
अन्तर्मुखेन मीनद्वयेन पूर्णेन पाणितलमध्यम् ।
यस्याङ्कित भवेदिह स धनी स चाप्रदो मनुज ॥ १३८ ॥
अच्छिन्ना गंभीरा पूर्णा रक्ताब्जदलनिभा मृदुला ।
अन्तर्वृत्ता स्निग्धा कररेखा शस्यते पुंसाम् ॥ १३९ ॥
मधुपिङ्गाभि सुखिन शोणाभिस्त्यागिनो गभीराः स्यु ।
सूक्ष्माभिर्धीमन्त समाप्तमूलाभिरथ सुभगाः ॥ १४० ॥
पल्लविता विच्छिन्ना विपमा पुरुषा समास्फुटितरूक्षा ।
विक्षिप्ताश्च विवर्णा हरिताः कृष्णाः पुनरशुभा ॥ १४१ ॥
पल्लवितायां क्लेशश्छिन्नायां जीवितस्य सन्देह ।
विपमायां धननाश परुषायां कदशनं तस्याम् ॥ १४२ ॥

હવે મીન (મત્સ્ય) આદિ આકૃતિઓનાં લક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહીએ છીએ. ડાબા હાથમાં સ્ત્રીઓને તથા જમણા હાથમાં પુરુષોને લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી. આ જગતમાં જીવન-મરણ, લાભ અલાભ, સુખ-દુઃખ વગેરે બધું જ સ્ત્રી અગર પુરુષ ઘણું ખરું હસ્તરેખાઓના આધાર મુજબ જ પામે છે જે માણસની હથેળીના મધ્ય ભાગમાં અંદર પડતાં મુખવાળાં બે માછલાઓનાં આખા ચિન્હ હોય તે માણસ ધનવાન થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫) અને તે કંજુસ હોય છે જે રેખા તૂટ્યા વગરની, ગંભીર (ઉંડી) પુરી, લાલાશ પડતી કોમળ, અંદર ઉંડી ઉતરી જતી હોય તેવી હોય અને સ્નિગ્ધ હોય તે રેખા વખાણવા લાયક છે મધ જેવી પીળાશ વાળી રેખાઓ હોય તો સુખી, લોહી જેવા રંગની હોય તો ત્યાગી અને ગંભીર સ્વભાવની, બારીક રેખાઓ હોય તો બુદ્ધિમાન અને આદિથી અંત સુધીની પુરી રેખાઓ હોય તો સૌભાગ્યશાળી થાય છે જે રેખાઓ શાખાઓવાળી, તૂટેલી વિષમ લાગતી, રૂખી હોઈ જવાથી તેજહીન લાગતી, અસ્તવ્યસ્ત પડેલી ફીકી લીલી કે કાળા રંગની હોય તે રેખાઓ અશુભ છે શાખાઓવાળી રેખાઓથી ક્લેશ થાય છે તૂટેલી રેખા આયુષ્ય તૂટી જવાનો ભય બતાવે છે અસ્તવ્યસ્ત હોય તો ધનનો નાશ થાય છે અને ફીકી રેખાઓ ખરાબ ભોજન (ખાધાખોરાકીનું દુઃખ) આપે છે. ૧૩૬ થી ૧૪૨

आपाणिकरमूलभागानि सृत्यांगुष्ठतर्जनीमध्ये ।
आद्या भवन्ति तिस्रो गोत्रद्रव्यायुषां रेखा ॥ १४३ ॥
प्रविच्छिन्नाभिच्छिन्नाभि स्वल्पानि भवन्ति कुलधनायूंषि ।
रेखाभिर्दीर्घाभिर्विपरीताभिर्भवति विपरीतम् ॥ १४४ ॥
मणिबन्धनान्निर्गच्छति रेखा यस्य प्रदेशिनीमूलम् ।
बहुबन्धुजनाकीर्णं तस्य पुनर्जायतेऽभिजन ॥ १४५ ॥
लब्ध्या पुनर्नराणां लघुरिह दीर्घोऽथ दीर्घया वश ।
परिभिन्नो विज्ञेय प्रतिभिन्नया च्छिन्नया च्छिन्न ॥ १४६ ॥
रेखा कनिष्ठिकाया ज्येष्ठमुल्लंघ्य यस्य याति परम् ।
अच्छिन्ना परिपूर्णा स नरो वत्सरशतायु स्यात् ॥ १४७ ॥
यावन्मात्रास्छेदाज्जीवितरेखा स्थिरा भवन्ति नृणाम् ।
अपमृत्यवोऽपि तावन्मात्रा नियतं परिज्ञेया ॥ १४८ ॥
पुंसामायुर्भागे प्रत्येकं पंचविंशति शरदाम् ।
कल्प्या कनिष्ठिकाङ्गुलिमूलादिह तर्जनीपरतः ॥ १४९ ॥
रेखा मणिबन्धार्थानि यात्यङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यम् ।
ऋद्धियुत स्थापयति विज्ञामविचक्षणं पुरुषम् ॥ १५० ॥
चेदंगुष्ठं गच्छति सैवं ततो वितनुते महीशत्वम् ।
यदि सैव तर्जनी वा साम्राज्य मंत्रिपदमथवा ॥ १५१ ॥
निष्क्रान्ता मणिबन्धात्प्राप्ता यदि मध्यमांगुलीररेखा ।
नृपतिं सेनाधिपतिं सा कुरुते वा तमाचार्यम् ॥ १५२ ॥
न च्छिन्ना न स्फुटिता दीर्घतरा विगतपल्लवा पूर्णा ।
ऊर्ध्वा रेखा कुरुते सहस्रजनपोषमेकाऽपि ॥ १५३ ॥
सा ब्राह्मणस्य रेखा वेदकरी क्षत्रियस्य राज्यकरी ।
वैश्यस्य महार्थकरी सौख्यकरी भवति शूद्रस्य ॥ १५४ ॥

करमूलान्निर्याता यदि रेखानामिकांगुलीमेति ।
विदधाति सार्थनाहं सार्थादर्श नृपतिमान्यम् ॥१५५॥
निष्क्रम्य पाणितलात्प्राप्नोति कनिष्ठिकांगुलीं रेखा
घनकनकादय श्रेष्ठिनमिह कुरुते सा यशोनिष्ठम् ॥१५६॥
आलिखितं काकपद धनरेखायां तु सद्दशतो यस्य ।
अर्जयति धनानि पुनस्तत्क्षणमपि स व्ययं कुरुते ॥१५७॥

હાથનું મૂળ (મણિબંધ) અને મણિબંધથી લઈ કનિષ્ઠિકાના મૂળ પર્યંત આંગળમાંથી નીકળીને અંગૂઠા તથા તર્જનીના વચ્ચેના ભાગમાં જનારી અનુક્રમે ધન અને આયુષ્યની એમ ત્રણ (મુખ્ય) રેખાઓ હોય છે આ રેખાઓ જે ક્યાંઇ ભાંગી ગઈ હોય અથવા તૂટી ગઈ હોય તો કુળ તથા ધન અલ્પ હોય છે અને જે તેનાથી ઉલટા સ્વરૂપની રેખાઓ હોય અર્થાત્ તૂટયા કે કપાયા વગરની હોય તો વિપરીત ફળ (અર્થાત્ ધન અને કુટુંબ મોટું હોય તેવું) આપે છે. જે મણિબંધથી નીકળી પ્રદેશિની (તર્જની)ના મૂળ પર્યંત ગયેલી રેખા હોય તો ઘણું ઘણું મોટા કુટુંબવાળો તેમજ મિત્ર ઘણાં થઈ પડે તેવો હોય છે ને આ ગોત્ર (મણિબંધમાંથી નીકળી અંગૂઠા અને તર્જનીના વચ્ચેના ભાગમાં જનારી) રેખા ટુંકી હોય તો મનુષ્યનું કુટુંબ ટુંકુ હોય, અને મોટી હોય તો મોટું હોય. રેખા તૂટેલી હોય તો નાશ તૂટેલો જાણવો અને કોઈ રેખાથી કપાઈ હોય તો કપાઈ જાય એમ સમજવું કનિષ્ઠિકા આંગળી (ના મૂળ ભાગની નીચે કરભ ઉપરથી નીકળેલી રેખા)થી લઈ ગમ્યમાં આંગળીને પહોંચેલી રેખા આયુષ્ય તેમજ તે તૂટયા કે કપાયા વગરની તેમજ પરિપૂર્ણ હોય તો સો વર્ષ છે આ રેખા (એટલે આયુરેખા) જેટલી વખત છેદાઈ હોય અને ઉલ્લંઘી ન ગઈ હોય, તેટલી વખત નાશી વાત આવે છે એમ જાણવું કનિષ્ઠિકા આંગળી લઈ તર્જની પર્યંતની આયુરેખા સો વર્ષની છે, માટે તે થોડે થોડે આંગળી પ્રદેશને પચીશ વર્ષનો જાણવો. ગુરુની ઉર્ધ્વ રેખા—મણિબંધથી લઈ અંગૂઠા અને પ્રદેશિનીના મધ્ય ભાગમાં જો રેખા જાય તો તેવી રેખાવાળા પુરુષને ધનાઢ્યપતિ ગુણ તથા વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સમજવો. શુક્રની ઉર્ધ્વરેખા—આ રેખા અંગૂઠા સુધી હોય તો ધનધાન્ય આપે છે અને જો તર્જનીનો સ્પર્શ કરતી હોય તો સાધારણ અથવા મહા ધન આપે છે ઉર્ધ્વરેખા—જો મણિબંધમાંથી રેખા નીકળી મધ્યમા આંગળી પર્યંત રેખા ગઈ હોય તો તે રેખા રાજા, સેનાધિપતિ અથવા આચાર્ય બનાવે છે આ ઉર્ધ્વ રેખા તૂટયા વગરની, કપાયા વગરની, લાંબી, શાખાએ રહિત અને પૂર્ણ હોય તો મનુષ્યને ઠગારો આખું ધનનું પોષણ કરનાર બનાવે છે

આ ઊર્ધ્વરેખા (ઉપર કહ્યા તેવાં શુભ લક્ષણોવાળી) જો બ્રાહ્મણને હોય તો તેને વેદોનો જ્ઞાતા (મોટો વિદ્વાન) બનાવે છે ક્ષત્રિયને રાજ્ય અપાવે છે વૈશ્યને મહા ધનવાન બનાવે છે અને શૂદ્રને (સંપૂર્ણ રીતે) સુખી કરે છે સૂર્ય ઉપર જનારી ઊર્ધ્વરેખા સૂર્યરેખા—મણિબંધમાંથી નીકળીને એક રેખા જો અનામિકાના મૂળમાં જાય તો તે રેખા ધનાઢ્ય અને રાજ્યમાન્ય સાર્થવાહ (મોટો વેપારી, સંઘાધિપતિ, વેપારી મંડળનો પ્રમુખ) કરે છે બુધ પ્રત્યે જનારી ઊર્ધ્વરેખા બુધરેખા—મણિબંધમાંથી નીકળીને રેખા જો કનિષ્ઠિકા આંગળીના મૂળમાં ગઈ હોય તો તે રેખા યશસ્વી અને ધનસંપત્તિથી યુક્ત શ્રેષ્ઠિ (શેઠ) બનાવે છે ધનનાશ—જેને ધનરેખામાં દેખાવમાં કરપત્ર જેવું ચિહ્ન પણ હોય તે મનુષ્ય ધન પેદા કરે છે, અને વળી તેનો વ્યય કરી દે છે ૧૫૩ થી ૧૫૭

त्रिपरिक्षेपाव्यक्ता यवमाला यस्य मणिबन्धे ।
नियत महार्थपति स सार्वभौमो नराधिपति ॥ १५८ ॥
करमूले यवमाला द्विपरिक्षेपा मनोहरा यस्य ।
मनुज स राजमत्री विपुलमतिर्जायत मतिमान् ॥ १५९ ॥
सुभगैकपरिक्षेपा यवमाला यस्य पाणिमूले स्यात् ।
स भवति धनधान्ययुत श्रेष्ठिजनपूजितो मनुज ॥ १६० ॥
यदि तिस्रोयवमाला मणिबधादुभयतो विनि सृत्य ।
परिविष्टयन्ति पृष्ठ तदधिकनममिह फलं ज्ञेयम् ॥ १६१ ॥
इह नाभि पूर्णाभि पूर्णां प्राप्नाति सपद सुटभि ।
मध्याभिवा मध्या ह्रस्वाभिर्वा पुमान ह्रस्वाम् ॥ १६२ ॥

મણિબંધ—જેના મણિબંધમાં ત્રણ સારા આરેથી યવમાળા પડી હોય (મણિબંધમાં ત્રણ યવમાળાઓ જેવી રેખાઓ હોય) તો નક્કી તે મહાધનવાન સાર્વભૌમ નરેશ થાય છે જેને હાથના મૂળ ભાગમાં (મણિબંધમાં) બે મનોહર યવમાળાઓ હોય તે મનુષ્ય રાજમંત્રી અને મહાન બુદ્ધિશાળી થાય છે જેને સારી મનોહર શાસ્ત્રી એક જ યવમાળા મણિબંધમાં હોય તે મનુષ્ય ધનધાન્ય યુક્ત અને શ્રેષ્ઠિ જનોથી પૂજા પામનાર થાય છે જો ત્રણ યવમાળાઓ મણિબંધની બંને બાજુમાંથી નીકળી પૂઠને વળ વીંટાઈ ગયી હોય તો ઉપરોક્ત ફળમાં અધિકતા જાણવી આ ત્રણે મણિબંધની રેખાઓ પૂર્ણ હોય તો પૂર્ણફળ મળે મધ્યમ હોય તો મધ્યમ ફળ મળે અને ટુંકી હોય તો અલ્પ ફળ મળે છે ૧૫૮ થી ૧૬૨

आयुर्लेखानामांगुलिमूलान्तर्गता भवेदूर्ध्वा ।
यस्य व्यक्तारेखा स धर्मनिरत सतत स्यात् ॥ १६३ ॥
यदि रेखा सर्वांगुलिसमस्तपर्वान्तरे स्थिता व्यक्ता ।
स्पष्टो यत्नोपि पुसा महीयता तन्महीशत्वम् ॥ १६४ ॥
रेखा कनिष्ठिकायुर्लेखामध्ये नरस्य यावत्य ।
तावन्त्यो महिला स्युर्महिलाया पुनरपि मनुष्या ॥ १६५ ॥
रेखाभिर्विषमाभिर्विषमा समाभिरथ सुदीर्घाभि ।
सुभगा सूक्ष्माभि स्यात्स्फुटिताभिर्दुर्भगा नारी ॥ १६६ ॥
मूलेंगुष्ठस्य नृणां स्थूला रेखा भवन्ति यावन्त्य ।
तावन्त पुत्रा स्युः सूक्ष्माभिः पुत्रिकास्ताभि ॥ १६७ ॥
यावन्त्यो मणिबंधायुर्लेखान्त प्रतीक्षिता स्थूला ।
तावत्तस्याकान्वैभ्रातॄन् वदन्ति सूक्ष्मा पुनर्भगिनी ॥ १६८ ॥
रेखाभिश्छिन्नाभिर्भिन्नाभिर्भाविमृत्यवो ज्ञेया ।
यावन्त्यस्ता पूर्णा नियत जीवन्ति रेखाभिस्ताभि ॥ १६९ ॥

ધર્મરેખા—જેને આયુરેખા અને અનામિકાના અંતરાલમાં સ્પષ્ટ ઊર્ધ્વરેખા હોય તે મનુષ્ય સતત ધર્મપરાયણ રહે છે આંગળીઓના દરેક પર્વમાં સ્પષ્ટ રેખા હોય અને અખંડિત પણ સ્પષ્ટપણે પડેલી હોય તો એશ્વર્યના લાભ થાય છે **સ્ત્રીરેખા**—કનિષ્ઠિકા અને આયુરેખાના મધ્ય ભાગમાં જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી સંખ્યામાં પુરુષને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ (પતિ) થાય છે જો આ રેખાઓ વિષમ (ખરાબ) પ્રકૃતિની અને સરલ સૂક્ષ્મ તેમજ દીર્ઘરેખાઓ હોય તો ભાગ્યશાળી સુંદર સ્ત્રી મળે છે પરંતુ જો ફાટી ગઈ હોય તો દુર્ભાગી સ્ત્રી મળે અંગુઠાના મૂળ ભાગમાં જેટલી જાડી રેખાઓ હોય તેટલા પુત્ર થાય અને જેટલી પાતળી રેખાઓ હોય તેટલી પુત્રીઓ થાય. મણિબંધથી આરંભી આયુરેખા પર્યંત જેટલી સ્થૂલ રેખાઓ હોય તેટલી સંખ્યામાં ભાઈ અને જેટલી ઝીણી રેખાઓ હોય તેટલી બ્હેનો હોય છે આ ભાઈબ્હેનોની રેખાઓ પૈકી જેટલી તૂટેલી હોય યા કપાએલી હોય તે રેખાઓથી સૂચિત ભાઈબ્હેનોનો ભવિષ્યમાં નાશ થાય છે અને જેટલી રેખાઓ પૂર્ણતયા હોય તેટલી સંખ્યામાં ભાઈબ્હેનો જીવે છે ૧૬૩ થી ૧૬૯

मीनो मकर शङ्ख पद्मो वातमुख सदा फलद ।
पाणौ यद्विमुखो यदि तत्फलं पश्चिमे वयसि ॥ १७० ॥
मीनाङ्कः शतभागी सहस्रभागी सदैव मकराङ्क ।
शंखाङ्को लक्षपति कोटिपतिर्भवति पद्माङ्क ॥ १७१ ॥
छिन्नैर्भिन्नै स्फुटितैरव्यक्तैः किमपि नास्ति फलमेतै ।
अविमुखा जायते पाणितले प्रायोऽमी सार्वभौमानाम् ॥ १७२ ॥
शैलः प्रायस्तले यस्य विस्फुट स्फुरति स पुमान् ।
प्रायो राज्यं लभते निजभुजसहायोऽपि ॥ १७३ ॥
रथयानकुंजरवाजिनृपाद्या स्फुटा करे येषाम् ।
परसैन्यजयनशीलास्तेसैन्याधिपतय पुरुषा ॥ १७४ ॥
उडुपो वा वेडी वा पोतो वा यस्य करतले पूर्ण ।
धनकांचनरत्नानां पात्रं सांयात्रिक स स्यात् ॥ १७५ ॥
श्रीवत्साभा सुखिनां धनाभा भूभुजा करे रेखा ।
वज्राभा विभववता सुमेधसा मीनपुच्छाभा ॥ १७६ ॥
वापीकूपजलाशैर्धर्मपर स्यात्त्रिकोणरेखाभि ।
सीरेण नर कृषिमानुलूखलप्रभृतिभिर्यज्वा ॥ १७७ ॥
करवालाङ्कुशकार्मुकमार्गणशक्त्यादय करे यस्य ।
नियत स क्षोणिपतिर्वीर शत्रुभिरजेय स्यात् ॥ १७८ ॥
जायन्ते श्रीमंत प्रासादैदामभि स्फुट मनुजा ।
निधिनायका कमण्डलुकलशस्वस्तिकपताकाभि ॥ १७९ ॥
यस्य मदड छत्र चामरयुग्म प्रतिष्ठित पाणौ ।
सोऽम्बुधिरशनावासा भुनक्ति भूमिं भुजिष्योऽपि ॥ १८० ॥
विषमस्य यस्य भूपो वेदनिभ क्रतार्थमपि हस्ते ।
विश्वाधिपतिर्नियतं स भवत्यत्रामिहोत्री ॥ १८१ ॥

હાથમાં માછલી, મગર, શંખ, પદ્મ આ ચિન્હો જો અંતર્મુખ હોય તો તેમનું ફળ સત્વર મળે છે અને જો બહિર્મુખ હોય તો તેમનું ફળ પાછલી વયમાં મળે છે જેના હાથમાં માછલીનું ચિન્હ હોય તેનું ધન સેંકડોમાં, મગરના ચિન્હવાળાનું હજારોની સંખ્યામાં પરિમિત હોય છે શંખવાળો લક્ષાધિપતિ અને પદ્મવાળો કરોડાધિપતિ થાય છે આ ચિન્હો જો છિન્નભિન્ન, ફાટેલાં, કે અસ્પષ્ટ હોય તો તેમનું કંઈપણ ફળ નથી. આ ચિન્હો સઘળા સુખના પ્રાપ્ય. સાર્વભૌમ રાજાઓને જ હોય છે જેની હથેળીમાં ઉંચા પહાડ સ્પષ્ટ દેખાતો હોય તેને કોઈની સહાય ન હોય છતાં પ્રાપ્ય. રાજ્ય મેળવે છે જેઓના હાથમાં રથ, પાલખી હાથી, ઘોડો, બળદ ઇત્યાદિ આકૃતિઓ હોય, તેવા પુરૂષોને બીજાના ઉપર વિજયની પ્રસિદ્ધ સત્તા કરે છે અને તે વળી ખરૂ સૈન્યાધિપતિ થાય છે જેના હાથમાં દોઢી વહાણ કે મોટું જહાજ સંપૂર્ણ દેખાતું હોય તે માણસ ધન સુવર્ણ અને રત્નનો અધિકારી બને છે અને મોટો વહાણવટી થાય છે (પરદેશના વેપારીનો મોટો શાહ સોદાગર બને છે) સુખી મનુષ્યોને શ્રીવત્સ જેવું રાજાઓના હાથમાં આ જેવું વૈભવવાળા મનુષ્યોના હાથમાં વજ્ર જેવું અને બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોના હાથમાં માછલાની પૂછડી જેવું ચિન્હ હોય છે વાવ, કુવો વગેરે જળાશયનાં ચિન્હોથી ધર્માત્મા થાય છે ત્રિકોણરેખાથી પણ ધર્માત્મા થાય છે હળના ચિન્હવાળો જમીનદાર (ખેતી કરનાર) થાય છે અને આહુતિઓ આદિ યજ્ઞપાત્રોનાં ચિન્હોવાળો યજ્ઞો કરનાર થાય છે તરવાર, અંકુશ, ધનુષ્ય, બાણ શક્તિ આદિચિન્હો જે માણસના હાથમાં હોય તે ખરેખર પૃથ્વીપતિ થાય છે અને આવો પુરુષ વીર કોઈ શત્રુથી અજેય રહે છે પ્રાસાદ (મહેલ) રજ્જુ, કમંડલુ, ધ્વજ સ્વસ્તિક પદ્મ ઇત્યાદિ ચિ હ્નોવાળા શ્રીમંત અને નિધિપતિ થાય છે જેના હાથમાં દંડ સહિતનું છત્ર અને બે ચામરોનું ચિન્હ હોય તે નોકર હોય તો પણ પૃથ્વીનાથ થાય છે જે બ્રાહ્મણના હાથમાં યૂપનું (યજ્ઞના સ્તંભનું) ચિન્હ હોય અને વેદના પુસ્તક જેવું તથા પ્રણાલીય (જળાશય ?)નું ચિન્હ હોય તે જરૂર વિશ્વનો સ્વામી (રાજાધિરાજ) અથવા અગ્નિહોત્રીઓમાં મુખ્ય થાય છે ૧૭૦ થી ૧૮૧

भाग्येन भवन्ति यवा पुंसामगुष्ठपर्वसु स्पष्टा ।
पोपविशेषनिमित्त कर्मकर्त्त यशस्तुरंग स्यात् ॥१८२॥
सुतवंतः श्रुतवन्तो जायन्तेऽगुष्ठमूलगैस्तु यवै ।
मध्यगतैर्धनकाञ्चनरत्नाढ्या भोगिन सततम् ॥१८३॥
त्रिपरिक्षपा मूलेऽङ्गुष्ठगता भवति यस्य यवमाला ।
द्विपसुसमृद्ध स पुमान्राजा वा राजसचिवो वा ॥१८४॥

यस्य त्रिपरिक्षेपा सैव नरो राजपूजित स स्यात् ॥
यस्यैकपरिक्षेपा यवमाला सोपि वित्ताढ्य ॥ १८५ ॥
यस्यांगुष्ठाधस्तात्काकपद भवति विस्पष्टम् ॥
स नर पश्चिमकाले शूलेन विपद्यते सद्य ॥ १८६ ॥
अव्यक्ता स्युस्तनव खंडा रेखाऽथ करे स्थिता यस्य ॥
तिग्मांशोरिव रजनी श्रीस्तस्य पलायते सततम् ॥ १८७ ॥
एवमपरापि पाणौ शुभसंस्थाना शुभावहा रेखा ॥
किंबहुना मनुजानामशुभा पुनरशुभसंस्थाना ॥ १८८ ॥

જે બીજાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહે છે અને જે યશરૂપી પીઠ ઉપર ભારી કરે છે એવા પુરુષોને પોતાના ભાગ્યથી અંગુઠાના પર્વની અંદર સ્પષ્ટ યવનાં ચિન્હ હોય છે અર્થાત અંગુઠામાં યવનાં ચિન્હવાળા ભાગ્યશાળી, પરોપકારી તથા કીર્તિમાન્ થાય છે અંગુઠાના મૂળભાગમાં યવ હોય તો પુત્રોવાળા અને જ્ઞાની થાય છે અને અંગુઠાના મધ્યભાગમાં યવ હોય તો ધન, સુવર્ણ અને રત્નોથી યુક્ત ભોગીપુરુષો થાય છે જેઓને અંગુઠાના મૂળમાં ત્રણ યવમાળાઓ હોય તે પુરુષો હાથીઓની સમૃદ્ધિથી યુક્ત રાજા અથવા પ્રધાન થાય છે બે યવમાળા હોય તે પણ રાજપૂજિત થાય છે અને એક યવમાળા હોય તો પણ ધનવાન તો થાય છે જ જેને અંગુઠાના નીચે કાકપાદનુ સ્પષ્ટ ચિન્હ હોય તે માણુસ પાછલી અવસ્થામાં શૂળના રોગથી જલદી મરી જાય છે જેના હાથની રેખાઓ અસ્પષ્ટ, ઝીણી અને તૂટેલી હોય તેની લક્ષ્મી જેમ સૂર્યથી રાત્રી નાસી જાય છે તેમ નાસી જાય છે આ પ્રમાણે જ હાથમાં સારી રીતની પડેલી રેખાઓ સારૂં ફળ આપનારી હોય છે અને અશુભ રીતે પડેલી રેખાઓ અશુભ ફળ આપે છે ૧૮૨ થી ૧૮૮

ऋजुरंगुष्ठ स्निग्धस्तुगो वृत्त प्रदक्षिणावर्त्त ॥
अंगुष्ठेऽपि धनवतां सुघनानि समानि पर्वाणि ॥ १८९ ॥
सतत भवति वलिता सौभाग्यवतां सुमेधसां सूक्ष्मा ॥
पाण्यंगुलय सरला दीर्घा दीर्घायुषां पुंसाम् ॥ १९० ॥
नियतं कनिष्ठिकांगुलिरनामिकापर्व उल्लंघ्य ॥
यद्यधिकतरा पुंसां धनमधिकं जायते प्राय ॥ १९१ ॥

दीर्घायुरंगुलीभि सौभाग्ययुत सुदीर्घपर्वाभिः ॥
विरलाभि कुटिलाभि शुष्काभिर्भवति धनहीन ॥१९२॥
स्थूल धनोज्झितानां शस्त्रान्वितानां वहिर्नता पुंसाम् ॥
ह्रस्वांगुल्यश्चिपिटाश्चेटानां हन्त जायन्ते ॥१९३॥
अंगुष्ठांगुलयो वा संख्या न्यूनाधिका स्फुटं यस्य ॥
धनधान्यै परिहीन सोऽल्पायुर्भूतले भवति ॥१९४॥
छिद्रं मिथ कनिष्ठनामामध्यप्रदेशिनीनां स्यात् ॥
वृद्धत्वे तारुण्ये वाल्ये क्रमशो नरस्य सुखम् ॥१९५॥
विद्रुमरुचय श्लक्ष्णा पाणिनखा कच्छपोन्नता स्निग्धाः ॥
सशिखाः क्रमेण विपुलाः पर्वार्द्धमिता महीशानाम् ॥१९६॥
दीर्घा कुटिला रूक्षा शुक्तिनिभा यस्य करनखा विशिखाः ॥
तेजोभृजाविहीना स हीयते धान्यधनभोगैः ॥१९७॥
पुष्पयुतैर्दुःशीलाः श्वेतै श्रमणास्तुपोपमै क्लीवाः ॥
परतर्कका विवर्णैश्चिपिटै स्फुटितैर्नखैर्निःस्वाः ॥१९८॥
अपसव्यसव्यकरयोर्नखेषु मितबिंदवश्चरणयोर्वा ॥
आगन्तवः प्रशस्ताः पुरुषाणां भोजराजमतम् ॥१९९॥

અંગુઠો સીધો, સ્નિગ્ધ, ઉંચો, ગોળ અને દક્ષિણાવર્ત હોય તે સારો ગણાય છે ધનવાન પુરુષોને અંગુઠામાં પણ સરખા જવાકાર પર્વ હોય છે. હંમેશાં ભાગ્યશાળી પુરુષોની આંગળીઓ ગોળ હોય છે બુદ્ધિમાન પુરુષોની આંગળીઓ અણીદાર હોય છે. અને દીર્ઘાયુ પુરુષોની આંગળીઓ લાંબી તેમજ સીધી હોય છે ટચલી આંગળી અનામિકાના ઉપરના પર્વને ઓળંગી આગળ વધી હોય તો નાની તેના લક્ષણવાળા પુરુષને ઘણું ધન મળે છે લાંબા પર્વવાળી આંગળીઓથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ અને ભાગ્યશાળી થાય છે આછી આછી, વાંકીચુંકી તથા શુષ્ક આંગળીઓથી મનુષ્ય ધનહીન થાય છે ધનહીન પુરુષોની આંગળીઓ જાડી હોય છે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓની આંગળીઓ પાછળ નમી ગઈ હોય છે ચપટી અને ટુંકી આંગળીઓ નોકરોને હોય છે. જેને હાથની આંગળીઓની સંખ્યા વધતી ન્યૂનાધિક હોય તે ધનધાન્યહીન

અને અલ્પાયુ થાય છે જો કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા વચ્ચે છિદ્ર હોય તો વૃદ્ધત્વમાં, અનામિકા અને મધ્યમામાં હોય તો તરુણાવસ્થામાં, મધ્યમા અને તર્જની વચ્ચે હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં માણસને સુખ હોય છે રાજાઓના હાથ ઉપર પરવાળા જેવા લાલરંગના, ચિકણા, કાચબાની પીઠની માફક ઉપસેલા, સ્નિગ્ધ, અને અણીદાર તથા આંગળીના નખવાળા પર્વના અર્ધ જેવડા મોટા નખ હોય છે લાંબા, વાંકાચૂંકા, તેજહીન, ખરી વગરના અને તેજ કે મૃદુતાથી રહિત નખવાળો ધનધાન્યહીન થઈ જાય છે જેના નખોને પુષ્પ આવ્યા હોય અર્થાત્ નખ ઉપર ડાઘ પડતા હોય તેઓ દુશ્ચરિત્ર હોય છે પીળા નખવાળા સન્યાસી થાય છે અનાજના ફોતરાં જેવા હોય તો તે પુરુષો ક્લીબ (હીજડા) થાય છે રંગ વગરના હોય તો પારકી પંચાત કરનાર, અને ચપટા કે ફાટેલા નખવાળા દરિદ્ર થાય છે ભોજરાજાના મતમાં કાળા કે જાંબલી પણ કે હાથના નખો ઉપર આકસ્મિક પીળા ડાઘ પડતા હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે ૧૮૯ થી ૧૯૯

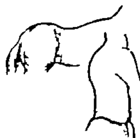
कच्छपपृष्ठो राजा हयपृष्ठो भोगभाजनं भवति ॥
धनसंपत्तिसुसेनाऽधिपतिः शार्दूलपृष्ठोऽपि ॥ २०० ॥
लभते शिरालपृष्ठो निर्धनतां भुमवंशपृष्ठोऽपि ॥
कण्ठं रोमशपृष्ठः पृथुपृष्ठो कम्बुविच्छेदम् ॥ २०१ ॥
नियतं कृकाटिकोरोमशिरासयुता नृणां सा ॥
कुरुते कुटिला विकटा विसंकटा रोगदारिद्रयम् ॥ २०२ ॥
ह्रस्वग्रीवः शस्तो वृत्तग्रीवः सुखी धनी सुभगः ॥
कम्बुग्रीवस्तु भवेदेकातपवारणो नृपतिः ॥ २०३ ॥
महिषग्रीव शूरो लम्बग्रीवोऽपि घस्मरः सततम् ॥
पिशुनो वक्रग्रीव शस्त्रविनाशो महाग्रीव स्यात् ॥ २०४ ॥
रासभकरभग्रीवो दुःखीस्याद्धार्मिको ह्रस्वग्रीवः ॥
शुष्कशिरालग्रीवश्चिपिटग्रीवश्च धनहीन ॥ २०५ ॥

કાચબાના જેવી પીઠ (શરીરની પીઠ બરડો) હોય તો રાજા (જુઓ ચિત્ર. ૫૧) ઘોડાના જેવી પીઠ હોય તો ભોગ ભોગવનાર થાય છે (જુઓ ચિત્ર. ૫૨) અને વાઘ જેવી પીઠવાળો ધનસંપત્તિ તથા સુભટ સેનાના અધિપતિ થાય છે (જુઓ ચિત્ર. ૫૩) જેને નસો તરી આવતી હોય તેની પીઠ હોય તે નિર્ધનતા

પામે છે લાંબેલા કપોળવાળો પણ નિર્ધન થાય છે મોટાં રૂંવાટાંવાળી પીઠવાળો કષ્ટ ભોગવે છે અને પહોળી પીઠવાળો પોતાના બંધુઓથી જુદો પડે છે જેની ગરદન (ડોકી) રૂંવાટાંવાળી, નસો દેખાઈ આવે તેવી અથવા વાંકીચૂકી આકૃતિને

चित्र नं ५१

चित्र नं ५२

વિચિત્ર હોય તે રોગ અને દારિદ્ર પામે છે ગળાનો ભાગ ટુંકો હોય તે વખાણવા લાયક છે જેને ગોળ ગળું હોય તે સુખી, ધની અને આબરૂવાળો થાય છે અને શંખના જેવા ગળાવાળો એક છત્રપતિ રાજા થાય છે પાડાના જેવા ગળાવાળો શૂરવીર થાય છે લાંબા ગળાવાળો અગ્નિ જેવો થાય છે વાંકા ગળાવાળો ચાડીઓ અને મોટા ગળાવાળો મુખ્ય માણસોનો નાશ કરનાર થાય છે ચપટા કે ઊંટ જેવા ગળાવાળો દુઃખી થાય છે બગલા જેવા ગળાવાળો દંડીક થાય છે સુક્કા, નસોવાળા અને ચપટા ગળાવાળો ધનહીન થાય છે ૨૦ થી ૨૫

चित्र नं ५३

चित्र नं ५४

पुण्यवतामिह चिबुकं वृत्तं मांसलमदीर्घल्पु मृदुलम् ॥
अतिकृशदीर्घस्थूलं द्विधाग्रभागं दरिद्राणाम् ॥ २०६ ॥
हनुयुगलं सुश्लिष्टं चिबुकोभयपार्श्वमस्थि पुमाम् ॥
दीर्घचक्रं शस्तं पुनरशुभं भवति विपरीतम् ॥ २०७ ॥

कूर्चमलम्नघुज्ज्वलमस्फुटिताग्रं निरंतरं मृदुलम् ॥
स्निग्ध पूर्णं सूक्ष्मं मेचक तु विशिष्यते पुसाम् ॥ २०८ ॥
परदाररताश्चौरा श्मश्रुभिरस्थैर्नयानरा स्थूले ॥
रूक्षे सूक्ष्मे स्फुटिते कापिले क्लेशान्विता बहुश ॥ २०९ ॥
सांतर्द्वितीयदशामिह शुक्रो द्वयेकोऽधिक क्रमेण नृणाम् ॥
तदयं श्मश्रुभेदस्तद्विकृति षोडशे वर्षे ॥ २१० ॥

જેઓ પુણ્યશાળી હોય છે તેમનું ચિબુક (દાઢીનો ભાગ) ગોળ, માંસલ બહુ નાનું કે બહુ મોટું નહિ એવું મધ્યમ કદનું તેમજ મૃદુલ હોય છે જ્યારે દરિદ્ર પુરુષોને ઘણું નાનું કે ઘણું મોટું જાડું તથા અગ્ર ભાગમાં બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હોય છે ચિબુકની બન્ને બાજુએ આવેલા બે જડબાં સારી રીતનાં હોય (ઢીલાં પડી ગએલાં ન હોય) છે આ જડબાંનો ગોળાવો વિશાળતા પકડ્યો હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે અન્યથા વિપરીત લક્ષણ છે દાઢીના વાળ લાંબા, ચળકતા, અગ્ર ભાગમા ફાટ્યા વગરના અને કોમળ સ્નિગ્ધ, ઝીણા, કાળા ભ્રમર જેવા હોય તે વખાણવા લાયક છે જો દાઢીના વાળ હોઠ ઉપર (બહારથી) હોય તો માણસ પરદારગામી અને ચોર થાય છે જો વાળ લાંબા, રૂક્ષ, ઝીણા (પાતળા) ફાટેલા તથા કાબરચિત્રા (પહેલેથી જ ધુળણા રંગના) હોય તો માણસ નટ (એક્ટર) થાય છે, અને બહુ ક્લેશ ભોગવે છે વીસમા વર્ષની આજુબાજુ બે ચાર વર્ષ પહેલાં કે પછી પુરુષના શરીરમાં શુક્ર (વીર્ય) નો ઉદ્ભવ થાય છે દાઢી મૂછ આવવાં એ વીર્યોત્પત્તિનું પૂર્વ લક્ષણ છે અને તે લગભગ સોળમા વર્ષે બને છે ૨૦૧ થી ૨૧૦

सुस्निग्ध समुन्नते स्यु परिपूर्णा भोगयुताश्च मांसयुते ॥
सिंहद्विपेन्द्रतुल्यैर्गंडैर्नराधिपा नरा धन्या ॥ २११ ॥
निम्नौ यस्य कपोलौ निर्मांसौ स्वल्पकूर्चरोमाणौ ॥
पापास्ते दुःखजुषो भाग्यविहीना परप्रेष्या ॥ २१२ ॥
समवृत्तममलं सूक्ष्म स्निग्धं सौम्यं सम सुरभि वदनम् ॥
सिंहेभनिभं राज्ञा संपूर्णं भोगिना चेति ॥ २१३ ॥
जननीमुखानुरूपं मुखकमल भवति यस्य मनुजस्य ॥
प्रायो धन्य स पुमानित्युक्तमिदं समुद्रेण ॥ २१४ ॥

दौर्भाग्यवतां प्रथुलं पुंसां स्त्रीमुखमपत्यरहितानाम् ॥
चतुरस्रं धूर्तानामतिह्रस्वं भवति कृपणानाम् ॥ २१५ ॥
भीरुमुखं पापानां निम्नं कुटिलं च पुत्रहीनानाम् ॥
दीर्घं निर्द्रव्याणां भाग्यवतां मण्डलं ज्ञेयम् ॥ २१६ ॥
रासभकरभच्छगव्याघ्रमुखा दुःखभागिन पुरुषा ॥
जिह्ममुखा विकृतमुखाः शुष्कमुखा हयमुखा निःस्वाः ॥ २१७ ॥

જે જડ ચપટ હોય તો માણસ સુખી થાય છે. માંસલ હોય તો માણસ ભોગ વિલાસ ભોગવનાર થાય છે. જે સિંહ કે હાથીના જેવા જડ હોય તો તે મનુષ્યો નરાધિપ અને ધન્ય પુરુષો થાય છે. જેમના કપોલ માંસહીન, અને દુઃખનાશોથી યુક્ત હોય તેમજ બેસી ગએલા હોય તે મનુષ્યો પાપી, દુઃખી, ભાગ્યહીન અને બીજાના ચાકર બને છે. ગોળમટોળ નિર્મલ, નાનુ સ્નિગ્ધ, સૌમ્ય, સરખુ સુગંધી યુક્ત તથા સિંહ કે હાથીના જેવું મુખ રાજાઓ તથા પુણ્યશાળી ભોગ ભોગવી શકે તેવા માણસોને હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૪-૫૫) સમુદ્રે કહ્યું છે કે જે માણસનું મોં પોતાની માતાના મોંના જેવું હોય છે તે ભાગ્યશાળી હોય છે. દુર્ભાગી માણસોના મો પહોળાં હોય છે. વાંઝીયાઓનાં મોં સ્ત્રી જેવાં હોય છે. ધૂર્ત

ચિત્ર નં ૫૫

ચિત્ર નં ૫૬

પુરુષોના મોં ચોરસ હોય છે અને કૃપણ પુરુષોનાં મોં એકદમ નાનાં હોય છે. ડરપોક મોં પાપી પુરુષોને હોય છે. નમી ગએલું તેમજ વાંકુ મોં પુત્રહીન માણસોને હોય છે. નિર્ધન પુરુષોના મોં લાંબાં હોય છે અને ભાગ્યશાળી માણસોનાં મો ગોળ હોય છે. ગધેડ, ઊંટ, બકરાં તથા વાઘ જેવા મોંવાળા પુરુષો દુઃખી થાય છે. વાંકા મોં વાળા, વિકૃત મો વાળા, સુકા મો વાળા તેમજ ઘોડા જેવા મોં વાળા નિર્ધન થાય છે ૨૧૧ થી ૨૧૭

बिम्बाधरा धनाढ्य प्रज्ञावान् पाटलाधरो भवति ॥
भायो राज्यं लभते प्रवालवर्णाधरस्तु नरः ॥ २१८ ॥

यस्याधरोत्तरोष्ठौ द्व्यंगुलमानौ सुकोमलौ मसृणौ ॥
मृदुसममसृक्काणौ स जायते प्रायशो धनवान् ॥ २१९ ॥
पीनोष्ठः सुभगः स्याल्लंबोष्ठो भोगभाजनं मनुजः ॥
अतिविषमोष्ठो भीरुर्ल्हस्वोष्ठो दुःखितो भवति ॥ २२० ॥
रूक्षैः कृशैर्विवर्णैः प्रस्फुटितैः खंडितैरतिस्थूलैः ॥
ओष्ठैर्धनसुखहीना दुःखिनः प्रायशः प्रेष्याः ॥ २२१ ॥

પાકા બીલોડા જેવા અર્થાત્ બીંબફળ જેવા હોઠવાળો ધનવાન થાય છે સુંવાળી હોઠવાળો બુદ્ધિમાન્ થાય છે અને પરવાળા જેવા રંગના હોઠવાળો પુરુષ પ્રાય. રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે જેના ઉપલા અને નીચલા બન્ને હોઠ બે આંગળ લાંબા કોમળ ચિકણા, મૃદુલ સુંવાળા અને સરખા હોય તે માણસ પ્રાય. ધનવાન થાય છે જાડા હોઠવાળો સુભગ, લાંબા હોઠવાળો ભોગી, ઘણા લાંબા ટુંક હોઠવાળો ડરપોક તથા નાના હોઠવાળો દુઃખી થાય છે લુખ્ખા, સુકાઈ ગએલા ફીક્કા, ફાટી ગએલા, તૂટેલા અને ઘણા જાડા હોઠ હોવાથી (જેમને આવા હોઠ હોય તે) માણસો મોટે ભાગે ધનસુખથી રહિત અને પારકાના ચાકર બને છે ૨૧૮ થી ૨૨૧

कुंदमुकुलोपमाः स्युर्यस्यारुणपीठिकासमाः सुघनाः ॥
दशनाः स्निग्धाः श्लक्ष्णास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा स वित्ताढ्यः ॥ २२२ ॥
धनिनः खरदिपरदा निःस्वा भल्लूकवानरा रदाः स्युः ॥
निंद्याः करालविरलद्विपंक्तिशितिविषमरूक्षरदाः ॥ २२३ ॥
द्वात्रिंशता नरपतिर्दशनैस्तैरेकविरहितैर्भोगी ॥
स्यात्त्रिंशता तनुघनोऽष्टाविंशत्या सुखी पुरुषः ॥ २२४ ॥
दारिद्र्यदुःखभाजनमेकोनत्रिंशता सदा दशनैः ॥
ऊर्ध्वमधस्तैरपि विहीनमस्यैर्नरो दुःखी ॥ २२५ ॥
स्यातां द्विजावधः प्राक् द्वादशगे मासि राजदन्तास्यौ ॥
शस्तावूर्ध्वावथुभौ जन्मन्येवाढ्यतौ तद्वत् ॥ २२६ ॥
सर्वे भवन्ति दशनाः पूर्णे वर्षद्वये जनिप्रभृति ॥
आसप्तमदशमान्तं नियतं पुनरुद्यमं यान्ति ॥ २२७ ॥

જેને મોગરાની કળી જેવા, લાલ રંગની પીઢીઓના જેવા જ એક બીજા સાથે મળી ગએલા, દાંત તથા સ્નિગ્ધ, ચિકણા અને અણીદાર દાંત હોય તે પુરુષ ધનવાન થાય છે. ચપટા કે હાથીના જેવા (બહાર ધસી આવેલા) દાંતવાળા ધનવાન થાય છે. રીંછ કે વાનર જેવા દાંતવાળા નિર્ધન થાય છે. બીભત્સ અને આછા, વિરલ મોટા, ઊંચા નીચા અસ્તવ્યસ્ત અને રૂક્ષ દાંતવાળા નિંદ્ય પુરુષો હોય છે. બત્રીશ દાંતવાળો રાજા, એકત્રીશ દાંતવાળો ભોગી, ત્રીશ દાંતવાળો થોડા ધનવાળો અને અઠ્ઠાવીસ દાંતવાળો સુખી થાય છે. જો ઓગણત્રીસ દાંત હોય તો સદા દરિદ્ર અને દુઃખી થાય છે. ઉપર અને નીચેના મળી દાંત જો ઉપરની સંખ્યા કરતાં ઓછા હોય તો તે માણસને દુઃખી સમજવો. જન્મ પછી બાર મહીને નીચેની પેઢીમાં બે દાંત ઉગે છે જેને રાજાત કહે છે. જો સર્વ પ્રથમ નીચેની બાજુ દાંત ન આવતાં ઉપરની બાજુ આવે તો તે અશુભ છે. તેમજ જો જન્મની સાથે જ દાંત હોય તો તે પણ અશુભ લક્ષણ છે. જન્મ પછી બીજા વર્ષની અંદર બધા જ દાંત ઉગી જાય છે અને સાતમાથી દશમાની અંદર પડી જઈ ફરી ઉગે છે. ૨૨૨ થી ૨૨૭

रसना रक्ता दीर्घा सूक्ष्मा मृदुला तनुसमा येषाम् ॥
मिष्टान्नमोजिनस्ते यदि वा त्रैविद्यवक्तार ॥ २२८ ॥
संकीर्णाग्रा स्निग्धा रक्ताम्बुजपत्रसन्निभा रसना ॥
न स्थूला न च पृथुला यस्य स पृथ्वीपतिर्मनुजः ॥ २२९ ॥
शौचाचारविहीना सितजिह्वा सतत भवन्ति नरा ॥
धनहीना शितिजिह्वा पापोपगताः शबलजिह्वा ॥ २३० ॥
सूक्ष्मा रूक्षा परूषा स्थूला समपृथुला मलसमन्विता यस्य ॥
जिह्वा पीता स पुमान् मूर्खो दुःखाकुल सततम् ॥ २३१ ॥

જીભ લાલ લાંબી, સૂક્ષ્મ, કોમળ, પાતળી જેમને હોય તેઓ ત્રણે વેદના જાણનાર અને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરનાર હોય છે. જેને જીભ અગ્રભાગમાં અણીદાર, સ્નિગ્ધ, લાલ કમળની પાંખડી જેવી બહુ જાડી નહિ તેમ બહુ પાતળી નહિ તેવી હોય તે માણસ પૃથ્વીપતિ થાય છે. ધોળા રંગની જીભવાળા પવિત્રતા રહિત હોય છે. કાળી જીભવાળા ધનહીન હોય છે અને કાબરચિતરી જીભવાળા પાપી હોય છે. નાની, રૂક્ષ, કઠોર, જાડી, અગ્રભાગ પર્યંત એક સરખી પહોળી મેલી અને પીળા રંગની જીભ જેમને હોય તે પુરુષ મૂર્ખ હોય છે અને દુઃખથી આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે. ૨૨૮ થી ૨૩૧

रक्ताम्बुजतालुदरो भूमिपतिर्विक्रमी भवति मनुजः ॥
वित्ताढ्य सिततालुर्गर्जताल्वुर्मंडलाधीशः ॥ २३२ ॥
रूक्षं शबलं परुषं मलान्वितं न प्रशस्यते तालु ॥
कृष्णं कुलनाशकरं नीलं दुःखावहं पुंसाम् ॥ २३३ ॥
अरुणतालुर्गुणयुक्तस्तीक्ष्णाग्रा घटिका शुभा स्थूला ॥
लम्बा कृष्णा कठिना सूक्ष्मा चिपिटा नृणां न शुभा ॥ २३४ ॥

લાલ કમળ જેવા તાળવાવાળો ભૂમિપતિ થાય છે અને તે પરાક્રમી હોય છે ધોળા તાળવાવાળો ધનવાન હોય છે અને હાથીના તાળવા જેવા તાળવાવાળો માણસ માંડલિક રાજા થાય છે રૂક્ષ કર્બુર રંગનું કઠોર, મેલું તાળવું વખણાતું નથી. કાળું તાળવું કુલનો નાશ કરાવે છે અને નીલરંગનું તાળવું દુઃખ આપનાર છે લાલ રંગનું તાળવું (અશ્વોત્થના રંગ જેવા રંગનું તાળવું) હોય તો માણસ ગુણવાન થાય છે ગળાની ઘંટડી (જેને હૈડિયો કહે છે અથવા ટોટો કહે છે) અણીદાર અને જાડી હોય તો શુભ છે પરંતુ લાંબી, કાળી, કઠિન, સૂક્ષ્મ અને ચપટી હોય તો તે સારી નથી. ૨૩૨ થી ૨૩૪

हसितमलक्षितदशनं किंचिद्विकसितकपोलमतिमधुरम् ॥
पुंसां धीरमकंपं प्रायेण स्यात् प्रधानानाम् ॥ २३५ ॥
उत्कंपितांसकशिरः समीलितलोचनं निपतदश्रु ॥
विकृष्टस्वरमुद्धतं मध्यमानामसकृद्धसितं स्यात् ॥ २३६ ॥

જે પુરુષો પ્રધાન હોય છે તેમનું હાસ્ય ઘણું ખરું જેમાં દાંત ન દેખાતા હોય, કપોલ સ્હેજ સ્હેજ વિકસિત થયા હોય, બહુ મધુર હાસ્ય હોય, ધીરતા દેખાતી હોય, કંપ ન હોય તેવું હોય છે મધ્યમ કોટિના પુરુષોનું હાસ્ય ખભા તથા માથાને કંપાવતું આંખો બીડાઈ જાય અને તેમાંથી આંસુ પડે, અને વારંવાર કે અંતર્માં વિચિત્ર અવાજવાળું તથા ઉદ્ધત પ્રકારનું રહે છે ૨૩૫–૨૩૬

चतुरंगुलप्रमाणा स्थूलपुटांतस्तनुच्छिद्रा ॥
न च प्रपीना त्ववलिना चिरायुषां भोगिनां नासा ॥ २३७ ॥
उन्नतनासः सुभगो गजनासः स्यात्सुखी महार्योदयः ॥
ऋजुनासो भोगयुतश्चिरजीवी शुष्कनासः स्यात् ॥ २३८ ॥

तिलपुष्पतुल्यनासः शुकनासो भूपतिर्मनुजः ॥
आदर्शोऽग्रवक्रनासो लघुनासः शीलधर्मपरः ॥ २३९ ॥
क्रमविस्तीर्णसमुन्नतनासा महीशितुर्भवति ॥
द्वेधा स्थिताग्रभागातिदीर्घह्रस्वा च निःस्वस्य ॥ २४० ॥
कुचत्या चौर्यरतिर्नासिकया चिपिटया युवतिमृत्यु ॥
छिन्नानुरूपया स्यादगम्यरमणीरतः पापः ॥ २४१ ॥
विकृता मध्यविहीना स्थूलाग्रा पिच्छिला सा दुःखस्य ॥
दक्षिणवक्रा नासा अभक्ष्यभक्षकक्रूरयोर्ज्ञेया ॥ २४२ ॥
निर्ह्रादि सानुनासादसकृत्क्षुतं भोगिनां धनवतां द्वि ॥
दीर्घायुषां प्रयुक्त सुसहित त्रिर्भवति पुंसाम् ॥ २४३ ॥
स्वस्ति लघु च नराणां क्षुत चतुर्भवति भोगवताम् ॥
ईषदनुनादसहितं करोति कुशल निरंतरं पुंसाम् ॥ २४४ ॥

સમાં નસકોરાં અને અલ્પછિદ્રવાળી ચાર આંગળના પ્રમાણની, જાડી નહીં કે પાતળી ન હોતાં મધ્યમ પ્રકારની હોય તેવી નાસિકા દીર્ઘાયુ અને ભોગી પુરુષોને હોય છે ઉન્નત નાસિકાવાળો ભાગ્યશાળી હોય છે હાથીની માફક મોટી નાસિકાવાળો સુખી અને ધનવાન થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૭) સીધા નાકવાળો હોય સુખી અને સુઘડ બનેલા નાકવાળો દીર્ઘાયુ થાય છે તલના ફૂલ જેવી નાસિકાવાળો તેમજ પોપટની ચાંચ જેવી નાસિકાવાળો માણસ ભૂપતિ થાય છે અગ્ર ભાગમાં સહેજ વાંકી વળી નાસિકાવાળો ધનવાન થાય છે અને ટૂંકી નાસિકાવાળો ચારિત્રસંપન્ન હોય છે ક્રમપૂર્વક પહોળી થયેલી અને ઉન્નત નાસિકા રાજાઓને હોય છે અને નિર્ધનને આગલા ભાગમાં બે ભાગ પડેલા હોય તેવી અને ઘણી મોટી કે ઘણી નાની નાસિકા હોય છે અણીદાર બનતી નાસિકાથી ચોરવૃત્તિ થાય છે ચપટી નાસિકા સ્ત્રીનું મૃત્યુ કરે છે કપાયેલા જેવી દેખાતી નાસિકાથી અગમ્યાગમનમાં આસક્ત અને પાપી થાય છે વિકૃત બનેલી, વચલા ભાગમાં બેસી ગયેલી, અગ્રભાગમાં જાડી થયેલી, તથા અગ્રભાગમાં વળી દેખાતી નાસિકા દુઃખનું કારણ બને છે જમણી બાજુ વાંકી વળેલી નાસિકા અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરનાર તથા ક્રૂર પુરુષને હોય છે ભોગી પુરુષોને આનંદદાયક અવાજવાળી છીંક, ધનવાનોને બે, અને દીર્ઘાયુ પુરુષોને ત્રણ છીંકો થાય છે ભોગી પુરુષોને સાથોસાથ અને હલકા પ્રકારની ચાર છીંક પણ થાય છે અને થોડા સ્વરવાળી છીંક પુરુષોને કુશળ બનાવે છે ૨૩૭ થી ૨૪૪

अक्षिणी निर्मलनीलस्फटिकारुणमये ईपत्स्निग्धे ॥
स्यातामतमेचकक्ष्शान्तशोणे दृशौ धनिनः ॥२४५॥
हृग्तिालमैर्नयनैर्जायन्ते चक्रवर्तिनो नियतम् ॥
नीलोत्पलदलतुल्यैर्विद्वांसो मानिनो मनुजा ॥२४६॥
लाक्षारुणैर्नरपतिर्नयनैर्मुक्तासितैः श्रुतज्ञानी ॥
भवति महार्थ पुरुषो मधुकांचनलोचनै पिङ्गै ॥२४७॥
सेनापतिर्गजाक्षश्चिरजीवी जायते सुदीर्घाक्ष ॥
भोगी विस्तीर्णाक्ष कामी पारावताक्षोपि ॥२४८॥
श्यावदृशां सुभगत्व स्निग्धदृशां भवति भूरिभोगित्वम् ॥
स्थूलदृशां धीमत्त्व दीनदृशा धनविहीनत्वम् ॥२४९॥
नकुलाक्षमयूराक्षा जायन्ते जगति मध्यमाः पुरुषा ॥
अधमा मण्डूकाक्षाः काकाक्षा धूसराक्षाश्च ॥२५०॥
बहुवयसो धूम्राक्षा समुन्नताक्षा भवन्ति तनुवयस ॥
विष्कम्भवर्तुलाक्षा पुरुषा नातिक्रामन्ति तारुण्यम् ॥२५१॥
ऋजु पश्यति सरलमनाः पश्यत्यूर्द्ध्वं सदैव पुण्यादयाः ॥
पश्यत्यधः सपापस्तिर्यक्पश्यति नर क्रोधी ॥२५२॥
सततमनद्धो लक्ष्म्या विघूर्णते कारण विना दृष्टिः ॥
यस्य म्लाना रूक्षा मपापकर्मा पुमान् नियतम् ॥२५३॥
अंधात्क्रूर काण काणादपि केक्रये मनुजात् ॥
काणात्केकरतोऽपि क्रूरतर कातरो भवति ॥२५४॥
अहिदृष्टि स्याद्रोगी बिडालदृष्टि सदा पाप ॥
दुष्टो दारुणदृष्टि कुक्कुटदृष्टि कलिप्रियो भवति ॥२५५॥
अतिदुष्टा घूकाक्षा विषमाक्षा दुःखिताः परिज्ञेया ॥
हंसाक्षा धनहीना व्याघ्राक्षा कोपना मनुजा ॥२५६॥

नियतं नयनोद्धारः पुंसामत्यन्तकृष्णतारार्णाम् ॥
भूरिस्निग्धदृशः पुनरायु स्वल्पं भवेत्प्राज्ञः ॥ २५७ ॥
अतिपिङ्गलैर्विवर्णैर्विभ्रान्तैर्लोचनैश्चलैरशुभम् ॥
अतिदीनारुणरूक्षे सजले समलैर्नरा निःस्वा ॥ २५८ ॥

ચિત્ર નં ૫૭

ચિત્ર નં ૫૮

ધનવાન પુરુષને સ્વચ્છ નીલમણિ જેવી અને કાંઈક લાલાશ ઉપર સ્નેહ સ્નેહ સ્નિગ્ધ તેમજ કીકીના ભાગમાં કાળી તથા ખુણાઓમાં લાલ આંખો હોય છે કટવાલ જેવા રંગની આંખોવાળા માણસો ચક્રવર્તી થાય છે નીલકમળની પાંખડી જેવી આંખોવાળા માણસો અભિમાની તેમજ વિદ્વાન હોય છે (જુઓ ચિત્ર. ૫૭) વાઘના જેવી લાલ આંખોવાળો નરેશ મોતીના જેવી સફેદ આંખોવાળો વિદ્વાન અને જ્ઞાની થાય છે તેમજ મધ જેવી અથવા સુવર્ણ જેવી પીળી આંખોવાળો માણસ પુષ્કળ ધનવાળો થાય છે હાથીના જેવી નાની આંખોવાળો સેનાપતિ થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૮) સારી લાંબી આંખોવાળો દીર્ઘજીવી થાય છે પહોળી આંખોવાળો ભોગી થાય છે અને કબુતર જેવી આંખોવાળો કામી થાય છે હરણના બચ્ચા જેવી આંખોવાળો ભાગ્યશાળી થાય છે સ્નિગ્ધ આંખોવાળો ઘણો જ ભોગવિલાસ વાળો

ચિત્ર નં. ૫૯

ચિત્ર નં ૬૦

થાય છે ઊંડી આંખોવાળા બુદ્ધિમાન અને ગરીબડી આંખોવાળા ધનહીન થાય છે નોળીયા કે મોરના જેવી આંખોવાળા જગતમાં મધ્યમ કોટિના પુરુષો થાય છે

(જુઓ ચિત્ર. ૫૯) દેડકા જેવી તેમજ મગરના જેવી કે મદ્ય રંગની આંખોવાળા અધમ કોટિના માણસો હોય છે ધૂમાડા જેવા રંગની આંખોવાળા દીર્ઘાયુ થાય છે ઉંચી આંખો (કીકી ઉંચી ચઢી ગઈ હોય તે) વાળા અલ્પાયુ થાય છે સ્થિર અને ગોળ આંખોવાળા પુરુષો મુખાની આગળ ગી શકતા નથી. સરલ મનવાળા સીધી નજરે જુએ છે પુણ્યશાળી પુરુષોની દૃષ્ટિ ઉંચે જામી રહે છે જે નીચી નજરે જુએ તે પાપી હોય છે અને જે તિરછી નજરે જુએ તે માણસ ક્રોધી હોય છે જેની નજર કારણ વગર આડીઅવળી ફર્યા કરે તે મનહીન થાય છે અને જેની નજર મ્લાન, અને રૂક્ષ હોય છે તે પુરુષ પાપકર્મ કરનાર હોય છે આંધળો માણસ ક્રોધી હોય છે આધળાથી કાણો અને કાણાથી પણ કેકરાક્ષ વધુ ક્રોધી હોય છે (ભુખરી આંખોવાળાને સંસ્કૃતમા કેકરાક્ષ કહે છે) પરંતુ કાણા અને ભુખરા કરતાંય જેને દૃષ્ટિ ફેરવી લેવાની આદત હોય છે (ઘણા માણસોની એવી આદત હોય છે કે કોઈ તેમના સામુ જુએ કે તરતજ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી નાખે યા તો આંખો બંધ કરી લે આવી બીજાની નજર સાથે નજર ન મેળવનારા અથવા પોતાની નજર ઉપર બીજાની નજર પડતા પોતાની નજરને છુપાવનારા માણસો કાતર દૃષ્ટિવાળા કહેવાય છે) તેઓ વધારે ક્રોધી હોય છે સાપના જેવી નજરવાળો રોગી, બીલાડા જેવી નજરવાળો પાપી ભયંકર નજરવાળો પાપી અને કુકડા જેવી નજરવાળો કલહ કરનાર હોય છે ઘુવડ જેવી આંખોવાળો ઘણો દુષ્ટ હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૬૦) નાની મોટી આંખોવાળાઓને દુઃખી જાણવા. હંસ જેવી આંખોવાળા નિર્ધન થાય છે અને વાઘ જેવી આંખોવાળા ક્રોધી થાય છ (જુઓ ચિત્ર ૬૧) જેઓની આંખની કીકી ઘણી જ કાળી હોય તેમની આંખો જરૂર (કોઈને કોઈ કારણસર) બહાર કાઢી નાખવામા આવે છે ઘણીજ સ્નિગ્ધ (સ્નેહ યુક્ત) નજરવાળા કામી હોય છે પરંતુ અલ્પાયુ થાય છે ઘણાં પીળાં કીડાં, વાદળ, અને ભ્રમમાં પડ્યાં હોય તેવાં નેત્રોવાળો માણસ ખરાબ હોય છે ઘણીજ નાની, લાલ અને ફીક્કી તેમજ પાણીવાળી રહેતી આંખોવાળા નિર્ધન થાય છે ૨૪૫ થી ૨૫૮

ચિત્ર નં. ૬૧

ચિત્ર નં ૬૨

इह वदनमर्द्धरूपं वपुषो यदि वा समनुरूपमिदम् ॥
तत्राऽपि वरा नासा ततोऽपि मुख्ये दृशौ पुंसाम् ॥ २५९ ॥

सुहृदैः कृष्णैर्नयनच्छेदस्थितैः पक्ष्मभिर्घनैः सूक्ष्मैः ॥
सौभाग्यं चिरमायुर्लभते मनुजो धनेशत्वम् ॥ २६० ॥
पक्ष्मभिरधमा विरलैः पिङ्गैः स्थूलैर्विवर्णैश्च ॥
पक्ष्मततिविरहिता पुनरगम्यनारीरताः पापाः ॥ २६१ ॥
अनिमेषो धन रहित पुरुषः स्यादेकमात्र निमेषोऽपि ॥
नियतं द्विमात्रनिमेषः परजन्माश्रित्य जीवति स ॥ २६२ ॥
धनिनस्त्रिमात्रनिमेषास्तथा चतुर्मात्रनिमेषवंतोऽपि ॥
न तु पंचमात्रनिमेषाश्चिरायुषो भोगिनो धनिनः ॥ २६३ ॥
नयननिमेषैरल्पैर्मध्यैर्दीर्घैश्च जायते पुंसाम् ॥
आयुः स्वल्पं मध्यं सुदीर्घमथानुपूर्विकया ॥ २६४ ॥
जानु प्रदक्षिणीकृत्य यावत् करो घण्टिकामादत्ते ॥
तदिदमिह समयमान मात्राशब्देन निगदति ॥ २६५ ॥

અહીં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં મુખને શરીરનું અર્ધું અથવા સંપૂર્ણ શરીર ગણવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્ સમસ્ત મુખ ઉપરના શુભાશુભ લક્ષણોમાં જ બધું સમાઈ જાય છે) મુખમાં પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ છે અને નાસિકાથી પણ આંખો ઉત્તમ છે અનુક્રમે કાળી, આંખોના બન્ને છેડાઓ સુધી ખીલેખીલ કોમળી અને ઝીણી પાંપણોથી માણસ સૌભાગ્ય, દીર્ઘાયુ અને ધનસંપત્તિ પામે છે આછી પાંપણોથી માણસ અધમ થાય છે પીળી, જાડી અને રંગહીન પાંપણોથી પણ માણસ અધમ થાય છે જેઓને પાંપણો જ ન હોય એવા માણસો અગમ્યાગમન કરવામાં આસક્તિવાળા અને પાપી હોય છે જેને આંખના નિમેષ (પલકારા) ન થતા હોય અથવા એક માત્રા જેટલા વખતના અંતરે નિમેષ થતા હોય તે નિર્ધન થાય છે બે માત્રાના અંતરે થતા હોય તે પારકાના આશ્રયે જીવન વ્યતીત કરે છે ત્રણ માત્રાના અંતરે નિમેષ થતા હોય તેવો માણસ અથવા ચાર માત્રાના અંતરે જેને નિમેષ થતો હોય તે ધનવાન થાય છે પરંતુ જેમને પાંચ માત્રા જેટલા સમયના અંતરે નિમેષ થતા હોય તેઓ દીર્ઘાયુ ધનવાન કે ભોગી થતા નથી. બહુ ઓછો નિમેષ થતો હોય, મધ્યમ પ્રકારનો હોય કે મોટો હોય (બહુ ઓછા સમયમાં જે નિમેષ થાય તે અલ્પ નિમેષ, તેથી વધારે વખતવાળો મધ્યમ નિમેષ અને ઠીકઠીક વખતવાળો દીર્ઘ નિમેષ કહેવાય છે) તો અનુક્રમે અલ્પ, મધ્યમ અને દીર્ઘ આયુ ભોગવે છે હાથ ઢીંચણની પ્રદક્ષિણા કરી

પાછી અળાની ઘટિકાનો સ્પર્શ કરે તેટલા સમયને માત્રા કહેવાની પરિપાટી સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં છે ૨૫૯ થી ૨૬૫

मन्दरमन्थानकमथ्यमानजलराशिघोषगंभीरम् ॥
वालस्य यस्य रुदितं स महीं महीयान् सपालयति ॥ २६६ ॥
बाष्पाम्बुविनिर्मुक्तं स्निग्धमदीनरोदनं शस्तम् ॥
रूक्षं दीनं घर्घरमश्रु पुनर्दुःखदं पुंसाम् ॥ २६७ ॥
बालेन्दुनते वित्त दीर्घे पृथुलोन्नते श्यामे ॥
नासावंशविनिर्गतदले इव भ्रूदले दिशतः ॥ २६८ ॥
नृणामयुते स्निग्धे मृदुतनुरोमान्विते भ्रुवौ शस्ते ॥
हीने स्थूले सूक्ष्मे खरपिङ्गलरोमके न शुभे ॥ २६९ ॥
ह्रस्वान्ता बहुदुःखानामगम्यगोपाङ्गिना च मध्यनताः ॥
स्तोकायुषामतिनता विषमा खण्डा भ्रुवो दरिद्राणाम् ॥ २७० ॥
धनवन्तः सुतवन्तः शिखरैः पुरुषा समुन्नतैर्विशदैः ॥
निम्नैः पुनर्भवन्ति द्रव्यसुखापत्यपरिहीनाः ॥ २७१ ॥

મંદરાચલ રૂપી રવૈયાથી વલોવાતા સમુદ્રના અવાજ જેવું ગંભીર જે બાળકનું રૂદન હોય તે મોટી પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. પરસેવો તથા આંસુઓ વગરનું સ્નિગ્ધ અને ભવ્ય રૂદન હોય તે સારૂં ગણાય છે. દુઃખી, ઝીણું, ઘર્ઘર અવાજવાળું અને ખુબ આંસુ પડતાં હોય તેવું રૂદન દુઃખ આપે છે. નાકના ઉપલા છેડામાંથી બે પાંદડાં નીકળ્યાં હોય તેમ બીજના ચંદ્રના જેવી વાંકી, લાંબી, જાડી શ્યામ રંગની ભ્રમરો હોય તો ધન આપે છે. એક બીજાથી અળગી ભમરની, સ્નિગ્ધ, મૃદુ કોમળ વાળની બનેલી ભ્રમરો વખાણવા લાયક છે. ટુંકી જાડી, વધી પતલી ખરબચડા અને પીળાશ ઉપરના વાળવાળી ભ્રમરો સારી ગણાવી નથી. જેમને ઘણું દુઃખ પડવાનું હોય તેવા માણસોની ભ્રમરો ટુંકા છેડાવાળી હોય છે. જે લોકો અગમ્યા ગમન કરે છે તેમની વચમાંથી નમી ગએલી હોય છે. અલ્પાયુ પુરુષોની ભ્રમરો ઘણી નમેલી હોય છે અને દરિદ્ર પુરુષોની ભ્રમરો નાની મોટી અને વાંકેલી હોય છે. જો આંખની ભ્રમરોની ઉપરનો ભાગ ઉન્નત તથા વિશાળ હોય તો માણસ ધનવાન, પુત્રવાન, થાય છે અને જો તે ભાગ નીચો ગએલો હોય તો ધનસુખ અને પુત્રથી રહિત થાય છે ૨૬૬ થી ૨૭૧

परिपूर्णकणपाली पिप्पलिकाद्यवयव: सुसंस्थानः ॥
लघुविवरो विस्तीर्णः कर्णः प्रायेण भूमिभुजाम् ॥ २७२ ॥
आद्य प्रलम्बकर्ण: सुखी स्वभावपीनमृदुकर्णे ॥
मतिमान्मूषककर्णश्चमूपति: शङ्खकर्णः स्यात् ॥ २७३ ॥
चिपिटश्रवणैर्भोगी दीर्घायुर्दीर्घरोमाभि श्रवणे ॥
अतिपीनैरतिभोगी श्रवणैर्जननायको भवति ॥ २७४ ॥
ह्रस्वैर्नि:स्वा: कर्णैर्निर्मांसै: पापमृत्यवो ज्ञेया ॥
व्यालंबिभि शिरालै: क्रूरा: स्यु: प्रायश कुटिलैः ॥ २७५ ॥
येषां पृथुला: क्षुद्रा कर्णा: स्यु: कर्णशष्कुलीहीनाः ॥
स्वल्पायुषो दरिद्रा विलोक्यमाना विरूपास्ते ॥ २७६ ॥

પુરેપુરી કાનપટ્ટીવાળો, અલ્પ છિદ્રવાળો કાન ઘણું ખરું રાજાને હોય છે લાંબા અને, સ્વભાવથી જ કોમળ તથા પહોળા કાનવાળો સુખી અને અમેસર થાય છે ઉંદરના જેવા કાનવાળો બુદ્ધિમાન હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૬૨) અને શંખ જેવા કાનવાળો સેનાપતિ થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૬૩) ચપટા કાનવાળા ભોગી થાય છે લાંબા વાળવાળા કાન હોય તો દીર્ઘાયુ થાય. ઘણા જાડા કાન હોય તો ઘણો ભોગી થાય અને જનનાયક થાય. ટુંક કાન હોય તો નિર્ધન થાય. માંસ વગરના કાન હોય તો પાપકર્મથી મૃત્યુ પામનાર થાય. લાંબા અને નસો તરી આવતા અને વાંકાચુંક કાન હોય તો ઘણું ખરું આયુષ્ય ક્રૂર થાય છે જેઓને ઘણા પહોળા કે ઘણા નાના, વચ્ચેના છિદ્ર વગરના અને દેખાવમાં ખરાબ લાગે તેવા કાન હોય તેઓ અલ્પાયુ અને દરિદ્ર થાય છે ૨૭૨ થી ૨૭૬

ચિત્ર નં ૬૨

ચિત્ર નં. ૬૩

विपुलमृदुर्ध्वमधिकमुन्नतमर्द्धेन्दुसम्मित राज्यम् ॥
प्रदिशत्याचार्यपदं शुक्तिविशालं नृणां भालम् ॥ २७७ ॥

स्वल्पैर्धर्मप्रवणा धनहीना संवृतैस्तथाविषमै ॥
निम्नै केवलबंधनवधभाज क्रूरकर्माण ॥२७८॥

भालस्थलस्थिताभि सुशिराभिरधमा सदैव पापकृत ॥
अभ्युन्नताभिराढ्यास्ताभिरपि स्वस्तिकाकृतिभि ॥२७९॥

रेखाभिर्वर्षशत पञ्चभिरायुर्ललाटसंस्थाभि ॥
पुरुषाणां स्त्रीणा वा कर्मकरत्व करोति श्री ॥२८०॥

भालस्थलस्थितेन स्फुटेन रेखाचतुष्टयेन नृणाम् ॥
वर्षाण्यशीतिरायुर्वसुधेशत्व पुनर्भवति ॥२८१॥

स्यादायुर्लेखाभिस्तिसृभिर्द्वाभ्यामथैकया नियतम् ॥
शरदा सप्ततिषष्टिं चत्वारिंशदपि क्रमश ॥२८२॥

भाले लेखाहीने पञ्चाधिकविंशतिसमा ॥
आयु स्यान्नूनमखिल जायंते संपन्मपदि ॥२८३॥

यदि वा तिर्यग्दीर्घास्तिस्रो रेखा शतायुर्षा भाले ॥
भूमिभुजा तु चतस पुनरायु पञ्चहीनशतम् ॥२८४॥

जीवति वर्षाण्यशीति केशान्तोपगते रेखे ॥
भाल्येन वर्षनवति पुरुषो रेखाचितेन पुन ॥२८५॥

रेखा सप्ततिरायु पंचैवाग्रस्थिना पुन षष्टि ॥
वक्रपो नृणां शतार्द्ध दशोनमपि भगुरा ददते ॥२८६॥

भ्रूयुग्मोपगताभिस्त्रिंशद्वर्षाणि जीवति शरीरी ॥
विंशत्यब्दानि पुनर्लेखाभिर्वा च वक्राभि ॥२८७॥

छिन्नाभिरगम्यस्त्रीगामी क्षुद्राभिरपि नगेऽल्पायु ॥
रेखाभिर्मनुज स्यादित्याह सुमतिविमेन्द्र ॥२८८॥

श्रीवत्सकार्मुकाद्या यस्य शिरारोममिं कृता भाले ॥
स्वामिर्वा नृपतिर्भोगी वा जायते सपदि ॥ २८९ ॥
मस्तकमिभकुम्भनिभं भूमिभुजां मंडलं गवाद्यानाम् ॥
मोगवतां भवति मर्मं क्रमोन्नतं मण्डलेशानाम् ॥ २९० ॥
विकसच्छत्राकारं यस्य शिरो युवतिकुत्तनिभं वापि ॥
नृपतिः स सार्वभौमो निम्नं वा यस्य स महीश ॥ २९१ ॥
विषमो धनहीनाना करोटिकाभश्चिरायुषो मूर्द्धा ॥
द्राघिष्ठो दुःखवतां चिपिटो मातृपितृघ्नानाम् ॥ २९२ ॥
धनविरहितो द्विमौलि पापरतो मीनमौलिस्तिदुःखी ॥
अधमस्त्रिचिर्घमौलिर्धननतमौलिः सदा निन्द्य ॥ २९३ ॥

વિશાળ, માથાવાળુ ઘણું ઉન્નત, અર્ધ ચંદ્રના જેવું કપાળ હોય તો સન્માન આપે છે અને આવું માથું ને (મોટી) છીપના જેવું વિશાળ ઊંચું હોય તો આચાર્ય પદવી આપે છે નાનું કપાળ હોય તો મનુષ્યો ધર્માત્મા થાય છે કપાળમાં વચ્ચે ખાડો પડતો હોય અથવા કપાળ ઊંચું નીચું હોય તો માણસ ધનહીન થાય. નમી ગએલા કપાળવાળા ક્રૂર કર્મ કરનારા તથા જેલખાનાની અને વધની સજા ભોગવનારા હોય છે જેઓને કપાળમાં નસો દેખાઈ આવતી હોય તે માણસો હંમેશ પાપકર્મ કરનારા હોય છે ઉન્નત કપાળવાળા ધનવાન હોય છે અને જો કપાળમાં પડતી નસો દ્વારા સ્વસ્તિક બનતો હોય તો પણ માણસો ધનવાન થાય છે કપાળમાં પાંચ રેખાઓ પડતી હોય તો સો વર્ષનું આયુ થાય છે આવા લક્ષણવાળા પુરુષની અથવા સ્ત્રીની લક્ષ્મી ચાકર બને છે કપાળમાં ચાર રેખાઓ પડતી હોય તો માણસ એંશી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે તેમજ સત્તાઓ ભોગવે છે કપાળમાં ત્રણ બે કે એક રેખા પડતી હોય તો અનુક્રમે સિત્તેર સાઠ તથા ચાલીસ વર્ષનું આયુ થાય છે જો કપાળમાં એક પણ રેખા ન હોય તો પચીસ વર્ષનું આયુ થાય. અને આવા પુરુષને દરેક પ્રકારની સંપત્તિ મળે છે અથવા કપાળમાં ત્રણ મોટી આડી રેખાઓ પડતી હોય તો સો વર્ષનું આયુ જાણવું પૃથ્વીપતિઓને આવી મોટી આડી ચાર રેખાઓ હોય છે અને તેમનું આયુ પંચાણું વર્ષનું થાય છે. ફક્ત બેજ રેખાઓ કપાળમાં હોય, પરંતુ તે છેક વાળ સુધી પહોંચી જતી હોવી જોઈએ. જો આવી રેખાઓ હોય તો એંશી વર્ષનું આયુ થાય ને આગળ પડતી પાંચ રેખાઓ (જાડી લાંબી) હોય તો સિત્તેર અથવા સાઠ વર્ષનું આયુ થાય. અને જાડી પણ તૂટેલી રેખાઓ હોય તો

પચાસ અથવા ચાલીસ વર્ષનું આયુ થાય. અને ભ્રમરો ઉપર આડી રેખાઓ માલુમ પડતી હોય તો ત્રીસ વરસનું આયુ થાય છે અને આ રેખાઓ વાંકી હોય તો વીસ વર્ષનું આયુ થાય છે કપાળમાં તૂટી ગએલી કેટલીક રેખાઓ પડી હોય તો ગમનાગમન કરે છે નાની નાની રેખાઓ પડી હોય તો માણસ અલ્પાયુ થાય છે એમ સુમન્ત નામના આચાર્યનો મત છે જેના કપાળમાં રૂવાટાથી શ્રીવત્સ (સ્વસ્તિક) ધનુષ્ય ઇત્યાદિ ચિન્હો પડતાં હોય તે માણસ રાજા અથવા ભોગી થાય છે રાજાઓનાં માથાં હાથીના કુંભસ્થળ જેવા હોય છે જેઓને ઘણું મોટું પણ ધન હોય છે તેમનાં માથાં ગોળ હોય છે ભોગી પુરુષોના માથા સપાટ હોય છે અને માંડલિક રાજાઓના માથા ચડતા ગોળાઆવાળા હોય છે જેનું માથું ઉઘાડેલી છત્રી જેવું (જુઓ ચિત્ર ૧૪) અથવા સ્ત્રીના સ્તન જેવું હોય તે સાર્વભૌમ નરપતિ થાય. અને જેમનું માથું વચ્ચેથી બેઠી ગયું હોય તે જમીનદાર થાય. ઉંચા નીચા માથાવાળો ધનહીન હોય છે કલશ જેવા માથાવાળો દીર્ઘાયુ થાય છે દુઃખી માણસનું માથું લાંબુ હોય છે અને માબાપનો ઘાત કરનારનું માથું ચપટું હોય છે બે માથાવાળો (માથના બે ભાગ થઈ ગયા હોય) ધનહીન થાય. ખાડાવાળા માથા જેવા માથાવાળો પાપી અને ઘણો દુઃખી થાય. ઘડા જેવા માથાવાળો અધમ વ્યક્તિનો થાય. મોટા અને બેઠી ગએલા માથાવાળો નિંદ્ય પુરુષ હોય છે ૨૭૭ થી ૨૯૩

अस्फुटिताग्रा स्निग्धा ऋजवो मृदव समास्तनीयांस ॥
अस्तोकदीर्घवहवस्तरङ्गिणो भूभुजां केशा ॥ २९४ ॥
ऊर्ध्वा रूक्षा कपिला स्थूला विषमा खरविभिन्नाग्रा ॥
अतिह्रस्वदीर्घकुटिला जटिला विरला दरिद्राणाम् ॥ २९५ ॥

રાજાઓના વાળ અખંડ, સ્નિગ્ધ, સીધા, મૃદુ અને સરખા તેમજ પાતળા હોય છે વળી તે ઘણા લાંબા અને સમુદ્રના તરંગોની માફક ઉંચા નીચા તરંગવાળા પણ હોય છે દરિદ્ર પુરુષના કેશ ઉભા, રૂક્ષ, ભૂખરા, જાડા, લાંબા ટુંક તથા ખરબચડા અને અગ્રભાગમાં ફાટેલા, ઘણા નાના, ઘણા મોટા, વાંકડીયા તથા ઘણા ગુચ્છવાળા કે જટુ જ આછા હોય છે ૨૯૪-૨૯૫

अंग यद्यपि पुंसां स्त्रीणां वा पिशितविरहितं सूक्ष्मम् ॥
परुषं शिरावनद्धं तत्तदनिष्टं परं ज्ञेयम् ॥ २९६ ॥
आयुः परीक्षा पूर्वं नृणां लक्षण तत्र ज्ञेयम् ॥
व्यर्थं लक्षणज्ञानं लोके क्षीणायुषां यस्मात् ॥ २९७ ॥

यल्लक्ष्म पुन शुभमपि करे रेखाप्रभृतिकं च संवदति ॥
बाह्याभ्यन्तरमपरं तत्र समुद्रेण निर्दिष्टम् ॥ २९८ ॥

સ્ત્રી કે પુરુષનું શરીર માંસ વગરનું નાનું, કોમળ અને નસો વડે આવરી લીધેલું હોય તેવું હોય તો તે પણ જ અશુભ લક્ષણ છે. આયુષ્યની પરીક્ષા કર્યા પછી જ લક્ષણ જોવાં. કારણ અલ્પાયુ પુરુષોનાં લક્ષણોનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. હાથમાં રેખાદિથી અનેક શુભ લક્ષણ બાહ્ય અને આભ્યંતર શરીરનાં શુભ લક્ષણોનું (કે જે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યાં છે તેમનું) પણ દ્યોતક બને છે. ૨૯૬ થી ૨૯૮

ઇતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિકતિલક નામના નરસ્ત્રીલક્ષણ શાસ્ત્રનો પહેલો શરીરાધિકાર સંપૂર્ણ

અધિકાર બીજો

संहतिसारानूकस्नेहोन्मानप्रमाणमानानि ॥
क्षेत्राणि प्रकृतिरथो मिश्रमेतदपि शारीरम् ॥ १ ॥
यत्र मिथः श्लिष्टत्वं मांसस्नाय्वस्थिसंधिविधानाम् ॥
संहननं संघात संहतिरिति कथ्यते सद्भि ॥ २ ॥
यत्रास्थिभिर्वागं प्रत्यगं दृश्यते देहे ॥
संस्थानेन सुरूप संहतिर्भवति सा महेच्छ ॥ ३ ॥
मांसास्थिसन्धिबंधो ह्यशिथिलो हि लक्ष्यते यस्य ॥
स च संहतिमान्धन्यो दीर्घायुर्जायते नियतम् ॥ ४ ॥
संहतिरहितो रूक्ष पिशितविहीनः शिरायुतः शिथिल ॥
स्थूलास्थिसन्निवेशो भवति क्लेशावह स पुमान् ॥ ५ ॥

ક્ષેત્ર—સંહતિ, સાર, અનૂક, સ્નેહ, ઉન્માન, પ્રમાણ, માન અને પ્રકૃતિ એ આઠ ક્ષેત્ર ભાગવાથી ક્ષેત્ર કહેવાય છે અને બધાંનું મિશ્રણ થઈ ગયું હોય તે પણ શરીરના અંતર્વર્તી જ ભાગ. સંહતિ.—માંસ, સ્નાયુ, હાડકાં, સાંધા વગેરેનું મિલાવટ સાથે જે જોડાણ હોય છે તેને સંહતિ, સંહનન કે સંઘાત કહે છે. જેની માફક અવયવ બરાબર યથાસ્થાન જોડાયેલાં હોય, અને દૃઢ માલુમ પડતાં હોય, તેને સંહતિ કહે છે જેને માંસ હાડકાં તથા શરીરના સાંધા મજબૂત હોય, તે સંહતિવાળો કહેવાય. સંહતિવાળો પુરુષ ધન્ય (ભાગ્યશાળી) તેમજ દીર્ઘાયુ થાય છે જેવા અને

પ્રત્યગ્રનાં બેસણુ ઢીલાં હોય, શરીર માંસ વગરનું હોય, મોટી મોટી નસો દેખાતી હોય, સ્થૂલ હાડકાં દેખાતાં હોય—હાડકાં પ્રમાણમાં મોટાં દેખાતાં હોય, તે માણસ ક્લેશ ભોગવે છે ૧ થી ૫

त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राण्यनुक्रमेण नृणाम् ॥
सारा सप्त भवेयु समासतस्तत्फलं ब्रुवे ॥ ६ ॥
स्निग्धत्वचो नोघनादघा स्तनुत्वच कुबुद्धयो मनुजा ॥
सुभगा मृदुत्वच स्यु प्रागुक्तत्रित्वच सुखिन ॥ ७ ॥
रसनोष्ठदन्तपीठकराघ्रिगुदतालुलोचनान्तेन ॥
रक्तेन रक्तसारा धनतनयस्त्रीसुखोपेता ॥ ८ ॥
सर्वाङ्गीणेन चितो यथाप्रदेशं घनेन मांसेन ॥
उक्तः स मांससारो विद्याधनरूपपरिकलितः ॥ ९ ॥
नखदन्तदृष्टिस्निग्धो मेदःसार सुखान्वित सुतवान् ॥
स्थूलास्थिरस्थिसार कान्तो विद्या गत सबल ॥ १० ॥
घनगात्रोपचययुतः संस्थितिर्यो महाबलः स्निग्धः ॥
कथित समज्जसारो बहुतनय स्त्रैणसुखभागी ॥ ११ ॥
यो भवति शुक्रसारो विद्यासौभाग्यरूपपरिकलित ॥
प्रायेण सप्तसारः सर्वोत्कर्षप्रद पुरुषः ॥ १२ ॥

સાર—ચામડી, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ (હાડકાં) મજ્જા અને વીર્ય એમ સાર સાત પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે તેમના ફળ (નીચે મુજબ) કહીશ. ત્વ—ચીકણી ચામડીવાળા બુદ્ધિમાન્ પાતળી ચામડીવાળા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, મૃદુલ ચામડીવાળા ભાગ્યશાળી, અને જો આ ત્રણે પ્રકાર એકી સાથે હોય તો તે સુખ આપનાર સમજવાં. રક્ત—જીભ, હોઠ, દાંતનાં પેઢુઓ, હાથ, પગ, ગુદા, તાળવું અને આંખના ખુણાઓમાં જે લાલી દેખાય છે તેનું નામ રક્તસાર છે અર્થાત્ તે લોહીના સારવાળા ગણાય. જે રક્તસાર પુરુષો હોય, તે સ્ત્રી, ધન તેમજ પુત્રનું સુખ ભોગવે છે ૯—આખા પ્રત્યંગમાં માંસ ભરાએલું માલુમ પડે તેનું નામ માંસસાર. માંસસાર પુરુષ વિદ્યા, ધન અને રૂપથી યુક્ત હોય છે ૯—નખ, દાંત અને દૃષ્ટિમાં જે ચિકાશ દેખાય આવે છે તે મેદસાર લક્ષણ છે મેદસાર પુરુષો સુખી અને સંતતિવાળા થાય છે. ૯—ચીકણાં મોટા મોટા હાડકાં માલુમ પડતાં હોય, તે અસ્થિસાર કહેવાય. અસ્થિસાર

માણસ રૂપાળો, વિદ્વાન અને બળવાન હોય છે ૮—જે સંપૂર્ણ ખીલેલા અવયવો અને સારા દેહ પ્રમાણનો બળવાન અને સ્નિગ્ધ (ચીકણાં અવયવો) માણસ થતો હોય, તે મજ્જાસાર સમજવા. મજ્જાસાર પુરુષ સંતતિવાળો અને વિલાસી થાય છે ૧૧—જેનામાં વીર્ય પુષ્ટ હોય તે શુક્રસાર કહેવાય અને તે વિદ્વાન, ભાગ્યશાળી તથા રૂપાળો હોય છે જ્યારે આ સાતે ભેદ ભેગા સાથે હોય, ત્યારે સમજવું કે તે સર્વોત્તમ લક્ષણ છે ૧ થી ૧૨

पूर्वभवे ह्यनवरतं सत्त्वस्वरूपगतिभिरभ्यस्तम् ॥
पुनरिह यदनुक्रियते तदनूकं कथ्यते सद्भिः ॥ १३ ॥
सिंहव्याघ्रगरुत्मद्वृषभमानूका भवन्ति ये मनुजाः ॥
अप्रतिहतप्रतापा जितरथास्ते नराधीशा ॥ १४ ॥
वानरमहिषक्रोडच्छागानूका सुखार्थसुतरहिताः ॥
रासभकरमानूका धनहीना दुःखिताः प्राय ॥ १५ ॥

અનુ૦—આત્માએ પાછલા ભવોમાં જે કર્મ અભ્યાસ કર્યો હોય છે (જેવું આચરણ કર્યું હોય છે), તેના સંસ્કાર રહી જવાથી તે આ જન્મમાં પણ ચોક્કસપણે પ્રમાણમાં (જેટલા પ્રમાણમાં સંસ્કાર રહી ગયા હોય તેટલા પ્રમાણમાં) તેવું આચરણ કરે છે તેના આ જ પ્રકૃત સ્વભાવને અનુરૂપ કહે છે જે મનુષ્યો સિંહ, વાઘ, ગરુડ અને વૃષભના અનુરૂપ હોય છે તે સુખી, વિજયી અને રાજા થાય છે જે વાનર, પાડા, ભૂંડ અને બકરાના અનુરૂપ હોય છે, તે સુખ, ધન અને પુત્ર રહિત હોય છે અને જે ઊંટ, ગધેડા વગેરે અનુરૂપ હોય છે તે દુઃખી અને નિર્ધન થાય છે ૧૩ થી ૧૫

चित्तप्रसत्तिजननं प्रीणनमिति कथ्यते स्नेहः ॥
तन्मूलमिह ज्ञेयं सुखसौभाग्यादिकं सर्वम् ॥ १६ ॥
रसनाया दशनेषु त्वचि लोचनपार्नखेषु केशेषु ॥
पुण्यवतां प्रायेण स्नेहोयं षड्विधो ज्ञेयः ॥ १७ ॥
प्रियभाषित्वं रसनास्निग्धत्वं सुभोजनं रदा स्निग्धा ॥
अतिसौख्यं त्वक् स्निग्धो नियतं भजते भुजिष्योऽपि ॥ १८ ॥
जनस्निग्धो नयनस्निग्धः समधिकधनं नखस्निग्धः ॥
केशस्निग्धो बहुविधसुगन्धमाल्य नरो लभते ॥ १९ ॥

સ્નેહ.—ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાવાળું જે કંઈ સામા મનુષ્યના અંગ પ્રત્યંગોમાં અને ગતિ, બોલી ઈત્યાદિમાં માલૂમ પડે છે, તેને સ્નેહ કહે છે અને સ્નેહવાળા મનુષ્યો બહુધા સુખી થાય છે આ સ્નેહ ભાગ્યશાળી પુરુષોને જીભ દાંત, ચામડી, આંખો, નખ અને વાળ એમ છ સ્થાનોમાં કોઈ, છ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે જેમની જીભમાં સ્નેહ હોય તેઓ પ્રિયભાષી હોય છે દાંતમાં સ્નેહવાળા મિષ્ટ ભોજન કરનાર નિવડે છે ચામડીમાં સ્નેહવાળો દાસી પુત્ર હોય છતાં ખુબ સુખ ભોગવે છે જેની આંખોમાં સ્નેહ હોય છે તે જનપ્રિય થાય છે અને નખમાં સ્નેહવાળા ખુબ ધનવાન થાય છે ને જનપ્રિય થાય છે અને નખમા સ્નેહવાળા ખુબ ધનવાન થાય છે તેમજ કેશમાં સ્નેહવાળા બહુ પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે ૧૧ થી ૧૯

मंजिष्ठादीनामिव तुल्या यत्तोल्न भवति पुसाम् ॥
उन्मीयतेऽत्र नियतं तदुच्यते सम्भिरुन्मानम् ॥ २० ॥
यो धर्द्धभारदेहः स विश्वम्भरेश्वरो भवति ॥
भारवपुर्य पुनरिह जगति स कोटिध्वजो भवति ॥ २१ ॥
भारार्द्धं यस्याङ्ग म सुखादणो भोगभाजनवान् ॥
भारार्द्धार्द्धतनुर्यः स दुर्गतो दु खित प्राय ॥ २२ ॥
काष्ठेपु मणिपु वज्रेष्वाकरधातुपु तथान्यवस्तुपु च ॥
स्निग्धं यत्तद्गुरु यद्रूक्ष च लघु तद्वदिदम् ॥ २३ ॥

૬ માન.—જેવી રીતે ઈતર મજીઠ આદિ પદાર્થોનું તોલ કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે મનુષ્યનું પણ તોલ કરવામાં આવે છે અને તેના ઉપરથી પણ કેટલીક ભવિષ્યત્ વાતોનો નિશ્ચય થાય છે આને ઉન્માન કહે છે જેનું શરીર અર્ધી ભાર વજનનું હોય તે રાજા થાય છે એક ભાર જેના શરીરનું વજન હોય તે કરોડપતિ થાય છે અડધા ભારના શરીરવાળો સુખી અને ભોગી થાય છે પા ભાર શરીરવાળો દરિદ્રી અને દુઃખી થાય છે પૂર્વાચાર્યો માને છે કે લાકડું, મણિ આદિ રત્નો, તેમજ ખાણમાંથી નિપજતી ધાતુઓ અને બીજી વસ્તુઓમાં જેમ તેમની અંતર્ગત સ્નિગ્ધતાના કારણે વજન હોય છે તેમ મનુષ્યમાં પણ શરીરાન્તર્ગત તત્ત્વોના કારણે વજન રહે છે જેમ વજન વધારે રહે છે, તેમ તે વધારે સુખી થાય છે. ૨૦ થી ૨૩

आपार्ष्णितलशिरोन्तं यदिह वपुर्मीयते प्रकर्षेण ॥
प्रवदन्ति तत्प्रमाण केप्यायामं पुन प्राहुः ॥ २४ ॥

शतमष्टमि समधिकं ज्येष्ठ स्यान्मध्यमोपिषण्णवतिः ॥
चतुरधिकाशीतिरथांगुलानिदैर्घ्यात्पुमानधम ॥ २५ ॥
दैर्घ्या गुल्फोपगता चतुरंगुलिका भवेदथो जंघा ॥
दैर्घ्ये चतुर्विंशतिस्योश्चतुलचतुष्टयं जानु ॥ २६ ॥
ऊरू जंघातुल्यौ बस्ति स्याद्वादशांगुलायामा ॥
तदर्द्धमितं नाभियुतमुदरं च कुचसहितम् ॥ २७ ॥
चत्वारि ग्रीवा स्याच्चिबुकाकुचान्तमंगुलानि मुखंच ॥
द्वादश पुंसां भवतीत्यायामोष्टाधिकं शतकम् ॥ २८ ॥
एतदपि मतं केषामष्टोत्तमस्युत्तमस्य भवति शतम् ॥
मध्यस्याष्टविहीन ततो दशोनं जघन्यस्य ॥ २९ ॥
इदं मतमप्यन्यस्योत्तममुत्तमे नरे भवति ॥
मध्ये मध्यं हीने तदपि विहीनं परिज्ञेयम् ॥ ३० ॥
उत्तममध्यमहीनाः कालक्षेत्रानुमानतो ये स्युः ॥
निजपर्वांगुलिसंस्था नियतं तेषां विमोद्धव्या ॥ ३१ ॥
रामो दशरथसूनुर्बलिरपि विंशतिशतांगुलौ चैव ॥
पूर्वं मानाधिक्यात्तावपि पुनरेतौ दुःखितौ तदिह ॥ ३२ ॥

પ્રમાણ—ચરણથી તે શિખા સુધીની ઉંચાઈને પ્રમાણ કહે છે કેટલાક આને આયામ કહે છે મનુષ્યની ઉંચાઈ ૧૦૮ આંગળની છે (અર્થાત્ ૪।। હાથ ઉંચાઈ છે) અને આ ઉંચાઈનો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ૯૬ આંગળની ઉંચાઈનો મધ્યમ છે અને ૮૪ આંગળની ઉંચાઈનો અધમ છે પગતળીએથી ઘુંટણની ઉંચાઈ ૪ આંગળ, જંઘા (પીંડીઓ)ની લંબાઈ ૨૪ આંગળ, ઢીંચણની લંબાઈ ૪ આંગળ, સાથળ ૨૪ આંગળ પેડુ ૧૨ આંગળ, અને નાભિથી લઈ સ્તન પર્યન્તનું (પેટ સાથે) અંતર ૧૨ આંગળ, સ્તનથી ગળા સુધી ૧૨ આંગળ, ગળું ૪ આંગળ, અને હડપચીથી ઉપરનો મોઢાનો ભાગ ૧૨ આંગળ, આમ કુલ ૧૦૮ આંગળ ઉંચાઈ થાય છે કેટલાક આચાર્યો માને છે કે ૧૦૮ આંગળની ઉંચાઈ શ્રેષ્ઠ છે અને ૧૦૦ ની ઉંચાઈ મધ્યમ છે અને ૯૦ આંગળની ઉંચાઈ અધમ છે અને શ્રેષ્ઠ ઉંચાઈવાળા શ્રેષ્ઠ મધ્યમવાળા મધ્યમ તેમજ અધમવાળા અધમ થાય છે આ બધી ઉંચાઈ દેશકાળને અનુસરીને હોય છે, અને

તેથી ૨ માણસને માપવો જેમ તેના પોતાના આંગળથી (આંગળના વેઢાની લંબાઈથી) માપવો જોઈએ. દશરથના પુત્ર રામ તથા બલિરાજ એ બંને જણ ૧૨૦ આંગળની ઉંચાઈવાળા હતા. આથી તેઓ દુ:ખી થયા, માટે ૧૦૮ થી વધારે ઉંચાઈનું ફળ સારૂં નથી હોતું ૨૪ થી ૩૨

जलमृतकटाहमध्यासीनस्य चतुर्दिशं नरस्य वहिः ॥
पतति यदम्बुद्रोण परिहाणत्वेन तन्मानम् ॥ ३३ ॥
मानोपेतशरीराश्चिरायुषः संपदान्विता पुरुषाः ॥
तद्धीनाधिक्ययुताः पुनर्भजन्ते सदा दुःखम् ॥ ३४ ॥
यदि वा तिर्यग्मानं नरस्य पद्मासनोपविष्टस्य ॥
जानुयुगलबाह्यपक्षांतराश्रित सोऽत्र परिणाह ॥ ३५ ॥
आमनतो मालान्त शरीरमध्ये तथोपविष्टस्य ॥
यन्मानं स्यादूर्ध्वं सचोच्छ्रय कथ्यते सद्भिः ॥ ३६ ॥
यस्योच्छ्रयः समः स्यात्परिणाहेणोदितेन भाग्यवशात् ॥
नियतं जगति भायः स पुमान् पुरुषोत्तमो भवति ॥ ३७ ॥
अंगोपांगानामिह विस्तारायामपरिधिभेदेन ॥
मान यथानुरूप संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि ॥ ३८ ॥
आपार्ष्णिज्येष्ठान्तं तल्मत्र चतुर्दशांगुलायामम् ॥
विस्तारेण षडंगुलमंगुष्ठे त्र्यंगुलायाम ॥ ३९ ॥
पञ्चांगुलपरिणाहः पादान्त तन्नखागुल दैर्घ्यात् ॥
अंगुष्ठसमा ज्येष्ठा मध्या तत्षोडशांशोना ॥ ४० ॥
अष्टांशोनानामा कनिष्ठिका षष्ठभागपरिहीना ॥
सर्वासामप्यासां नखाः स्वस्वपर्वत्रिभागमिता ॥ ४१ ॥
सर्वांगुलपरिणाहा प्रथमांगुलविस्तृतांगुली भवति ॥
अणष्टभागहीनाः शेषा क्रमशः परिज्ञेया ॥ ४२ ॥

जंघात परिणाहो ध्रुवमष्टाधिकदशांगुलानि स्यात ॥
त्रिंशतिरेकोपगतो जानुर्द्वात्रिंशदूरूपि ॥ ४३ ॥
अष्टदशांगुलमिता विस्तारा जायते कटिः ॥
पुंसां नाभेरन्तः परिधि पञ्चत्वारिंशदंगुलत ॥ ४४ ॥
पुंसां द्वादश कुचयोरभ्यन्तरमंगुलानि दैर्घ्येण ॥
उरसि च युगोपनिष्पात्तषडंगुलो भवति कक्षांतः ॥४५॥
विंशत्युरःस्थल स्याद्विस्तारादंगुलानि चतुरधिक ॥
पृष्ठ्या सह परिणाहे षडधिक पचाशदंगुलिकम् ॥ ४६ ॥
पर्वे प्रथमं बाहोरष्टदशांगुलानि दैर्घ्येण ॥
षोडश पुनर्द्वितीयं ससतलं मध्यमांगुलिका ॥ ४७ ॥
इति समुदायेन भुजः पञ्चत्वारिंशदंगुलानि स्याद् ॥
पञ्चांगुलविस्तार पाणितलं शस्तरेखान्तम् ॥ ४८ ॥
मध्यांगुलीविहीना प्रदेशिनी भवति पर्वणार्द्धेन ॥
तत्समनामानामा कनिष्ठिका पर्वपरिहीना ॥ ४९ ॥
अंगुष्ठस्यायामोंगुलानि चत्वारि जायते पुंसाम् ॥
निजपर्वार्द्धपरिमिता भवन्ति सर्वेपि पाणिनखा ॥ ५० ॥
ग्रीवाया परिणाहोंऽगुलानि चतुरधिकविंशतिः शस्तः ॥
नासापुटद्वयान्तर्विस्तारो द्व्यंगुलं मानम् ॥ ५१ ॥
आनिम्नकपश्चिमकचप्रान्तं द्वात्रिंशदंगुलो मूर्द्धा ॥
कर्णद्वयस्य मध्ये पुनरष्टाधिकदशांगुलिक ॥ ५२ ॥
पुंसामगे मानं स्पष्टं शिष्टैः पुरा विनिर्दिष्टम् ॥
इह पुनरुपयोगाढ्ये दिङ्मात्रमिद मयाप्युक्तम् ॥ ५३ ॥
विंशतिवर्षा नारी स पञ्चविंशतिसमो नरो योग्य ॥
जीवति तुर्यांशो वा मानोन्मानप्रमाणानाम् ॥ ५४ ॥

માન —એક મોટા વાસણમાં છલોછલ પાણી ભરી તેમાં મનુષ્યને, (કે જેની ઉંમર ૨૫ વર્ષની થઈ હોય તેને) બેસાડવો અને તેમ કરતાં વાસણમાંથી જેટલા દ્રોણ પાણી બહાર નીકળી જાય, તેટલો માનપ્રાપ્ત પુરુષ કહેવાય, (દ્રોણ એટલે સોળ મણ) જેમનું શરીર માનપ્રાપ્ત હોય તેઓ સંપત્તિશાળી થાય છે અને માનથી ઓછાવત્તા પ્રમાણવાળા દુઃખ ભોગવે છે. મનુષ્યને પદ્માસનવાળી બેસાડવા, અને એક ઢીંચણથી બીજા ઢીંચણ સુધીની જે લંબાઈ તેનું નામ પરિણાહ અને આસનથી (જમીનથી) કપાળના અંત ભાગ સુધી (મસ્તક સુધી)ની જે ઉંચાઈ તેનું નામ ઉચ્છ્રાય શાસ્ત્રવશાત્ જે મનુષ્યના પરિણાહ અને ઉચ્છ્રાય સરખા હોય તે ઉત્તમ પ્રકારનો પુરુષ છે આવું ક્વચિત જ બને છે. અંગ અને ઉપાંગનાં વિસ્તાર તથા (લંબાઈ પહોળાઈ) દ્વારા જ માન હોય છે તે સંક્ષેપમાં હું કહીશ. પગના તળીની લંબાઈ (એડીથી અંગુઠા સુધીની) ૧૪ આંગળ અને પહોળાઈ ૬ આંગળ હોય છે. અંગુઠાની લંબાઈ ૨ આંગળ સુધી હોઈ શકે છે. અંગુઠાની જાડાઈ (પરિધિ) પાંચ આંગળ (સુધીની) હોય છે. પહેલી આંગળી અંગુઠા જેવડી, બીજી અંગુઠાથી એક પંચમાંશ નાની, ત્રીજી ૧/૮ નાની અને ચોથી ૧/૮ નાની હોય છે અને તે દરેક આંગળીઓના નખ તેમના પોતાના વેઢાના ૧/૨ જેટલા હોય છે. પહેલી આંગળી ૩ આંગળના પરિણાહવાળી અને ૧ આંગળ વિસ્તારવાળી હોય છે. બીજી આંગળીઓ અનુક્રમે એક બીજાથી ૧/૮ જેટલી નાની હોય છે. પ્રથમાંગુલીનો જે પરિણાહ બતાવ્યો, તે તેના આંગળ મુજબ હોય છે. જાંઘ (પીંડીઓ)નો પરિણાહ (ગરાસરી પરિધિ) ૧૮ આંગળ, ઢીંચણનો ૨૧ આંગળ, અને સાથળનો ૩૨ આંગળ હોય છે. સાથળના સાંધાથી નાભિપર્યંતની ઉંચાઈ ૧૮ આંગળ હોય છે. નાભિ આગળનો પરિણાહ ૪૬ આંગળ હોય છે. બે કુચ વચ્ચેનું અંતર ૧૬ આંગળ અને છાતી (બંને બગલ-સ્તનથી તિરછા સરખા ૬ આંગળના અંતરે હોય છે ત્યાં સુધી)ની પહોળાઈ ૨૪ આંગળ થાય છે અને ત્યાં આગળનો પીઠ સાથેનો પરિધિ ૫૬ આંગળ થાય છે. ખભાથી લઈ કોણી પર્યંત ૧૮ આંગળ, કોણીથી પોંચા સુધી ૧૬ આંગળ, અને પોંચાથી મધ્યમા આંગળીના મૂળ સુધી ૭ આંગળ હોય છે. આમ કુલ હાથ ૪૧ આંગળનો હોય છે. હથેલી ૫ આંગળની હોય છે. મધ્યમા આંગળીના વેઢાના અર્ધા જેટલી ઓછી મધ્યમાથી તર્જની હોય છે. અનામિકા પણ તેવડી જ હોય છે અને કનિષ્ઠિકા અનામિકા વેઢા જેટલી ઓછી હોય છે. અંગુઠો ૪ આંગળનો હોય છે. દરેકના નખ પોતાના પર્વના ૧/૨ જેટલા હોય છે. ગળાની પરિધિ ૨૪ આંગળ હોય છે. નાકની પહોળાઈ ૨ આંગળ હોય છે. ૬ ચક્ષુથી લઈ પાછળના ભાગના વાળના છેડા સુધીનું અંતર ૩૨ આંગળ હોય છે અને તેટલું માથું કહેવાય છે. બે સ્તનના વચ્ચેનું અંતર ૧૮ આંગળનું હોય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાચાર્યોએ શરીરનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે અને ઉપયોગી હોઈ પ્રસંગવશાત મેં પણ કહ્યું છે. આ પ્રમાણ ૨૦ વર્ષની સ્ત્રી તેમજ ૨૫ વર્ષના પુરુષને લાગુ પડે છે. અર્થાત તેટલી ઉંમરના સ્ત્રી પુરુષોનું માપ આટલું

હોય છે. માન અને ઉન્માનનાં જે લક્ષણ આયુષ્ય વધુ ગણવામાં જોવામાં આવે છે ૩૩ થી ૫૪

वर्षाणां शतमायुस्तस्यैवं दश दशा विभागेन ॥
क्षेत्राणि दश नगणां तदाश्रितं लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥
आद्य पादौ सगुल्फौ सजानु जंघाद्वय द्वितीयं स्यात् ॥
ऊरू गुह्यं मुष्कत्रितयं क्षेत्रं तृतीयमिदम् ॥ ५६ ॥
नाभि कटिश्चतुर्थं पंचममपि जायते पुनर्जठरम् ॥
षष्ठं स्तनान्वितमुरः सप्तममसौ सजत्रुयुगौ ॥ ५७ ॥
ओष्ठौ ग्रीवाष्टममिह नवमं स्याद्भ्रूयुगं नयनयुगलम् ॥
सल्ललाटमुत्तमांगं दशमं लक्षणविद: प्राहुः ॥ ५८ ॥
क्षेत्रवशाज्जायन्ते मनुजानां जगति दश दशाः क्रमश ॥
क्षेत्रेष्वशुभेष्वशुभा दशा शुभेषु च शुभा प्रायः ॥ ५९ ॥
बाल्यं वृद्धिरय बलं धीत्वक्शुक्रविक्रमाः पुंसाम् ॥
दशकेन निवर्त्तन्ते चेतः कर्मेन्द्रियाणि तथा ॥ ६० ॥

ક્ષેત્ર.—મનુષ્યનું પૂર્ણાયુ ૧૦૦ વર્ષનું માનવામાં આવેલું છે અને તેના ૧૦ ભાગ પાડતાં શરીરના ૧૦ ભાગ પડે છે અને તેટલાં ક્ષેત્રો કહેવામાં આવે છે જેમકે - પહેલો વિભાગ—પગના તળીયાથી ઘુંટન સુધી. બીજો વિભાગ—જાંઘ અને જાનુ (પીંડીઓથી લઇ ઢીંચણ સુધી) ત્રીજો વિભાગ—ઉરુ ગુહ્યાંગ, અને વૃષણ સુધી. ચોથો વિભાગ—નાભિ સુધી કમરનો ભાગ. પાંચમો વિભાગ—પેટ. છઠ્ઠો વિભાગ—સ્તન સાથે છાતીનો ભાગ. સાતમો વિભાગ—ખભા (હાંસડી સાથે). આઠમો વિભાગ—ગરદન, હોઠ મુખોનો ભાગ. નવમો વિભાગ—આંખો અને ભમરો. દશમો વિભાગ—કપાળ અને માથુ

આ દશ ક્ષેત્રો ઉપરથી દશ પ્રકારની દશાઓ બને છે જે ક્ષેત્ર અશુભ હોય તેની દશા અશુભ જાણવી. અને શુભ ક્ષેત્રની દશા પ્રાય. શુભ નીવડે છે પ્રથમના દશ વર્ષો સુધીમાં બાલ્યાવસ્થાની, દશથી વીસ સુધીમાં વૃદ્ધિની, વીસથી ત્રીસ સુધીમાં બળની, ત્રીસથી ચાલીસ સુધીમાં બુદ્ધિની, ચાલીસથી પચાસ સુધીમાં ત્વચાની, પચાસથી સાઠ સુધીમા વીર્યની, સાઠથી સિત્તેર સુધીમાં પરાક્રમની, સિત્તેરથી એંસી સુધીમાં ચિત્તની, એંસીથી નેવુ સુધીમાં કર્મની અને નેવુથી સો સુધીમાં ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ૫૫ થી ૬૦

क्षितिजलशिखिपवनांबरसुरनररक्ष पिशाचतिर्यग्भि ॥
तुल्या प्रकृति पुंसा क्रमेण तल्लक्षण ब्रूम ॥ ६१ ॥
सुरभि प्रसूनगंध सुखवान्भोगी स्थिर क्षितिप्रकृति ॥
प्रियवाग्घनाम्बुपायी नीरप्रकृतिर्नरो रसभुक् ॥ ६२ ॥
चपल चण्डस्तीक्ष्ण क्षुधावान् घनभोजन शिखिप्रकृति ॥
चटुल क्षाम क्षिप्र सकोपन स्यान्मरुत्प्रकृति ॥ ६३ ॥
विद्वान्सुस्वरकुशलो विवृतास्य शिक्षितोम्बरप्रकृति ॥
त्यागरति सस्नेह सुरस्वभावेन पृथुकोप ॥ ६४ ॥
भूषणगीतप्रवणो नर स्वभावेन सविभागी स्यात् ॥
दुर्जनचेष्ट पापो रक्ष प्रकृति खरक्रोध ॥ ६५ ॥
भवति पिशाचप्रकृति स्थूलो मलिनश्चल प्रलापी च ॥
क्षुद्रानुगतस्तिर्यक्प्रकृतिर्बहुभुग्भवेन्मनुज ॥ ६६ ॥
इति दशविधा नराणा निर्दिष्टा प्रकृतयो यथा दृष्टा ॥
किञ्चिन्मिश्रकलक्षणमधुनावक्ष्याम्यता लोके ॥ ६७ ॥

પ્રકૃતિ—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, પવન, આકાશ, દેવ, મનુષ્ય, રાક્ષસ, પિશાચ અને તિર્યંચ (ઢોર ઇત્યાદિ) ના પ્રમાણે દસ પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે અને ક્રમથી તેના લક્ષણો કહીએ. જે મનુષ્યના શરીરમાંથી ચંદન અને પુષ્પો જેવી સુગંધી આવતી હોય, તેની પૃથ્વી પ્રકૃતિ સમજવી અને પૃથ્વી પ્રકૃતિવાળા માણસ સ્થિર વૃત્તિવાળા, સુખી અને ભોગી હોય છે. જે મનુષ્યની વાણી મીઠી હોય, અને તેને પાણી વધારે પીવા જોઈતું હોય તો તેની પ્રકૃતિ જલની કહેવાય છે. જલની પ્રકૃતિવાળા મીઠા રસોને વધારે પસંદ કરે છે તે વસ્તુ ભેળવ પણ છે. જે મનુષ્યો અતિ ચપળ હોય છે, તીક્ષ્ણ સ્વભાવના, ભુખાળવા અને ઘણું ખાનાર હોય છે તેઓ અગ્નિ પ્રકૃતિવાળા હોય છે (ચપળતા સાથે તેઓ પ્રતાપી હોવા જોઈએ). મીઠું બોલનારો, સુખી, ઉતાવળો અને ક્રોધી હોય તે વાયુ પ્રકૃતિનો જાણવો. જે મનુષ્યો સુસ્વરકુશળ હોય છે (ગાયન તેમજ વાજીંત્રના સુસ્વરોને ઓળખનારા) અને ખીલેલી આંખોવાળા હોય છે તેઓ આકાશપ્રકૃતિના સમજવા. આકાશ પ્રકૃતિવાળા વિદ્વાન અને શિક્ષિત હોય છે. જે મનુષ્યોમાં ત્યાગવૃત્તિ (દાનશીલતા) હોય છે તેઓ દેવ પ્રકૃતિના જાણવા, અને તે લોકો પ્રેમાળ, તેમજ ક્રોધી પણ હોય છે (તેમનો ક્રોધ

ક્ષમિક અને ક્લેશરહિત હોય છ) જે મનુષ્યો આભૂષણ, ગીત વગેરેમાં પ્રીતિ રાખનારા હોય, તેઓ મનુષ્યપ્રકૃતિવાળા મોક્ષના સ્વભાવમાં કુશળ હોય છે જે મનુષ્યો મદ્ય પીવાવાળા અને ક્રોધી હોય છ તેમને રાક્ષસપ્રકૃતિના સમજવા. અને તેઓ પાપી નિવડે છે જે વધારેમાં મારવા કરનાર અને જડ હોય છે તેઓ પિશાચ પ્રકૃતિના જાણવા. પિશાચ પ્રકૃતિવાળા મેલા સ્વભાવના. અને ગદ્યવૃત્તિવાળા હોય છે અને જેઓ નીચ પુરુષોની સોબત કરનારા હોય છે તેઓ તિર્યંચપ્રકૃતિના જાણવા વળી તેઓ ખુબ ખાનારા હોય છે અર્થાત તેઓ ઢોર જેવા સ્વભાવના જ હોય છે આ પ્રમાણે દશ પ્રકારની પ્રકૃતિઓ જેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહી છે તેમ મે પણ કહી. હવે વિભાગલક્ષણ કહીએ. ૬૬ થી ૬૭

विभवसमृद्धिपरत्व व्यंजनलाभ प्रभुत्वमव्याजम् ॥
वयसि भवन्ति प्रथमे प्राय स्वल्पायुर्षा पुंसाम् ॥ ६८ ॥
अंगानि धीपटुत्वं शक्तिर्देशनाः शनैर्विशीर्यते ॥
निखिलेन्द्रियाणि येषां चिरायुषस्ते नरा ज्ञेयाः ॥ ६९ ॥
शुभलक्षणमंगेभ्य सौन्दर्येणाधिकं मुखं यस्य ॥
स्वज्ञातिप्राधान्यं प्राप्नोति स धान्यधनवत्त्वम् ॥७०॥
अतिकृष्णेष्वतिगौरेष्वतिपीनेष्वतिकृशेषु मनुजेषु ॥
अतिदीर्घेष्वतिलघुषु प्रायण न विद्यते सत्यम् ॥ ७१ ॥
चपलः स्थूलो रुक्ष पुरुषो घनमांसलः शिरोविचित ॥
स पुमान्वितरणास्यसमुद्रमपि गोपयत्यखिलम् ॥ ७२ ॥
यस्य शरीरं पुष्टिं गृह्णात्यन्नेन येनकेनापि ॥
स नरो दुंदुभकास्य कल्पयति कल्याणवैराग्यम् ॥ ७३ ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चेत्यमी नराणां त्रयो भवंति गुणा ॥
क्वचिदेकः क्वत्र द्वौ त्रय सर्मं क्वापि दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
य सत्त्वगुणोपतः स दयालु सत्यवाक् स्थिरः सरलः ॥
दवगुरुभक्तियुक्तो व्यसनेभ्युदय च कृतधैर्य्य ॥ ७५ ॥
काव्यकलासु प्रवण कुलनारीरतनरतिस्मिता शूर ॥
प्रायेणैवं सततं रजोधिकः कथ्यत स पुमान् ॥ ७६ ॥

मूर्खस्तमोन्वित स्यान्निद्रो कुर्वंश्च मालम क्रोधी ॥
एतैर्मिश्रैर्बहुशो भेदाश्चान्यैर्नृणां मिथा ॥ ७७ ॥

મિશ્રલક્ષણ—જેઓને નાની ઉંમરમાં જ વૈભવ તથા સમૃદ્ધિની ખુબ ચાહના હોય, અને સત્તા તથા ખાનપાન આદિનું ખુબ સુખ મળે, તેઓ ઘણું ખરૂં અલ્પાયુષી હોય છે જેમનાં અંગ, નાસાદિ, જીભ, આંખ તથા બીજી ઇન્દ્રિયો ધીમે ધીમે નાશ પામે તે દીર્ઘાયુ હોય છે જેનું મુખ બીજા અંગો કરતાં સુન્દરતામાં અને શુભ લક્ષણોમાં ચઢી જતું હોય, તેને ધન, ધાન્ય અને જ્ઞાતિમાં અગ્રપણું મળે છે જેઓ બહુ ઊંચા હોય, બહુ મોટા હોય, બહુ સ્થૂલ હોય, બહુ જ સુક્ષ્મ હોય, ખુબ ટૂંકા હોય અથવા ખુબ ઠીંગણા હોય તેઓમાં સત્વ હોતું નથી જે ચપળ, જાડો, ગ્રન્થિસહિત (ઘુંટી આગળવાળો), ખુબ (માંસથી) ભરેલા શરીરવાળો અને નસો દેખાઈ આવતી હોય તેવો હોય, તેને વૈતસ્ત્વ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે આ વૈતસ્ત્વ સંજ્ઞક પુરુષો લોભી અને અસંતોષી હોય છે જેનું શરીર સમે તે અન્ન ખાવાથી પણ પુષ્ટ થતું હોય, તે દુર્બળ કહેવાય છે અને તે કલ્યાણકારી તથા વૈરાગ્યવાળો થાય છે સમસ્ત દુનિયામાં સત્વ, રજ અને તમ. એ ત્રણ ગુણો જ જોવામાં આવે છે કોઈનામાં એક તો કોઈનામાં બે અથવા કોઈનામાં ત્રણે જોવામાં આવે છે અને તેમના ઓછાવત્તા પ્રમાણને અનુસરી મનુષ્યના ગુણો બંધાય છે જે દયાળુ, સત્યવાદી, સ્થિરવૃત્તિનો અને સરલ હોય છે તેમજ દેવગુરુની ભક્તિ કરનારો, અને સુખદુઃખમાં સરખી બુદ્ધિ રાખનારો હોય છે તેને સત્વગુણી જાણવો. જે કામક્રીડામાં પ્રવીણ, ખાનપાન સ્ત્રીઓને ચાહનાર અને શૂરો હોય છે તે રજોગુણ ધરાવે છે એમ સમજવું અને તે કાર્યને પ્રાપ્ત કરે છે જે નિદ્રાળુ, આળસુ ક્રોધી અને મૂર્ખ હોય છે તે તમોગુણી જાણવો. તે ઘણું ખરૂં કોપને જ પ્રાપ્ત કરે છે આ સત્વ રજ અને તમોગુણના મિશ્રપણાથી ઘણા ભેદ પડે છે ૬૮ થી ૭૭

प्रायो रजोगुणः स्यात्मासोत्कर्पस्तमोगुण कोपः ॥
पुंसां विशेपः पुरास्यास्यामो ह्यप्रत सत्त्वम् ॥ ७८ ॥
देहस्थितेपु सततमशुभेपु शुभेपु लक्षणेपु नृणाम् ॥
ज्ञात्वानवरतभावं तत्फलमपि निर्दिशेत्प्राज्ञ ॥ ७९ ॥
शुद्धियुतो यो दीर्घो ह्रस्वो यो जायते नरो मूर्ख ॥
पिङ्ग शुचि सुशीलः कालाक्षो यस्तदाश्चर्यम् ॥ ८० ॥
यद्दन्तुरोपि मूर्खो रोमयुतो जायते यदल्पायु ॥
यश्चिप्पिटः स दीर्घस्तदद्भुतं जृम्भते भुवने ॥ ८१ ॥

न च दुर्भग सुनेत्र सुग्रीवो भास्वाहको न स्यात् ॥
रूक्षो नास्ति सुभोगी परुषत्वक् नास्ति सुखमाहित ॥ ८२ ॥
पृथुपाणिः पृथुपाद पृथुकर्ण पृथुशिरा पृथुस्कंध ॥
पृथुवक्षा पृथुजठर पृथुभाल पूजित पुरुषः ॥ ८३ ॥
रक्ताक्षं भजति श्री प्रलम्बबाहुं भजत्यधीशत्वम् ॥
पीनाङ्ग भजति कृषिर्मांसोपचित च भजति सौभाग्यम् ॥ ८४ ॥
सुश्लिष्टसंधिबन्धो य कश्चिन्मांसलो मृदुः स्निग्धः ॥
अतिसुंदर प्रकृत्या स सुखाढ्यो जायते प्रायः ॥ ८५ ॥
स्निग्धतिलक मशक वा चिह्न वा भवति किमपि मान्यत् ॥
पुंसां दक्षिणभागे तच्छुभमित्याह भोजनृप ॥ ८६ ॥
नखशस्त्रकेशरोमजिह्वालोचनास्यरदनेषु ॥
नास्ति स्नेहो येषामकारण सत्त्वमिह तेषाम् ॥ ८७ ॥

જો કે શુભાશુભ લક્ષણોને આધારે શુભાશુભ ફળ કહેવામાં આવે છે છતાંય તે લક્ષણોની પરીક્ષા વારંવાર કરી તેઓનું ફળ કહેવું, સહસા ફળ કહી નાખવું નહિ, કારણ કેટલીક વખત કુદરત આશ્ચર્યજનક ફળ પણ કરી નાખે છે જેમકે ઘણા લક્ષણો બુદ્ધિમાન હોય છે ઘણા ઠીંગણાઓ મૂર્ખા પણ હોય છે માંજરાઓ પવિત્ર હોય છે, અને કાળી આંખોવાળા (કાળી કાળી કીકીવાળા) સચ્ચરિત્ર હોય છે. દાંતવાળાઓ મૂર્ખા હોય છે અને કુવાટીવાળા અલ્પસુખી હોય છે વળી જેઓ લક્ષણ હોય છે, તેઓ ક્વચિત્ ચોર પણ હોય છે આ બધું આશ્ચર્ય જેવું છે કેમકે લક્ષણોનાં ફળ મુજબ તેમ ન થવું જોઈએ. પરંતુ આવું આશ્ચર્યજનક કેટલીક વખત આવી જાય તેટલા ઉપરથી લક્ષણો અને તેમનું ફળ વ્યર્થ છે એમ સમજવાનું નથી. કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા બાદ ફળ કહેવું સારી આંખોવાળા દુર્ભાગી હોતા નથી. સારી નીચાવાળા મજૂર બનતા નથી. તેજહીન વાણીવાળા લોક ભોગવી શકતા નથી અને પરાક્રમી સામગ્રીવાળા સુખ ભોગવી શકતા નથી. જેમનાં હાથ, પગ, કાન, માથું, ખભા, છાતી, જઠર અને કપાળ વિસ્તૃત હોય છે તેઓ પૂજા કરવા લાયક છે લાલ આંખોવાળા લક્ષ્મીવાળા થાય છે લાંબા હાથવાળા અધિકારી બને છે પુષ્ટ શરીરવાળા ખેડુત બને છે અને માંસથી ભરેલા શરીરવાળા ભાગ્યશાળી નીવડે છે જે મનુષ્ય સુંદર બાંધાનો, માંસલ, મૃદુ, તેજસ્વી,

અને મુખ હોય છે તે પ્રાયઃ સુખી હોય છે તથા અથવા મસ કે કોઈપણ ચિન્હ (લાખુ લસણીઓ વગેરે) પુરુષના જમણા અંગે હોય તો શુભ ફળ આપનારાં સમજવાં. ડાબે અશુભ ફળ આપે છે નખ, મન, વાળ, રૂંવાટા, ઓષ્ઠ, આંખ, મોં અને દાંતમાં જેમને સ્નેહ (સુંવાળાપણું અને ચમકીલાપણું) નથી, તેમજ પૃથ્વી પર હોવુ નકામુ છે ૭૮ થી ૮૭

इह भवति ससरक्तः षडुन्नत पंचसूक्ष्मदीर्घो य ॥
त्रिविपुललघुगंभीरो द्वात्रिंशल्लक्षण स पुमान् ॥ ८८ ॥
नखचरणपाणिरसनादशनच्छदतालुलोचनांतेषु ॥
स्याद्यो रक्त सप्तसु सप्तांगा स लभते लक्ष्मीम् ॥ ८९ ॥
षट्कं कक्षावक्ष कृकाटिका नासिकानखास्यमिति ॥
यस्येदमुन्नतं स्यादुन्नतयस्तस्य जायन्ते ॥९०॥
दंतत्वक्केशांगुलिपर्वनखं चेति पंच सूक्ष्माणि ॥
घनलक्षणैरुपेता भवन्ति ते प्रायशः पुरुषा ॥९१॥
नयनकुचौ रसनाहनुभुजमिति यस्य पंचक दीर्घम् ॥
दीर्घायुर्वित्तकर पराक्रमी जायते स नर ॥ ९२ ॥
भालमुरोवदनमिति त्रितयं भूमीश्वरस्य विपुल स्यात् ॥
ग्रीवाजंघामेहनमिति त्रिक लघु महीशस्य ॥ ९३ ॥
यस्य स्वरोथ नाभि सत्त्वमिदं च त्रयं गभीरं स्यात् ॥
सप्तांबुधिकाञ्च्या हि भूमे स करग्रह कुरुते ॥ ९४ ॥
स्मरशास्त्रविनिर्दिष्टा शशो वृषो हय इति त्रयो भेदा ॥
जायन्ते मनुजाना क्रमेण तल्लक्षणं वयं ब्रूम ॥ ९५ ॥
लिङ्ग षडंगुलानि स्यादष्टौ वा शश स पुमान् ॥
नव दश चैकादश वा तदपि पुनर्यस्य स वृषास्य ॥ ९६ ॥
द्वादश वा लिंग स्यात्त्रयोदशादीनि चांगुलानि भवेत् ॥
जातोऽश्वस्य मान हयाम्यया निगदित सोऽपि ॥ ९७ ॥

रतिषु शशवृषहयानां सह मृत्यादिभिरकृत्रिमा प्रीतिः ।
मेहनं वराङ्गनार्यो परस्परेण प्रमाणैक्यात् ॥ ९८ ॥

अन्नं क्षुधि पानं तृषि पथि श्रमे वाहनं भवेद्यस्य ॥
इति भवति यस्य समये धन्यं प्रवदंति तं संत ॥ ९९ ॥

મનુષ્યોનાં ૩૨ લક્ષણો—નખ, પગ, હાથ, જીભ, હોઠ, તાળવું અને આંખના ખુણા એ સાત લાલ હોવાં જોઈએ. કાખ, છાતી, ગળાપછી, નાક નખ અને મુખ એ છ ઉન્નત (ઉંચાં આવેલાં) જોઈએ. દાંત, ચામડી, વાળ, આંગળીના વેઢા અને નખ એ પાંચ સૂક્ષ્મ જોઈએ. આંખ, સ્તન, જીભ, દાઢી અને હાથ એ પાંચ દીર્ઘ જોઈએ. કપાળ, છાતી મોઢું એ ત્રણ વિશાળ (પહોળાં) જોઈએ. ગ્રીવા, જંઘા (પીંડીઓ) અને જનનેન્દ્રિય એ ત્રણ નાનાં જોઈએ. સ્વર નાભિ અને સત્વ એ ત્રણ ગંભીર જોઈએ આમ સાત લાલ, છ ઉન્નત પાંચ સૂક્ષ્મ, પાંચ દીર્ઘ ત્રણ વિશાળ ત્રણ લઘુ અને ત્રણ ગંભીર એમ ૭+૬+૫+૫+૩+૩+૩=૩૨ લક્ષણો ગણાય છે. જેમને આ ૩૨ લક્ષણો હોય, તેઓ મહાપરાક્રમી, ધનવાન અને સુખી થાય છે પૃથક્ વિચાર કરતાં જેમને પહેલાં સાત લક્ષણો હોય તેઓ ધનવાન થાય છે બીજાં છ હોય તેઓ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્રીજાં પાંચ હોય તેઓ ધનવાન થાય છે ચોથાં પાંચ હોય તેઓ દીર્ઘાયુષી અને પરાક્રમી થાય છે પાંચમા ત્રણ હોય તેઓ રાજા થાય છે. છઠ્ઠા ત્રણવાળા પણ રાજા થાય છે અને સાતમા ત્રણ લક્ષણવાળો મહાપરાક્રમી રાજા થાય છે કામશાસ્ત્રમાં કહેલા શશ, વૃષ અને હય એમ મનુષ્યોના ત્રણ ભેદ થાય છે તેમના લક્ષણ ક્રમથી અમે કહીએ છીએ. જેનું લિંગ છ આંગળનું હોય, અથવા આઠ આંગળનું હોય તે પુરુષ શશ કહેવાય, નવ કે અગીઆર આંગળનું લિંગ હોય તે વૃષ પુરુષ કહેવાય જેનું લિંગ બાર કે તેર આંગળનું હોય તે હય જાતિનો પુરુષ કહેવાય છે રતિક્રિયામાં શશ વૃષ અને હય જાતિના પુરુષોને સરખા પ્રમાણનાં ગુહ્યાંગવાળી સ્ત્રી સાથે પછી તે ગમે તે વર્ણની હોય છતાં પરમ પ્રીતિ થાય છે જેમને ભૂખ લાગતાં અન્ન, તૃષા લાગતાં પાણી મુસાફરીમાં વાહન અને પરિશ્રમમાં રક્ષા પ્રાપ્ત થતી હોય, તેઓ જ ભાગ્યશાળી ગણાય. ૯૮ થી ૯૯

ઇતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલ સામુદ્રિકતિલક નામનો નરસ્ત્રીલક્ષણશાસ્ત્રનો બીજો શારીરાધિકાર સંપૂર્ણ

અધિકાર ત્રીજો

अंगप्रत्यंगयुत सकलं शारीरमिदमिति प्रोक्तम् ॥
आवर्तप्रभृतीनामनुक्रमाल्लक्षणं वर्यं शुभं ॥ १ ॥
रोमत्वग्वालभव स्यादावर्तः शुभस्त्रेधा ॥
शस्तो दक्षिणवलित स्निग्धो व्यक्तः परो न शुभ ॥ २ ॥
करतलपदश्रुतियुग्मे नाभौ वा त्वग्भवो नृणाम् ॥
सस्यादपरौ द्वावपि लक्षणविन्निर्ज्ञेयौ यथास्थानम् ॥ ३ ॥
सव्यापसव्यभागे शिरसि स्याद्यस्य दक्षिणावर्तः ॥
श्वेतातपत्रलक्ष्मा लक्ष्मीः करवर्तिनी तस्य ॥ ४ ॥
रोमावर्तः स्निग्धो भ्रूयुगमध्ये प्रदक्षिणो व्यक्त ॥
यस्योर्णाख्यः पूर्णः सोम्बुधिकाञ्चेर्भुवो भर्ता ॥ ५ ॥
भुजयुग्मे यस्य स्यादावर्तं द्वितीयमंगदप्रतिमम् ॥
नियतं सोखिलभूमिं पुरुषो निजवाहनां वहति ॥ ६ ॥
यस्य करांभोजतले दक्षिणवलितो भवेदतिव्यक्तः ॥
परिचितशौचाचारो धर्मपर स्यात्स वित्ताढ्य ॥ ७ ॥
भाग्यवतां पंचांगुलिगिरस्सु सौख्याय दक्षिणावर्त ॥
प्राय पुंसां वामावर्तो दुःखाय पुनरेष ॥ ८ ॥
श्रुतियुगनाभ्यावर्ताः प्रदक्षिणा श्रेयसे भवंति नृणाम् ॥
चूडावर्तोप्येक श्रेष्ठतरो दक्षिणः शिरसि ॥ ९ ॥
शीर्षे वामे भागे वामावर्तो भवेत्स्फुटो यस्य ॥
स क्षुत्क्षामो भिक्षां रूक्षां निर्लक्षणो लभते ॥ १० ॥
वामो दक्षिणपार्श्वे प्रदक्षिणो वामपार्श्वके यस्य ॥
न तु तस्य चरमकाले भोगो नास्त्यत्र सन्देह ॥ ११ ॥

अंतर्ल्ललाटपट्टं व्यक्तावर्त्तो ललामवद्यस्य ॥
वामोऽथ दक्षिणो वा स्वल्पायुर्दुःखितश्च स्यात् ॥ १२ ॥
यस्यावर्तद्वितयं सुव्यक्तं भवति पादतलमध्ये ॥
नक्तंदिनमतिदीनो भूमिं स भ्रमति मतिहीनः ॥ १३ ॥

અંગ અને ઉપાંગ સહિત આખું શરીર એ કહ્યું હવે આવર્ત (ભમરીઓ) આદિના લક્ષણો અમે કહીશું ભમરીઓ રૂંવાટા, ચામડી અને વાળ એમ ત્રણ પ્રકારથી બને છે આમાંથી જે કોઈ ભમરી દક્ષિણાવર્ત (જમણી બાજુ નમતી) હોય, સુંદર હોય અને સ્પષ્ટ હોય તે સારી. ડાબી ખોટી જાણવી. આમાંથી ચામડીથી બનારી ભમરીઓ હથેળીમાં (આંગળીઓના ટેરવે પણ જેને સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં ચક્ર કહ્યા કરે છે), પગના તળીએ સ્તન ઉપર અને નાભિમાં થાય છે અને રૂંવાટાથી બનારી ભમરીઓ હાથપગ તથા વાંસામાં અને વાળથી બનાર માથામાં થાય છે જેના માથામાં ડાબા અને જમણા બને પડખે, જમણી ભમરીઓ હોય તે ખુબ ધનવાન થાય છે જેની ક્રમશઃ વચ્ચે સુંદર ભમરી (રૂંવાટાથી બનતી) જમણી બાજુની હોય તે રાજા થાય છે જેના બને હાથ ઉપર બીજું ચિહ્ન (હાથનું પહેલું) ન હોય તેમ ભમરીઓ હોય તે જરૂર જમીનદાર થાય છે જેના હસ્તતલમાં (હથેળીમાં) સાફ જમણી ભમરી હોય તે શુદ્ધ આચારવાળો, ધનવાન અને ધાર્મિક માણસ થાય છે. ભાગ્યશાળી માણસોની પણ આંગળીઓના ટેરવે જમણી ભમરીઓ હોય છે અને દુર્ભાગી માણસોને ડાબી હોય છે નાભિ ઉપર તેમજ સ્તન ઉપર પડનારી જમણી ભમરીઓ પણ શુભ ફળ આપે છે માથામાં એકજ સુંદર જમણી ભમરી (મસ્તિષ્કના મધ્યભાગે) પડતી હોય, તે પણ શુભ ફળ આપે છે જેના માથામાં ડાબી બાજુ સ્પષ્ટ ડાબી ભમરી હોય, તે ઘણો દુઃખી થાય છે અને ભીખ માંગતાં પણ તેને સારી ભીખ મળતી નથી. ડાબી બાજુએ જમણી અને જમણી બાજુએ ડાબી ભમરીઓ જેને હોય તેની પાછલી અવસ્થા રોગરહિત થાય છે એમાં સંદેહ નથી. જેના કપાળ વચ્ચે ભમરી હોય (પછી ભલે તે ડાબી હોય કે જમણી હોય) તે અલ્પાયુ અને દુઃખી થાય છે જેના પગમાં બે ભમરીઓ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય તે ઘણો જ દરિદ્ર અને જડમતિ હોઈ રાત્રિદિવસ ભટક્યા કરે છે ૧ થી ૧૩

सुरससचरितपादा मयूरमार्जारसिंहगतितुल्या ॥
दीर्घक्रमा सुलीला भाग्यवतां स्याद्गतिः सुभगा ॥ १४ ॥
गतिभिर्भवन्ति तुल्या ये च समा द्विरदनकुलहंसानाम् ॥
वृषभस्यापि नरास्ते सततं धर्मार्थकामपराः ॥ १५ ॥

गोमायुकरभरासभकृकलासशशकमेकमृगै ॥
येषां गति समाना ते गतसुखराजसन्माना ॥ १६ ॥
विषमा विकटा मंदा लघुक्रमा चचला द्रुता स्तब्धा ॥
आभ्यतराश्च बाह्या लग्नपदा वा गतिर्न शुभा ॥ १७ ॥
धनिनां गमन स्तिमित समाहितं शब्दहीनमस्तब्धम् ॥
ह्रस्वप्लुतानुविद्ध विलम्बित स्याद्दरिद्राणाम् ॥ १८ ॥

અર્થઃ—જે માણસોની ચાલ મોર, બીલાડા અને સિંહની માફક હોય, કમવાર સુખપૂર્વક હાથી મસ્તી ચાલનાર હોય તે ભાગ્યશાળી થાય છે જે પુરુષો હાથી, નોળીયો અને હંસની માફક ચાલે છે અથવા આખલાની માફક ચાલે છે તે નિરંતર ધર્મ અર્થ અને કામની સાધના કર્યા કરે છે જે પુરુષો શિયાળ, ઉંટ, ગધેડા, કાચડા, સસલા, દેડકો અને હરણની માફક ચાલે છે તે સુખ અને માનથી રહિત હોય છે અસ્તવ્યસ્ત ઉંચી નીચી ધીમી ટુંકા ડગલાવાળી, ચપળ, ઘણી ઉતાવળી, જડ જેવી, પગ અથડતી અથવા પહોળા પગ રાખી ચાલતી અથવા પગ એક બીજાને ઘસાતા હોય તેની ચાલ સારી ગણાતી નથી. ધનવાન પુરુષોની ચાલ એક સરખી, અવાજ વગરની, નિયમિત પગલા પાડતી અને બરાબર પગલાં જમાવતી હોય છે જ્યારે દરિદ્ર પુરુષોની ચાલ ડગમગ વગરની, વચ્ચે વચ્ચે રોકાઈ જતી, અને ઘડીમાં વધતી તો ઘડીકમાં ટુંકી થતી હોય છે ૧૬ થી ૧૮

छादयति नरस्याङ्गे लक्षणमत्यन्ततो नरस्छाया ॥
सा पार्थिवी तथाऽप्या ज्वलनभवा वायवी व्योम्नी ॥ १९ ॥
भवति शुभाशुभफलदा निजतेजस्तन्वती बहिर्देहात् ॥
विमलस्फटिकघटान्तर्विलसति सा दीपकलिकेव ॥ २० ॥
स्निग्धद्विजनखलोमत्वक्केशा पार्थिवी स्थिरा रवा ॥
नयनहृदयाभिगमा दत्ते धनधर्मसुखभोगान् ॥ २१ ॥
आप्याऽभिनवाम्भोदमच्छन्नजलसन्निभा छाया ॥
सर्वार्थसिद्धिजननी जनयति सौभाग्यमिह पुमाम् ॥ २२ ॥
ज्वलनभमा च बालार्कभवालकनकाभिपद्मरागनिभा ॥
पौरुषपराक्रमैर्वा जयमर्थ तनुभृता तनुते ॥२३॥

रूक्षा मलिना दीना चला सलय मारुती भवेच्छाया ॥
वधवंधव्यंधनपरा वित्तविनाशं नृणां कुरुते ॥ २४ ॥
स्वच्छा स्फटिकमणिनिभा भोद्दामा देहिनामिह व्योम्नी ॥
प्रायः श्रेयोनिधिसुखधनसुतसौभाग्यदा पुंसाम् ॥ २५ ॥
अर्काच्युतेन्द्रयमशशिप्रतीकाशा लक्षणैस्तु फले ॥
अन्याः पंच पुनस्ताः प्रवदंत्यपरे समसंपदो नैतत् ॥ २६ ॥

છાયા (કાન્તિ):—પુરુષના ઉપર પાર્થિવ જલમયી આગ્નેયી વાયવી અને આકાશીય એમ પાંચ પ્રકારની છાયા પડે છે અને તે બીજા લક્ષણોને જણાવી દે છે આ છાયા દેહની ઉપર પોતાનું તેજ બતાવતી, નીતરેલા ભેજથી આચ્છાદિત આકાશને લઈ છવાએલા અંધકારમાં દીપકાન્તિની માફક માલુમ પડી આવે છે અને શુભાશુભ ફળને આપે છે જ્યારે મનુષ્યના દાંત, નખ, રૂંવાડાં, ચામડી અને વાળ સુંદર ચમકીલા દેખાતાં હોય, અને રેખાઓ સાફ માલુમ પડી આવતી હોય ત્યારે પાર્થિવ છાયા છે એમ સમજવું. અને જ્યારે પાર્થિવ છાયા હોય ત્યારે ધન, ધર્મ, સુખ અને ભોગવૈભવ આપે છે જ્યારે નવા મેઘના જલની માફક તેજવાળી કાંતિ જણાએલી માલુમ પડે ત્યારે તે જલમયી છાયા છે એમ સમજવું જલમયી છાયા દરેક કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનારી અને આનંદને ઉત્પન્ન કરનારી છે જ્યારે પ્રાતઃકાળના સૂર્યના જેવી અથવા પ્રવાલ, સુવર્ણ અને પોખરાજના જેવી કાંતિ ઝળહળતી હોય ત્યારે તે આગ્નેયી છાયા છે એમ સમજવું આગ્નેયી છાયા હોય ત્યારે પુરુષાર્થ અને પરાક્રમથી જય અને ધનનો લાભ થાય છે જ્યારે રૂખી (લુખી) મલીન, દીન, ચલ, શ્યામતાવાળી, છાયા દેખાતી હોય ત્યારે તેને વાયવી છાયા સમજવી. વાયવી છાયા બંધન કરાવે છે અને ધનનો નાશ કરે છે જ્યારે સ્ફટિકની માફક નિર્મળ સ્વચ્છ છાયા માલુમ પડતી હોય, ત્યારે તે આકાશીય છાયા છે એમ જાણવું અને જ્યારે આકાશીય છાયા હોય ત્યારે ધન, ધાન્ય, સુખ, સંતાન અને સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પાંચ છાયાઓ સૂર્ય બિમ્બ ધ્રુવ યમ અને ચંદ્રના જેવી લક્ષણો પડે કેટલાક કહે છે અને તેવી છાયાવાળાને તે દેખ્યા જેટલું સુખ મળે એમ કહે છે પણ તેમ બનવું અશક્ય લાગે (મે) બુદ્ધ ગ્રા ફળ કહ્યું છે ૧૯ થી ૨૧

स्निग्ध स्वरोऽनुमोदी निर्हादी संहित फलो मन्द्रः ॥
तारः स्वरस्य विपुलो पुंसां संपत्कर सततम् ॥ २७ ॥
दुंदुभिवृषभाम्बुदमृदंगशिखिशिरांवररथांगैः स्यात् ॥
यस्य स्वर समानः स भूपतिर्भवति भागादय ॥ २८ ॥

मिन्न क्षीण क्षामो विक्रुष्टो गद्गदस्वरो दीन ॥
रूक्षो जर्जरितोपि च निःस्वानां निस्वन प्राय ॥ २९ ॥
मृकाकोलूकखरगोधृकोष्टुरासभवराहै ॥
तुल्य स्वरो न शस्तो विशेपतो हि स्वरो दुष्टः ॥ ३० ॥

સ્વર (અવાજ) — જે માણસનો અવાજ સ્નિગ્ધ આનંદદાયક આનંદપૂર્ણ ઉલ્લાસમય, સારસના કૂજન જેવો, મૃદંગના ધ્વનિ જેવો, ઉચ્ચ અને વિપુલ હોય છે તે સંપત્તિ મેળવે છે જેમનો અવાજ નગારાના અવાજ જેવો, સાંઢ, મૃદંગ, મોર, ભૂંગ, અને આખલા જેવો હોય છે તેઓ પણ લોકવિશ્રામથી મુક્ત રાજા જેવા થાય છે જેમનો અવાજ વઠી વઠીમાં બદલાતો, ઝીણો, સંકુચિત, એબાએલો, ગદ્ગદતા બતાવનાર દીન, કઠોર અને જર્જરિત હોય તે વધુ ભાગે દરિદ્ર હોય છે જેમનો અવાજ વરૂ, કાગડો, ઘુવડ ગધેડો, ઊંટ, શિયાળ, બપૈયા અને ભૂંડના જેવા હોય તે માણસો દુષ્ટ હોય છે આ અવાજ ક્યાપિ સારો ગણાતો નથી ૨૭ થી ૩૦

गंधो भुवि नराणां प्रजायते नासिकेन्द्रियग्राह्य ॥
श्वास स्वेदादिभवो ज्ञेयः स शुभाशुभो द्विविध ॥ ३१ ॥
कर्पूरागुरुमलयजमृगमदजातीतमालदलगन्धा ॥
द्विपमदगधा भूमौ पुरुषा स्युर्भोगिन प्राय ॥ ३२ ॥
मत्स्याण्डपूतिशोणितनिम्बवसाकाकनीडवकगन्धा ॥
दुर्गन्धाश्च नरास्ते दुर्भगतानि स्वताभाज ॥ ३३ ॥

ગંધ —મનુષ્યનો શ્વાસ અને પરસેવો એ બે કારણોથી તેના શરીરમાંથી સારો કે ખોટો બે પ્રકારનો ગંધ નીકળે છે જો કપુર અગરૂ, ચંદન કસ્તૂરી જાયફળ કે તમાલ જેવી અથવા હાથીના મદ જેવી સુગંધી નીકળતી હોય, તો તે મોટે ભાગે ભોગી પુરુષ છે એમ જાણવું અને જો માછલી, ઈંડું, ઉકરડો લોહી, લીમડો, ચરબી, કાગડાનો માળો અથવા બગલાના જેવી દુર્ગંધ નીકળતી હોય તો સમજવું કે તે દરિદ્ર થવા માટે જ સર્જાયો છે ૩૧ થી ૩૩

गौर श्यामः कृष्णो वर्ण संभवति देहिनां त्रेधा ॥
आद्यौ द्वावपि शस्तौ शुभो न कृष्णो न सङ्कीर्ण ॥ ३४ ॥
पङ्कजकिञ्जल्कनिभा गौरस्याम प्रियंगुकुसुमसम ॥
कृष्णस्तु कज्जलाभ स्निग्ध शुद्धोऽपि नो शस्त ॥ ३५ ॥

વર્ણ—ગૌર શ્યામ અને કૃષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારના રંગ મનુષ્યોના હોય છે આમાંથી પહેલા બે (ગૌર અને શ્યામ) શ્રેષ્ઠ છે કૃષ્ણ અશુભ છે તેમજ મિશ્ર રંગ હોય તે પણ સારો ગણાતો નથી. જે રંગ કમળની પાંખડીઓની વચ્ચે રહેલા બીજ-કોશ (કિંજલ્ક)ના જેવો હોય તે ગૌર કહેવાય પ્રિયંગુ (પાલખી)નાં ફૂલ જેવો હોય તે શ્યામ કહેવાય. અને કાજળ જેવો હોય તે કાળો કહેવાય. કાળો રંગ શુદ્ધ અને ચમકતો હોય તો પણ સારો નથી. ૩૪-૩૫

व्यसन वाभ्युदये वा गतशंकाशोकमुकुलितोत्साहम् ॥
उन्मीलनधीरत्वं गंभीरमिह कीर्त्यते सत्त्वम् ॥३६॥
एकमपि सत्त्वमेते सर्वाणि संति लक्षणैस्तुल्यम् ॥
यस्मिन्कपिमनुजानां न कदाचन दुर्लभा लक्ष्मी ॥३७॥
त्वचि भोगा मांसे सुखमस्थिषु धनमीक्षणेषु सौभाग्यम् ॥
यान गतौ स्वरे स्यादाज्ञा सत्त्वे पुन सर्वम् ॥३८॥
सौभाग्यमिव स्त्रीणां पुरुषाणां भूषणं भवति सत्त्वम् ॥
तेन विहीना भुवने भजन्ति परिभवपद प्राय ॥३९॥
वर्णः शुभो गते स्याद्वर्णादपि शुभतरः स्वर पुसाम् ॥
अतिशुभतमं स्वरान्पि सत्त्व मत्वाधिका धन्याः ॥४०॥
वर्णानुगतं रूपं रूपानुगतं नृणां भवति वित्तम् ॥
वित्तानुगत सत्त्वं सत्त्वानुगता गुणा प्राय ॥४१॥
इह सत्त्वमेव मुख्यं निखिलेष्वपि लक्षणेषु मनुजानाम् ॥
सद्भावो भवति पुनर्भिता शाम्यं समुपयाति ॥४२॥
नापि तु यथा नमनं मनो विकार कथचनाभ्येति ॥
आपद्यति सैपद्यपि ते सत्त्वविभूषिता पुरुषाः ॥४३॥
शुभलक्षणमप्येवं मार्ग न विलोक्यते स्फुटं यस्य ॥
अपि दृश्यते पुन श्रीस्तस्य तदाऽध्रुवतिसत्यम् ॥४४॥
स्थूलैस्तनुभि परुषैर्मृदुभि स्खलैरथायतैरंगे ॥
य सत्त्ववान्स पूज्यस्तलक्ष्लं गुणाधिक सत्त्वम् ॥४५॥

शुभलक्षणमंगं यदि सुपूजितं स्यान्नरस्य सत्त्ववत ॥
तदुभयसंपर्कादिह सौभाग्ये मंजरीमेद ॥४६॥

સત્વ (પ્રભાવ):—ઉન્નતિમાં કે અવનતિમાં જેનાથી શોક કે હર્ષ થતાં નથી, અને હમેશાં ઉત્સાહ ખીલેલો જ રહે છે, સ્પષ્ટતા (નિઃસંકોચ, નિર્ભયવર્તન), ધીરજ અને ગંભીરતાઈ રહે છે તેનું નામ સત્વ છે આ સત્વ એક એવી ચીજ છે જે બધાં લક્ષણોની સાથે સરસાઈ કરી શકે છે અને જેના હોવાથી મનુષ્ય લક્ષ્મીના વંચિત રહી શકતો નથી. જ્યારે ચામડીથી કેવલ ભોગ, આંખથી સુખ, હાડકાંથી ધન, દૃષ્ટિથી સૌભાગ્ય, ગતિથી વાહન અને સ્વરથી આજ્ઞા સંબંધી જ્ઞાન મેળવી શકાય છે ત્યારે સત્વથી બધું જ મળી શકાય છે જેવું સ્ત્રીઓને સૌભાગ્ય છે તેવું પુરુષોને સત્વ છે સત્વ વગરના પ્રાય: પરાભવ પામે છે ગતિથી રૂપ અને રૂપથી સ્વર અધિકાતાં છે જ્યારે સત્વ તો સ્વરથી ય અધિકાતું છે ઘણું જ અધિકાતું છે, માટે જેમનામાં સત્વનો વધારો છે તે પુરુષો ધનવાનને પાત્ર છે મનુષ્યનું રૂપ મોઢાના આકાર ઉપર નિર્ભર છે, અને રૂપને અનુરૂપ ધન મળે છે ધનને અનુરૂપ ગુણ હોય છે, અને સત્વ ગુણોને અનુરૂપ હોય છે આ આખા લક્ષણશાસ્ત્રમાં બધાં લક્ષણો કરતાં સત્વ ઉત્તમ છે જેના હોવાથી મનુષ્યને કશાની ચિંતા કરવી પડતી નથી. સત્વવાળા પુરુષોને આપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં કોઈને નમન કરવાનું રહેતું નથી, મન વિહ્વળ થતું નથી, અને તેઓ હમેશાં એક સરખા રહે છે જેનામાં સત્વ ન દેખાતું હોય, તે ધનવાન હોય છતાં જાણવું કે તેની લક્ષ્મી ટકી શકવાની નથી. શરીર ભલે જાડું, પાતળું ખરબચડું કે કોમળ હોય અને અંગ પ્રત્યંગ ભલે બરાબર હોય કે કર્મ મોટા ઓછા કે વત્તાં હોય પરંતુ જેનામાં સત્વ છે તે હમેશાં પૂજાય છે અને તેથી જે અંગમાં શુભલક્ષણ હોય અને સત્વ હોય તો આમ્રરૂપી આંબાને મંજરી ફૂટ્યા જેવું થાય. અર્થાત્ અત્યુત્તમ ગણાય. ૩૯ થી ૪૬

ઇતિ શ્રી મહત્તમ નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિક-
તિલક નામના નરસ્ત્રીલક્ષણશાસ્ત્રનો આવર્તાદિ ફલકથન
નામનો ત્રીજો અધિકાર સંપૂર્ણ

અધિકાર ચોથો

संस्थानवर्णगंधावर्ता सत्त्वं स्वरो गतिश्छाया ॥
तन्नरनारीणामिति लक्षणमष्टधा भवति ॥ १ ॥

इह देहसन्निवेशः संस्थानं तस्य लक्षणमिदानीम् ॥
आपादतलशिरोन्तं जातस्य शुभाशुभं फलं वक्ष्ये ॥ २ ॥
प्रथमं पादस्य तले रेखाचक्रादयस्ततोऽङ्गुष्ठः ॥
अंगुल्यस्तदनु नखा पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णिः ॥ ३ ॥
जंघाद्वयं रोमाणि जानूरूचूचुकगंडयुगलमथो ॥
कटिरथ नितंबबिम्बं स्फिचौ भगं जघनमथ बस्तिः ॥ ४ ॥
नाभिं कुक्षिद्वितयं ततश्च पार्श्वद्वयं तथा जठरम् ॥
मध्यं त्रिवलीरोमावलिमहितं हृदयमथ वक्षः ॥ ५ ॥
उरसिजजत्रुयुगलं तदनु स्कन्धयोर्युगमम् ॥
अंसद्वयमथ कक्षाद्वितय भुजयोस्तथा द्वन्द्वम् ॥ ६ ॥
मणिबंधपाणियुगल तस्य च पृष्ठं तलं ततो रेखा ॥
अंगुष्ठांगुल्यो नखलक्षणमथवानुपूर्विकया वक्ष्ये ॥ ७ ॥
कृकाटिकाऽथ कंठश्चिबुकं कपोलयुगलं च ॥
वक्त्रमधरोत्तरोष्ठौ दंता जिह्वा ततश्च तालु ॥ ८ ॥
घंटी हसितं नासा क्षुतमक्षिद्वितयमथ च पक्ष्माणि ॥
भ्रूकर्णयुगलल्लाटं सीमंत शीर्षमथ केशाः ॥ ९ ॥

દેહ, વર્ણ, ગંધ, આવર્ત, સત્વ, સ્વર, ગતિ અને છાયા એ પ્રમાણે પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓનું લક્ષણ (સામુદ્રિક) આઠ પ્રકારનું છે. સર્વ પ્રથમ દેહનો સંનિવેશ અને સંસ્થાન તથા તેનાં પગથી લઈ માથા પર્યન્તના દરેક અવયવોનું શુભાશુભ કહીશ. પ્રથમ પગના તળીયામાં રેખા, ચક્રઆદિ ત્યારપછી અંગુઠો, આંગળીઓ, નખ, પીઠ, ઘુંટીઓ, એડી, જંઘા, રોમ, ઢીંચણ, સાથળ, સ્તનના ચુચુક, ગંડસ્થલ, કમર, નિતંબ, થાપા, યોનિ, પેડુ, બસ્તિ, નાભિ, કુખો, પડખાં, જઠર, પેટ, ત્રણ વળી, રોમાવલી, હૃદય, વક્ષસ્થલ, સ્તન, હાંસડી, ખભા, ખભાના મૂળ, બગલ, બાહુ, મણિબંધ, હસ્ત, હથેલી, હથેલીની પીઠ, હસ્તરેખાઓ, અંગુઠા, આંગળીઓ અને નખનાં લક્ષણ અનુક્રમે કહીશ. ગરદન, ગળુ, ચિબુક, કપોલ, મોં, અધરોષ્ઠ, હોઠ (ઉપરનો) દાંત, જીભ, તાળવું, હૈડીઓ, નાસિકા, છિંક, આંખો, પાંપણો, ભમરો, કાન, લલાટ, સેંથો માથું અને વાળ આ પ્રમાણે દરેકનું વર્ણન કહીશ. ૧ થી ૯

पादतलमुष्णमरुण समांसलं मृदु समं स्निग्धम् ॥
सुप्रतिष्ठितं यासा स्त्रीणां भोगप्रतिष्ठायै ॥ १० ॥
रूक्ष खरं विवर्णं चरणतलं भवति भोगनाशाय ॥
असित दौर्भाग्याय श्वेतं दु खाय योषाणाम् ॥ ११ ॥
शूर्पाकृतिभि श्वेतै कुटिलैः स्युर्दुर्भगाश्चरणतलै ॥
शुष्कैर्निःस्वा विषमै शोकजुषो दु खिताऽमृदुभि ॥ १२ ॥
चक्रस्वस्तिकशंखध्वजांकुशच्छत्रमीनमकराद्या ॥
जायन्ते पादतले यस्या सा राजपत्नी स्यात् ॥ १३ ॥
चक्रादिचिन्हमध्ये स्यादेकं द्वे बहूनि वा यासाम् ॥
ऐश्वर्यसौख्यमपि वा तासां तदनुमानेन ॥ १४ ॥
ऊर्ध्वा रेखांघ्रितले यावन्मध्यांगुलिगता यस्या ॥
सा लभते पतिमाढ्यं प्रिया पुनर्भवति तस्यापि ॥ १५ ॥
श्वसृगालमहिषमूषककाकोलूकाहिकोकरभाद्या ॥
चरणतले जायन्ते यस्या सा दु खमाप्नोति ॥ १६ ॥

પગ.—સ્ત્રીઓનાં પગનાં તળીઆં ઉષ્ણ, લાલ, માંસલ, મૃદુ સમાન અને કાન્તિયુક્ત હોય તો તે વૈભવ તથા પ્રતિષ્ઠાને આપનાર નીવડે છે જો પગના તળીઆનો રંગ લુખ્ખો હોય, દેખાવ બરછટ લાગતો હોય તો વૈભવનો નાશ થાય છે કાળો રંગ હોય તો દારિદ્ર અને ધોળું તળીયું હોય તો દુઃખ થાય છે સુપડાના જેવા આકારનું, ધોળું વાંકુંચુંકું પગનું તળીયું હોય તો સ્ત્રી દુશ્ચરિત્રા થાય છે સુક્કું હોય તો નિર્ધન, વિષમ હોય તો શોક ભોગવનારી, અને કઠોર તળીયું હોય તો દુઃખી થાય છે જે સ્ત્રીના પગની અંદર ચક્ર સ્વસ્તિક, શંખ, ધ્વજ, અંકુશ, છત્ર, માછલી, મગર ઇત્યાદિ ચિન્હો હોય છે તે મહારાણી થાય છે આ ચક્રાદિ ચિન્હો પૈકી જેટલા પડેલાં હોય, તે ઉપરથી અનુમાન કરી ફલની ઓછા વત્તાની કલ્પના કરવી. જે સ્ત્રીના પગની અંદર ઉર્ધ્વ રેખા હોય, તે સ્ત્રી ધનવાન પતિની પત્ની બને છે અને પતિને પ્રિય થાય છે જે સ્ત્રીના પગમાં કુતરા, શીયાળ, પાડા, ઉંદર કાગડા ઘુવડ સાપ, વરૂ અને ઉંટની આકૃતિ પડેલાં હોય તે મોટે ભાગે દુઃખી થાય છે. ૧૦ થી ૧૬

मासोपचितोंगुष्ठः समुन्नतो वर्तुल शुभो य स्यात् ॥
ह्रस्वाभिपिटो वक्रः कुलक्षयाय ध्रुव स्त्रीणाम् ॥ १७ ॥
वैधव्यं विपुलेन प्रेष्यत्वं स्वल्पवर्त्तुले स्त्रीणाम् ॥
रमणाद्दतायमाना पुनरंगुष्ठेनातिदीर्घेण ॥ १८ ॥

અંગુઠે — પગનો અંગુઠો માંસથી ભરાવદાર, સારી રીતે ઉન્નત, અને ગોળ હોય તો શુભ ફળ આપે છે પરંતુ જો ટુંકો, અપરો કે વાંકો હોય અને ચપટો હોય તો તે સ્ત્રી કુલનો નાશ કરે છે જો પહોળો અંગુઠો હોય તો વિધવા થાય છે ટુંકો અને ગોળ હોય તો કેપિલી થાય છે પરંતુ લાંબો અંગુઠો હોય તો પતિને પ્રિય થાય છે ૧૭-૧૮

मृदवोंगुलयः शोणा पादाम्बुजस्य च कोमलदलानि ॥
सरला घना सुवृत्ताः ममुन्नता भोगलभाय ॥ १९ ॥
वितरंति प्रोन्मुमा दौर्भाग्यत्वं हि किंकरीत्वं च ॥
पृथव स्थूल दुःखं विरला रूक्षा पुनर्नैःस्त्यम् ॥ २० ॥
पूर्वं वृत्ता यस्यास्तनवोंगुलयः परस्परारूढा ॥
हत्वा बहूनपि पतीन् सा दासी जायते नियतम् ॥ २१ ॥
यस्याः पथि प्रयात्या रेणुकणा क्षितितलात्समुच्छलंति ॥
सा च कदापि न शस्ता कुल्ने कुटिला विनाशं च ॥२२॥
यांत्या नियतं यस्या न स्पृशति कनिष्ठिकांगुली भूमिम् ॥
सा हत्वा पतिमाद्यं रहो रमते द्वितीयेन ॥ २३ ॥
यस्या न स्पृशति भूतलमनामिका सा पतिद्वयं हन्ति ॥
अतिहीनायां तस्यां नित्य कलहप्रिया सा च ॥ २४ ॥
हीना मध्या यस्याः सा योषित्पौरुषं करोति सततम् ॥
अस्पृष्टापा भुवि तस्यां मारयति पुनः पतित्रितयम् ॥ २५ ॥
अंगुष्ठाग्रपिका स्याद्यस्याः पादप्रदेशिनी नियतम् ॥
मा भवति दुश्चरित्रा कन्यैव च कोऽत्र सन्देहः ॥ २६ ॥

આંગળીઓ.—મૃદુ, લાલ, સીધી, એક બીજા સાથે મોટી જતી, ગોળ અને સુંદર આંગળીઓ વૈભવ આપે છે લાંબી અને લાગી ગએલી આંગળીઓ દુર્ભાગ્ય કરે છે અને દાસી બનાવે છે જુદી પડી જતી, અને જાડી આંગળીઓ દુ ખ આપે છે અને જો વિવર્ણ હોય તો નિર્ધન કરે છે જે સ્ત્રીની આંગળીઓ શરૂઆતમાં (ટેરવામાં) ગોળ થએલી (ફૂલેલી) હોય અને વચ્ચે પુષ્કળ જગ્યા રહેતી હોય, તે સ્ત્રી ઘણા પતિઓને મારી નાખનારી અને છેવટે દાસી તરીકે જીવન ગુજારનારી નીવડે છે જે સ્ત્રીને ચાલતાં આંગળીઓ વડે રેતી ઉછળતી હોય, તે સ્ત્રી કુલટા નીકળે છે અને કુલનો નાશ કરે છે માટે વખાણવા લાયક નથી. જે સ્ત્રીને ચાલતી વખતે કનિષ્ઠિકા આંગળી જમીનને સ્પર્શ ન કરતી હોય, તે સ્ત્રી એક પતિનો ઘાત કરી બીજું લગ્ન કરે છે જે સ્ત્રીને ચાલતા અનામિકા જમીનને ન અડકતી હોય તે સ્ત્રી બે પતિનો ઘાત કરે છે (સ્વૈરિણી નીકળે છે) જો અનામિકા અતિશય ટુંકી હોય તો સ્ત્રી કલહ કરનારી થાય છે જે સ્ત્રીની મધ્યમા આંગળી ટુંકી હોય છે તે મોટે ભાગે પુરુષ જેવી (શૂરવીર) નીકળે છે જો ચાલતી વખતે મધ્યમાનો જમીન ઉપર સ્પર્શ ન થાય તો ત્રણ પતિનો ઘાત કરનાર નિવડે છે જે સ્ત્રીની પહેલી આંગળી અંગુઠા કરતા મોટી હોય છે તે સ્ત્રી કન્યાવસ્થામાં જ દુશ્ચરિત્ર નિવડે છે એમાં સંદેહ નથી. ૧૯ થી ૨૧

आताम्ररुचय स्निग्धाः समुन्नता शुभा नखरा ॥
वृत्ता मसृणा स्त्रीणां न पुन शस्ता विपर्यस्ता ॥ २७ ॥
कमठोन्नतेन मृदुना चेच्छिरारहितेन पीनेन ॥
राज्ञीत्व पृष्ठेन न स्त्रीणां स्यात्पादपीठेन ॥ २८ ॥
रोमान्वितेन दासी निर्मांसेनाधमा भवति नारी ॥
मध्यनतेन दरिद्रा दौर्भाग्यवती शिरालेन ॥ २९ ॥

નખ.—સ્ત્રીઓને લાલાશ મારતા, ચળકતા, ગોળ ઉપસેલા, નખ હોય તો સારા સમજવા અન્યથા ખરાબ ફલ આપે છે પીઠ (પગની ઉપરનો ભાગ)—જો કાચબાની પીઠના આકાર પીઠ હોય અને તેની ઉપર નસો દેખાતી ન હોય તો તે સ્ત્રીને રાણી બનાવે છે પરંતુ જો સપાટ પીઠ (પગ મુકવાની પાટલી જેવી) હોય તો તે સારું ફળ આપતી નથી. જો પીઠ ઉપર રૂવાટાં હોય તો સ્ત્રી દાસી થાય છે સુકી પીઠ હોય તો અધમ થાય છે વચમાંથી બેસી ગએલ હોય તો દરિદ્ર, અને જો નસો તરી આવતી હોય તો દુર્ભાગ્યવાળી થાય છે ૨૭ થી ૨૯

गूढौ सुखाय गुल्फौ वर्तुलौ शिरारहितावशिथिलौ ॥
विषमौ विकटौ स्यातां गुल्फौ दौर्भाग्याय नियतम् ॥ ३० ॥

ઘુંટન.—અંદર પેસી ગયેલા, ગોળ અને ખીલેલાં ઘુંટન સારાં છે જ્યારે નાના મોટા બહાર તરી આવતા દુર્ભાગ્ય કરે છે ૩

सौख्यवती समपार्ष्णिः पृथुपार्ष्णिर्दुर्भगा नारी ॥
उन्नतपार्ष्णि कुलटा दुःखवती दीर्घपार्ष्णि स्यात् ॥ ३१ ॥

પગની એડિ.—આ ભાગ (જેને પાર્ષ્ણી કહે છે તે) જો માટીલો અને બને પગે એક સરખો હોય તો સ્ત્રી સુખી થાય છે પરંતુ જો સમવિષમ હોય તો દુર્ભાગ્ય વાળી થાય છે ઉપસી આવેલ પાર્ષ્ણીવાળી સ્ત્રી કુલટા અને લાંબી પાર્ષ્ણીવાળી દુઃખી થાય છે ૩૧

स्निग्धे रोमविहीने यस्याः क्रमवर्तुले समे विशिरे॥
पादाम्बुजमाले इव जंघे सा भवति नृपपत्नी ॥ ३२॥
शुष्के पृथू विशाले शिरान्विते स्थूलपिंडके यस्या ॥
जंघे मांसोपचिते श्लथजानू पांशुला सा स्यात् ॥ ३३ ॥
जंघे खररोम वै वायसजंघोपमेऽथवा यस्या ॥
मारयति पतिं यदि वा प्राय सा स्वैरिणी भवति ॥ ३४ ॥
एकैकमेव भूपतिपत्नीनां रोमकूपेषु रोम स्यात् ॥
सामान्यानामथवा द्विज्यादीनि तथैव विधवानाम् ॥ ३५॥

જાંઘ.—જે સ્ત્રીની જાંઘ મનોહર, રૂંવાટા વગરની, ક્રમપૂર્વક ઉપર ઉતારી હોય તેવી ગોળાકારમાં ચડતી નસો રહિત તેમજ સરખી હોય તે સ્ત્રી રાજરાણી થાય છે. જે સ્ત્રીની જાંઘ સુક્કી ગયેલી, પહોળી, લાંબી, નસો ભરી અથવા જાડી થઇ ગયેલી હોય, અને જેમાં માંસની પેશીઓ લબડી પડેલી લાગતી હોય તેવી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થાય છે જે સ્ત્રીની જાંઘ ઉપર બરછટ રૂંવાટા હોય, અથવા જેની જાંઘ કાગડાની જાંઘ જેવી લાગતી હોય, તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થાય છે અને જરૂર પોતાના પતિનો ઘાત કરે છે રાજરાણીઓને એક છિદ્રમાં એક રોમ હોય છે સામાન્ય સ્ત્રીને બે હોય છે અને ત્રણ કે વધારે રૂંવાં હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૩૨ થી ૩૫

यस्या जानुयुगं स्यादनुल्बणं पिशितममतिवृत्तम् ॥
सा लक्ष्मीरिव नितरं सौभाग्यसमन्विता वनिता ॥ ३६॥
निर्मांसे स्वैरिण्यो विविधामे मदाध्वगा नार्य ॥
विश्लिष्टेर्धनहीना जायन्ते जानुभिः प्राय ॥ ३७ ॥

જાનુ (ઢીંચણ)—જે સ્ત્રીના ઢીંચણ માંસથી ઢંકાઈ ગએલા, ગોળમટોળ, તથા મનોહર હોય તો સ્ત્રી ધનવૈભવ તથા સૌભાગ્યને ભોગવે છે માંસરહિત ઢીંચણવાળી વ્યભિચારિણી થાય છે અને વિલક્ષણ લાગતા ઢીંચણવાળી સ્ત્રી બહુ મુસાફરી કરે છે સૂક્ષ્મ અને કાંતિહીન ઢીંચણવાળી મોટે ભાગે નિર્ધન થાય છે ૩૬-૩૭

मदनगृहस्तंभो यो कदलीकाण्डोपमावूरू ॥
यस्याः करिकरवृत्तावरोमशौ भूपपत्नी स्यात् ॥ ॥ ३८ ॥
मांसोपचितैर्विशिरैः कलभकरोपमैररोमभिर्मृदुभिः ॥
आसादयन्ति सततं मदनक्रीडासुखं नार्यः ॥ ३९ ॥
चलमांसैर्दौर्भाग्यं वैधव्यं लोमशैः खरैर्नैः स्व्यम् ॥
मध्यक्षुद्रैर्दुःख तनुभिर्वधमूरुभिर्याति ॥ ४० ॥

ઊરૂ (સાથળ)—રૂંવાટા રહિત, કેળના સ્તંભ જેવા હાથીની સૂંઢ જેવા, સાથળ રાજપત્નીને (ઉત્તમ સ્ત્રીઓને) હોય છે માંસથી ભરાવદાર બનેલ, નસો રહિત હાથીના બચ્ચાની સૂંઢ જેવા, રૂંવાટાં વગરની અને કોમળ સાથળવાળી સ્ત્રી અતિશય રતિસુખ ભોગવે છે જે સાથળના સ્નાયુઓ (વગર કસાયે) ઢીલા પડી ગએલા હોય, ચાલતાં ચાલતાં અતિશય હાલતા દેખાતા હોય, તે સ્ત્રી દુર્ભાગ્ય ભરી હોય છે જે સાથળ ઉપર વાળ હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને જો કઠોર તેમજ બરછટ સાથળ હોય તો નિર્ધન બને છે જો વચ્ચે જતા પાતળા પછી જાડા હોય તો દુઃખ અને ટૂંકા સાથળ હોય તો તે સ્ત્રીનો વધ થાય છે ૩૮ થી ૪૦

दक्षा चतुरन्वितविंशत्यंगुलविनता कटिः समा कठिना ॥
उन्नतनितम्बबिम्बा चतुरस्रा शोभना स्त्रीणाम् ॥ ४१ ॥
विनता दीर्घा चिपिटा निर्मांसा संकटा कटिर्विकटा ॥
ह्रस्वा रोमयुता या सा वनितादौर्भाग्यदुःखकरी ॥ ४२ ॥

કટિ—ચોવીસ આંગળના પરિઘવાળી, નમેલી તથા મજબુત, પહોળા નિતંબવાળી અને સમચોરસ લાગતી કમર હોય તો તે સારી ગણાય છે કરમાઈ ગએલી, પહોળી ચપટી માંસહીન, ટૂંકી તથી રૂંવાટાંવાળી કમર હોય તો સ્ત્રીને દુર્ભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૧-૪૨

सुदृशां नितम्बबिम्बं समुन्नतो मांसलः पृथुः पीनः ॥
स्मरभूपस्य सुवर्णक्रीडाचुल्लुक इव रतिनिमित्तम् ॥ ४३ ॥

विकटश्चिपिटो नतिमान्निर्मांसो रोमश खर शुष्कः ॥
कुरुते नितम्बफलको दरिद्रतां दुःखदौर्भाग्यम् ॥ ४४ ॥

(નિતંબ —સ્ત્રીના નિતંબ ગોળ, બરાબર, માંસ ભરેલા હોવા જોઇએ. શુષ્ક અને પાતળા લાગતા નિતંબ સ્ત્રીના સૌભાગ્યનો નાશ કરે છે ૪૩-૪૪

वलिभिर्मुक्तौ पीनौ कपित्थफलवर्तुलौ स्फिचौ नार्याः ॥
मृदुलौ घनमांसयुतौ रतिसौख्यं वितरतः सततम् ॥ ४५ ॥
परुषं रूक्षं चिपिटं स्फिग्युग्मं मांसरहितं न शुभम् ॥
तदपि विलम्बमानं धत्ते वैधव्यमचिरेण ॥ ४६ ॥
प्राक् सव्येन निषीदति पदेन सा सुखं सदा लभते ॥
या पुनरपसव्येन स्फुटं सा कष्टमेणाक्षी ॥ ४७ ॥

(સ્ફિક્ —(થાપા):—કરચલીઓથી રહિત, ગોળાકાર, મૃદુ અને માંસલ થાપા હોય તો તે સુખ આપે. જો માંસહીન, ચપટા તથા લાંબી પડેલા થાપા હોય તો સ્ત્રી જલદી વિધવા થાય છે. બેસતા જો સ્ત્રીનો જમણો પગ પહેલો ઉપડતો હોય તો તે સુખ ભોગવે છે અને જો ડાબો પહેલો ઉપડતો હોય તો દુઃખ ભોગવે છે ૪૫ થી ૪૭

अश्वत्थदलाकारः कुम्भिस्कंधोपमो भगः पृथुलः ॥
पूर्णेन्दुबिम्बतुल्यः कच्छपपृष्ठः शुभः सुदृशाम् ॥ ४८ ॥
स्निग्धो मृदुकृशरोमा मांसोपचितो भगोभवेद्यस्याः ॥
सा पुत्रवती नियतं लभते रतिसौख्यसौभाग्यम् ॥ ४९ ॥
नियतं भगोन्नतायाः प्रसूयते दक्षिणोन्नतः पुत्रान् ॥
वामोन्नतस्तु कन्या जगति समुद्रस्य वचनमिदम् ॥ ५० ॥
यस्याः स्यान्मतुरभा कच्छपपृष्ठा स्थिरा श्रोणी ॥
सा वै प्रबलान्पुत्रान्रोहिणी भुवि रमणी सूते ॥ ५१ ॥
बहुलोर्ध्वकृष्णरोमा सुस्निग्धः संहितो भगः शस्तः ॥
गर्भाणैश्चिंतामणिरिव भुवि वितत धनं तनुते ॥ ५२ ॥
विस्तीर्णोऽम्बुजवर्णो मृदुतनुरोमाल्पनाभिकस्तुङ्गः ॥
द्विरदस्कन्धसमः स्यात्स्त्रीणां पद्मी भगः सुभगः ॥ ५३ ॥

रुचिरोऽप्युष्ण सुघनो गोजिह्वाकर्कशोऽथवा मृदुल ॥
अत्यन्तसुसंवृत्त सुगंधिश्च सप्त भगा वर्द्धयंति रतिम् ॥ ५४ ॥
विस्पष्ट स्थूलमणि संकीर्णं खर्पराकृति स्त्रीणाम् ॥
खकुटिल खररोमा मामविहीनो भगो न शुभ ॥ ५५ ॥
चुल्लीकोटरतुल्यस्तिलपुष्पनिभ कुरंगखुररूप ॥
विश्वप्रेष्या नि स्वां प्रकुर्वते त्रयो भगा स्त्रियं नूनम् ॥ ५६ ॥
विसृतमुखो नारीणामुलूखलाभो भग सुदुर्गन्ध ॥
कुञ्जररोमा सततं कुरुते दुःशील्यदौर्भाग्यम् ॥ ५७ ॥
श्रोणीबिम्बेनाल सल्कीचक्रनवदलसमाश्रिया नारी ॥
सुखिता प्राय प्रथमं पश्चात्सा दु खिता भवति ॥ ५८ ॥
शंखावर्त्तसमाना श्रोणी प्रायः प्रजायते यस्या ॥
धारयति सा न गर्भं निपेव्यमाणा च दु खकरा ॥ ५९ ॥
वेतसपर्णसमान संकीर्णं श्रोणिबिम्ब इव यस्या ॥
अमती सा न कदाचन कल्याणपरंपरा नियतम् ॥ ६० ॥
तनुरेता खररोमा सक्षिप्तो दीर्घनाभिको विकट ॥
विवृतास्यो नारीणा जगति भगा दुर्भगा पडमी ॥ ६१ ॥
वलिसहितोमवसहितो प्रलम्बमानोथ शीतल शिथिल ॥
नीचमुखोप्यथ पृथुल सदामी रतिषु दु खकला ॥ ६२ ॥
जघन भगस्य भाल विस्तीर्णं मांसलं समुत्तुंगम् ॥
तनुकृष्णमृदुलरोम प्रदक्षिणावर्त्तमिह शस्तम् ॥ ६३ ॥
विषम वामावर्त्तं निर्मांस मकटं खर विनतम् ॥
भवति तदेव स्त्रीणा वैधव्यविधायक प्राय ॥ ६४ ॥

પીપળાના પાંદડા જેવી અને હાથીના કુંભસ્થળની સંધિ જેવી, પટોળી પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી, કાચબાની પીઠ જેવી ઉન્નત સ્ત્રીઓની યોનિ વખણાય છે સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને ખાત્રમાં ઉંચાટવાળી, માંસલ યોનિ જેને હોય તે સ્ત્રી પુત્રવતી થાય છે અને

રતિસુખને મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે જે યોનિ જમણી બાજુએ ઉન્નત હોય તો જરૂર પુત્રોનો જ જન્મ આપે છે અને જે ડાબી બાજુ ઉન્નત હોય તો સ્ત્રીઓનો જન્મ આપે છે એમ સમુદ્રનું વચન છે જે સ્ત્રીની યોનિ કચ્છપ, કમળની પીઠ જેવી, સ્થિર હોય છે તે ફળદ્રૂપ જમીનની માફક ભાગ્યવાન પુત્રોનો જન્મ આપે છે ઘણા ઉન્નતપણાથી વાળથી છવાએલ, અને બરાબર બીડાએલ હોઈ જેનો મણિ છૂપો મણિની માફક સુખ સ્હેલો હોય તેવી યોનિ સ્ત્રીને પુષ્કળ ધનનો લાભ આપે છે પહોળી, કમળના જેવા રંગની, કોમળ આછા રોમવાળી, નાની ભગનાસિકાવાળી, ઉન્નત, અને હાથીના ખભા જેવી એમ છ પ્રકારની યોનિ સારી ગણાય છે કઠિન, વળી ઉંચુ, માંસપેશીઓથી ભીડાએલ, ગાયની જીભના જેવી ખરખચડી, અથવા (વચ્ચે) કોમળ, એકદમ ચળકટથી બંધ થઈ ગએલી, અને સુગંધીદાર હોય એવી સાત પ્રકારની યોનિ રતિસુખને વધારે છે મરૂપક (અસ્ફુટિકસેવી) ભગમણિવાળી, સાંકડી, ખપૈયાના જેવા આકારની, પરબઆદિ વાંકિચુંકી, બરછટવાળવાળી અને માંસ વગરની યોનિ અશુભ છે જે યોનિની કિનારો કૂતરાની કિનારો જેવી હોય, અર્થાત્ યોનિ પહોળી થઈ ગઇ હોય, હાથીના સૂંઢની જેમ (મોટા છિદ્રવાળી) હોય કે મૃગની ખરી જેવી (મોટી ફાટવાળી) હોય તે ત્રણ જાતની યોનિ સ્ત્રીને જગતભરની ચાકરડી અને નિર્ધન કરે છે પહોળા મુખવાળી, ખાબોચિયા જેવી અને દુર્ગંધ મારતી તથા હાથીના જેવા લાંબા વાળવાળી યોનિ ઘણું દુઃખ આપે છે વાંસના પાંદડા જેવી (લાંબી અને સાંકડી) યોનિ હોય તો સ્ત્રી પહેલાં સુખી રહે છે પરંતુ પાછળથી દુઃખી થાય છે શંખના જેવા વળવાળી યોનિ જેને હોય તે સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરતાં ઘણું કષ્ટ થાય છે અને તે ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી જે સ્ત્રીની યોનિ નેતરના પાના જેવી બીડાએલી હોય તે વ્યભિચારિણી હોય છે અને તેનું કલ્યાણ થતું નથી ગાયના જીભ (જેવા) વાળી, બરછટ વાળવાળી, નાની, લાંબી ભગનાસિકાવાળી, વાંકીચુંકી, પહોળા મોંવાળી, એમ છ પ્રકારની યોનિ ખરાબ ગણાય છે વલય પડતાં હોય તેવી, વચ્ચે વચ્ચે ઉપસેલી માંસ પેશીવાળી, લબડી પડેલી, ઢીલી નીચા મોંવાળી અને પહોળી થઈ ગએલી એ સાત જાતની યોનિ સુરતમાં કષ્ટ આપે છે જઘન (યોનિની ઉપરનો અને બસ્તિની નીચેનો ભાગ) એ યોનિનું લલાટ છે અને તે વિશાળ, માંસલ, ઉન્નત, શોભા કરનાર મૃદુ વાળવાળું તથા દક્ષિણાવર્ત હોય તો સારું ગણાય છે જે જઘન વામાવર્ત હોય, માંસહીન હોય, સાંકડું કઠોર તથા નમી પડેલું હોય તો તે અશુભ છે અને સ્ત્રીને વૈધવ્ય લાવનાર છે ૪૮ થી ૬૪

विपुला बस्तिः शस्ता युवतीनामीषदुन्नता मृद्वी ॥
अभ्युन्नता शस्यमा लेखा किन्तु रोमशा न शुभा ॥ ६५ ॥

બસ્તિ.—પહોળી, સ્હેજ ઉન્નત, મૃદુ, ભરાવદાર, હોય અને તેના ઉપર બાજુની

માફક રુંવાટાની રેખા પણ હોય તો તે શુભ છે પરંતુ બહુ વાળવાળી હોય તો તે અશુભ છે ૬૫

नाभिः शुभा गभीरा सुदर्शा वृत्ता प्रदक्षिणावर्ता ॥
स्मरनृपमुद्रेवोपरि रतिमणिकोशस्य रमणस्य ॥ ६६ ॥
यस्या विस्तीर्णा स्यान्नवपंकजकर्णिकाकृतिर्नाभि ॥
सा स्फुटसौभाग्यघन लभते सुखसंपदां सपदि ॥ ६७ ॥
नाभिर्गभीरविवरा तरुणजनोमनहरा भवति यस्या ॥
सा जायते मृगाक्षी नियतं पुरुषप्रिया प्राय ॥ ६८ ॥
वामावर्ता यस्या व्यक्त ग्रंथि समुत्ताना ॥
सा दुर्भगा पुरंध्री विगर्हिता स्यात्परप्रेष्या ॥ ६९ ॥

નાભિ.—સ્ત્રીઓને ગંભીર, ગોળ, દક્ષિણાવર્ત નાભિ હોય તો તે કામદેવની સમૃદ્ધિરૂપ રત્નોના ભંડાર ઉપર છાપેલી મુદ્રા જેવી અર્થાત્ સારી ગણાય છે. જે સ્ત્રીની નાભિ પહોળી કમળની નાળ કળી જેવી હોય તે સ્ત્રી સુખ, સૌભાગ્ય અને સંપત્તિ મેળવે છે ઉંડા ખાડાવાળી અને યુવાન પુરુષોના ચિત્તનું આકર્ષણ કરનારી (અર્થાત ચિત્તાકર્ષક) હોય તો તેવી નાભિવાળી સ્ત્રી પતિને પ્રિય થઈ પડે છે જેને વામાવર્તવાળી, બહાર તરી આવતી, એ ગાંઠેલી નાભિ હોય તે સ્ત્રી દુર્ભાગી, નિંદિત તથા પારકાની ચાકરડી બને છે ૬૬ થી ૬૯

घनतनया जायन्ते सुकुमारे कुक्षिभि पृथुभि ॥
मंडूककुक्षिरबला धन्या नृपतिं सुतं सूते ॥ ७० ॥
वंध्या भवंति वनिता कुक्षिभिरत्युन्नतैर्वलिभि ॥
रोमावर्तयुतैस्ता प्रव्रजिता पांशुलास्तदा दास्य ॥ ७१ ॥

કુક્ષિ.—દેડકાના જેવી કુક્ષિ હોય તો સ્ત્રી ભાગ્યશાળી પુત્રનો જન્મ આપે છે વળી ફૂલેલી કુક્ષિ હોય તો સ્ત્રી વંધ્યા થાય છે જો કુક્ષિ ઉપર રુંવાટાં ભમર ભમરીઓ હોય તો સ્ત્રી સન્યાસિની થાય છે અને તે મોટે ભાગે વ્યભિચારિણી તથા દાસી પણ થાય છે ૭૦-૭૧

मग्नास्थिभि समांसै पार्श्वैर्मृदुभि समैर्मृजावद्भि ॥
यास्यादेभिः सहिता प्रीतिसुभगा जगति जायते नियतम् ॥ ७२ ॥

यस्याः मशिरे पार्श्वे समुन्नते रोमसंयुते परुष ॥
सा निरपत्या रमणी भवति प्रायेण दुःशीला ॥ ७३ ॥

પડખાં.—સ્ત્રીની પાંસળીઓ દેખાતી ન હોય, મૃદુ અને સીધી હોય તો જગતમાં તે સ્ત્રી પ્રીતિ પાત્ર થાય છે અને જો પડખાં ઉપર નસો તરી આવતી હોય તેમજ પડખાં દેખાવમાં જ ઉંચાં કોઈ ખરાબ લાગતાં હોય તો સમજવું કે સ્ત્રી વંધ્યા અગર દુર્શીલા થશે. ૭૨–૭૩

उदरेण मार्दववता तनुत्वचा पीननाभिसहितेन ॥
रोमरहितेन नारीनराधिपतिवल्लभा भवति ॥ ७४ ॥

तुच्छं दुर्जनमानसमिव जठरं भवति भूपपत्नीनाम् ॥
जनहर्षोत्कर्षकरं सज्जनचेष्टितमिव मनोज्ञम् ॥ ७५ ॥

कुम्भाकारं जठरं निमांसं वा शिरायुतं यस्याः ॥
अतिबुभुक्षिता क्षुधार्ता सा नारि जायते प्रायः ॥ ७६ ॥

कूष्मांडफलाकारैरुदरैः पणवोपमैर्मृदंगाभैः ॥
यवतुल्यैर्दुःशीलाः क्लेशायास स्त्रियो यान्ति ॥ ७७ ॥

भवति प्रलम्बमुदरं यस्या सा श्वशुरमाहन्ति ॥
यस्याः पुनर्विशालं चिरापत्या दुर्भगा सापि ॥ ७८ ॥

પેટ.—મૃદુ પાતળી ચામડીવાળું ઉંડી નાભિવાળું અને રૂંવાટાં વગરનું પેટ હોય તો સ્ત્રી રાજરાણી થાય છે રાજરાણીઓનાં પેટ દુર્જનના મનની માફક બહુ જ નાનાં હોય છે પણ દેખાવમાં સજ્જનનાં મનની માફક હર્ષ કરનાર તથા ગમે તેવાં વખાં જ સુન્દર લાગે છે ઘડાના જેવું ગોળ ફુલેલું માંસ વગરનું અને જેના ઉપર નસો તગતગતી હોય, તેવું પેટ ધરાવનાર સ્ત્રી અતિશય ભૂખવાળી તથા દુઃખી થાય છે કોળાના જેવું ગમગોળ ફુલેલું હોય એવું તથા જવની માફક વચ્ચેથી ફુલેલું પેટ હોય તો સ્ત્રી ક્લેશ ભોગવે છે લબડી પડેલા પેટવાળી સ્ત્રી સસરાના મૃત્યુનું કારણ બને છે મોટા વિશાળ પેટવાળી સ્ત્રીને જલ્દી સંતાન થતાં નથી, અને તે દુઃખી પણ હોય છે ૭૪ થી ૭૮

असमपयोधरभाराक्रान्तेव सुर्मधुरं मध्यम् ॥
मुष्टिग्राह्यं यस्याः सा सौभाग्यश्रिय श्रयते ॥७९॥

सुभगानां वै वलयं वलित्रयेणान्वित समग्रेण ॥
नाभिलअवण्याव्येरुत्कालिका भूमिका वहते ॥८०॥

रोमलता तनुऋज्वी हृदयांतादुत्थिता शुभा श्यामा ॥
विशतीव नाभिकुहरे मुखेन्दुभीता यथा तिमिररेखा ॥८१॥

कुटिला स्थूला कपिला व्युच्छिन्ना रोमवल्ली यस्या ॥
विधवात्व दौर्भाग्य लभते प्रायेण सा रमणी ॥८२॥

વલી.—સ્ત્રીના ઉદર ઉપર જો ત્રણ વલી પડતી હોય તો તે વખાણવા લાયક છે કવિઓએ સ્ત્રીઓના સ્તન વચ્ચેથી ઉત્પન્ન થતી, અને નાભિ પર્યંત જતી રોમાવલીનાં વર્ણો ઉપનામોથી વર્ણન કર્યું છે આ રોમાવલી જાણે એક નાની નદી સ્તન રૂપી બે પર્વતોની મધ્યમાંથી નીકળી નાભિ રૂપી સરોવરમાં જતી હોય તેમ દેખાય છે આ રોમવલ્લી જો પાતળી મુલાયમ રૂંવાટાંથી બનેલી, અને મનોહર લાગતી હોય તો સ્ત્રીના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી ઊલટું જો વાંકીચૂકી, જાડી, તૂટેલી હોય તો સ્ત્રી વિધવા બને છે ૮૦ થી ૮૨

निर्लोम व्रणरहितं हृदयं यस्या समं मनोहारि ॥
ऐश्वर्यमवैधव्य पतिप्रियत्व भवति तस्या ॥८३॥

उद्भिन्नरोमकीर्णं विस्तीर्णं हृदयमिह भवेद्यस्या ॥
सा प्रथम भर्तारं हत्वा वेश्यात्वमुपयाति ॥८४॥

पिशितविवर्जितमुन्नतविनतं हृदयं व्रणान्वितं विषमम् ॥
कर्मकरात्वं तनुते वनितानां तत्क्षणादेव ॥८५॥

હૃદય—સ્ત્રીના વક્ષઃસ્થલ ઉપર વાળ ન હોય અને મનોહારી હોય તો તે સૌભાગ્ય, પતિનો પ્રેમ અને ઐશ્વર્ય ભોગવે છે જો વાળ હોય અને સ્તન વચ્ચે જગ્યા રહેતી હોય તે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી હોય છે અને તેથી તે પોતાના પતિનો ઘાત કરી પાછળથી વેશ્યા થઈ જાય છે માંસરહિત, ઉંચી નીચી તથા ત્રિફાળી છાતીવાળી સ્ત્રી દાસી બને છે ૮૩ થી ૮૫

पीवरमुन्नतमायतमुरस्थल न मृदुलं न कठिनं विशिरम् ॥
अग्रादर्शाग्रलमितं रोमविहीनं शुभं स्त्रीणाम् ॥८६॥

विषमेण भवति हिंस्रा निर्मांसेनोरसा भवति विधवा ॥
अतिपृथुना प्रियकलहा दुःशीला रोमशेनापि ॥८७॥

છાતી.—સ્તનથી ઢાંક સુધીનો ભાગ સમાન અને ભરાવદાર માંસલ પરિષ્ટ હોવો જોઈએ. જો તે ભાગ ઉંચો નીચો અસ્તવ્યસ્ત હોય તો સ્ત્રી હિંસાખોર થાય છે માંસહીન હોય તો વિધવા થાય. બહુ ભરાવદાર હોય તો ક્લેશ કરનારી, અને જો તેની ઉપર વાળ હોય તો દુઃશીલ થાય છે ૮૬–૮૭

शस्तौ वृत्तौ सुदृढौ पीनौ कठिनौ घनौ स्तनौ सुदृशाम् ॥
स्नानाय स्मरनृपते काञ्चन कलशाविव प्रगुणौ ॥८८॥
सुखसौभाग्यनिधानं समुन्नतं स्तनयुगं समं कान्तम् ॥
धत्ते सुवर्णवनिता कुम्भं रुचिरं स्मरेभस्य ॥८९॥
पुत्रः प्रथमे गर्भे पयोधरे दक्षिणोन्नते स्त्रीणाम् ॥
वामोन्नतेन पुत्री निरपत्यं चैव विषमेण ॥९०॥
शुष्के विहीनमध्ये स्थूलाग्रे स्तनयुगेऽङ्गना नैःस्व्यम् ॥
लभते विरले तस्मिन्वैधव्यं पुत्रनाशं च ॥९१॥
कुरुते वक्षोजद्वयमरघट्टघटीनिभं पुरंध्रीणाम् ॥
सततं पूर्वसुखं तत्पश्चाद्दारिद्र्यदुःखकरम् ॥९२॥
अतिनिविडं कुचयुगलं यत्स्त्रिया पथि च यात्या हि ॥
सौख्य सारसवदना सौभाग्यं हन्ति शस्तकरम् ॥९३॥
सुदृशां चूचुकयुग्मं शस्तं श्याम सुवृत्तमतिपीनम् ॥
स्मरनृपतेर्मुद्रेयं रतिसुखनिधिकोशभवनस्य ॥९४॥
दीर्घं चूचुकयुग्मं यस्याः सा प्रियरतिर्भवति ॥
धूर्ता चान्तर्मनसा पुनस्तेनैव द्वेष्टि सा मनुजम् ॥९५॥
बहिरवनतेन चूचुकयुगलेनातीव सूक्ष्मविषमेण ॥
संप्राप्य च महद्दुःखं दुःशीला जायते योषित् ॥९६॥

સ્તન.—ગોળ, ભરાવદાર, ઘટ, પુષ્ટ, કઠિન અને એક બીજા સાથે ઘસાતા સ્તન હોય

તો સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે. સ્તન જમણી બાજુ નમેલા હોય તો પ્રથમ ગર્ભે પુત્ર થાય, અને ડાબી બાજુ નમેલા હોય તો પ્રથમ સંતાન છોકરી થાય છે. જો સ્તન અસ્તવ્યસ્ત હોય તો સ્ત્રી વંધ્યા રહે છે. જો સ્તન સુંદર ગળેલા મૂળથી જ એક બીજા સાથે મોટી ગયેલા, અને કેવળ અગ્રભાગમાં જ સ્થૂલ હોય તો સ્ત્રી નિર્ધન થાય છે. જો સ્તન વચ્ચે જગ્યા વિશેષ રહેતી હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને તેના પુત્રોનો નાશ થાય છે. જો ઉભગોળ સ્તન હોય તો સ્ત્રી પહેલાં સુખ ભોગવે છે અને પછીથી દુઃખી થાય છે. આવર્તાં સ્ત્રીના સ્તન એક બીજા સાથે અથડાતા હોય તો સ્ત્રી સૌભાગ્યસહિત થાય છે. સ્તનનો અગ્રભાગ શ્યામ, ગોળ, અને ટૂંકો હોય તો તે સારો ગણાય છે. જે સ્ત્રીના સ્તનનો અગ્રભાગ (ચુચુક) લાંબો હોય તે સ્ત્રી સુરતક્રિયામાં નિપુણ હોય છે. પરંતુ ધૂર્ત સ્વભાવની અને ક્રોધિની હોય છે. બહાર નમી પડેલા ચુચુકવાળી સ્ત્રી તેમજ નાના ભાગમાં એક બીજાથી એકદમ જુદા તરી આવતા હોય તેવા ચુચુકવાળી સ્ત્રી મોટું દુઃખ ભોગવે છે અને આશ્રિતહીન રહે છે. ૮૮ થી ૯૬

जङ्घाभ्यां पीनाभ्यां धनधान्यसुतान्विता भवेद्वनिता ॥
उन्नतिसहतिमज्घ्यां पुनरेषा भूरिभोगाढ्या ॥ ९७ ॥
श्लथकीकससघिमता निम्नेन द्रविणलेशपरिहीना ॥
जङ्घायुगलेन योपिद्विषमेण पुनर्भवति विषमा ॥ ९८ ॥

જંઘા (જાંઘ):—જો જંઘા વિશાળ હોય તો સ્ત્રી ધનધાન્યને ભોગવનારી થાય છે અને જો ગોળાકારવાળી પુષ્ટ જાંઘ હોય તો સ્ત્રી ભોગવૈભવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે જો ઢીલી અને અવાજ કરતી અથવા બેઢી ગયેલી જાંઘો હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે. ૯૭–૯૮

यस्या वध्या वनिता स्कन्धयुगं किंचिदुन्नतं मूले ॥
नातिकृशपीनदीर्घं सुलसौभाग्यप्रदं सुदृशाम् ॥ ९९ ॥
ऊर्ध्वस्कंधा कुलटा स्थूलस्कंधापि भारवाहनपरा ॥
वक्रस्कंधा वंध्या दुःखवती रोमशस्कंधा ॥ १०० ॥
निर्गूढसंधिबंधौ सुसंहतौ पिशितपुतौ शस्तौ ॥
अंसौ स्यातां यस्या सा नारी भूरिसौभाग्या ॥ १०१ ॥
सुदृशां नीचौ स्कंधौ दौर्भाग्यसमन्वितौ च भवतो वै ॥
अत्युच्चैर्वैधव्यं निर्मांसैर्दुःखदारिद्र्यम् ॥ १०२ ॥

ખભા—જે સ્ત્રીના ખભા ઊંચા નીચા હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે પણ જે પુષ્ટ ખભા હોય તો સુખ સૌભાગ્ય ભોગવે છે એ જ પ્રમાણે ઊંચા ખભાવાળી કુલટા, લાંબા ખભાવાળી મજુરી કરનાર, ચાંદ ખભાઓવાળી વંધ્યા, અને ખભા ઉપર વાળવાળી સ્ત્રી દુઃખ ભોગવનારી થાય છે સ્ત્રીના ખભા માંસથી ઢંકાયેલા, અને મનોહર જોઈએ ઊંચા ઉપસી આવેલા ખભાવાળી સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૯૯ થી ૧૦૨

कक्षायुगं सुगंधि स्निग्धं च समुन्नतं पिशितपूर्णम् ॥
तनुमृदुलरोमसहितं प्रशस्यते प्रायशः सुदृशाम् ॥१०३॥
अतिनिम्ने निर्मांसे प्रस्वेदमलान्विते शिराकीर्णे ॥
सोत्कटस्थूलबहुरोमे कक्षे दौर्भाग्यमावहतः ॥१०४॥

કક્ષા (બગલ):—દુર્ગંધરહિત, ચળકતી, માંસલ, ઉપસેલી ઝીણાં ઝીણાં રૂંવાટાંવાળી બગલો સારી ગણાય છે ઊંડાણવાળી, સુકી, પરસેવા અને મેલથી ભરેલી, નસો વડી ભરેલી હોય તેવી અને ખાડાવાળી જેની બગલો દુર્ભાગ્ય કરનારી હોય છે ૧૦૩–૧૦૪

शस्तौ बाहू सुदृशां शिरीषपुष्पकोमलौ दीर्घौ ॥
मानुष्ककुरंगहेतो पाशाविव पुष्पचापस्य ॥१०५॥
निर्लोम बाहुयुगलं गूढास्थिग्रंथि करिकराकारम् ॥
विश्लिष्टशिरासंधि स्त्रीणां सौभाग्यमविशेते ॥१०६॥
वैधव्यं वनितानां बाहुभ्यां स्थूलरोमशाभ्यां स्यात् ॥
दौर्भाग्यं ह्रस्वाभ्यां शिरायुताभ्यां परिक्लेशः ॥१०७॥
अम्भोजगर्भशुभ्रं मृदु नवसहकारकिसलयाकारम् ॥
तनु विप्रकृष्टसर्वांगुलिकं पाणिद्वयं शस्तम् ॥१०८॥
रोमशिरापरिहीनं घनमांसं पाणितलयुगं स्निग्धम् ॥
बहुशुभमनुन्नतमनिम्नं रूक्षं खरं विवर्णं क्लेशदं भवति ॥१०९॥
यस्याः पाणितलं स्यादुपबहुरेखं सा निहंति भर्तारम् ॥
दौर्भाग्यं भाग्यहीनां रेखारहितं पुनस्तनुते ॥११०॥
नरलक्षणाधिकारे नारीणामप्यशेषमेवोक्तम् ॥
कररेखालक्ष्म पुनः किंचित्प्रस्तावतो वक्ष्ये ॥१११॥

रक्ता व्यक्ता स्निग्धा गमीरा वर्तुला समा पूर्णा ॥
रेखास्तिस्रः स्त्रीणां पाणितले सौख्यलाभाय ॥ ११२ ॥
मत्स्येन भवति सुभगा हस्तस्थस्वस्तिकेन वित्ताढ्या ॥
श्रीवत्सेन पुनः स्त्री नृपपत्नी नृपतिमाता वा ॥ ११३ ॥
पाणितले यस्याः स्यान्नंद्यावर्त्तः प्रदक्षिणो व्यक्तः ॥
भुवि चक्रवर्तिनः तत्स्त्रीरत्नं भवति भोगार्हम् ॥ ११४ ॥
या करतले कनिष्ठां निर्गत्यांगुष्ठमूलतो याति ॥
सा रेखा भर्तृघ्नी तद्युक्तां नोद्वहेत्कन्याम् ॥ ११५ ॥
रेखाभिर्मानतुल्याभिर्जायते सा वणिग्जाया ॥
भवति कृषीवलपत्नी युगसीरोलूखलाकृतिभिः ॥ ११६ ॥
गजवाजिवृषभपद्मा प्रासादधनुर्मार्गैर्दुर्वर्ज्या ॥
यस्याः पाणितले स्युः सा तीर्थंकरस्य भुवि जननी ॥ ११७ ॥
शंखस्वस्तिकसागरनंद्यावर्त्तातपत्रतिमिकूर्मैः ॥
वामकरतलनिविष्टैः प्रजायते चक्रिणो माता ॥ ११८ ॥
ध्वजतोरणमद्रासनचामरभृंगारशीर्षरेखाढ्या ॥
यस्या भवन्ति पाणौ सा जननी वासुदेवस्य ॥ ११९ ॥
श्रीवत्सवर्धमानांकुशगदादित्रिशूलतुल्याभिः ॥
रेखाभिर्जयशब्दा वनितानां जायते सपदि ॥ १२० ॥
मण्डूककंकजम्बुकवृषकाकोलूकवृश्चिका सुदराम् ॥
रासभमैरिमकरभा करस्थिता दुःखमाददते ॥ १२१ ॥

હાથ—કોમળ, લાંબા, આંગળીઓ અંદર સમાઈ જનેવાળી હોય તેવા, રૂંવાટાંરહિત અને હાથીની સૂંઢ જેવા હાથ બધા વખાણવા લાયક છે અને તેવા હાથવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી રહે છે. બાકી રૂંવાટાંવાળા હાથ વૈધવ્ય સૂચક છે. ટૂંકા હાથ દુર્ભાગ્ય આપે છે અને નસો તરી આવતી હોય તેવા હાથ ક્લેશ આપે છે. જે સ્ત્રીના હાથ (પોંચાથી લઈ આંગળીઓ સુધીનો ભાગ) કમળની માફક મનોહર, નવપલ્લવ જેવા ચમકદાર અને

સુધી પહોંચતી આંગળીઓવાળા હોય તે સ્ત્રી શુભ લક્ષણવાળી જાણવી છે સ્ત્રીના હાથમાં ઘણી રેખાઓ હોવી તે વૈધવ્યસૂચક છે અને રેખાહીન હસ્ત હોય તે દુર્ભાગ્ય લક્ષણ છે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને માટે ટચલીની આંગળીની રેખાઓનું ફળ સરખું છે જે રેખા અંગુઠાના મૂળમાંથી નીકળી કનિષ્ઠિકા સુધી જાય છે તે રેખા પતિનો નાશ કરનારી હોય છે તેથી તેવી રેખાવાળી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું ૧૧૫ થી ૧૨૧

स्त्रीणां सरलोंऽगुष्ठ स्निग्धो वृत्त शुभस्तथांगुल्य ॥
मृदुलत्वच सुदीर्घा क्रमशो वर्तुलाः सुपर्वाणः ॥ १२२ ॥
चिपिटाः स्फुटाश्च रूक्षा पृष्ठे रोमान्विता खराः वक्रा ॥
अतिह्रस्वकृशा विरला विदधति दारिद्र्यमंगुल्य ॥ १२३ ॥

આંગળીઓ.—સ્ત્રીની આંગળીઓ મૃદુત્વચાવાળી, લાંબી, અને ક્રમે વર્તુલા-કારવાળી હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે તેમજ અનુક્રમે પણ સીધી, અને ગોળ હોય તો સારી જાણવી છે ચપટી, ફાટી ગયેલી, રૂક્ષ આંગળીઓ ખરાબ જાણવી છે સ્ત્રીની આંગળીઓ ઉપર વાળ હોય તે અશુભ લક્ષણ છે વળી ટુંકી અને જાડી આંગળીઓ પણ સારી જાણવી નથી. ૧૨૨-૧૨૩

स्निग्धा बंधूकत्वः सशिखास्तुगा शुभा नखराः ॥
सुदृशां विमर्दकुशलीलामनंगगन्धद्विपेन्द्रस्य ॥ १२४ ॥
रूक्षैर्वक्रैः पीनैः सितैर्विवर्णैः शिखाविरहितै ॥
शुक्त्याकारैर्वनिता भवंति सौभाग्यधनहीना ॥ १२५ ॥
पाणिचरणयोर्यस्या जायन्ते बिन्दवो नखेषु सिताः ॥
सा जगति सुमितनखा दुःखाय स्वैरिणी रमणी ॥ १२६ ॥

નખ.—આંગળીઓ સુંદરી રતાશ, અણીદાર, ઉપસેલા નખ હોવા જોઈએ જે રૂક્ષ, પહોળા, પીળા અથવા રંગહીન નખ હોય તો સ્ત્રી સુખ સૌભાગ્યરહિત થાય છે. જે સ્ત્રીના હાથ પગના નખ ઉપર સફેદ બિંદુઓ હોય છે તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થાય છે ૧૨૪ થી ૧૨૬

सरला शुभसंस्थाना निर्लोमा मध्यमाग्रवंशास्थि ॥
पृष्ठि पिशितोपचिता सुखसौभाग्यप्रदा स्त्रीणाम् ॥ १२७ ॥
भुग्नवल्लितेन दासी भर्तृघ्नी भामिनी विशालेन ॥
सशिरेण सदुःखा स्याद्विधवा पृष्ठेन रोमभृता ॥ १२८ ॥

પીઠ.—વાળ રહિત, માંસલ સીધી પીઠ સારી ગણાય છે ભાંગેલી, વાંકી ખુંધી પીઠવાળી સ્ત્રી દાસી થાય છે વિશાળ પીઠવાળી વિધવા થાય છે નસો તરી આવતી હોય તેવી હોય તો દુખી થાય છે અને જે રૂંવાટાવાળી પીઠ હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૧૨૭ થી ૧૨૮

ऋज्वी कृकाटिका स्यात्समांसपीना समुन्नता यस्या ॥
दीर्घायुर्विधवात्व लभते सा सौख्यसौभाग्यम् ॥ १२९ ॥
बहुपिशिता निष्पिशिता शिराचिता रोमशा विशाला च ॥
कुटिला विकटा कुरुते दौर्भाग्यं प्रायश सुदृशाम् ॥ १३० ॥
मांसोपचित कंठो वृत्तश्चतुरंगुल शुभो विशद ॥
उपविलासं क्रयपति वदनांभोजस्य वनितानाम् ॥ १३१ ॥
यस्या सुसंहिता स्फुरेखात्रितयांकिता भवेद्ग्रीवा ॥
सालंकारं कनक मुक्तारत्नान्यंगना दधते ॥ १३२ ॥
व्यक्तास्थिर्निर्मांसा चिपिटा स्फुटा कुरूपसंस्थाना ॥
सोपदिशति ग्रीवा योषाणां दु खदौर्भाग्यम् ॥ १३३ ॥
ग्रीवा स्थूला विधवा चक्रावर्ता स्त्रिय वन्ध्याम् ॥
सशिरा ह्रस्वा नि स्वा कुरुते दीर्घा पुन कुटिलाम् ॥ १३४ ॥

ગરદન.—જે સ્ત્રીને સરલ, માંસલ અને સીધી ગરદન હોય તો તે સ્ત્રી ધનવાન તથા લાંબા કાળ સુધી જીવનારી વિધવા થાય છે ઘણા માંસવાળી અથવા માંસહીન, નસોવાળી, રૂંવાટાંવાળી વિશાળ વાંકીચુંકી તથા ટુંકી ગરદન સ્ત્રીઓને દુર્ભાગ્ય આપે છે માંસથી ભરાવદાર, ગોળાકાર, ચાર આંગળનો ઉંચાઈવાળો જોવામાં વિશાળ લાગતો કંઠ સ્ત્રીની મનુષ્યને આકર્ષ કરે છે અર્થાત્ તેવા કંઠવાળી સ્ત્રી ઘણી સારી રીતે સુખ વૈભવને ભોગવી શકે છે જેનામાં ત્રિવલી પડતી હોય તે સૌભાગ્ય વધારે છે સુભાગ્ય સ્નેહ ચપટું ગળું દુઃખદાયક ગણાય છે અને જાડું ગળું વૈધવ્ય, ભમરી ભોવાળું વંધ્યત્વ, નસોવાળું અને ટુંકું ગળું નિર્ધનતા, તથા વળી લાંબું કુલટાપણું આપે છે ૧૨૯ થી ૧૩૪

द्व्यंगुलमानं चिबुकं वृत्त पीन सुकोमल शस्तम् ॥
स्थूलं द्विधा विभक्त रोमशमत्यायतं शुभं न स्यात् ॥ १३५ ॥

ચિબુક (હડપચી).—જે માંસના પ્રમાણવાળી, ગોળ પુષ્ટ, કોમળ હડપચી સારી જાણવી. પરંતુ વચ્ચેથી બે ભાગ થઈ ગએલી, પાતળી પહોળી અથવા રૂંવાટાવાળી હડપચી નિંદાને પાત્ર છે ૧૩૫.

निर्लोम शुभं सुघनं हनुयुगलं चिबुकपार्श्वसंलग्नम् ॥
अतिवक्रकृशं स्थूलं पुनरशुभं रोमशं ह्रस्वम् ॥१३६॥

દાઢી.—(હડપચીનાં પડખાંઓ) રૂંવાટા રહિત, ઉભાર પડતી સારી સ્ત્રીઓને હોય છે જે સ્ત્રીની દાઢી વધી વાંકી મુડી, જાડાઈ ગએલી, જાડી અથવા રૂંવાટાવાળી હોય તો તે અશુભ જાણવી છે ૧૩૬

शस्ते कपोलफलके पीने वृत्ते समुन्नते विमले ॥
पुलिन इव त्रिस्रोतसः कुसुमायुधयादर्शां स्त्रीणाम् ॥ १३७ ॥
यस्याः कपोलयुगलं विच्छायं रोमसंयुतं परुषम् ॥
रूक्ष स्वभावनिम्नमसितं सा दुःखिनी च स्यात् ॥१३८॥

કપોળ (ગલફાં):—કાન્તિયુક્ત, અને ઉપસેલાં જડ વખાણવા લાયક છે જ્યારે રૂક્ષ અને રૂંવાટાંવાળાં જડ ખરાબ સ્વભાવનું સૂચન કરે છે ૧૩૭-૧૩૮

वर्तुलममलं स्निग्धं सुपूर्णशीतांशुमंडलविडंबि ॥
सौम्यं समं समांसं सुपरिमलं प्रशस्यते वदनम् ॥१३९॥
जनकवदनानुरूपं यस्या मुखपंकजं सदापदि ॥
सा कल्याणी प्रायेणेति समुद्रः पुरा वदति ॥ १४० ॥
तुरगोष्ट्रखरविडालव्याघ्रच्छागाननाकारम् ॥
पृथुलं निम्नं स्फुटितं दुर्गन्धं शस्यते न मुखम् ॥१४१॥

મુખ.—ગોળાકાર, નિર્મળ ચમકદાર ચંદ્રની માફક નયન-મનોહર, સૌમ્ય આનવાળું માંસલ અને સુગંધીદાર મુખ વખાણવા લાયક છે જેનું મુખ પોતાના પિતાના મુખના જેવું હોય તો તે સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે ઘોડા, ઊંટ, બીલાડી, ભેંસ, વાઘ તથા બકરાના જેવા મુખવાળી સ્ત્રી દુર્ભાગ્યવાળી હોય છે તેવી જ રીતે મોટા, નીચા વળી ગએલા અને દુર્ગંધ મારતા મુખવાળી સ્ત્રી સારી ગણાતી નથી ૧૩૯ થી ૧૪૧

गैरिकसंदलितमध्यो मसृणः परिपक्वबिम्बफलतुल्यः ॥
अधरोष्ठः स्निग्धोऽसौ मनोहरो हरिणशावदृशाम् ॥१४२॥

शस्त सुधानिधानं सततमधरोष्ठपल्लवो व्यक्तः ॥
हृदयोत्थसदनुरागच्छटाभिरिव रजित स्त्रीणाम् ॥१४३॥
विषमोऽलघु प्रलम्ब प्रस्फुटित खंडित कृशो रूक्ष ॥
दन्तच्छदोऽङ्गनानां दत्ते दौर्भाग्यदु सत्वे ॥१४४॥
श्यामेन भर्तृहीना स्थूलेन कलिप्रिया भवति नारी ॥
अधरोष्ठेन प्रायो दौर्गत्ययुता विवर्णेन ॥१४५॥
सुदृशामिहोत्तरोष्ठ पर्यायनत सकोमलो मसृण ॥
स्निग्धो रोमविरहित किंचिन्मध्योन्नत शस्त ॥१४६॥
भवति पृथुरुत्तरोष्ठ समुन्नतो लोमशो लघुर्यस्या ॥
स्थूल सा रमणी स्याद्विधवा कलहप्रिया प्राय ॥१४७॥

હોઠ—મધ્યભાગમાં રેખાઓ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જતા, સમાકાર, પાકેલા બીંબોષ્ઠ જેવા લાલ, સ્નિગ્ધ અને મનોહર અધરોષ્ઠ હોવો જોઈએ. અધરોષ્ઠ ઉપર સ્ત્રીનો મનોભાવ દેખાઈ આવે છે. લાંબો ટુંકો, બહુ નાનો લબડતો, ફાટેલો ખંડિત અમેળો સુકો કે કાન્તિહીન હોઠ હોય તો દુર્ભાગ્યની નિશાની સમજવી. હોઠ કાળો હોય તો પતિહીન. જાડો હોય તો કલેશ કરનારી અને રંગહીન હોય તો ઘણુ ખરૂ ઓ દુઃખ ભાગી થાય છે. ઉપરનો હોઠ રૂવાંટાં રહિત, સ્નિગ્ધ તથા મધ્યમાંથી કંઈક ઉંચો હોય તો તે સારો ગણાય છે. જેનો ઉપલો હોઠ ઉન્નત રોમવાળો નાનો અને જાડો હોય તે વિધવા થાય છે અને કલહપ્રિય હોય છે. ૧૪૨ થી ૧૪૭

स्निग्धै समै शिखरिभि समुन्नतैर्विशदकुन्दसमशुभ्रै ॥
दशनैर्घनैस्तरुण्य सौभाग्यैश्वर्यभोगिन्य ॥१४८॥
शुचिरुचयो द्वात्रिंशद्दशना गोक्षीरसन्निभा सर्वे ॥
अध उपरि समा यस्या सा क्षितिपतिवल्लभा बाला ॥१४९॥
अतिह्रस्वदीर्घसूक्ष्मा स्थूला विपंक्तयो दशना ॥
विषमा शुक्त्याकारा श्यामास्तन्वन्ति दौर्गत्यम् ॥१५०॥
नियतं रदैरधस्तादधिकैर्निजमातृभक्षिणी रमणी ॥
अध उपरि पुनर्विरलै कुटिला विकटैश्च पतिरहिता ॥१५१॥

सितपीतिकास्फिरदा सक्लेशा दंतुरा पुन कुटिला ॥
चलितरदा पतिरहिता निरपत्या घनमतिर्युवति ॥१५२॥

દાંત.—સ્નિગ્ધ, અણીદાર, ખીલેલા, કુંદ કળી જેવા, એક બીજાની સાથે ચોંટી બનેલા દાંત હોય તે સારા ગણાય. આવા દાંતવાળી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય તથા ઐશ્વર્યને ભોગવે છે. પીળા રંગના, દુધ જેવા ઉપર અને નીચે વાંકા કુલ ૩૨ દાંતવાળી સ્ત્રી રાજરાણી થાય છે. નાના મોટા, લાંબા, ભેગા મળેલા અને છીપ જેવા દેખાતા દાંતવાળી સ્ત્રી દુર્ગતિને પામે છે. ઉપરની પંક્તિ કરતાં નીચેના દાંત વધારે હોય તો માતાનું સુખ મળતું નથી. વચ્ચે જગ્યાવાળા દાંત હોય તો સ્ત્રી કુટિલ નીવડે છે. વળી આગળ દાંતવાળી સ્ત્રીને પતિ મળતો નથી. આગળ વધી આવતા દાંતવાળી સ્ત્રી પણ કુટિલ હોય છે તેમજ હાલતા (ઓળખીતાથી દૂર રહેવાથી નજર કરવું) દાંતવાળી સ્ત્રી જડબુદ્ધિવાળી પતિ તેમજ પુત્રના સુખથી રહિત હોય છે ૧૪૮ થી ૧૫૨

जिह्वा स्निग्धा मृद्वी शोणा मसृणा तनुर्भवति यस्याः ॥
मिष्टान्नभोजना स्यात्सौभाग्ययुता सा सदा रमणी ॥१५३॥

स्यादंते संकीर्णा कृशस्येवाग्रविस्तीर्णा वा ॥
श्वेतापि न प्रशस्ता कृष्णा प्रायेण रमणीनाम् ॥१५४॥

खरया तोये मरण प्राप्नोति विवाहमेति पाटल्या ॥
वर्णच्छेदे कलहं श्यामलया जिह्वया युवती ॥१५५॥

दारिद्र्यं मांसलया विशालया रसनया पुनः शोकः ॥
अतिलम्बयापि सततमभक्ष्यभक्षणरतिः स्त्रीणाम् ॥१५६॥

જીભ.—કુંણી, લાલ અને સુંદર જીભવાળી સ્ત્રી મિષ્ટાન્ન ભોજી તથા સૌભાગ્યવાળી થાય છે. સ્ત્રીઓને અગ્રભાગમાં અતિશય અણીદાર પેળી અથવા કાળી જીભ હોય તો તે ખરાબ ગણાય છે જો ખરબચડી ગપેડના જેવી જીભ હોય તો પાણીમાં મરણ થાય છે. ગુલાબી જીભવાળી સ્ત્રી વૈવાહિક સુખ ભોગવે છે. કાળી જીભવાળી કલહકારી છે અને ક્લેશ ભોગવે છે જાડી જીભ દારિદ્ર આપે છે. લાંબી જીભ શોકાતુર બનાવે છે અને વળી લાંબી જીભ અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરાવે છે ૧૫૩ થી ૧૫૬

स्निग्धं कोकनदच्छवि प्रशस्यते तालु कोमलं विमलम् ॥
श्याम पीनं च पुनः सुदृशां दुःखावहं बहुश ॥१५७॥

तालुनि सिते दरिद्रा पतिहीना दुःखिता भवति कृष्णे ॥
प्रव्रज्यासंयुक्ता रूक्षे समले पुनर्नारी ॥ १५८ ॥
कन्दस्थूला वृत्ता क्रमशस्तीक्ष्णलोहिता शुभा घंटी ॥
स्थूला सूक्ष्मा लम्बा कृष्णा श्वेता शुभा नैव ॥ १५९ ॥

તાળવું—સ્નિગ્ધ અને કમળ જેવું તાળવું શુભ મનાય છે જ્યારે કાળું, જાડું થઈ ગએલ તાળવું શોક તેમજ દુઃખ આપે છે પીળા તાળવાવાળી દરિદ્ર થાય થાય છે કાળાં તાળવાવાળી સ્ત્રી પતિહીન અને દુઃખી થાય છે રૂક્ષ તાળવાવાળી તેમજ મેલા તાળવાવાળી સ્ત્રી પ્રવ્રજ્યાસિની થાય છે સ્ત્રીના ગળામાં મૂળમાં જાડી, અગ્રભાગમાં અણીદાર, લાલાશ પડતી ઘંટિકા (હૈડીઓ) હોય તો તે શુભ છે જાડી, ઝીણી, લાંબી કાળી કે ધોળી અશુભ છે ૧૫૭ થી ૧૫૯

ईषद्विकसितगंड हसितमलक्ष्यद्विजं फलं शस्तम् ॥
प्रान्ते मुहुः सकंप संमीलितलोचनं निंद्यम् ॥ १६० ॥

હાસ્ય.—સ્ત્રીઓને હસતી વખતે ગલસ્થળ સહેજ ઉઠે, દાંત દેખાય નહિ, તેમજ અલ્પધ્વનિ થાય તો તે હાસ્ય વખાણવા યોગ્ય કહેવાય. પરંતુ જો હસતાં આંખો બંધ થઈ જતી હોય અને તેમના ભ્રમરો ઉપર કપાળી માલુમ પડતી હોય તો તે હાસ્ય નિંદાપાત્ર છે ૧૬૦

निःस्वा छिद्राग्रभागा कर्मकरी नासा स्त्रियं लघ्वी ॥
भर्तृविहीनां चिपिटा दीर्घा बहुकोपनां कुरुते ॥ १६१ ॥

નાક—સ્ત્રીના નાકના અગ્રભાગમાં જો બે ભાગ થઈ જતા હોય તો તે નિર્ધનતાનું લક્ષણ છે નાનું નાક દાસીપણાનું સૂચક છે ચપટું નાક વૈધવ્ય કરે છે અને વાંકું નાક સ્ત્રીને ક્રોધી બનાવે છે ૧૬૧

दीर्घं दीर्घायुक्तं श्रुतं कृतपिंडितं ह्लादि ॥
अनुनादयुत शस्तं ततोऽन्यथा भवति विपरीतम् ॥ १६२ ॥
गोक्षीरचारुलमिते रक्तांते कृष्णतारके तीक्ष्णे ॥
प्रच्छन्नं कथयितुमिव कर्णविलग्ने शुभे नयने ॥ १६३ ॥
नीलोत्पलदलतुल्यैर्विमलैः सूक्ष्मपक्ष्माभिः स्निग्धैः ॥
नयनैरिहार्ककमलैर्भवन्ति सौभाग्यभोगिन्य ॥ १६४ ॥

सितपीठिकास्यिस्दा मक्लेशा दंतुरा पुन कुटिला ॥
चलितरदा पतिरहिता निरपत्या घनमतिर्युवति ॥१५२॥

દાંત.—સ્નિગ્ધ અણીદાર, ખીલેલા, કુંદ જેવા, એક બીજાની સાથે મળી ગયેલા દાંત હોય તે સારા જણાય. આવા દાંતવાળી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય તથા ઐશ્વર્યને ભોગવે છે પીળા રંગના, દુધ જેવા ઉપર અને નીચે થઈ કુલ ૩૨ દાંતવાળી સ્ત્રી રાજરાણી થાય છે નાના મોટા, જાડા, ભેગામળેલા અને છીપ જેવા દેખાતા દાંતવાળી સ્ત્રી દુર્ગતિને પામે છે ઉપરની પંક્તિ કરતાં નીચેના દાંત વધારે હોય તો માતાનું સુખ મળતું નથી વધારે લંબાણવાળા દાંત હોય તો સ્ત્રી કુટિલ નીવડે છે ઘણા આગળ દાંતવાળી સ્ત્રીને પતિ મળતો નથી. આગળ વધી આવતા દાંતવાળી સ્ત્રી પણ કુટિલ હોય છે તેમજ હાલતા (એકબીજાથી દૂર રહેવાથી વજર મારવું) દાંતવાળી સ્ત્રી બુદ્ધિશાળી પતિ તેમજ પુત્રના સુખથી રહિત હોય છે ૧૪૮ થી ૧૫૨

जिह्वा स्निग्धा मृद्वी शोणा मसृणा तनुर्भवति यस्या ॥
मिष्टान्नभोजना स्यात्सौभाग्ययुता सा सदा रमणी ॥१५३॥
स्यादंते संकीर्णा कृशास्येवाग्रविस्तीर्णा वा ॥
श्वेतापि न प्रशस्ता कृष्णा प्रायेण रमणीनाम् ॥१५४॥
सरया तोये मरणं प्राप्नोति विवाहमेति पाटलया ॥
वर्णच्छेदं कलहं श्यामलया जिह्वया युवती ॥१५५॥
दारिद्र्यं मासलया विशालया रसनया पुन शोक ॥
अतिलम्बयापि सततमभक्ष्यभक्षणरति स्त्रीणाम् ॥१५६॥

જીભ.—કુમળી, લાલ અને સુંદર જીભવાળી સ્ત્રી મિષ્ટાન્ન ભોજી તથા સૌભાગ્યવાળી થાય છે સ્ત્રીઓને અગ્રભાગમાં અતિશય અણીદાર પાતળી અથવા કાળી જીભ હોય તો તે ખરાબ લક્ષણ છે જો અગ્રભાગથી અપેજના જેવી જીભ હોય તો પાણીમાં મરણ થાય છે ગુલાબી જીભવાળી સ્ત્રી વૈવાહિક સુખ ભોગવે છે કાળી જીભવાળી લડકણ છે અને ક્લેશ ભોગવે છે જાડી જીભ દારિદ્ર્ય આપે છે લાંબી જીભ શોકાતુર બનાવે છે અને ઘણી લાંબી જીભ અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરાવે છે ૧૫૩ થી ૧૫૬

स्निग्धं काकन्दच्छवि प्रशस्यते तालु कोमलं विमलम् ॥
श्यामं पीनं च पुन सुदर्शा दु:खानहं बहुश ॥१५७॥

तालूनि सिते त्वग्धि पतिहीना दु:खिता भवति कृष्णे ॥
प्रव्रज्यासंयुक्ता रूक्षे समले पुनर्नारी ॥ १५८ ॥
कन्दस्थूला वृत्ता क्रमशस्तीक्ष्णलोहिता शुभा घंटी ॥
स्थूला सूक्ष्मा लम्बा कृष्णा श्वेता शुभा नैव ॥ १५९ ॥

તાળવું —સ્નિગ્ધ અને કમળ જેવું તાળવું શુભ મનાય છે જ્યારે કાળુ, જાડું થઈ ગયેલ તાળવું શોક તેમજ દુઃખ આપે છે પીળા તાળવાવાળી ઋદ્ધિ પામ થાય છે કાળાં તાળવાવાળી સ્ત્રી પતિહીન અને દુઃખી થાય છે રૂક્ષ તાળવાવાળી તેમજ મેલા તાળવાવાળી સ્ત્રી સંન્યાસિની થાય છે સ્ત્રીના ગળામાં મૂળમાં જાડી અગ્રભાગમાં અણીદાર, લાલાશ પડતી ઘંટિકા (કૈડિયો) હોય તો તે શુભ છે જાડો, ધોળો, લાંબો કાળો કે ધોળો અશુભ છે ૧૫૭ થી ૧૫૯

ईषत्फुल्लसितगंडं हसितमलक्ष्यद्विजं फलं शस्तम् ॥
प्रान्ते मुहु: सकंपं संमीलितलोचनं निंद्यम् ॥ १६० ॥

હાસ્ય.—સ્ત્રીઓને હસતી વખતે ગાલમાં સ્હેજ ખાડા પડે, દાંત દેખાય નહિ, તેમજ મંદધ્વનિ થાય તો તે હાસ્ય વખાણવા યોગ્ય કહેવાય. પરંતુ જો હસતાં આંખો બંધ થઈ જતી હોય અને તેમના છેડાઓ ઉપર કંપારી માલુમ પડતી હોય તો તે હાસ્ય નિંદાપાત્ર છે ૧૬

निम्नां द्विधाग्रभागा कर्मकरीं नासा स्त्रियं लघ्वी ॥
भर्तृविहीनां चिपिटा दीर्घा बहुकोपनां कुरुते ॥ १६१ ॥

નાક —સ્ત્રીના નાકના અગ્રભાગમા જો બે ભાગ થઈ જતા હોય તો તે નિર્ધનતાનું લક્ષણ છે નાનું નાક દાસીપણાનું સૂચક છે ચપટું નાક વૈધવ્ય કરે છે અને લાંબુ નાક સ્ત્રીને ક્રોધી બનાવે છે ૧૬૧

दीर्घं दीर्घायुक्तं श्रुतं कृतपिंडितं ह्रादि ॥
अनुनादयुतं शस्तं ततोऽन्यथा भवति विपरीतम् ॥ १६२ ॥
गोक्षीरचारुलमिते रक्तांते कृष्णतारके तीक्ष्णे ॥
प्रच्छन्नं कथयितुमिव कर्णविलग्ने शुभे नयने ॥ १६३ ॥
नीलोत्पलदलतुल्यैर्विमलैः सूक्ष्मपक्ष्मभिः स्निग्धैः ॥
नयनैरिहार्कमलैर्भवन्ति सौभाग्यभोगिन्यः ॥ १६४ ॥

मृगनेत्रा शशनेत्रा वराहनेत्रा मयूरनेत्रा च ॥
पृथुनेत्राम्बुजनेत्रा निर्मलनेत्रा शुभा नारी ॥ १६५ ॥
उद्भ्रान्तचित्ता केकरविषमाक्षी निन्दिताक्षी भवेद्युवति ॥
मेषाक्षी बिडालाक्षी वृत्ताक्षी समुन्नताक्षी न दीर्घायुः ॥ १६६ ॥
यस्याः पिङ्गलनेत्रद्वितयं सा सुरतसुखकौशलं लभते ॥
दुःशीलत्वेन समं वैधव्यं वा ध्रुवं रमणी ॥ १६७ ॥
गोपिङ्गलनेत्रयुता पितरं श्वशुरं च मातुलं च पुत्रम् ॥
भ्रातरमप्यधिगच्छति कामग्रथिला च मोहपरा ॥ १६८ ॥
कोकनदच्छदरक्तच्छायं नयनद्वयं भवति यस्याः ॥
सा परपुरुषाकांक्षिणी रमणी च नित्यं स्यात् ॥ १६९ ॥
सजलनयना न शस्ता स्फारितनयना विहीनतरा ॥
नरनयना कोटरनयना चंचलनयना गभीरनयनापि ॥ १७० ॥
या सव्यकाणचक्षुः सा परपुरुषाभिचारिणी रमणी ॥
अपसव्यकाणचक्षुः सा जनमन्येव निरपत्या ॥ १७१ ॥

અર્થ —બાજ હરણના જેવાં ગોળ, છેડા ઉપર લાલ અને કાળી કીકીવાળાં, તથા જાણે કુસુમ વાત કહેવા આતુર હોય તેવાં લાંબા નેત્રો સારાં ગણાય છે નીલકમલ જેવાં નિર્મળ, સૂક્ષ્મ પાંપણોવાળાં, સ્નેહાળ નેત્રોવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી રહે છે હરણ સસલું ભૂંડ અને મોરના જેવી તેમજ પહોળી કમળ જેવી અને ચોકખી આંખવાળી સ્ત્રી સારી ગણાય છે એક નાની અને બીજી મોટી એવી આંખવાળી સ્ત્રી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળી રહે છે બિલાડી જેવી ઘેટા જેવી અને ગોળ આંખોવાળી સ્ત્રી અલ્પાયુષી થાય છે જે સ્ત્રીની આંખો મધના જેવી પીળાશવાળી હોય, તે સ્ત્રી દુરાચાર કરી સુખ ભોગવે છે અને તે જલદી વિધવા પણ થઈ જાય છે જે સ્ત્રીની આંખ હડતાળ જેવા પીળા રંગની હોય છે તે સ્ત્રી ઘણી જ કામાતુર રહે છે અને તેથી પિતા, પુત્ર, સસરો અથવા મામા કે ભાઈ ગમે તેની સાથે વ્યભિચાર કરે છે જે સ્ત્રીની આંખ લાલકમળની કાન્તિવાળી હોય તે પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી હોય છે સ્ત્રીની આંખ પાણીવાળી, ફાટેલી દેખાતી ઘુવડના જેવી કોટરવાળી ગોળાકાર, ચંચળ અને ઉંડી હોય તે સારી ગણાતી નથી જે સ્ત્રીની ડાબી આંખ કાણી રહે છે તે વ્યભિચારિણી નીવડે છે અને જમણી આંખ કાણી હોય તો વાંઝણી થાય છે ૧૬૪ થી ૧૭૧

सुदृढे स्निग्धे कृष्णे सूक्ष्मे स्यात्पक्ष्मभिर्नमै सुभगा ॥
सूक्ष्मैर्विरले कपिलै स्थूलैर्निंद्या ध्रुवमजामै ॥ १७२ ॥
रोदनमनिमेपलक्षणमासामपि पुरुषवत्परिज्ञेयम् ॥
ग्रंथप्रपचभयत पुनरिह दिङ्मात्रमपि नोक्तम् ॥ १७३ ॥

પાંપણો.—મજબૂત, ચમકીલી, શ્યામ અને ઝીણી પાંપણોથી સ્ત્રી ભાગ્યશાળી થાય છે અને બારીક વાળવાળી કપિલવર્ણની તેમજ આછી આછી પાંપણો હોય તો સ્ત્રી ખરાબ ગણાય છે સ્ત્રીઓને રુદન, નિમેષ આદિનાં લક્ષણો અને ફળ પુરુષના જેવા જ હોય છે તેથી ગ્રંથ વિસ્તાર થવાના ભયથી અહીં તે સંબંધમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. ૧૭૨–૧૭૩

शस्ता वृत्ता तन्वी भ्रूयुगली कज्जलच्छाया ॥
नयनामोक्षवलयितरूपा नाल समाश्रयति ॥ १७४ ॥
लघुमृदुरोममयी मूरधिज्यधनुरिव शुभा सुदृशाम् ॥
क्षीर्णा पिंगलवृत्ता पृथुला खररोमशानशुभा ॥ १७५ ॥
वित्तविहीना ह्रस्वा मिलिता स्थूला सदैव दुःशीलाम् ॥
वर्ध्यां सुतीर्घरोमा रमणीं भ्रूवल्ली कुरुते ॥ १७६ ॥

ભ્રમરો.—ઝીણા મુલાયમ વાળવાળી અને ચઢાવેલી ધનુષ્યની માફક વળી ગયેલી ભ્રમરો સારી ગણાય છે છૂટી છૂટી અને ભૂખરા રંગની અથવા જાડી તેમજ જાડા વાળવાળી ભ્રમરો ખરાબ ફળ આપે છે નાની ભ્રમરો નિર્ધનને હોય છે એક બીજાથી મળી ગયેલી દુશ્ચરિત્રને હોય છે અને લાંબા વાળવાળી ભ્રમરો વાંઝણીને હોય છે ૧૭૪ થી ૧૭૬

लम्बा विपुला कर्णद्वयी मिलिता शुभावर्त्तसयुक्ता ॥
दोलायुगलाविरतिर्भीति दपतिकृते युगपत् ॥ १७७ ॥
रोमोपगता यस्या शष्कुलिरहिता च नो शस्ता ॥
कुटिला कृशा शिराला नारी सा जायते निंद्या ॥ १७८ ॥

કાન.—લાંબા પહોળા અને ભમરા સાથે મળી ગયેલા લાગતા કાન સારા ગણાય છે પરંતુ રૂંવાટાવાળા, છિદ્રરહિત, કુટિલ, સુકાઈ ગયેલા તેમજ નસો દેખાય એવા તેવા કાનથી સ્ત્રી નિંદાપાત્ર થાય છે ૧૭૭–૧૭૮

मृगनेत्रा गजनेत्रा वराहनेत्रा मयूरनेत्रा च ॥
पृथुनेत्राम्बुजनेत्रा निर्मलनेत्रा शुभा नारी ॥ १६५ ॥
उद्भ्रान्तचित्ता केकरविषमाक्षी निन्दिताक्षी भवेद्युवति ॥
मेषाक्षी विडालाक्षी वृत्ताक्षी समुन्नताक्षी न दीर्घायु ॥ १६६ ॥
यस्याः पिङ्गलनेत्रद्युतिरयं सा सुरतसुखकौशलं लभते ॥
दुःशीलत्वेन समं वैधव्यं वा ध्रुवं रमणी ॥ १६७ ॥
गोपिङ्गलनेत्रयुता पितरं श्वशुरं च मातुलं च पुत्रम् ॥
भ्रातरमप्यधिगच्छति कामग्रथिला च मोहपरा ॥ १६८ ॥
कोकनदच्छदरक्तच्छायं नयनद्वयं भवति यस्याः ॥
सा परपुरुषाकांक्षिणी रमणी च नित्यं स्यात् ॥ १६९ ॥
सजलनयना न शस्ता स्फारितनयना विहीनतरा ॥
नरनयना कोटरनयना चंचलनयना गभीरनयनापि ॥ १७०
या सव्यकाणचक्षुः सा परपुरुषाभिचारिणी रमणी ॥
अपसव्यकाणचक्षुः सा जन्मन्येव निरपत्या ॥ १८

આંખ —આમ ફળના જેવાં સોહે, છેડા ઉપર લાલ અને અણી મોટી
તથા જાણે સુખ વાત કહેવા આતુર હોય તેવાં લાંબા નેત્રો સારાં મનાય છે ની
જેવાં નિર્મળ, સૂક્ષ્મ પાંપણોવાળાં, અનેરાળ નેત્રોવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી રહે છે
સસલું, ભૂંડ અને મોરના જેવી તેમજ પહોળી કમળ જેવી અને ચોકખી —
સ્ત્રી સારી ગણાય છે એક નાની અને બીજી મોટી એવી આંખવાળી સ્ત્રી
ચિત્તવાળી રહે છે બિલાડી જેવી, ગોળ જેવી અને ઊંડી આંખોવાળી સ્ત્રી
થાય છે જે સ્ત્રીની આંખો મધના જેવી પીળાશવાળી હોય, તે સ્ત્રી દુરાચાર
ભોગવે છે અને તે જલદી વિધવા પણ થઈ જાય છે જે સ્ત્રીની આંખ ર
પીળા રંગની હોય છે તે સ્ત્રી ઘણી જ કામાતુર રહે છે અને તેથી (
સસરા અથવા મામા કે ભાઈ સમે તેની સાથે વ્યભિચાર કરે છે જે
લાલકમળની કાન્તિવાળી હોય તે પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી હોય છે
પાણીવાળી, ફાટેલી દેખાતી, પુરુષના જેવી ઊંડી ખાડાવાળી, ચંચળ, ઊ
હોય તે સારી ગણાતી નથી જે સ્ત્રીની ડાબી આંખ કાણી રહે છે
નીકળે છે અને જમણી આંખ કાણી હોય તો વાંઝણી ——— ૧

यस्या प्रस्फुटिताग्रा सूक्ष्मा परुषा शिरोरुहा लघव ॥
उग्रा विरला जटिला विषमा सा दु खिनी युवति ॥ १८७ ॥
अतिशयदीर्घस्थूलैर्भर्तृघ्नी कामिनी भवति ॥
केशा कपिलैरमनस्कारस्कधप्रभव पुनर्निंद्या ॥ १८८ ॥

વાળ—ભમરાના જેવા કાળા, પાતળા અને ચીકણા ચળકતા વાળ (સારી સ્ત્રીઓને) રાજપત્નીઓને હોય છે અગ્રભાગમા કંઈક વળેલા, ચળકતા, અને વાંકડીયા વાળ ઉત્તમ સ્ત્રીઓને હોય છે જે સ્ત્રીને અગ્રભાગમા ફાટેલા, ઘણા ઝીણા, ખરબચડા અને નાનામોટા હોય છે અથવા છૂટા, આછા, ઘણા ગૂંચવાળા કે ખરાબ વાળ હોય છે, તે સ્ત્રી દુઃખી થાય છે સ્ત્રીનો અંબોડો ઘણા લાબા અને જાડા વાળનો હોય તો એવુ કે તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરનાર છે વળી બદામી મનને અપ્રિય લાગે તેવા અને છેક ગરદન પર્યંત ઉગેલા વાળવાળી સ્ત્રી નિંદ્ય છે ૧૮૫ થી ૧૮૮

પ્રકરણ ચોથુ સંપૂર્ણ

અધિકાર પાચમો

व्यंजनमथ प्रकृतयो मिश्रकमेतदपि भवति संस्थानम् ॥
ससेपाल्लक्षणमथ ह्यनुक्रमेणैव वक्ष्यामि ॥ १ ॥
जन्मान्तरं व्यंजनमिह शुभाशुभ व्यज्यत ध्रुवं येन ॥
तनुमयहत्त्वगादि व्यंजनमाख्यायते मद्भि ॥ २ ॥
रक्तः कृष्णो धूम्रो बिन्दुसमो मशक एव विज्ञेय ॥
तिलकं तिलकाकार ततोऽन्यदपि लांछन स्त्रीणाम् ॥ ३ ॥
अन्तर्भ्रूयुगमे वा ललाटमध्य विलोक्यते यस्या ॥
सुस्निग्धामो मशक सा भवति महीपते पत्नी ॥ ४ ॥
अन्तर्वामकपोले स्फुटना मशकेन लोहिता भवति ॥
मिष्टान्नभोजनमाप्ति प्रायेण सा नितम्बिनी लोके ॥ ५ ॥
तिलकं लांछनमथवा हृदि रक्ताभं विलोक्यते यस्या ॥
सा धनधान्योपेता पतिप्रिया जायते पत्नी ॥ ६ ॥

निर्लोमशिराविरहितमर्द्धेन्दुसमं ललाटतलम् ॥
त्र्यंगुलमानमनिम्नं स्त्रीणां सौभाग्यमावहति ॥ १७९ ॥
रेखारहितं व्यक्तं स्वस्तिकसमलंकृतं शुभं भालम् ॥
प्रगुणं पट्टमिव समस्तनृपस्य राज्याभिषेकाय ॥ १८० ॥
यस्या प्रलम्बमलिकं सा तु नारी देवरं निजं हंति ॥
तदपि शिरारोमयुतं सा भवेत्पांसुला बाला ॥ १८१ ॥
सीमन्तो ललनानां ललाटपट्टाश्रित शुभं सरलः ॥
प्रगुणित इवार्द्धचंद्राकृतिं कृतं पुण्यपापेन ॥ १८२ ॥

લલાટ —રેખાઓ રહિત, નસો વગરનું (નસો દેખાતી ન હોય તેવું) અર્ધચંદ્ર જેવું તેમજ ત્રણ આંગળ પહોળું લલાટ સ્ત્રીઓને સૌભાગ્યવતી બનાવે છે રેખા વગરનું સ્પષ્ટ અથવા સ્વસ્તિકની આકૃતિવાળું વિશાળ કપાળ સારું ગણાય છે જે સ્ત્રીનું લલાટ આગળ વધી આવેલું આગળ પડતું હોય તે સ્ત્રી તેના દીયરનો નાશ કરે છે અને જો તેના કપાળ ઉપર વાળ કે નસો દેખાઈ આવતી હોય તો સમજવું કે તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે સ્ત્રીનો સેંથો લલાટથી લઈ લાંબો અર્ધચંદ્ર જેવો દેખાતો હોય તો તે શુભ છે ૧૭૯ થી ૧૮૨

कुंजरकुम्भनिभं स्याद्वृत्तं शीर्षं समुन्नतं यस्या ॥
सा भवति भूपपत्नी सौभाग्यैश्वर्यसुखसहिता ॥ १८३ ॥
स्थूलेन भवति शिरसा विधवा दीर्घेण बंधकी युवतिः ॥
विषमेण विषमदुःखा दौर्भाग्यवती विशालेन ॥ १८४ ॥

માથું —હાથીના કુંભસ્થળ જેવું ગોળ અને ઉંચું માથું હોય તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી અને ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજપત્ની થાય છે મોટા સ્થૂલ માથાવાળી વિધવા થાય છે લાંબા માથાવાળી વેશ્યા થાય છે વિષમ માથાવાળી વિષમ પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવનારી અને વિશાળ માથાવાળી સ્ત્રી દુર્ભાગિની થાય છે ૧૮૩-૧૮૪

रोलम्बसमच्छाया सूक्ष्मा समुन्नता स्निग्धा ॥
केशा एकैकभवा जायन्ते भूपपत्नीनाम् ॥ १८५ ॥
आकुंचिताग्रभागाः स्निग्धाभुजगालकान्तयः सुभगाः ॥
चिकुरा हरंति यमुनातरंगभंगीं वरस्त्रीणाम् ॥ १८६ ॥

यस्या प्रस्फुटिताग्रा सूक्ष्मा परुषा शिरोरुहा लघव ॥
उच्चा विरला जटिला विषमा सा दु खिनी युवति ॥ १८७ ॥
अतिशयदीर्घस्थूलैर्भर्तृघ्नी कामिनी भवति ॥
केशा कपिलैरमनस्कारस्कधममव पुनर्निंद्या ॥ १८८ ॥

વાળ.—ભમરાના જેવા કાળા, પાતળા અને ચીકણા ભળકતા વાળ (સારી સ્ત્રીઓને) રાજપત્નીઓને હોય છે અગ્રભાગમા કંઈક વળેલા, ઝળકતા, અને વાંકડીયા વાળ ઉત્તમ સ્ત્રીઓને હોય છે જે સ્ત્રીને અગ્રભાગમા ફાટેલા, ઘણા ઝીણા, ખરબચડ અને નાનાવાળ હોય છે અથવા ભીના, આછા, ઘણા ભૂખવાળા કે ખરાબ વાળ હોય છે તે સ્ત્રી દુઃખી થાય છે સ્ત્રીનો ચોટલો ઘણો લાંબો અને જાડા વાળનો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરનાર છે વળી જેથી મનને અપ્રિય લાગે તેવા અને છેક મસ્તક પર્યંત ઉગેલા વાળવાળી સ્ત્રી નિંદ્ય છે ૧૮૫ થી ૧૮૮

પ્રકરણ ચોથું સંપૂર્ણ

અધિકાર પાંચમો

व्यजनमथ प्रकृतयो मिश्रकमेतदपि भवति संस्थानम् ॥
मसेपालक्षणमथ ह्यनुक्रमेणैव वक्ष्यामि ॥ १ ॥
जन्मान्तरं व्यंजनमिह शुभाशुभ व्यज्यत ध्रुव येन ॥
तनुमपहत्त्वगादि व्यंजनमाख्यायते सद्भि ॥ २ ॥
रक्तः कृष्णो धूम्रो विन्दुसमो मशक एव विज्ञेय ॥
तिलक तिलकाकारं ततोऽन्यदपि लाछन स्त्रीणाम् ॥ ३ ॥
अन्तर्भ्रूयुगमे वा ललाटमध्ये विलोक्यते यस्या ॥
सुस्निग्धाभो मशकः सा भवति महीपते पत्नी ॥ ४ ॥
अन्तर्वामकपोले स्फुटना मशकेन लोहिता भवति ॥
मिष्टान्नभोजनमाप्ति प्रायेण सा नितम्बिनी लोके ॥ ५ ॥
तिलकं लाछनमथवा हृदि रक्ताभ विलोक्यते यस्या ॥
सा धनधान्योपेता पतिप्रिया जायते पत्नी ॥ ६ ॥

रक्तं तिलकं लांछनमपसव्यपयोधरे भवति यस्या ॥
पुत्रीचतुष्टय सा सुतत्रयं चागना सूते ॥ ७ ॥
तिलकेऽशुभेवामकुचे विलासवती तदा स्वनालेन ॥
स्फुटमेकपुत्रजननी सा विधवा दुःखिनी भवति ॥ ८ ॥
गुह्यस्य कुंकुमाभस्तिलकः प्रान्तेऽथ दक्षिणे भागे ॥
सा भवति भूपपत्नी नृपजननी जायते वापि ॥ ९ ॥
मशको लोहितवर्णो नासाग्रे दृश्यते स्फुटो यस्या ॥
सा भूपपट्टराज्ञी राजान सूयते सूनुम् ॥ १० ॥
विस्फुरति नासिकाग्रे यस्यास्तिलकः सकज्जलच्छायः
भर्तृघ्नी सा नारी विशेपनः पांसुला भवनि ॥ ११ ॥
नाभेरधोविभागे मशको वा तिलकलांछने स्याताम् ॥
यस्या भवत स्निग्धे सा रमणी वहति कल्याणम् ॥ १२ ॥
स्यातां गुल्फौ यस्या स्फुटलांछनमशकतिलकसंयुक्तौ ॥
मा धनधान्यविहीना दुःखवती जीवति प्राय ॥ १३ ॥
वामे हस्ते कंठे वा काय जायते ध्रुव यस्या ॥
मशको यदि वा तिलक प्रागगर्भे सा सुत सूते ॥ १४ ॥
मशक तिलकं लांछनमुक्तस्थाने कृताशुभं यामाम् ॥
अंगे पुनरपसव्ये सुदृशां क्लेशावहं बहुग ॥ १५ ॥

અંજન અને મસૂરિ આદિ ચિહ્ન શરીરનું લક્ષણ એ પણ સંસ્થાન જેટલે દેહ જ છે તેથી તેમનાં લક્ષણો પણ સંક્ષેપમાં અનુક્રમે કહીએ જન્માન્તરનાં કર્મોવડે ઉપાર્જેલ શુભાશુભ જેનાથી સ્પષ્ટ થાય તેનું નામ અંજન છે અને તે શરીર ઉપરની ચામડીનાં ચિહ્નો દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે માટે તે ચિહ્નો (તલ મસા આદિ)ને સત્પુરુષોએ અંજન કહ્યા છે રાતો, કાળો, ધૂમાડીના રંગનો બિંદુ જેવો હોય તેને મસા કહે છે અને જ તિલક (આકાર)ના આકારનું હોય તેને તિલક કહે છે અને આનાથી જુદો પડેલો જે મષ (લાલ કાળો કે ધૂમાડીના રંગનો) હોય તેને લાંછન

કહે છે જેની ભ્રમરો વચ્ચે કે કપાળ વચ્ચે સુસ્નિગ્ધ મસક હોય તે રાજપત્ની થાય છે ડાબા કપોલની અંદર જેને મસાકથી લાલાશ દેખાતી (અર્થાત્ લાલ રંગનો મસક) હોય તો તે સ્ત્રી પ્રાયઃ મિષ્ટાન ભોજન કરનારી (અર્થાત્ સુખી) થાય સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર હૃદયમાં જો લાલ મસક કે તલ હોય તો તે સ્ત્રી ધનધાન્ય યુક્ત અને પતિને પ્રિય પત્ની થાય છે જે સ્ત્રીના જમણા સ્તન ઉપર લાલ તલ કે મસક હોય તે સ્ત્રી ચાર પુત્રી અને ત્રણ પુત્રના જન્મ આપે છે ડાબા સ્તન ઉપર ખરાબ તલ હોય તો તે સ્ત્રી એક જ પુત્રનો જન્મ આપે છે અને પછી વિધવા તેમજ દુઃખી થાય છે સુલાંછના છે. વા જમણી બાજુએ જો લાલ તલ હોય તો તે સ્ત્રી રાજપત્ની વા રાજમાતા થાય છે જેની નાસિકાના અગ્રભાગમાં લાલ રંગનો સ્પષ્ટ મસક હોય તે સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે અને રાજમાતા પણ થાય છે જેની નાસિકાના અગ્રભાગમાં કાળો તલ હોય તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરે છે અને ખાસ કરીને વ્યભિચારિણી થાય છે નાભિની નીચે મસક તલ વા લાંછન હોય તો તે સ્ત્રી કલ્યાણિની થાય છે જેની પગની ઘુંટીઓ મસક તલ કે લાંછનવાળી હોય, તે સ્ત્રી ધનધાન્ય રહિત તથા દુઃખી જીવન ગુજારે છે જેના ડાબા હાથે, કાનની ડાબી બાજુએ અથવા ડોકમાં અને (ગળે મા) મસક કે તલ હોય તે સ્ત્રી પહેલા ગર્ભે પુત્રનો જન્મ આપે છે મસક તિલ કે લાંછન સ્ત્રીઓને જે સ્થાનમાં ડાબામાં અશુભ ફળ આપે છે તે જ જમણે જો જમણા અંગમાં હોય તો તે ઘણા જ ક્લેશ આપનારા બને છે ૧ થી ૧૫

प्रकृतिर्द्विविधा गदिता स्त्रीणां श्लेष्मादिका स्वभावाख्या ॥
प्रथमा सापि त्रेधा द्वादशधा भवति पुनरन्या ॥ १६ ॥
नारीमतेऽस्ति प्रकृतिः सत्यप्रियभाषिणी स्थिरस्नेहा ॥
बहुप्रसूतिं लभते नीलोत्पलदूर्वांकुरश्यामा ॥ १७ ॥
स्निग्धघनखरोमतनुर्नारी सुविलोचना क्षमायुक्ता ॥
सुविभक्तसमावयवा बहुसत्यापत्यवीर्ययुता ॥ १८ ॥
अस्थूला सरसा त्वक्प्रसूनतुल्यानुलेपना सुभगा ॥
धर्मार्थिना कृतज्ञा दयान्विता कमलपत्रा सुमुखी ॥ १९ ॥
प्रच्छन्न भृतवेषा क्षुत्तृष्णाल्पमात्रयोपेता ॥
मितवचना पानभोजनसमया क्ष्मातले पृथुलनयना ॥ २० ॥
साधारणसुरतेच्छा निगलु- नितमासलश्रोणि ॥
जलजलाशयजलजहृत्तवाञ या भवत्स्वप्ने ॥ २१ ॥

સ્ત્રીની પ્રકૃતિ બે જાતની હોય છે અને તેના કફ ઇત્યાદિથી વૈકારિક તથા સ્વાભાવિક એમ બે ભેદ પડે છે વૈકારિકના ત્રણ પેટાભેદ છે અને સ્વાભાવિકના બાર પેટાભેદ છે ૧ કફપ્રકૃતિ.—જે સ્ત્રી અલ્પ અને પ્રિય બોલનારી હોય, સ્નેહાળ હોય, અને નીલકમળ અથવા દૂર્વાના જેવા શ્યામ વર્ણની હોય તે કફ પ્રકૃતિવાળી જાણવી અને તેવી સ્ત્રી ઘણાં સંતાનોની માતા થાય છે જે સ્ત્રીના નખ, રૂંવાટાં એક જાતની શોભાને ધારણ કરતાં હોય, જેની આંખો મોટી અને ક્રોધરહિત હોય, તેમજ અંગ પ્રત્યંગ પોતપોતાના પ્રમાણમાં હોય, તે સ્ત્રી સત્ત્વશાલિની અને સંતતિવાળી થાય છે મૃદુ અને ભીના વાનની (સ્નાન કર્યા પછી તરત જ જેવી લાગે છે તેવી) ચામડી હોય, અને પુષ્પની માફક સુગંધ લાગતી હોય, તે સ્ત્રી ધાર્મિક, કુશળ, દયાળુ તથા સૌભાગ્યશાળી થાય છે જે સ્ત્રી અંગ પ્રત્યંગને વસ્ત્રપરિધાન દ્વારા સુંદર રીતે જ (સ્વભાવથી જ) ઢંકાવતી હોય, વળી જે ભૂખ, તરસ લજ્જાને ધારણ કરી શકતી હોય, ક્ષમાવાળી હોય, મિતભાષિણી, સમયે જ ખાનપાન કરનારી હોય, વિશાળ નેત્ર વાળી હોય, મૈથુનની આકાંક્ષા (વધુ લોલુપ અથવા તદ્દન વિરક્ત નહિ એવી) ઇચ્છાવાળી હોય, જેનો ચહેરો જોતાં નિદ્રા આવતી હોય તેમ મદવાળો દેખાતી હોય, જેની કમરની નીચેનો ભાગ માંસલ અને શીતળ હોય, અને જે સ્ત્રી મેઘ, જળાશય તથા કમળ સ્વપ્નમાં જોતી હોય તેની સ્ત્રી કફ પ્રકૃતિની જાણવી ૧૯ થી ૨૧

योषित्पित्तप्रकृतिः गौरी कृष्णाऽथ वा हृष्टा ॥
आताम्रा नयनकररुहरसनापाणितलताल्वतला ॥ २२॥
क्षणक्षणविकसन्मेधाऽम्लीष्टशीतमधुरसा पुनर्मृद्वी ॥
विरलकपिलमूर्द्धजरोमा मेधावती प्राय ॥ २३ ॥
प्रियशुचिवसनमाल्या उपनाक्पुष्णशिथिलमृदुगुह्या ॥
अभिमानिनी शुचिरता विशदस्मितवल्लभा शूरा ॥ २४ ॥
धृतवलिपलितपृद् तनुवीर्या मृदुलमोहनक्रीडा ॥
किंशुकदिग्दाहतडिद्दहनादीन्पश्यति स्वप्ने ॥ २५ ॥

૨ પિત્તપ્રકૃતિ.—જે સ્ત્રીની પિત્તપ્રકૃતિ હોય છે તે ગોરી અથવા કાળી હોય છે આનંદિત રહે છે અને તેની આંખ, હાથના નખ, હોઠ, હથેળી તથા તાળવું એટલા ભાગ લાલ હોય છે તેની મેધામાં પ્રતિક્ષણ ફેરફાર થયા કરે છે કડવા અને તીખા રસ ઉપર તેની રુચિ હોય છે અને તેનાં અંગ પ્રત્યંગ મૃદુ લાગે છે આવી સ્ત્રીઓના વાળ કપિલ વર્ણના અને આછા આછા હોય છે અને તેઓ ઘણું કરીને બહુ

બુદ્ધિશાળી હોય છે સફેદ દર્ભના જેવી અને આકૃતિઓ ઉપર ક્રીમ રાખે છે શરીરની નસો ઉપર તરી આવતી માલુમ પડે છે શરીર ગરમ અને શુષ્ક શિથિલ તથા મૃદુ રહે છે અભિમાન, પવિત્રતા, શૂરતા, વિશદ હાસ્ય અને વિશદ વાણીવાળી હોય છે આવી પ્રકૃતિની સ્ત્રીઓના વાળ જલદી સફેદ થઈ જાય છે અલ્પવીર્યવાળી હોવા છતા મૃદુતાવાળી હોય છે અને સારી ક્રીડા કરે છે તે સ્વપ્નમાં લાલ વસ્ત્ર, ડિમ્બક (તિખારા ઝગતી હોય તેવો આકાશ) વીજળી, અને અગ્નિ ઇત્યાદિને જુએ છે ૨૨ થી ૨૫

वनिता वातप्रकृति* स्फुटितकचा भ्रमपादतला ॥
रूक्षा वै नखदशनाभ्रष्टत्रपा चचलप्रकृति ॥ २६ ॥
अजितेन्द्रिया खरांगी गंधर्वविलासहासकलहरति ॥
बहुभोजनाल्पनिद्रा बहुलालापभ्रमणशीला ॥ २७ ॥
धूसरशरीरवर्णा छायाविक्षेपमधुरसा शिशिरा ॥
किंचिद्विवृत्ताक्षमुखी शेते विलपति निशि भ्रमति ॥ २८ ॥
बह्वम्ललवणतिक्तस्निग्धकषायप्रिया सुरतिकठिना ॥
गोजिह्वाकर्कशतनुरोमा सुश्रोणिविम्बयुता ॥ २९ ॥
उद्यानवनक्रीडागतिरत्युष्णप्रिया स्थिरश्लाघा ॥
तरुपर्वताधिरोह स्वप्ने कुरुते न भोगमना ॥ ३० ॥
प्रायेणैषा प्रकृति शुद्धैव विलोक्यते स्फुटं क्वापि ॥
भेदा पुनरेतासां बहवोऽपि भवंति मनुजानाम् ॥ ३१ ॥

* વાતપ્રકૃતિ —વાયુપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી જાડા અને ગમ્ભ વાળવાળી, ફાટેલી પગની પાની (એડી), અને ચંચળ સ્વભાવની હોય છે તેના નખ અને દાંત રુક્ષ (લુખ્ખા તેજહીન) લાગે છે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ રાખી શકતી નથી ગધેડીની માફક ખરબચડા શરીરવાળી માલુમ પડે છે ગાયન, હાવભાવ, હાસ્ય તથા ક્લેશ કરવાની ટેવ ધરાવે છે ઘણું ભોજન કરે છે અલ્પ નિદ્રા લે છે ઘણું બોલે છે અને ઘણું રખડે છે તેના શરીરનો રંગ ધૂમના જેવો હોય છે તેની કાન્તિ ખાસ ઉજ્જ્વલ કરતી નથી મોઢું અને આંખો ફાટેલાં હોય તેમ લાગે છે અને તે ઉંઘમાં બકે છે ભટકે છે તેમજ ઠર અનુભવે છે તેને ખાટું, ખારું, તીખું, મોળું ભોજન પ્રિય હોય છે ગાયની જીભની માફક તેનાં રુંવાટાં કર્કશ લાગે છે તેના પેડુનો ભાગ મનોહર લાગે

છે. પરંતુ મુક્ત સ્ત્રિયામાં બહુ જ અલ્પપ્રમાણ હોય છે અભીલાષોમાં તેમજ જલમાં ફરવાનું પસંદ કરે છે સહાય શોધી શકે છે અને સ્વપ્નામાં ઝાડ તથા પર્વત ઉપર ચડતી હોય છે આવી સ્ત્રીઓને ભોગ પ્રિય હોતા નથી. આ પ્રમાણે કફ, પિત્ત તથા વાયુની પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે પરંતુ આવો શુદ્ધ ભેદ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે માટે ઘણે ભાગે બીજાથી મિશ્ર પ્રકૃતિ જ જોવાય છે ૨૬ થી ૩૧

सुरविद्याधरगंधर्वयक्षराक्षसपिशाचवानरकपिभि ॥
अहिखरविडालसिंहैस्तुल्यान्या प्रकृतिरत्रैषा ॥ ३२ ॥
अल्पाशिनी सुगधा समुज्ज्वला चारुमानमा शुद्धा ॥
प्रियवमना तनुनिद्रा निर्दिष्टा सा सुरप्रकृति ॥ ३३ ॥
विद्याधरस्वभावा भवति कलागुणविचक्षणा शांता ॥
चन्द्राननना सुभोगा मनोहरस्थानमद्धरति ॥ ३४ ॥
उद्यानवनासक्ता कलस्वरा गीतनृत्यरक्तमनाः ॥
परिचितसुगंधमाल्या गंधर्वप्रकृतिरबला सा ॥ ३५ ॥
आरामजलक्रीडासक्ता विभूषणपरायणा कान्ता ॥
प्रायो यक्षप्रकृतिर्धनरक्षणकांक्षिणी रमणी ॥ ३६ ॥
बह्वशना क्रुद्धमना हन्ति पतिं प्राणलग्नमप्युग्रा ॥
सा राक्षसस्वभावाकटुकालापा दुराचारा ॥ ३७ ॥
शौचाचारभ्रष्टा रूपविहीना भयंकरा सततम् ॥
प्रस्वेदमलोपेता भवति पिशाचकृतिरशुभा ॥ ३८ ॥
दानदयानियमरतिः पतिव्रता देवगुरुकृताज्ञा च ॥
कार्याकार्यविविक्ता नरस्वभावा भवति नारी ॥ ३९ ॥
स्थैर्यं क्वापि न कुरुते समस्तदिग्वीक्षणेक्षणासक्ता ॥
उत्कालगतिर्लुब्धा दुर्नेया सा कपिप्रकृति ॥ ४० ॥
अन्यच्छिद्रान्वेषणपरायणा कुटिलगामिनी रौद्रा ॥
धृतवैरा क्रोधपराहिस्वभावा च वनिता स्यात्_ ॥ ४१ ॥

सहते परां विमूर्ति खरमैथुनसेविनी मुसलनादा ॥
अभ्मेन येन केनचिदुपचितगात्रा खरप्रकृति ॥ ४२ ॥
छद्म कुरुते पापे परपीडान्यस्तमानसा सततम् ॥
स्त्री सापवादरक्षणपरा विडालस्वभावा च ॥ ४३ ॥
एकान्तस्थानरतिश्चिरेण मैथुननिषेवणस्था च ॥
निद्रालसा गतभया सिंहप्रकृतिर्भवति युवति ॥ ४४ ॥

આગળ પુરુષની પ્રકૃતિના ભેદ પાડતાં પ્રાચીનાચાર્યોએ દશ ભેદ પાડયા હતા. પરંતુ સ્ત્રીની પ્રકૃતિના સર્વ પ્રથમ બે અને બીજા વિભાગના પેટાવિભાગ તરીકે બાર ભેદ પાડ્યા છે અને તેને દેવ, વિદ્યાધર, ગંધર્વ યક્ષ રાક્ષસ, પિશાચ, મનુષ્ય, માંકડ, સર્પ અપેદાં બિલાડી અને સિંહ એમ સંજ્ઞા આપે છે જે સ્ત્રી અલ્પાહારી, મનોહર મુખવાળી, સરલ મનની, શુદ્ધ વર્તનવાળી સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી અને અલ્પ નિદ્રાવાળી હોય, તે દેવ પ્રકૃતિની જાણવી. કલાપ્રિય શાન્ત, મનોહર, સ્થાન ઉપર પ્રેમ રાખનારી, અને અંતર્મુખી હોય, તેમજ સુરતક્રિયામાં સુખસાધ્ય હોય તે વિદ્યાધર પ્રકૃતિની જાણવી બગીચા વગેરે આમોદ પ્રમોદનાં સ્થાનો પ્રત્યે રુચિવાળી મીઠા અવાજવાળી, ગીત નૃત્ય ઇત્યાદિમાં ચતુર તેમજ પુષ્પોની માળા ઇત્યાદિ પ્રત્યે આકર્ષણ ધરાવનારી સ્ત્રી ગાંધર્વ પ્રકૃતિની જાણવી. પાણીમાં વિહાર કરવાની રુચિવાળી આભૂષણોને ચાહનારી, મનોહર તથા ધનનો સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિવાળી સ્ત્રી યક્ષ પ્રકૃતિની જાણવી ખુબ ખાનારી, ક્રોધી કઠોર વાક્ય બોલનારી, દુરાચારી સ્ત્રી રાક્ષસ પ્રકૃતિની જાણવી અને તે પ્રેમાળ પતિનું પણ ખુન કરે છે પવિત્રતા તથા આચાર વિચારથી રહિત, રૂપહીન, અમંદર તથા પરસેવાથી ગંધાતી અને મેલી સ્ત્રી પિશાચ પ્રકૃતિની જાણવી. દાન, દયા તથા નિયમવાળી, પતિવ્રતા, દેવ ગુરુની આજ્ઞા માનનાર, કાર્ય—અકાર્યને સમજનાર સ્ત્રી મનુષ્ય પ્રકૃતિની જાણવી. કોઈ જગ્યાએ ઠરીને નહિ બેસનારી, ચારે બાજુ નજર ઘુમાવનારી (ચકળ-વકળ આંખો વાળી), અને ઝુકઝુ મારતી ગતિવાળી સ્ત્રી વાનરાની પ્રકૃતિ ધરાવનાર સમજવી. બીજાનાં છિદ્રો જોનારી, ખાતાં ખાતાં વાંકીચુકી ગતિ કરનારી, અમંગળ પર રાખનારી, અને ક્રોધી સ્ત્રી સર્પ પ્રકૃતિની જાણવી બીજાની પ્રભુતાને પણ સહન નહિ કરનારી, મોટા પાટાવાળી અને ગમે તે ખોરાકથી પણ પુષ્ટ થનારી સ્ત્રી ગધેડાની પ્રકૃતિવાળી સમજવી. ગુપ્ત પાપાચાર કરનારી, બીજાને હેરાન કરવાની આદતવાળી અને પોતાના દુષ્કર્મને છુપાવનારી સ્ત્રી બીલાડીની પ્રકૃતિની જાણવી એકાન્તમાં રહેનારી, ક્વચિત્ જ સુરતને સેવનારી ઉંઘણશી તથા નિડર સ્ત્રી સિંહ પ્રકૃતિની જાણવી ૪૨ થી ૪૪

या मंडूककुक्षिर्भवति न्यग्रोधमंडला युवति ॥
सा सूते सुतमेकं सोपि पुनश्चक्रवर्ती स्यात् ॥ ४५ ॥
भालस्थले त्रिशूलं विलोक्यते दैवनिर्मितं यस्या ॥
तस्या स्वामित्वं स्याद्भुवने वनितासहस्राणाम् ॥ ४६ ॥
या हरिणाक्षी हरिणग्रीवा हरिणोदरी हरिणजंघा ॥
जातापि दासवर्गे सा युवतिर्भवति नृपपत्नी ॥ ४७ ॥
मधुपिंगाक्षी स्निग्धा श्यामांगीराजहंसगतिनादा ॥
अष्टौ जनयति पुत्रान्धनधान्यविवर्धिनी तन्वी ॥ ४८ ॥
पीवरनितम्बबिम्बा पीवरवक्षोजमण्डला बाला ॥
पीवरकपोलपाली सा सौभाग्यान्विता युवति ॥ ४९ ॥
रक्तातालुनखरसना रक्तोष्ठी रक्तपाणिपादतला ॥
रक्तनयनान्तगुह्या धनधान्यसमन्विता वनिता ॥ ५० ॥
पृथुनयना पृथुजघना पृथुवक्षा पृथुकटि पृथुश्रोणिः ॥
पृथुशीला च पुरंध्री सुपूजिता जायते जगति ॥ ५१ ॥
मृदुरामा मृदुगात्री मृदुकेशा मृदुगिरोरुहा रमणी ॥
मृदुभाषिणी अगण्यै पुण्यैरासाद्यते मद्य ॥ ५२ ॥
जानुयुगं जंघाद्वयमपि लगति परस्परेण यस्या ॥
उत्कृष्टकामिनी या सा सौभाग्यान्विता रमणी ॥ ५३ ॥
दीर्घमुखी दीर्घाक्षी दीर्घभुजा दीर्घमूर्द्धजा तन्वी ॥
दीर्घांगुलिका प्राप्नोत्यायुर्दीर्घं सुखोपेतम् ॥ ५४ ॥
वृत्तमुखी वृत्तकुचा वृत्तप्रसृतोरुजानुगुल्फयुगा ॥
वृत्तग्रीवानाभिर्वृत्तशिरा जायते धन्या ॥ ५५ ॥
व्यक्तं भवंति रेखा मणिबंधे कंदेशके नूनम् ॥
पूर्णास्तिस्रो यस्या नृपस्य सा जायते जाया ॥ ५६ ॥

જે સ્ત્રીની કુક્ષી દેડકા જેવી હોય, અને બન્ને સ્તનની આગળ દેવાઈ ગયેલા અગ્રવાળી એટલે કે ન્હાની અને વિશાળ હોવી હોય તો તે સ્ત્રી એકજ પુત્રનો જન્મ આપે છે પણ તે પુત્ર ઘણો મોટો યશસ્વી બને છે. જે સ્ત્રીના કપાળની અંદર કુદરતી ત્રિશુલનો આકાર માલુમ પડી આવતો હોય, તે સ્ત્રી ઘણી દાસીઓની માલિક થાય છે. હરણ જેવી આંખ, ગ્રીવા, પેટ અને જાંઘવાળી સ્ત્રી ગરીબ ઘરમાં જન્મી હોય છતાં પણ રાજરાણી થાય છે. મધના જેવી પીળાશવાળી આંખવાળી, ભીનાવાનવાળી અને શ્યામા તેમજ રાજહંસના જેવી ગતિવાળી સ્ત્રી ધનધાન્યને વધારનારી તથા આઠ પુત્રોની માતા થાય છે. પુષ્ટ નિતંબ સ્તન તથા કપોળવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે. જે સ્ત્રીના તાળવું, નખ, જીભ, હોઠ, એડી, પગનું તળીયું તથા આંખના ખુણા લાલ રંગના હોય તે સ્ત્રી ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ રહે છે. જે સ્ત્રીની આંખ, જાંઘ, સ્તન, કમર અને પેડુ એ અવયવો પુષ્ટ (વિશાળ) હોય તે સ્ત્રી કુટુંબમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. જેના રૂંવાટા, આંગ, તથા માથાના વાળ મૃદુલ હોય અને જેની વાણી પણ મૃદુ હોય તેવી સ્ત્રી કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષને જ પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્ત્રીના સાથળ તથા પગની આંગળીઓ એકબીજાને ઘસાતી હોય તેવી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી સૌભાગ્યને ભોગવે છે. મોં, આંખો, હાથ, માથાના વાળ તથા આંગળીઓ જેને લાંબી હોય તે સ્ત્રી લાંબુ સુખી જીવન ગુજારે છે. મુખ, સ્તન, જાનુ, સાથળ, ઢીંચણ, ગ્રીવા, નાભિ તથા મસ્તિષ્ક આટલા અંગ જેના ગોળ હોય તે ઉત્તમ સ્ત્રી હોય છે. જે સ્ત્રીના મસ્તિષ્ક અથવા તાળવા પર સ્પષ્ટ રેખા હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે. ૪૫ થી ૫૬

उत्तमस्वर्णरुचिरा तनुत्वचा सकलकोमलावयवा ॥
लघुसमुदायरोमा प्राय श्रीभाजनं सुदृशी ॥ ५७ ॥

જેનો રંગ તપાવેલા સોના જેવો લાગતો હોય, જેની ચામડી પાતળી અને મુલાયમ હોય, જેના દરેક અવયવ કોમળ માલુમ પડતા હોય તે સ્ત્રી લક્ષ્મીની ભોગવનાર સમજવી. ૫૭

पद्मिन्यथ हस्तिन्यथ शंखिनी चित्रिणी च भेदेन ॥
वनिता चतुष्प्रकारा क्रमेण तल्लक्षणं वयं ब्रूमः ॥ ५८ ॥
स्निग्धश्यामलकान्तिस्तिलकुसुमाकारसुभगनासिकायस्या ॥
त्रिवलीतरंगमध्या वृत्तकुचा स्निग्धकृष्णकचा ॥ ५९ ॥
पद्ममुखी मधुगंधा पद्मायतलोचना प्रियालापा ॥
बिम्बोष्ठी हंसगतिर्भवति पद्मिनी भवति ॥ ६० ॥

સ્ત્રીઓના પદ્મિની, હસ્તિની, શંખિની અને ચિત્રીણી એવા ચાર ભેદ પ્રાચીન આર્ષોએ કહ્યા છે તે બતાવીએ છીએ. જે સ્ત્રીની આકૃતિ સ્નેહાળ, પીળાશ, નિષ્કલંક શ્યામ હોય, જેનું નાક તલના ફુલના જેવું હોય, જેના ઉપર પર વળી વળી પડતી હોય, સ્તન ગોળ હોય, ચીકણા ઝીણા વાળ હોય, કમળની માફક ખીલેલું મુખ હોય, શરીરમાંથી મીઠી (માદક) સુગંધી આવતી હોય, કમળની પાંખડીની માફક લાંબી આંખ હોય, અવાજ મધુર અને સર્વપ્રિય અતિ કોમળ જેની અને ઓછા હાસ્ય રહેતા હોય તેવી સ્ત્રી પદ્મિની કહેવાય છે અને તેની ધર્મ ઉપર રુચિ હોય છે ૫૮થી ૬૦

स्थूलदशना सुमध्या गद्गदनादा मदोत्कटा चपला ॥
ह्रस्वोरुभुजग्रीवाजंघा वादित्रगीतरतिः ॥ ६१ ॥
स्निग्धतरंगकेशी पीनोन्नतविपुलवृत्तकुचकलशा ॥
मत्तमतगजगमना मदगन्धा हस्तिनी भवति ॥ ६२ ॥

મોટા દાંતવાળી, કમરમાંથી પાતળી ગદ્ગદ અવાજવાળી, મદે મત્ત અતિકામી અને ચપળ, સાથળ, હાથ, બાહુ તથા જાંઘ ને ગ્રીવા અવયવ ટુંકા હોય, વાજન વાદનમાં અભિરુચિ ધરાવતી હોય, વાંકડીયા ઝીણા વાળ હોય, પુષ્ટ અને ઉંચાઈ આવતા ગોળ સ્તન હોય, તેમજ મદે મત્ત હાથણી ચાલતી હોય, તે સ્ત્રી હસ્તિની કહેવાય છે ૬૧-૬૨

विषमकुचा विषगंधा दीर्घप्रवृत्तोरुनासिकानयना ॥
तनुकेशी खरचित्ता गंखरदा शंखिनी योषित् ॥ ६३ ॥

જે સ્ત્રીના સ્તન એક બીજા સાથે સરખા પ્રમાણવાળા ન હોય, કમળના પુષ્પ જેવી સુગંધી પ્રસરતી હોય, લાંબા અને ઉંચાઈ ગયેલા સાથળ, નાક તથા આંખો હોય, વાળ ટુંકા હોય, ચિત્ત કઠોર હોય, અવાજ પણ મનને કઠોર લાગે તેવો (ગધનાદ) જેવા હોય તે શંખિની સ્ત્રી કહેવાય છે ૬૩

तुङ्गपयोधरभारा विचित्रवस्त्रा प्रियासवालापा ॥
सुक्षारगन्धनिचिता चित्राक्षी चित्रिणी गदिता ॥ ६४ ॥

જેના સ્તન ઉપસી આવતા હોય, ચિત્ર વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરતી હોય, અને અસ્તવ્યસ્ત અસરકારક વાર્તાલાપ કરતી હોય, જેના શરીરમાંથી ક્ષારમિશ્રિત સુગંધ આવતો હોય, અને જેની આંખો અતિશય ચપળ હોય, તેવી સ્ત્રી ચિત્રિણી કહેવાય છે ૬૪

कपिलविलोचनलग्नां कपिलकचां कपिलरोमराजिचिताम् ॥
कपिलावयवां बालां सन्तः शंसन्ति न भार्यां ॥ ६५ ॥

विपुलमुखी विपुलकचा विपुलाक्षी विपुलकर्णपदा ॥
विपुलांगुलिका प्रायो भर्तृघ्नी जायते योषित् ॥ ६६ ॥
कृष्णाक्षी कृष्णाङ्गी कृष्णनखी कृष्णरोमराजिकचा ॥
कृष्णौष्ठतालुरसना सा नियत कृष्णचारित्रा ॥ ६७ ॥
लम्बललाटी लम्बग्रीवा लम्बोष्ठनासिका न शुभा ॥
लम्बपयोधरबाला लंबस्फिग्लम्बरमणमाणि ॥ ६८ ॥
नि सरति वदनकुहराल्लाला यस्या सदा शयानाया ॥
स्मेरे किञ्चिन्नेत्रे सा बाला कथ्यते कुलटा ॥ ६९ ॥
यदि नाभ्यावर्त्तवले रेखाहीनं पृथूदरं यस्या ॥
दुःखाद्याकुलचित्ता सा युवतिर्जायते सततम् ॥ ७० ॥

ચંચળ અને ધૂમાડીયા રંગની આંખો, ધૂમાડીયા રંગના વાળ, રૂંવાટાં તથા જેના અવયવો મેલા માલુમ પડતા હોય તેવી સ્ત્રી સારી ગણાતી નથી. મોં, વાળ, આંખો, સ્તન તથા પગ અને આંગળીઓ જેને પહોળી રહેલી હોય તે સ્ત્રી પોતાના પતિનો ઘાત કરે છે જેના આંખ અવયવ, નખ, વાળ, રૂંવાટાં, હોઠ તાળવું અને જીભ કાળા રંગના હોય છે તે સ્ત્રી કૃષ્ણચરિત્રા "એટલે ભયંકર કૃત્ય કરનારી હોય છે લલાટ ગ્રીવા હોઠ નાક સ્તન તથા સ્તનના ભાગો અને ગુપ્તાંગ જેને લાંબા હોય તેવી સ્ત્રી સારી હોતી નથી. જે સ્ત્રીને ઉંઘતા મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય, અને આંખો કંઈક ઉઘાડી રહી જતી હોય તે સ્ત્રી કુલટા હોય છે જે સ્ત્રીના પેટ ઉપર વળી ન હોય અને નાભિ ભમરી હોવી ઊંડી પેસી ગએલી હોય તે સ્ત્રી દુઃખથી વ્યાકુલ ચિત્તવાળી (દુર્ભાગ્યવાળી) હોય છે ૬૫ થી ૭૦

प्रसर्पं प्रसरति चाप्य प्रहसत्या नेत्रकोणयोर्यस्या ॥
लाला च मुखात्सस्या कीतस्या शीलरक्षा स्यात ॥ ७१ ॥
युगपत्स्रवन्ति यस्या दुर्गन्धा श्रामसूत्रपुरीषवत् ॥
साक्षादव कुमारी सा वंशविकर्तिनी वनिता ॥ ७२ ॥
यस्या स्फुटं हसन्त्या कपोलयो कूपकौ स्याताम् ॥
नयने नितांतचपले सा भर्तृघ्नी भवत्यसती ॥ ७३ ॥

यान्त्या स्वैरं यस्या दैववशात्पटपटायते वसनम् ॥
सा सततमेव कल्पयति रमणी कल्याणवैकल्यम् ॥ ७४।
सर्वेऽस्थिर्मविनिवहा यस्या गमनेन विकटिकायन्ते ॥
सुतमपि पतिं चिकीर्षति सा मंगतयौवनं युवति ॥ ७५।
अपराङ्गे रोमयुतं पूर्वाङ्गे रोमविरहितं यस्याः ॥
भवति विपरीतमथवा भयंकरा सा पिशाची च ॥ ७६।
फल्गुप्रचारशीला निष्कारणदृङ्निरीक्षणप्रगुणा ॥
निष्फलबहुलालापा सा नारी दूरतस्त्याज्या ॥ ७७।
अतिहस्वमुखा धूर्ता दीर्घमुखा दुःखभागिनी वनिता ॥
शुष्कमुखी वक्रमुखी सा सौभाग्यैश्वर्यसुखहीना ॥ ७८।
यस्या कपिला वृत्ता निरंतरा वपुषि रोमराजि स्यात् ॥
जाता पितृपतिगोत्रे मा भुवि भजते भुजिष्यात्वम् ॥ ७९॥
सततं विस्पष्टमानास्त्रोष्ठकद्रूक्स्वरा स्फुरद्भ्रुकुटि ॥
स्वच्छंदाचारगति सा स्याद्विहिना निरंतरं लक्ष्या ॥ ८०।

જેને હસતાં નેત્રના ખુણામાંથી આંસુ ટપકતાં હોય અને મોઢામાંથી લાળ નીકળતી હોય તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય છે જે સ્ત્રીનાં શ્વાસ મૂત્ર, શરીર અને ઋતુ (સ્રાવ) એ દરેક દુર્ગંધવાળા હોય, તે સ્ત્રી વંશનો ઉચ્છેદ કરે છે જે સ્ત્રીને હસતાં ગંડસ્થળ ઉપર ખાડા પડતા હોય, અને સર્વદા ભમતી રહેતી હોય તે સ્ત્રી દુરાચારિણી અને પતિનો ઘાત કરનારી હોય છે જે સ્ત્રીને ચાલતાં જમીનનો ફડફડાટ થતો હોય તે સ્ત્રી સુખ ફળ ભોગવી શકતી નથી. જે સ્ત્રીને ચાલતાં અત્યંત શરીરમાંથી અવાજ થતો હોય તે સ્ત્રી કામાતુર રહે છે અને પોતાના પુત્રથી પણ સંભોગની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે જે સ્ત્રીના ઉપરના ભાગમાં રૂંવાટાં ન હોય અને નીચેના ભાગમાં હોય તે સ્ત્રીને રાક્ષસી જેવી જાણવી. જે સ્ત્રી હંમેશ વગર રખડવાની આદતવાળી હોય, અને કારણ વગર જ્યાં ત્યાં નજર ફેરવ્યા કરતી હોય, વળી નિરર્થક બહુ બોલ્યા કરતી હોય તે તજવા યોગ્ય છે જેનું મોં ઓરમાન નાનું હોય છે તે ધૂર્ત હોય છે અને ઓરમાન લાંબા મુખવાળી દુઃખી થાય છે તેવી જ રીતે વક્ર મુખ મોં વાળી અથવા ચાડા મુખવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્ય, ધન તથા સુખથી વર્જીત રહે છે જેના શરીર ઉપર

અપીજ જાતની રચના વાળા હોય તે સ્ત્રી સારા કુટુંબમા ઉત્તમ થએલી અને સારા કુટુંબમાં પરણાવવામા આવી હોય તો પણ દાસી થઈ પૃથ્વી ઉપર ભટક્યા કરે છે જે સ્ત્રીને પેટના અધિકની માફક પીંવાટ થાય, તેમજ ક્રમેશ ઉંચી નીચી થતી હોય, તે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી અને નિર્ધન થાય છે ૭૧ થી ૮

उत्कटक सांशलिक पाणितलपादतलद्वयं यस्या ॥
राजान्वयजातापि त्याज्या दूरादपि प्रमदा ॥ ८१ ॥
अतिह्रस्वा प्रांशुप्राय वा तनिष्णगनास्थविष्ठा वा ॥
रूपिण्यपि विश्वस्मिन्मा स्वप्नमनिष्टदा भवति ॥ ८२ ॥
पादौ यस्या स्फुरितौ रोमशाविपिरांगुली गृदनखौ ॥
वा कच्छपपृष्ठ नखौ मा नारी दुःसहदरिद्रताहेतु ॥ ८३ ॥
विकलांगी व्याधियुता शुष्कांगी वामना तथा कुब्जा ॥
नीचान्वयजा रमणी परिहरणीया सुरूपाऽपि ॥ ८४ ॥
निशि सुप्ता या सतत पिनष्टि दशनान्परस्परं नारी ॥
यत्किञ्चिदपि प्रलपति सा न च शस्ता सुलक्षणाऽपि ॥ ८५ ॥
काकमुखी काकाक्षी काकस्वा काकजंघिका नारी ॥
काकगतिश्चेष्टा स्यान्नूनं दारिद्र्यदुःखवती ॥ ८६ ॥
सतत कोपाविष्टा रूक्षांगी चचला महाबाहु ॥
अतिकृशकरपादयुगा न कदाचन मंगला प्रमदा ॥ ८७ ॥
अंगुष्ठेन विरहिता यस्या करपादांगुलीमिलिना ॥
सा दारिद्र्यवती स्याद्युवतिर्यदि वा न दीर्घायु ॥ ८८ ॥
कपिवक्त्रा कपिनेत्रा कपिनामा कपिकटिर्या च ॥
कपिकरणा रोमशापि प्रतीपकृज्जायते प्राय ॥ ८९ ॥

જે સ્ત્રીના પાંચા, પગનું તળીયું અને આંગળીઓ ખજ્જનજ હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ કુળમાં જ ભી હોય તો પણ તજવા યોગ્ય છે જે સ્ત્રી અતિશય ટુંકી (ઠીંગણી) અથવા અતિશય લાંબી, અતિશય પાતળી અથવા જાડી હોય તે સ્ત્રી સ્વરૂપવતી હોય

છતાં પણ મરણ ફળ આપે છે. જે સ્ત્રીના હાથપગ ફાટેલા રહેતા હોય, આંગળીઓ વાંકવાળી તથા ચપટી રહેતી હોય, આંગળીઓના નખ ટુંકા હોય અથવા ડાંગરની પીંછ જેવા ઉપસેલા નખ હોય તે સ્ત્રી દુઃખ અને દારિદ્ર્યનું કારણ જાણવું. જે સ્ત્રીને ઉંઘમાં દાંત કચકચાવવાની ટેવ હોય અને બબડવાની આદત હોય, તે સ્ત્રી બીજાં સુખ ભલેને હોય, છતાં પણ પતિ સુખ આપનારી નથી હોતી. જેનાં મુખ, આંખ, અવાજ અને ગતિ અને પેટ ગધેડાના જેવાં હોય તે સ્ત્રી દારિદ્ર્યવાળી અને દુઃખી થાય છે. સુકાયેલ ખીલખીલી રહેતી, ભારે અવયવોવાળી, ચંચળ તથા લાંબા અને એકદમ પાતળા હાથપગવાળી સ્ત્રી કદાપિ સુખ કરી શકતી નથી. જે સ્ત્રીને હાથપગની આંગળીઓમાં ફક્ત અનુક્રમે ખુણો પડતો હોય, ભાદિની બાંધે આંગળીઓ એક બીજા સાથે ચોંટેલી રહેતી હોય, તે સ્ત્રી દરિદ્ર થાય છે, અથવા અલ્પાયુ થાય છે. જેનાં મુખ, નેત્ર, નાક કમર, કાન અને દુવાઢાં વાંદરાના જેવાં હોય તે સ્ત્રી ઉકળાટ કરનાર (આપક્રમી) હોય છે. ૮૧ થી ૮૯ ,

नगविहगनदीनाम्नी वृक्षलतागुल्मनामिका नारी ॥
नक्षत्रग्रहनाम्नी न रंग्यते स्वैरिणी पस्या ॥९०॥
शक्सुरासुरनाम्नी पुनाम्नी गगननामिका नियतम् ॥
भीषणनाम्नी रमणी स्वच्छन्दा जायते प्राय ॥९१॥

જે સ્ત્રીનું નામ પર્વત, પક્ષી, નદી, વૃક્ષ, વેલી, કુંજ, નક્ષત્ર વા ગ્રહના નામ ઉપરથી (જેમકે પાર્વતી, હંસા, ગંગા, માલતી, રોહિણી, મંગળા ઇત્યાદિ) નામ હોય તે સ્ત્રી સ્વૈરિણી હોય છે અને તે કમુક પણ વિશેષ કોઈ પતિથી સંતુષ્ટ રહેતી નથી. જે સ્ત્રી અગ્નિ, દેવતાઓ, રાક્ષસો, પુરુષો અથવા આકાશના નામ જેવા નામવાળી હોય છે, તે અને ભયંકર નામવાળી સ્ત્રી પ્રાય સ્વચ્છંદી નીકળે છે ૯૦–૯૧

इह भवति मृगीवडवाकरिणीभेदेन कामिनी त्रेधा ॥
तासा लक्षणमधुना दिङ्मात्रमनूद्यते क्रमशः ॥९२॥
यस्या षडङ्गुलं स्यादथाष्टाङ्गुलं वा सरोजमुकुलाभम् ॥
नार्या वराङ्गमध्यं निगद्यते सा मृगी युवति ॥९३॥

મૃગી, વડવા (ઘોડી) તથા હસ્તિની એમ ત્રણ ભેદ સ્ત્રીઓના થાય છે. તે ભેદોનાં લક્ષણ દિગ્માત્ર ક્રમપૂર્વક અહીં ઉતારીએ છીએ. જે સ્ત્રીઓની યોનિની ઉંડાઈ છ આંગળથી આઠ આંગળ હોય, યોનિ કમળની કળી જેવી લાગતી હોય તે મૃગી જાતિની સ્ત્રી કહેવાય છે ૯૨–૯૩

यस्या नवदशकाद्यङ्गुलमेकादशांगुलं सा वडवा ॥
द्वादशत्रिदशाङ्गुलकं यदि करिणी कथिता ॥ ९४ ॥

જેની યોનિની ઉંડાઈનું પ્રમાણ નવ દશ કે અગિયાર આંગળનું હોય તે વડવા અને બાર કે તેર આંગળની ઉંડાઈવાળી સ્ત્રી હસ્તિની જાતિની ગણાય છે ૯૪

प्रायेण मृगीवडवाकरिणीनां जायते सह मृगाद्यै ॥
प्रीतिस्सहजा मनुजैर्यथाक्रम सम्प्रयुक्तानाम् ॥ ९५ ॥

ઘણું ખરૂં મૃગી વડવા અને હસ્તિની સ્ત્રીઓને અનુક્રમે શશ, વૃષ અને હય જાતિના પુરુષો સાથે યોગ થયો હોય તો તેમના વચ્ચે સહજ પ્રીતિ થાય છે ૯૫

कामस्य सततवसतिस्ततो जगति कामिनीति विदिता स्त्री ॥
द्वादशवर्षादूर्ध्वं कामो विस्फुरति पुनरधिक ॥ ९६ ॥
तत्कारण तु यौवनमनन्तर सुभ्रुवो भवन्त्येते ॥
छेकोक्तिनयनलीलानितम्बविम्बास्तनोद्भेदा ॥ ९७ ॥

કામદેવનું નિરંતર નિવાસ સ્થાન હોવાથી જગતની અંદર સ્ત્રી કામિની નામે ઓળખાય છે સ્ત્રીઓમાં બાર વર્ષની ઉંમર પછી કામની વૃદ્ધિ અધિકી થવા માટે છે કામની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ યૌવન છે અને યૌવન આવતાં જ ભ્રૂજોક્તિ, આંખના ચાળા નિતંબ અને સ્તનની વૃદ્ધિ થવા માટે છે ૯૬—૯૭

गर्भाधाने रजस शुक्राधिक्येन योषितां तनया ॥
हीनेन पुनस्तनयो भवति समत्वयोर्युगलम् ॥ ९८ ॥
नारीणामपि तद्वत्स्नेह क्षेत्राणि महतिर्ज्ञेया ॥
तेषां यतो विशेषा वितर्क्कित कोपि नास्मामि ॥ ९९ ॥
शुभलक्षणाधिरूपाधिकापि विख्यातगोत्रजातापि ॥
सौभाग्यभाग्यभागपि न शुभा दुश्चारिणी रमणी ॥ १०० ॥
वृत्तं न लक्ष्म वृत्तं रूप वृत्त समग्रसौभाग्यम् ॥
वृत्त गुणादिक यत्तद्वृत्त गम्यते सुदृशाम् ॥ १०१ ॥
अपि दुर्लक्षणलक्ष्मा महार्थना शीलसयुता जाति ॥
शीलेन विना वनिता न शुभाशुभलक्षणवृत्तापि ॥ १०२ ॥

संत्यपि यत्राकृतयस्तत्र गुणाः सततमेव निवसंति ॥
रूपाधिका पुरंध्री वृत्तादिगुणान्विता प्राय ॥ १०३ ॥

ગર્ભાધાન વખતે સ્ત્રીઓના રજનું પ્રમાણ વધારે હોય તો છોકરીનો જન્મ થાય છે રજ ઓછું હોય (અને વીર્ય વધારે હોય) તો પુત્ર જન્મ થાય છે અને બન્ને સરખાં હોય તો પુત્ર પુત્રીનું જોડું જન્મે છે અથવા નપુંસક જન્મે છે પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓને સ્નેહ મિત્ર આદિ સમુહ હોય છે પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે તે મસ્સાઓને કંઈ ખાસ વિશેષ ફળ અમારી જાણવામાં આવ્યું નથી (તે મસ્સા હાથ બન્નેને સરખું ફળ મળે છે) શુભલક્ષણો અને સૌંદર્ય ગુણ હોય, ગોત્ર (કુળ) પણ વિખ્યાત હોય ભાગ્યશાળી હોય, પરંતુ જો સ્ત્રી દુરાચરણી હોય તો તે અશુભ જાણવી લક્ષણ રૂપ, અને સમગ્ર સૌભાગ્ય એ બધું જ જો ગુણ સારા હોય તો જ સ્ત્રીઓ માટે શુભ ગણાય. શરીર ઉપર (દુર્ભાગ્યદ્યોતક) ખરાબ ચિન્હો હોય, પરંતુ સ્ત્રી જો શીલવતી હોય તો તે મહાભાગ્યવતી જાણવી કારણ શીલ વગરની સ્ત્રી સારાં લક્ષણોવાળી હોય તો પણ નકામી છે જો કે જ્યાં શુભ આકૃતિ હોય ત્યાં ગુણો પણ હોય છે જ એટલે કે રૂપાળી સ્ત્રી (ક્વચિત અપવાદ સાથે) ઘણું ખરું ગુણવાળી પણ હોય છે ૯૮ થી ૧૦૩

शुभसंस्थानवृतादपि सुदृशां प्रायः प्रशस्यते वर्ण ॥
येनैता वर्णिन्यस्तस्मात्तल्लक्षण वक्ष्ये ॥ १०४ ॥
पङ्कजकिञ्जल्काभः स्त्रीणां नवतप्त कनकभगानिभ ॥
चंपककुसुमसमान स्निग्धो गौर शुभो वर्णः ॥ १०५ ॥
नवदूर्वाङ्कुरतुल्यो स्मेरश्यामोऽर्जुनप्रसूनाम ॥
कान्त श्यामो वर्ण सौभाग्यं सुभ्रुवां तनुते ॥ १०६ ॥
शुद्धोऽपि मध्यमः स्यात्कृष्णः सुस्निग्धगजजलच्छाय ॥
वायसतुंडविडंबी पुनर्जघन्यो घनविरूक्ष ॥ १०७ ॥
द्युतिमान् यो हरितालस्तमिस्तानिभो नीलो भवेद्विवर्णः ॥
श्यामासंनिभवर्णो लावण्यगुणाधिकं स्त्रीणाम् ॥ १०८ ॥
प्रव्रजितापि प्रायो न पाण्डुरका स्याच्छुभाचारा ॥
कपिलातिगौरवर्णा न शस्यते मिश्रवर्णापि ॥ १०९ ॥

શરીરનાં શુભ લક્ષણો કરતા સ્ત્રીઓનો વર્ણ વધારે ફળ આપે છે અને તેથી જ તે (સ્ત્રીઓ) વર્ણિની કહેવાય છે માટે વર્ણનાં લક્ષણ કહીશ. કમળના ગર્ભ જેવો અથવા તપાવેલા સુવર્ણ જેવો કે કેશરી ચંપાના ફૂલ જેવો સ્નિગ્ધ ગૌરવર્ણ (રંગ) શુભ છે નવી ઉગેલી દૂર્વા જેવો શ્યામ અથવા અર્જુન (ઝાડ)ના ફૂલ જેવા ચમકીલો શ્યામવર્ણ સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે કાળો રંગ શુભ કાળો હોય તો તે મધ્યમ છે આ કાળો રંગ હાથી અથવા પાણીના સરોવરની છાયા જેવો હોવો જોઈએ જો કાગડાના માથા જેવો કાળો રંગ હોય તો તે બહુ જ કદરૂપો લાગે છે, તેમજ અધમ છે વાદળાના જેવા જેવો કે રાત્રીના અંધકાર જેવો અથવા દેવચકલી જેવો શ્યામ રંગ હોય તો તે લાવણ્ય અને સુખની વૃદ્ધિ કરે છે પાંડુ રંગવાળી સ્ત્રી સન્યાસિની થઈ હોય છતાં સચ્ચારિત્ર નથી હોતી. તેમજ કપિલ વર્ણની યા એકદમ ગોહરગની કે મિશ્રરંગની સ્ત્રી પણ સારી નથી હોતી. ૧૦૪ થી ૧૦૯

वरवर्णिन्यपि न शुभा गतगधा कर्णिकारकलिकेव ॥
तस्या गधास्तव्ल्लक्षणं ब्रूमहे तस्मात् ॥ ११० ॥
जातीचंपकविचिकिल्श्तपत्रीबकुलकेतकीतुल्य ॥
स्वेद श्वासादिभव प्रशस्यते योषितां गन्ध ॥ १११ ॥
गन्ध सर्वांगीणो मृगनाभीमन्निभो भवति यस्या ॥
सा योषिदग्रमहिषी विहीनरूपापि भूमिपते ॥ ११२ ॥
ऋतुमस्या अपि यस्या विल्माति गधस्तिलप्रसूनाभ ॥
सुरभिद्रव्यसमान सा सुभगत्वान्विता वनिता ॥ ११३ ॥
तुंबीकुसुमसुगन्धा कटुगन्धा या रसोनगन्धा या ॥
सा न कदाचन गर्भं सुदुर्भगा कामिनी धत्ते ॥ ११४ ॥
या हरितालगन्धा मिश्रवसामांसपूतिसमगन्धा ॥
अत्युग्रदुष्टगन्धा सुभगा न सुरूपवत्योऽपि ॥ ११५ ॥

જે સ્ત્રી શુભ લક્ષણવાળી વરવર્ણિની હોય, તો પણ ગંધ રહિત હોય તો તે વ્યર્થ છે માટે સ્ત્રીઓનો ગંધ અને તેના લક્ષણ કહીએ છીએ. જે સ્ત્રી શિયાળામાં ઉષ્ણ ઉનાળામાં શિતલ અને પ્રતિકૂળ પતિને અનુકૂળ સ્નેહી હોય, તેવી શ્યામા સ્ત્રી વરવર્ણિની કહેવાય છે શ્વાસ, પરસેવો ઈત્યાદિ કારણોથી જે સ્ત્રીના શરીરમાંથી જુઈ ચંપો, મોગરો, બકુલ, કેવડાના જેવી સુગંધી નીકળતી હોય, તે સ્ત્રી ઉમદા

ગણાય છે. જેના શરીરમાંથી કસ્તુરીના જેવો સુગંધ નીકળે તે વિરૂપ હોય તો પણ પટરાણી થાય છે. જે સ્ત્રી ઋતુકાળમાં પણ તલના ફૂલના જેવો સુગંધ ધરાવતી હોય અથવા ઘી જેવા સુગંધવાળી હોય, તે સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે. જે સ્ત્રીના શરીરમાંથી તુંબડીના ફૂલ જેવો યા કેવો કે લસણ જેવો ગંધ નીકળતો હોય, તે સ્ત્રી કદાપિ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. સુરા સ્ત્રીનો પણ જો દસ્વાદ માંસ કે ચરબી જેવો યા અપ્રિય ગંધ હોય તો તે ખરાબ ફળ આપે છે અને જો અતિશય ઉગ્ર દુર્ગંધ નીકળતો હોય તો તે એકદમ ખરાબ છે. ૧૧ થી ૧૧૫

आवर्तो नारीणां प्रदक्षिणो पाणिपल्लवे व्यक्तः ॥
धर्मधनधान्यकारी न जातु शस्त पुनर्वाम ॥ ११६ ॥
नाभ्या श्रुतियुगल वा दक्षिणवलिता शुभास्त्वगावर्ताः ॥
चूडावर्तोऽपि पुन प्रशस्यते दक्षिण शिरसि ॥ ११७ ॥
दक्षिणभागे स्त्रीणामावर्तो भवति पृष्ठवंशस्य ॥
सौभाग्यकर सुव्यक्तो वामविभागे पुनर्न शुभ ॥ ११८ ॥
अन्तःपृष्ठ यस्या नाभिसमो भवति दक्षिणावर्त ॥
चिरजीविन्यास्तस्या बहून्यपत्यानि जायन्ते ॥ ११९ ॥
शकटाभो भगमूले यस्या स्निग्ध प्रदक्षिणावर्तः ॥
सा भवति भूपपत्नी पुत्रवती सुरमसौभाग्या ॥ १२० ॥
आवर्त कटिमध्ये यस्या समवति शुभमध्ये च ॥
पत्युरपत्यानामपि विपातन वितनुत सापि ॥ १२१ ॥
पृष्ठावर्तद्वितयं यस्या सुव्यक्तमुदरवेधेन ॥
मा हत्वा भर्तार दुःशीला जायते प्रायः ॥ १२२ ॥
दक्षिणवलित स्त्रीणामावत कण्ठकन्ले व्यक्तः ॥
वैधव्यदुःखदौर्भाग्यदायको न हि प्रशस्य स्यात् ॥ १२३ ॥
सीमन्तपथप्रान्ते ललाटमध्ये च जायते यस्या ॥
आवर्त सुव्यक्त सा दुःशीलाऽथ वा विधवा ॥ १२४ ॥

मध्ये कृकाटिकाया वक्रावर्त प्रदक्षिणो यस्या ॥
वर्षेणैकेन पतिं हत्वा सान्य समाश्रयते ॥ १२५ ॥
एको द्वौ वा मस्तकमध्ये यस्या प्रदक्षिणो नियतम् ॥
सा हन्ति पतिं पापा दशदिवसाभ्यन्तरेणैव ॥ १२६ ॥
कट्यावर्ता कुटिला नाभ्यावर्ता पतिव्रता सततम् ॥
पृष्ठावर्ता निन्द्या भर्तृघ्नी जायते योषित् ॥ १२७ ॥

ભમરીઓ.—જે સ્ત્રીના જમણા હાથ ઉપર પ્રદક્ષિણ માર્ગની ભમરી હોય, તો તે સ્ત્રી ધનધાન્ય અને ધર્મને વધારનારી થાય છે. ડાબા હાથમાં હોય તો તેનું ફળ વિપરીત જાણવું. નાભિ, બન્ને કાન તથા માથામાં જમણી ભમરી શુભ ફળ આપે છે. કરોડની જમણી બાજુના ભાગમાં ભમરી હોય તો સૌભાગ્યવતી નીવડે છે અને ડાબી બાજુ હોય તો અશુભ ફળ આપે છે. જો કરોડની ઉપર જ કટી (નાભિની પાછળ) ભમરી હોય તો તે સ્ત્રીને દીર્ઘાયુ તથા ઘણી સંતતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્ત્રીના ગુહ્યાંગના મૂળમાં પીપળીના જેવી સ્નિગ્ધ ભમરી હોય તો તે ભાગ્યશાળી પુત્રવતી તથા રાજપત્ની થાય. સ્ત્રીના ગુહ્યાંગના મધ્યમાં, કમરમાં અને પેટના મધ્ય ભાગમાં ભમરીઓ હોય તો તે સ્ત્રી કુળનો નાશ કરનારી અને વ્યભિચારિણી નીવડે છે. જે સ્ત્રીને પીઠ ઉપર અને પેટ ઉપર એમ બે ભમરીઓ હોય તે પતિનો નાશ કરી દુશ્ચરિત્રા થાય છે. કંઠ પ્રદેશમાં પણ (જમણી) ભમરી વૈધવ્ય અને દુઃખ આપનારી નીવડે છે. કપાળમાં તથા વાળની પાથીના ભાગમાં ભમરી હોય તો તે પણ વૈધવ્ય અને દુઃખ આપે છે. જો સ્ત્રીની ગરદન ઉપર (જમણી) ભમરી હોય તો તેના લગ્ન બાદ એક જ વર્ષમાં તે વિધવા થાય છે અને પછી તરત જ પુનર્લગ્ન કરે છે. જે સ્ત્રીના માથામાં એક અથવા બે ભમરી હોય તે પણ ખરાબ છે અને તેવી સ્ત્રીઓ (વિવાહકાળમાં જ) વિવાહ પછી દશ દિવસમાં જ વિધવા બને છે. જે સ્ત્રીની કમરમાં ભમરી હોય તે પતિનો નાશ કરનારી અને નાભિમાં ભમરી હોય તે પતિવ્રતા થાય છે. ૧૧૬ થી ૧૨૭

आपद्यपि संपद्यपि मुक्तमना दुःखमनोत्सुकेयम् ॥
अपगतविषादहर्षा हतशोकोत्साहनि सत्त्वा ॥ १२८ ॥
सत्त्वोपेता प्राय सदया सत्या स्थिरा गभीरा च ॥
कौटिल्यशल्यरहिताहिनकल्याणा भवति नारी ॥ १२९ ॥

આપત્તિમાં અને સંપત્તિમાં જે સ્ત્રીનાં મન કમજોર રહેતાં નથી. અથવા પ્રત્યેક

સાથે દુઃખની ચિંતા કર્યા કરતી હોય, જેનો હર્ષ અને શોક ટકી શકતા ન હોય, અને જે દરેક બાબતે નિરાશ રહેતી હોય તેને નિઃસત્ત્વ જાણવી. સત્ત્વવાળી સ્ત્રી માયા-મમતાળી સત્યવાદી, સ્થિર પ્રકૃતિ, ગંભીર, કુટિલતા વગરની, હિતાહિત સમજનારી તથા ક્ષમાગુણની વાસનાવાળી રહે છે. ૧૨૮-૧૨૯

नारीणामनुनादः शुभस्वर कामलाकलामन्द ॥
श्रुतिपथगतापि नियतं जगतोपि मनः समादत्ते ॥ १३० ॥
वीणावेणुनिनादा कोकिलहंसस्वरा पयोदरवाः ॥
केकिध्वनयो भुवने भवति ललना नृपतिपत्न्यः ॥ १३१ ॥
गतकौटिल्यमदीनं स्निग्धं दाक्षिण्यपुण्यमकठोरम् ॥
सकलजनसांत्वनकरं भाषितमिह योषितां शस्तम् ॥ १३२ ॥
नारीविभिन्नकांस्यकोष्ट्रस्वरोलूककाककर्कशरवा ॥
दुःखबहुशोकशंकावैधव्यव्याधिभाग्भवति ॥ १३३ ॥
विस्फुटतश्च श्रोतुः स्वस्त्ययनकरः शुभस्वरो मधुरः ॥
संक्रान्ताधरपल्लवसुधारसच्छन्द इव स्त्रीणाम् ॥ १३४ ॥

સ્વર — સ્ત્રીનો અવાજ જો કોકિલાના કૂજનની માફક હોય તો તેના શબ્દ શ્રવણથી જ તે (આંખોથી જોયા વગર જ) સાંભળનારાના મનને વશ કરી લે છે. વીણા, વેણુ (વાંસળી), કોયલ, હંસ, મેઘ અથવા મોરના જેવા અવાજવાળી સ્ત્રીઓ રાજપત્નીઓ થાય છે. જે સ્વરની અંદર કપટ નથી, દીનતા નથી, પ્રેમાળપણું છે, મધુરતા છે અને જેને સાંભળવા માત્રથી ચિત્તને સાન્ત્વન મળે છે તે અવાજ વખાણવા લાયક છે. કંસોભિન્નના (કાંસ નામના વાજિંત્રના જેવા પણ ફૂટી ગયેલ) જેવો, શિયાળ, ગધેડું, ઘુવડ, કાગડો અને કંકપક્ષીના જેવો જેનો અવાજ હોય, તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને અનેક પ્રકારના દુઃખ તથા અપવાદને સહન કરે છે. સ્પષ્ટ અને સાંભળનારનું કલ્યાણ કરનાર, મધુર અને અધરોષ્ઠના સ્પર્શથી જાણે સુધાયુક્ત હોય તેવો અવાજ સારો ગણાય છે. ૧૩ થી ૧૩૪

मत्तसनिभेन पदा मदमत्तमतंगहंसगतितुल्या ॥
सुभगा गतिः सुललिता विलसति वसुधेशपत्नीनाम् ॥ १३५ ॥
गोवृषभनकुलमृगपतिमयूरमार्जारगामिनी नियतम् ॥
सौभाग्यैश्वर्ययुता भाग्यवती भोगिनी भवति ॥ १३६ ॥

मंडूकघूकखरवकजम्बुकशमक्रोष्टुसरटकपिगतय ॥
दौर्गत्यदुःखसहिता जायन्ते युवतय प्राय ॥ १३७ ॥
ह्रस्वप्लुतानुविद्धा ल्सस्पदाभ्यन्तरावला वाह्या ॥
स्तब्धा मंदा विषमा लघुक्रमा शोभना न गति ॥ १३८ ॥
निःस्वा विलम्बितगतिर्विषमा न सा योषित् ॥
दासी कुरंगगमना कुल्टा द्रुतगामिनी भवति ॥ १३९ ॥

ગતિ—મદો મત્ત હાથીની માફક મન્થરપૂર્વક પગ પડતો હોય, અને હંસની માફક સાથળનું હલનચલન થતું હોય તેવી રીતની ચાલવાની ટેવવાળી સ્ત્રીઓ રાણી પદને ભોગવે છે ગાય, બળદ, નોળીઓ, સિંહ, મોર તથા બિલાડાના જેવી ગતિ હોય તો તે સ્ત્રી સૌભાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને વૈભવ ભોગવનારી થાય છે દેડકો ઘુવડ, વરૂ, બગલો, શિયાળ, કાગડો અને વાંદરાના જેવી ચાલવાળી સ્ત્રી દુર્ભાગ્યવાળી હોય છે અંગોની ટુંક ઝલાંવાળી, જેમાં શરીર ઉછળતું માલુમ પડે તેવી કુદકા મારતી તાલબદ્ધ, વચ્ચે વચ્ચે રોકાતી, બહુ જ ધીમી, અસ્તવ્યસ્ત, તથા બહુ જ ઉતાવળી ગતિ હોય તો તે સ્ત્રીઓ સારી ગણાતી નથી. વચ્ચે વચ્ચે રોકાઈ જનારી ગતિવાળી સ્ત્રી નિર્ધન થાય છે વિષમ ગતિવાળી સ્ત્રી, સ્ત્રીનાં લક્ષણોથી રહિત હોય છે હરિણીની માફક કુદકા મારતી ગતિવાળી સ્ત્રી દાસી થાય છે અને અતિશય જલદી ચાલનાર વ્યભિચારિણી થાય છે ૧૩૫ થી ૧૩૯

छादयति लक्षणानि स्त्रीणामग्रे तदुच्यते छाया ॥
लावण्यं सौभाग्यं तां लक्षणवेदिनो ब्रुवते ॥ १४० ॥
वस्त्वतिरिक्तं किंचन महाकवीनां यथा गिरः स्फुरति ॥
अंगे दक्षा तद्वत्मनोहरा लवणिमा छाया ॥ १४१ ॥
सौभाग्यं छायैव प्रमुखा निखिलेषु लक्ष्मसु स्त्रीणाम् ॥
यदभावे भुवि वनिता पांचालीवन्न भोगार्हा ॥ १४२ ॥
चित्तचमत्कृतिजननी हृदि सतापं तनोति जगतोपि ॥
या दृष्टापि स्पष्टं सा छाया शस्यते सुदृशाम् ॥ १४३ ॥
यस्याः सर्वाङ्गीणा विराजते हृत लवणिमा च्छाया ॥
चित्रमिदं सा जगति माधुर्यं समधिकं दधते ॥ १४४ ॥

यदि सौभाग्यच्छायालंकरणा भुव विलसति बाला ॥
रूपेण लक्षणैर्वा प्रयोजनं जगति किं तस्या ॥ १४५ ॥

છાયા.—સ્ત્રીના મનોભાવ જેનાથી કહી શકાય, અને જેને કવિઓ લાવણ્ય અથવા સૌભાગ્ય કહે છે તેને જ સામુદ્રિકશાસ્ત્રી છાયા કહે છે કવિઓની વાણી આ લાવણ્ય ઉપર જ સ્ફુરાયમાન થાય છે, અને આ લાવણ્ય કે જે છાયા નામથી સામુદ્રિકોને વિવક્ષિત છે તે જો સ્ત્રીમાં ન હોય તો સ્ત્રી કોઈ કામની નથી. જેને જોતા જ ચિત્તની અંદર એક જાતનો ચમત્કાર અનુભવાય, અને જેને જોવા માટે આંખ પોતાની મેળે જ ખેંચાયા કરે, તેવી છાયા (કાન્તિ) વખાણવા લાયક છે સ્ત્રીના અંગ પ્રત્યંગ દરેકમાં આવી કાન્તિ હોય તો તેના માધુર્યની સીમા રહેતી નથી. સામુદ્રિકો એટલે સુધી આગળ વધીને કહે છે, કે જે સ્ત્રીને આવી માધુર્યતા સંપન્ન કાન્તિ હોય, તેમને લક્ષણોનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ૧૪ થી ૧૪૫

रूपाकारविहीने शुभलक्षणविरहिते नियतमंगे ॥
सौभाग्यमस्ति यस्याः सा ललना दुर्लभा भुवने ॥ १४६ ॥
यदि लावण्यच्छायाढ्यं शुभलक्ष्मरूपमंगं स्यात् ॥
तद्द्वयसंयोगेन भृतदुग्धे शर्कराक्षेप ॥ १४७ ॥

રૂપ અને આકાર (સારા) ન હોય, શરીર ઉપર શુભ લક્ષણો પણ ન હોય, અને જેને સૌભાગ્ય હોય, તેવી સ્ત્રી જગતમાં દુર્લભ છે જો શરીર લાવણ્ય અને શુભ છાયાથી યુક્ત હોય, તેમજ શુભ લક્ષણો પણ હોય, તો આ બેનો સંયોગ દૂધમાં સાકર નાખ્યા જેવો જાણવો ૧૪૬-૧૪૭

यन्नोक्तं पूर्वस्मिन्नौचित्यं तन्नरेपि ताराबत् ॥
यन्नास्मिन्नपि पुनः सकलं तमन्यदभ्यूह्यम् ॥ १४८ ॥

પહેલા પુરુષોના લક્ષણો કહેતા જે કહેવાયું છે તે અહીં પણ ઉચિત (વધી શકે તેવું) હોય તો તે બધું અહીં પણ સમજવું ૧૪૮

सामुद्रिकतिलकाख्य पुरुषस्त्रीलक्षणं प्रपंचभयात् ॥
दिङ्मात्रमत्र गदितं मयापि समुद्रोक्तिरपि नान्या ॥ १४९ ॥

આ પ્રમાણે સામુદ્રિકતિલક નામથી પુરુષ સ્ત્રી લક્ષણનું શાસ્ત્ર ઘણું પ્રપંચ ન વધી જાય, તેવા ભયથી દિઙ્‌માત્ર કહ્યું છે, તેજ છે અને તે પણ સમુદ્રે કહ્યું છે તેજ છે અર્થાત્ મન:કલ્પિત નથી ૧૪૯

ઇતિ મહત્તમશ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિકતિલક નામના નરસ્ત્રી લક્ષણશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર સંપૂર્ણ

अथ कविवृत्तान्त कथनम् ।

अत्रास्ति कोपि वश प्राग्वाटस्यस्त्रिलोकविख्यात ॥
नृपसंपदि वृद्धौ वा चालम्बनयष्टिरभवद्य ॥ १ ॥
आसीत्तत्र विचित्रश्रीमदाहिल्लमन्नया ज्ञात ॥
व्ययकरणपदामात्यो नृपते श्रीभीमदेवस्य ॥ २ ॥
समजनि तदग्रजन्मा प्रथित श्रीराजपाल इति नाम्ना ॥
प्रतिपक्षद्विपसिंह श्रीनरसिंह सुतस्तस्य ॥ ३ ॥
श्रीमान् दुर्लभराजस्तदपत्य बुद्धिधाम सुकविरभूत ॥
यं श्रीकुमारपालो महत्तमं क्षितिपति कृतवान् ॥ ४ ॥
प्रक्षालयितुम्मलमिव वाणी मज्जति चतुर्विधाम्बुधिषु ॥
यस्य विलासवती गजतुरगशकुनिप्रबन्धेषु ॥ ५ ॥
तेनोपज्ञातमिद पुरुषस्त्रीलक्षणं तदनु कविता ॥
तस्यैव सुतेन जगद्देवेन समर्थयाचक्रे ॥ ६ ॥
अहमपि परेपि कवयस्तथापि महदन्तर परिज्ञेयम् ॥
ऐक्य रल्योरिति यदि तत्किं कलभायते करभ ॥ ७ ॥
सुललितपदा सुवर्णा मालङ्कारा सुदुर्लभा भार्या ॥
एकाप्यर्थसुरम्या किं पुनरष्टौ गत चेता ॥ ८ ॥
परहृदयाभिप्रायं परगदितार्थस्य वेत्ति य सत्त्वम् ॥
मन्ये भुवने दुर्लभमस्मिति सुकविरेवैक ॥ ९ ॥
नृस्त्रीलक्षणपुण्या स्रजमेतां सुरभिवर्णगुणगुम्फाम् ॥
मृगराजमभाख्याता अपि सन्त कुर्वन्त कण्ठस्थाम् ॥ १० ॥

"રાજાની સભામાં તેમજ રાજાની વૃદ્ધિમાં બે હાથની લાકડી બન્યો છે એવા વિશેષ વિખ્યાત પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) નામનો કોઈ (ગુજરાતનાં) કોઈ એક

૪૪

થયા છે જેમા ચિત્રવિચિત્ર (અનેક પ્રકારની) લક્ષ્મીવાળો વાહિલ નામનો એક પુરુષ હતો, જેને શ્રી ભીમદેવ રાજાએ આમાત્ય (અર્થ આત્માનો ઉપરી) મંત્રી તરીકે નીમ્યો હતો. તે વાહિલને રાજપાલ નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર થયો. અને શત્રુઓ રૂપી હાથીઓને સિંહ જેવો નૃસિંહ નામનો એ રાજપાલને પુત્ર થયો. તે નૃસિંહનો દુર્લભરાજ નામનો પુત્ર થયો, કે જે બુદ્ધિનું ધામ (સ્થાન) અને સુકવિ હતો. વળી તેને શ્રી કુમારપાલ રાજાએ મહત્તમ (મહેતો-પ્રધાન) બનાવ્યો હતો. દુર્લભરાજ કે જેની વાણી પોતાના મિત્રને પીવા માટે ચાર પ્રકારના સમુદ્રમાં નહાવી લક્ષ્મીની માફક હસ્તિપરીક્ષા, શકુનશાસ્ત્ર અને પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણપરીક્ષા એમ ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ રૂપી સમુદ્રમાં નહાય છે તેણે આ પુરુષસ્ત્રીલક્ષણ નામનો શાસ્ત્રગ્રંથ રચ્યો, જેને તેના પુત્ર કવિવર જગદેવે તેની સંમતિથી પાછળથી કવિતામાં લખી દીધો. "હું તેમજ બીજા પણ ઘણા કવિઓ છીએ, પરંતુ તેમાં બહુ અંતર છે અલંકારશાસ્ત્રમાં ૨ અને ૯ નું સામ્ય કહ્યું છે, પરંતુ તેથી કર્ણ કલભ (ઊંટનું બચ્ચુ) કલભ (હાથીનું બચ્ચુ) થઈ શકે છે ? સુલલિત પદવાળી, સારા વર્ણવાળી, અલંકાર સહિત, અને સાર્થ એક પણ આર્યા (આર્યા છંદ । એક કુલાંગના) દુર્લભ છે તો જ્યાં ૮ સામગ્રી હોય ત્યાં શું કહેવું ? પારકાના હૃદયનો અભિપ્રાય અને બોલવામાં બોલેલા શબ્દોનો (વાસ્તવિક) અર્થ જે જાણે છે આવું સત્વ (જ્ઞાન) દુર્લભ છે, ઉત્પત્તિ જેની એવો કોઈ એક સુકવિ છે અર્થાત્ તે દુર્લભરાજથી છે ઉત્પત્તિ જેની એવો જગદેવજ સુકવિ છે પુરુષ અને સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ પુષ્પોની આ માળા કે સારા વર્ણો (રંગો) અને ગુણ (દોરી અથવા ગુણ)થી ગુંથાએલી છે તેને મૃગરાજ (સિંહ યા રાજાધિરાજ)ની સભામાં વખણાતા સજ્જનો કંઠમાં ધારણ કરો. અર્થાત મહા વિદ્વાન રાજમાન્ય પુરુષો આનો ઉપયોગ કરશે ૧ થી ૧૦

ઇતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિક તિલક નામના નરસ્ત્રીલક્ષણ શાસ્ત્રની પ્રશસ્તિ સંપૂર્ણ

हरिलक्ष्मी

H tm

पूर्वाचार्य विरचित

॥ श्री सामुद्रिकशास्त्र ॥

आदिदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञ सर्वदर्शिनम् ॥
सामुद्रिकं प्रवक्ष्यामि शुभर्ग पुरुषस्त्रियो ॥१॥
पूर्वमायु परिल्क्षेत्पश्चाल्लक्षणमेव च ॥
आयुर्हीन नराणां च लक्षणै किं प्रयोजनम् ॥२॥
वाम भागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ॥
निर्दिष्टं लक्षण तेषां समुद्रवचन यथा ॥ ३ ॥
पञ्च दीर्घं चतुर्ह्रस्वं चतुः सूक्ष्मं षडुन्नतम् ॥
सप्त रक्तं त्रि विस्तीर्णं त्रि गंभीरं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
बाहु नेत्रान्तरं चैव जानू नासा तथैव च ॥
स्तनयोरन्तरं चैवं पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥ ५ ॥
ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे च पूज्यते ॥
ह्रस्वानि यस्य चत्वारि पूजामाप्नोति मानव ॥ ६ ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशास्थिदशनास्तया ॥
सूक्ष्माणि यस्य चत्वारि ते नरा दीर्घजीविन ॥ ७ ॥
कक्षा कुक्षिश्च वृक्षश्च घ्राणस्कंध ललाटिका ॥
सर्वे भूतेषु निर्दिष्टं षडुन्नतं प्रशस्यते ॥ ८ ॥
पाणिपाद तलौ रक्तौ नेत्रान्तानि नखास्तथा ॥
तालु जिह्वाधरौष्ठ च सप्तरक्तोर्थ्यवान्भवेत् ॥ ९ ॥
उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
स्वरं सत्व च नाभिश्च त्रिगंभीरं सुखप्रदम् ॥ १० ॥

—

श्री सामुद्रिकशास्त्रम्

સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી શ્રી આદિદેવ (આદિનાથ અથવા બ્રહ્મા)ને પ્રણામ કરીને પુરુષ અને સ્ત્રીનું સામુદ્રિક (શાસ્ત્ર) કહું છું. પહેલાં આયુષ્યની પરીક્ષા કરવી. ત્યારબાદ લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી. આયુષ્ય વગરના મનુષ્યોને લક્ષણોથી શું પ્રયોજન છે? સ્ત્રીઓના ડાબા ભાગમાં અને પુરુષોના જમણા ભાગમાં જેમ સમુદ્રે કહ્યાં છે, તેમ લક્ષણો કહ્યાં છે. પાંચ દીર્ઘ, ચાર હ્રસ્વ, ચાર સૂક્ષ્મ, છ ઉન્નત, સાત રક્ત, ત્રણ વિસ્તીર્ણ અને ત્રણ ગંભીર (એ પ્રમાણે બત્રીસ લક્ષણો) વખાણવા લાયક છે. બે હાથ, બે નેત્રો વચ્ચેનું અંતર, હનુ (દાઢી) નાક તથા બે સ્તન વચ્ચેનું અંતર આ પાંચ દીર્ઘ હોય (લાંબાં હોય) તો તે વખણાય છે. ગરદન, લિંગ, પીઠ, જાંઘ આ ચાર જેનાં ટુંકાં હોય તે પૂજાય છે. આંગળીઓના પર્વ, વાળ, દાંત તથા ત્વચા આ ચાર જેમના સૂક્ષ્મ પાતળાં હોય તેવા પુરુષો દીર્ઘજીવી હોય છે. કાખ (પાસા) કુખ છાતી, નાસિકા ખભા તથા લલાટ એ છ જેનાં જેઓના ઉપસી આવેલા (ઉંચા થએલાં) હોય તો વખાણવા લાયક છે. હાથ અને પગનાં તળીયાં, આંખોના ખુણા, નખ, તાળવું હોઠ, નીચેનો હોઠ આ સાતના લાલ હોય તે ધનવાન થાય છે. છાતી કપાળ અને મુખ આ ત્રણ પહોળાં હોય તો વખણાય છે. અવાજ, સત્ત્વ (સ્વભાવ) તથા નાભિ એ ત્રણ ગંભીર (ઉંડા) હોય તો શુભ આપનારાં છે. ૧ થી ૧૦

मुखमार्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ॥
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा श्रेष्ठा तत्रापि चक्षुषि ॥ ११ ॥
न स्त्री त्यजति रक्ताक्षं नार्थं कनकपिङ्गलम् ॥
दीर्घबाहुं नरैश्वर्यं न मांसोपचितं सुखम् ॥ १२ ॥
उरो विशालो धन धान्यभोगी शिरो विशालो नृपपुङ्गवश्च ॥
कट्या विशालो बहुपुत्रदारो पादैर्विशाल सततं सुखी स्यात् ॥ १३ ॥
चक्षुः स्नेहेन सौभाग्यं दतस्नेहेन भोजनम् ॥
त्वचा स्नेहेन शय्यावान् पादस्नेहेन वाहनम् ॥ १४ ॥
अकर्म्मकठिनौ हस्तौ पादौ चाचनि कोमलौ ॥
यस्य पाणौ च पादौ च स नरः सुखमेधते ॥ १५ ॥

श्री सामुद्रिकशास्त्रम्

સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી શ્રી આદિદેવ (આદિનાથ અથવા બ્રહ્મા)ને પ્રણમ પ્રણમી પુરુષ અને સ્ત્રીનું સામુદ્રિક (શાસ્ત્ર) કહું છું પહેલાં આયુ ની પરીક્ષા કરવી ત્યારબાદ લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી આયુષ્ય વગરના મનુષ્યોને લક્ષણોથી શું પ્રયોજન છે ? સ્ત્રીઓના ડાબા અંગમા અને પુરુષોના જમણા અંગમાં જેમ સમુદ્રે કહ્યાં છે તેમ લક્ષણો કહ્યાં છે પાંચ દીર્ઘ ચાર હ્રસ્વ, ચાર સૂક્ષ્મ, છ ઉન્નત, સાત રક્ત, ત્રણ વિસ્તીર્ણ અને ત્રણ ગંભીર (એ પ્રમાણે બત્રીસ લક્ષણો) વખાણવા લાયક છે બે હાથ, બે નેત્રો વચ્ચેનું અંતર, હનુ (દાઢી) નાક તથા બે સ્તન વચ્ચેનું અંતર આ પાંચ દીર્ઘ હોય (લાંબા હોય) તો તે વખણાય છે ગરદન, લિંગ, પીઠ, જાંઘ આ ચાર જેનાં ટૂંકાં હોય તે પૂજાય છે આંગળીઓના પર્વ વાળ, ચામડી તથા દાંત આ ચાર જેમનાં સૂક્ષ્મ પાતળા હોય તેવા પુરુષો દીર્ઘજીવી હોય છે કાખ (પાસાં) કુખ છાતી, નાસિકા ખભા તથા લમણું એ છ વાના જેઓનાં ઉપસી આવેલાં (ઉંચાં થયેલાં) હોય તો વખાણવા લાયક છે હાથ અને પગનાં તળીયાં, આંખોના ખૂણા, નખ, તાળવું હોઠ, નીચેનો હોઠ આ સાતેયના લાલ હોય તે ધનવાન થાય છે છાતી કપાળ, મોઢું આ ત્રણ પહોળાં હોય તો વખણાય છે અવાજ સ્વર (પ્રકાર) તથા નાભિ એ ત્રણ ગંભીર (ઉંડા) હોય તો સુખ આપનારાં છે ૧ થી ૧

मुखमार्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ॥
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा श्रेष्ठा तत्रापि चक्षुपि ॥ ११ ॥
न स्त्री त्यजति रक्ताक्षं नार्थं कनकपिङ्गलम् ॥
दीर्घबाहुं तयैश्वर्यं न मांसोपचितं सुखम् ॥ १२ ॥
उरो विशालो धन धान्यभोगी शिरो विशालो नृपपुङ्गवश्च ॥
कटचा विशालो बहुपुत्रदारो पादैर्विशाल सततं सुखी स्यात् ॥ १३ ॥
चक्षुः स्नेहेन सौभाग्यं दतस्नेहेन भोजनम् ॥
त्वचा स्नेहेन शय्यावान् पादस्नेहेन वाहनम् ॥ १४ ॥
अकर्म्मकठिनौ हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥
यस्य पाणौ च पादौ च स नरः सुखमेधते ॥ १५ ॥

दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्य स्थूललिङ्गेन दु:खित ॥
कृशलिङ्गेन सौभाग्य ह्रस्वलिङ्गेन भूपति ॥१६॥

મુખ એ શરીરનું અર્ધ કહેવાય છે અથવા મુખ જ આખું શરીર કહેવાય છે (તે વ્યાજબી છે) મુખમાં પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ છે અને આંખ તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે રાતી આંખવાળાનો સ્ત્રી ત્યાગ કરતી નથી (અર્થાત્ તેને સ્ત્રી સુખ સંપૂર્ણ મળે છે) સોના જેવી પીળી આંખવાળાનો પૈસા ત્યાગ કરતા નથી. (અર્થાત્ તે ધનવાન જ હોય છે.) લાંબા હાથવાળાનો ઐશ્વર્ય ત્યાગ કરતું નથી અને માંસલો હૃષ્ટપુષ્ટ માણસનો સુખ ત્યાગ કરતું નથી. જેની છાતી વિશાળ હોય તે ધનધાન્યનો ભોક્તા થાય છે જેનું માથું વિશાળ હોય તે શ્રેષ્ઠ નરેશ બને છે જે કમરમાં વિશાળ હોય તે ઘણાં સ્ત્રી પુત્રવાળો થાય છે અને જેના પગ વિશાળ હોય તે નિરંતર સુખી રહે છે છાતીમાં જે ચળકાટ (સ્નેહ એટલે તેલની માફક ચમકવાળો અને મૃદુ લાગતો પદાર્થ જે અવયવો ઉપર તરી આવે છે) હોય તો ભાગ્યશાળી, દાંતમાં ચળકાટ હોય તો સારું ખાનપાન મેળવનાર (ખાવે પીવે સુખી) આંખમાં ચળકાટ હોય તો શય્યાનું સુખ ભોગવનાર, અને પગમાં સ્નેહવાળો માણસ વાહનનું સુખ ભોગવનાર થાય છે જેને શ્રમ ન કરવા છતાં કઠિન (કઠોર) હાથ અને ચાલવાનો અભ્યાસ હોવા છતાં કોમળ પગ હોય તે પુરુષ સુખ ભોગવે છે લાંબુ લિંગ હોય તો દરિદ્ર, [illegible] લિંગવાળો દુઃખી, સુકાયેલા લિંગવાળો ભાગ્યશાળી થાય છે અને ટૂંકા ... ભૂપતિ થાય છે. ૧૧ થી ૧૬

कनिष्ठांगुलिमूलाच्च रेखा गच्छति तर्जनीम् ॥
अविच्छिन्नानि वर्षाणि शतमायुर्विनिर्दिशेत् ७ ॥
कनिष्ठांगुलिप्रदेशाद्रेखा गच्छति मध्यमाम् ॥
अविच्छिन्नानि वर्षाणि अशीत्यायुर्विनिर्दिशेत्
रेखाभिर्बहुभिः क्लेशः स्वल्पाभिर्धनहीनता ॥
रेखा चतुष्टये सौख्य बहुरेखा दरिद्रता
अनामिकापर्व यदा सुलख कनिष्ठिका व
नवत्यशीति च तथैव भवति तदर्धतः
अंगुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ॥
उत्पन्नभक्ष्यभोजी च स नरः सुखमेधते

થાય છે જેમના અંગુઠ પહોળા હોય તે પુરુષો દુઃખી થાય છે પહોળા અંગુઠાવાળા મુસાફરી કરનારા અને દુઃખ ભોગવનારા થાય છે જેઓ ઉપસેલા, સરખા, સ્નેહાળ (ચિકણા ચળકાટવાળા) લાલ નખવાળા છે તેઓ સુખી થાય છે એજ, લાલ તથા તાંબા જેવા રંગના નખવાળા મનુષ્યો રાજા થાય છે જેની પ્રદેશિની (અંગુઠ પાસેની આંગળી) અંગુઠાને ઓળંગી આગળ વધી હોય (અંગુઠા કરતાં લાંબી હોય) તે પુરુષ નિત્ય સ્ત્રીસુખ ભોગવે છે એમાં સંદેહ નથી. મધ્યમા આંગળી જો પ્રમાણ કરતાં લાંબી હોય તો સ્ત્રીની હાની થાય છે (સ્ત્રી સુખ મળતું નથી) અનામિકા જો લાંબી હોય તો મનુષ્ય વિદ્વાન્ થાય છે જેમને પગની અનામિકા ટુંકી હોય તેઓ પરદાર-ગામી થાય છે જેની પ્રદેશિની સ્થૂલ હોય તેની સ્ત્રી પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી થાય છે અંગુઠા કરતાં પ્રદેશિની ટુંકી હોય તો કલેશ અને લાંબી હોય તો ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે જો મધ્યમા અંગુઠ જેવડી હોય તો કષ્ટ છે અને જો કનિષ્ઠિકા લાંબી હોય તો લક્ષ્મીવાન છે જે મનુષ્યના પગની આંગળીઓ છુટી પડી ગએલી, અથવા ટુંકી હોય તે મનુષ્ય દાસ અથવા દાસકર્મ કરનાર થાય છે એમ સમુદ્રનું વચન છે જેમની આંગળીઓ, સમાન, દીર્ઘ એક બીજા સાથે મળી ગએલી હોય અને વળેલા વર્તુ હોય તેઓ નિરંતર રાજા થાય છે ૧ થી ૧૨

ઇતિ સામુદ્રિકે પાદલક્ષણ નામનો બીજો અધ્યાય

नखैः श्वेतैश्च विक्रान्तै स्ते नरा दुःखभाजिनः ॥
दुश्शीलाः कुनखा ज्ञेया कामभोगविवर्जिता ॥ १३ ॥
विक्रान्तैः स्फुटितैः स्थूलैः नखैर्दारिद्र्यभाजिनः ॥
महापापानि कुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ॥ १४ ॥
इन्द्रगोपकसंकाशैर्नखैर्भवति पार्थिव ॥
ताम्रैर्नखै स्तथैश्वर्यं माप्नुवन्ति नरोत्तमा ॥ १५ ॥
वर्तुलैश्च तथैश्वर्यं पुष्टितैः सुभगो भवेत् ॥
सुस्निग्धैरुपरिस्ताम्रैर्नखैर्भवति भूपतिः ॥ १६ ॥

જેઓના નખ ધોળા અને વધી ગએલા (અકુદરતી રીતે મોટા લાગતા) હોય તે મનુષ્યો દુઃખી થાય છે ખરાબ નખવાળા દુઃશીલ હોય છે અને કામભોગથી રહિત થાય છે વધી પડેલા, ફાટેલા અને જાડા નખવાળા પુરુષો દરિદ્ર થાય છે અને જો લીલા રંગના નખ હોય તો તેવા પુરુષો મહાપાપ કરે છે ઇન્દ્રગોપ

(ચોમાસામાં રસ્તાઓ ઉપર નજરે પડતાં મખમલ જેવી ચામડીવાળાં લાલ રંગનાં જીવડાં આમઠીઆ લોકો જેને મોચી કહે છે તે) જેવા નખવાળા રાજા થાય છે અને તાંબા જેવા લાલ રંગના નખવાળા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો બની ઐશ્વર્ય ભોગવે છે ગોળ નખવાળા ઐશ્વર્યવાન, પુષ્ટ નખવાળા ભાગ્યશાળી, સ્નિગ્ધ અને તાંબા જેવા લાલ નખથી મનુષ્ય રાજા થાય છે ૧૪ થી ૧૬

ઇતિ નખાધિકાર નામનો ત્રીજો અધ્યાય

धनिनस्तुरगजङ्घा राजानो मृगजङ्घका ॥
दीर्घायुः स्थूलजङ्घाभिर्जायतेऽध्वानगामिन ॥ १७ ॥
सिंहजङ्घा व्याघ्रजङ्घा धनकीर्तिप्रदायका ॥
रोमयुक्ता च जङ्घा च दारिद्र्यात्तापि रक्षति ॥ १८ ॥
शृगालसमजङ्घा ये लक्ष्मीस्तेषां न जायते ॥
मीनजङ्घ स्वयं लक्ष्मी प्राप्नोतीह न संशय ॥ १९ ॥
स्थूलजङ्घा च सूक्ष्मा च श्रियं भुञ्जन्ति मानवा ॥
उष्ट्रजङ्घा नरास्ते तु नित्यं भाग्यविवर्जिता ॥ २० ॥
काकजङ्घा नरा ये च ते साम्राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दु खिता काकजङ्घा वा जङ्घालक्षणमुधृतम् ॥ २१ ॥

ઘોડાના જેવી જાંઘવાળા ધનવાન, મૃગ જેવી જાંઘવાળા રાજા અને જાડી જાંઘવાળા મુસાફરો તેમજ દીર્ઘાયુ વાળા થાય છે સિંહના જેવી તેમજ વાઘના જેવી જાંઘો ધન આપે છે અને રૂંવાટાંવાળી જાંઘ દારિદ્રમાંથી રક્ષણ અપાવે છે જે પુરુષોની જાંઘ શિયાળ જેવી હોય તેમને લક્ષ્મી મળતી નથી પરંતુ માછલાં જેવી જાંઘવાળા પોતાની મેળે લક્ષ્મી મેળવે છે જાડી વા પાતળી (ખાસ કરીને વધી જાવે તેવી) જાંઘવાળા મનુષ્યો લક્ષ્મી ભોગવે છે ઊંટના જેવી જાંઘવાળા મનુષ્યો સદાકાળ ભાગ્યહીન નિવડે છે જેઓની જાંઘ કાગડાની જાંઘ જેવી હોય તેઓ મોટા સામ્રાજ્ય ભોગવે છે અથવા દુઃખી થાય છે આ પ્રમાણે જંઘાઓનું લક્ષણ ઉધૃત કર્યું છે ૧૭ થી ૨૧

ઇતિ જંઘાધિકાર નામનો ચોથો અધ્યાય

एकरोमो भवेद्राजा द्विरोमो धनवान्भवेत् ॥
त्रिरोम' पण्डित' प्रोक्तो बहुरोमैर्दरिद्रता ॥ २२ ॥
हंसहस्तिसमागत्या पुरुषा स्युर्नराधिपाः ॥
वृषभचाषशुकानां गतिर्भोगवतां भवेत् ॥ २३ ॥
जलोर्मिसदृशा यत्र काकोलूक समा गतिः ॥
द्रव्यक्षय करी ज्ञेया दु खशोकभयङ्करी ॥ २४ ॥
श्वानोष्ट्रमहिषाणां च खरसूकरयोस्तथा ॥
गतिर्येषां समाख्यातास्ते नरा भाग्यवर्जिता' ॥ २५ ॥
दक्षिणावर्तलिङ्गे य स नर पुत्रवान्भवेत् ॥
वामावर्तितलिङ्गेन नरः कन्यापिता भवेत् ॥ २६ ॥
स्थूलं कृष्णं भवेल्लिङ्गं स नरो दुःखवान्भवेत् ॥
प्रलम्बवक्रलिङ्गेन पुरुषाः सुखभोगिन' ॥ २७ ॥
एकैकधारिलिङ्गेन नरो भवति पार्थिवः ॥
द्विधारे धनवन्तश्च बहु धारा दरिद्रिता ॥ २८ ॥
मीनगंधेन शुक्रेण धनवान्पुत्रवान्भवेत् ॥
हविर्गंधेन शुक्रेण गवाढ्यो जायते नर' ॥ २९ ॥
मधुगंधेन शुक्रेण नरः स्त्रीजनवल्लभ' ॥
पद्मगंधे भवेद्भूपो महीगंधेन पार्थिव' ॥ ३० ॥
लाक्षागंधे भवेन्नि'स्वो मांसगंधेन तस्करः ॥
व्यसनी चैव वसागंधो मद्यगंधेन दु'खित ॥ ३१ ॥
कटुगंधेन शुक्रेण पुरुषो दुर्भगो भवेत् ॥
क्षारगंधेन शुक्रेण नरा दारिद्र्यभाजन ॥ ३२ ॥

पयोवर्णेन शुक्रेण भवेद्राजा न संशय ॥
श्यामवर्णेन शुक्रेण देह भोगी भवेन्नर ॥ ३३ ॥
समपादोपविष्टस्य महीं स्पृशति मेहनम् ॥
स भवेद्दु:खितो नित्य दारिद्र्येण च पीडित ॥ ३४ ॥
समपादोपविष्टस्य गुल्फौ स्पृशति मेहनम् ॥
ईश्वरं तं विजानीयात् सुखिन भोगिन नरम् ॥ ३५ ॥
सिंह व्याघ्रसम यस्य ह्रस्वं भवति मेहनम् ॥
भोगवाँस्तु स विज्ञेयो तथा तुरगमेहनम् ॥ ३६ ॥

જેની ચામડી ઉપરનાં છિદ્રોમાં એક છિદ્રમાં એક જ વાળ હોય, તે રાજા થાય. બે વાળ હોય તે ધનવાન થાય. ત્રણ વાળ હોય તે પંડિત થાય. અને બહુ રોમ હોય તે દરિદ્ર થાય. હંસ કે હાથી જેવી ગતિ (ચાલ) વાળા પુરુષો રાજાઓ થાય છે. બગલા, ચાસ અને પોપટ જેવી ગતિ સારી પુરુષોની હોય છે. જેમની ગતિ પાણીના તરંગો જેવી અથવા ગધેડા કે ઘુવડ જેવી હોય તે ધનનો નાશ કરનારી તથા દુઃખ, શોક અને ભય આપનારી જાણવી. જે પુરુષોની ગતિ શ્વાન, ઊંટ, પાડા, બિલાડા તથા ભૂંડના જેવી હોય તેઓ ભાગ્યહીન હોય છે. જેનું લિંગ જમણી બાજુ ઝૂકેલું હોય તે પુરુષ પુત્રવાન્ થાય છે. જ્યારે જેનું લિંગ ડાબી બાજુ ઝૂકેલું હોય તે કન્યાઓનો પિતા થાય છે. સ્થૂલ અને લઘુ લિંગ હોય તે પુરુષ દુઃખી થાય છે. લાંબા અને વાંકા લિંગવાળો પુરુષ સુખ ભોગવનાર થાય છે. જેને મૂત્ર કરતી વખતે એક જ ધાર પડતી હોય તે રાજા થાય છે. બે ધારા થાય તો ધનવાન થાય. પરંતુ બહુ ધારા પડતી હોય તો દરિદ્રતા થાય. જો વીર્યની ગંધ મધના જેવી હોય તો ધનવાન તથા પુત્રવાન્ થાય. જો હવિષ્યાન્ન જેવી ગંધ હોય તો ગામ કે દેશનો પાલક થાય, મધ જેવી સુગંધ હોય તો સ્ત્રીને પ્રિય થાય. અને કમળ જેવી અથવા પૃથ્વી જેવી સુગંધ હોય તો રાજા થાય. લાખના જેવી ગંધ હોય તો નિર્ધન થાય. માંસના જેવી ગંધ હોય તો ચોર થાય. મદની જેવી ગંધ આવતી હોય તો વ્યસની થાય. ક્ષાર જેવી ગંધ હોય તો દુઃખી થાય. કડવી ગંધ આવતી હોય તે દુર્ભાગી થાય. ખારી ગંધવાળા વીર્યવાળો દરિદ્ર થાય. દૂધના જેવા રંગવાળા વીર્યથી નિઃસંશય રાજા થાય છે. કાળા રંગના વીર્યથી મનુષ્ય દેહસુખ ભોગવનાર થાય છે. સરખી રીતે બેસતાં (પલાંઠી-વાળીને બેસતાં) જો લિંગ જમીનને સ્પર્શ કરે તો જાણવું કે તે મનુષ્ય દારિદ્રયથી પીડિત થઈ નિત્ય દુઃખી થાય છે. સરખી રીતે બેસતાં જેનું લિંગ પગની ઘૂંટીઓને અડે તે પુરુષને રાજા, સુખી અને ભોગી જાણવો. સિંહ અને વાઘની આકૃતિ જેના

લિંગ ટુંકુ હોય તેને સોગી સમજવો. તેમજ જેનુ લિંગ પોતાની બાજુએ મોટુ હોય છતાં ટુંકુ હોય તે પણ સોગી થાય છે ૨૨ થી ૩૬

ઇતિ રોમગતિવીર્યલિંગાદ્યધિકાર નામનો પાંચમો અધ્યાય

अलक्तसदृशं रक्त जायते यस्य शोणितम् ॥
धनवान्भोगवाँश्चैव स नर परिकीर्तित ॥ ३७ ॥
प्रवालस्निग्धरक्तं च शोणितं यस्य देहिन ॥
राजानं तं विजानीद्देवता स महाक्ल ॥ ३८ ॥
पद्मपत्रानिभं यस्य देहे भवति शोणितम् ॥
जायते बहुधा कन्या दुःखितश्च सदाभवेत् ॥ ३९ ॥
गोमायुसदृशं यस्य श्वानोष्ट्रमहिषस्य च ॥
स भवेद्दुःखितो नित्यं धनहीनो न संशय ॥ ४० ॥

અળતાના રંગ જેવા રગનુ જેનુ રક્ત હોય, તેને ધનવાન તથા ભોગી કહેવામાં આવેલો છે ચીકણા પ્રવાલના જેવા રૂધિરવાળો મનુષ્ય રાજા સમજવો, તેમજ તે મહાબળવાન્ અને દેવ જેવો હોય છે કમળની પાંખડી જેવા રગનુ જેનુ લોહી હોય તેને (ઘુણતો ઘુણાની) ઘણું કરીને કન્યાઓ થાય છે અને તે સદા દુઃખી થાય છે શિયાળ, શ્વાન, ઉંટ કે પાડાના લોહી જેવુ જેનુ લોહી હોય તે માણસ નિશ્ચય ધનહીન અને નિત્ય દુઃખ ભોગવનાર થાય છે ૩૭ થી ૪

ઇતિ રૂધિરાધિકારનામનો છઠ્ઠો અધ્યાય

विस्तीर्णा च कटी स्निग्धा शुभा पुंसां प्रशस्यते ॥
निर्मांसास्थि कटीवस्तिस्ते नरा दुःखभाजिनः ॥ ४१ ॥
सिंहव्याघ्रसमा येषां कटी ते जननायका ॥
स्वानरतुल्या च कटी येषां न शोभना ॥ ४२ ॥

પુરૂષોની પહોળી અને સ્નિગ્ધ કટી હોય તો તે વખણાય છે જે પુરૂષોની કમર અને અસ્થિ માંસ હીન, કાકમ તરી આવતાં હોય તેવી હોય તે દુઃખ ભોગવનારા થાય છે સિંહ કે વાઘના જેવી કમરવાળા હોય તે નેતાઓ થાય છે અને શ્વાન કે વાનર જેવી કમરવાળા સારા હોતા નથી. ૪૧–૪૨

ઇતિ કટ્યધિકારનામનો સાતમો અધ્યાય

मृगोदरो नरो धन्यो मयूरोदरसन्निभ ॥
मण्डूकः सदृशो यस्तु स नरः पार्थिवो भवेत् ॥ ४३ ॥
व्याघ्रोदरो गजपति श्वशृगालोदरोऽधमः ॥
नर सिंहोदरो यस्तु धनधान्य समृद्धिवान् ॥ ४४ ॥
वर्तुला चातिगंभीरा नाभि पुंसां प्रशस्यते ॥
उत्तानविरला नाभि सदा दु खप्रदायिनी ॥ ४५ ॥

મૃગના જેવા પેટવાળો ધન્ય પુરુષ હોય છે તેમજ મોરના જેવા પેટવાળો પણ ધન્યાત્મા હોય છે જેનું પેટ દેડકાના જેવું હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે વાઘના જેવા પેટવાળો હાથીઓનો માલિક થાય છે અને કુતરા કે શિયાળના જેવા પેટવાળો અધમ થાય છે જે પુરુષ સિંહના જેવા પેટવાળો હોય તે ધનધાન્યવાળો અને સમૃદ્ધિવાળો થાય છે પુરુષોની નાભિ ગોળ અને અતિ ગભીર હોય તે વખણાય છે. પરંતુ ઉપસી આવતી અને વિરલ દેખાતી નાભિ સદા દુઃખ આપનારી હોય છે ૪૩ થી ૪૫

ઇતિ ઉદરાધિકારનામનો આઠમો તથા નાભ્યધિકારનામનો નવમો અધ્યાય

उन्नतोपचितौ येषां घनस्निग्धौ पयोधरौ ॥
ते नरा मैथुने शूरा भोगवन्त स्वकर्मभि ॥ ४६ ॥
अनुन्नतौ नैव स्निग्धौ शिथिलौ च पयोधरौ ॥
निर्मांसौ च कुरूपौ च ते नरा दुःखभोगिन ॥ ४७ ॥
विस्तीर्णं हृदयं यस्य मांसलोपचितं समम् ॥
शतायुस्तं विजानीयाद्बहुभोगं महाधनम् ॥ ४८ ॥
जानुनी मांसलस्निग्धे उरू विस्तीर्णवर्तुले ॥
इष्टिकाभा कटी यस्य मध्यं तु कुलिशोपमम् ॥ ४९ ॥
सिंहपृष्ठो नरो यस्तु धनं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
कूर्मपृष्ठो भवेद्राजा धनसौभाग्यसंयुत ॥ ५० ॥

જે પુરુષોના સ્તન ઉન્નત, ઉપસી આવેલા, ગાઢ અને સ્નિગ્ધ હોય તે પુરુષો મૈથુનમાં શૂર અને પોતાના કર્મો વડે ભોગ ભોગવનારા (ભોગ માટે પુરુષાર્થ

કરનાર) હોય છે જેની ગર્દન, બેઠેલ લાગતા શિથિલ માંસ સહિત અને ટુ
સ્તન જેમના હોય તે પુરુષ દુઃખ ભોગવનાર હોય છે જેનો હૃદયનો ભાગ વિસ્તી
માંસથી ભરાએલ અને સમાન હોય, તે પુરુષને બહુ ભોગી તેમજ મહાધની થાય
અને તે શતાયુ (સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનાર) હોય છે જે પુરુષની બગલ
માંસલ તથા સ્નિગ્ધ હોય, ઊરૂ વિસ્તૃત અને ગોળ હોય, કમર ઈંટ જેવી સમ
હોય અને હૃદય હીરા જેવું હોય તથા પીઠ સિંહ જેવી હોય તે મનુષ્યને ધન
એમ કહેવું (અર્થાત્ આવો પુરુષ શ્રેષ્ઠ લક્ષણ યુક્ત છે) વળી જેની પીઠ કાચબા
પીઠની માફક રેખાવાળી હોય તે ધનધાન્યથી યુક્ત ભાગ્યશાળી હોય છે ૪૧ થી

ઇતિ સામુદ્રિકે સ્તનલક્ષણાદિપ્રકરણનામનો દશમો અધ્યાય

प्रलंबबाहू स्वामी स्यान्नर सर्वगुणान्वितः ॥
ह्रस्वबाहू भवेद्दास परकर्मकर स्मृत ॥ ५१
यस्य मत्स्य समा रेखा कर्मसिद्धि प्रजायते ॥
धनाढ्यस्तु स विज्ञेयो बहुपुत्रो न संशयः ॥ ५२
आतपत्रं करे यस्य दण्डेन सहितं पुनः ॥
चामरद्वितीय चापि चक्रवर्ती स जायते ॥ ५३
स्वस्तिके जनसौभाग्यं मीने सर्वत्र पूजितः ॥
श्रीवत्से वाञ्छिता लक्ष्मी गवाद्यं दामकेन तु ॥ ५४
ध्वजवज्राङ्कुशच्छत्रं शंखपद्मादयस्तले॥
पाणिपादेषु दृश्यन्ते यस्यासौ श्रीपति पुमान् ॥ ५५
शक्तितोमर दण्डासि धनुश्चक्रगदोपमा ॥
यस्य हस्ते भवेद्रेखा राजानं तं विनिर्दिशेत् ॥ ५६
द्वाभ्यां च यवमालाभ्यां राजा मंत्री धनीयुध ॥
एकया यवपङ्क्त्या च श्रेष्ठो बहु धनोचितः ॥ ५७
मणिबन्धे यवश्रेण्यस्तिस्त्रश्चेत्स नृपो भवेत् ॥
यदि ताः पाणिपृष्ठेऽपि ततोधिकतरं फलम् ॥ ५८

લાંબા હાથવાળો પુરુષ સર્વગુણસંપન્ન હોઈ શેઠ બને છે અને ટુંકા હાથવાળો પારકાનુ કામ કરનાર નોકર થાય છે જેના હાથમાં મત્સ્યના જેવી રેખા હોય તેને કાર્યસિદ્ધિ મળે છે અને નિઃસંશય તેને ઘણા પુત્રોવાળો તેમજ ધનાઢ્ય જાણવો. જેના હાથમાં દાંડી સહિત કમળ અથવા બે ચામરનુ ચિન્હ હોય તે ચક્રવર્તી થાય છે જો હાથમાં સ્વસ્તિક હોય તો મનુષ્યને યોગ્ય સંપૂર્ણ સુખ મળે છે મીન (માછલી) જેવુ ચિન્હ હોય તો સર્વત્ર પૂજાય છે શ્રીવત્સ હોય તો ઈચ્છિત લક્ષ્મી અને દામ (દોરડુ) હોય તો ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓની પ્રાપ્તિ થાય છે ધ્વજ વજ્ર અંકુશ, છત્ર તથા શંખ, કમળ એ ચિન્હો જેના હાથ કે પગમા હોય તે પુરુષો લક્ષ્મીપતિ બને છે શક્તિ, તોમર, દંડ, તલવાર, ધનુષ્ય, ચક્ર તથા ગદાના આકારનાં ચિન્હો જેના હાથમા હોય તેને રાજા સમજવો. જેના મણિબંધમા યવપંક્તિવાળાં બે વલય હોય તે રાજા પ્રધાન, ધનવાન કે પંડિત બને છે યવપંક્તિવાળુ એક વલય હોય તો ઘણો ધનવાન અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ હોય છે જો મણિબંધમા યવપંક્તિવાળા ત્રણ વલય હોય તો રાજા થાય છે અને જો તે વલયો હાથની પીઠ ઉપર પણ હોય તો તેનાથી પણ અધિક થાય છે ૫૨ થી ૫૮

त्यागाय शोणा गंमीरा सुखाय मधुपिङ्गला ॥
सूक्ष्मा श्रिये भवेयुस्ता सौभाग्याय समूलका ॥ ५९ ॥

छिन्ना सपलवा रूक्षा विषमा स्यानकच्यूताः ॥
विवर्णा स्फुटिता कृष्णा नीलास्तन्व्यश्च नोत्तमा ॥ ६० ॥

क्लेशं सपल्लवा रेखा छिन्ना वित्तस्य संशयम् ॥
कदन्न परुषा द्रव्यविनाशं विषमार्पयेत् ॥ ६१ ॥

मध्यमामान्तरेखाया प्रदेशिना स्याद्यदाधिका ॥
प्रचुरस्तत्पितु पक्ष श्रियो विपदोऽन्यया ॥ ६२ ॥

अनामिकान्त्यरेखाया कनिष्ठास्याद्यदाधिका ॥
धनवृद्धिकरी पुंसां मातृपक्षो बहुस्तदा ॥ ६३ ॥

उर्ध्वरेखा मणेर्बन्ध्यादूर्ध्वगा सातु पञ्चधा ॥
अंगुष्ठाश्रयिणी सौख्यराज्यलाभाय जायते ॥ ६४ ॥

राजा राजसदृशा या तर्जनीगतयानया ॥
मध्यायां गतयाचार्य स्यातो राजाथ सैन्यप ॥ ६५ ॥
अनामिकाप्रयान्त्यां तु सार्थवाहो महाधनी ॥
कनिष्ठां गतया सत्या तया श्रेष्ठो भवेद्बुध ॥ ६६ ॥
श्लाघ्यश्चोष्णोऽरुणोऽस्वेदोऽच्छिद्र स्निग्धश्च मांसलः ॥
श्लक्ष्णस्ताम्रनखो दीर्घाङ्गुलिको विपुलः करः ॥ ६७ ॥
पाणेस्तलेन शोणेन धनी नीलेन मद्यपः ॥
पीतेनागम्यनारीकः कृष्णेन च धनोज्झितः ॥ ६८ ॥
मणिबन्धात्पितुर्लेखा करभाद्विभवायुषो ॥
रेखे द्वे यान्ति तिस्रोऽपि तर्जन्यंगुष्ठकान्तरम् ॥ ६९ ॥
येषां रेखा इमास्तिस्र सपूर्णा दोषवर्जिताः ॥
तेषां गोत्रधनायूंपि संपूर्णान्यन्यथा न तु ॥ ७० ॥
गत्वा मिलितयो प्रान्ते व्यपित्रोश्च रेखयोः ॥
गृहबन्धो विनिर्देश्यो गृहभङ्गोऽन्यथा पुनः ॥ ७१ ॥
आयुर्लेखा कनिष्ठान्तर्लेखाः स्युर्गृहिणीप्रदा ॥
समाभि शुभ शीलास्ता विषमाभिः कुशीलका ॥ ७२ ॥
आयुर्लेखावसानाभिर्लेखाभिर्मणिबन्धतः ॥
स्पष्टाभिर्भ्रातरोऽस्पष्टतराभिर्जामय पुनः ॥ ७३ ॥
मणिबन्धोन्मुखाश्चायुर्लेखायां यत्र पल्लवा ॥
संपदस्तैर्वहिर्यान्ति विपदोऽङ्गुलि सम्मुखे ॥ ७४ ॥
यवैरङ्गुष्ठमध्यस्थै विद्याख्यातिविभूतय ॥
शुक्ले पक्षे तथा जन्म दक्षिणाङ्गुष्ठगैश्च ते ॥ ७५ ॥

कृष्णपक्षे नृणां जन्म वामाङ्गुष्ठगतैर्यवैः ॥
यवैरङ्गुष्ठमूलस्थैस्तत्सस्याः सूनवो नृणाम् ॥ ७६ ॥
अनामिकान्तपर्वस्था प्रतिरखा प्रभुत्वकृत् ॥
उर्ध्वा पुनस्तले तस्या धर्मरेखेयमुच्यते ॥ ७७ ॥
श्लिष्टान्यङ्गुलि मध्यानि द्रव्यसञ्चयहेतवे ॥
तानि चेच्छिद्रयुक्तानि त्यागशीलस्ततो नरः ॥ ७८ ॥
एकोऽप्यभिमुखस्तस्य मत्स्य श्रीवृद्धिकारणम् ॥
संपूर्णौ किं पुनर्मत्स्य पाणिमूलस्थितौ नृणाम् ॥ ७९ ॥
तुलाग्राममयो वज्रं करमध्ये तु दृश्यते ॥
वाणिज्यं सिद्धयते तस्य पुरुषस्य न संशय ॥ ८० ॥
उर्ध्वरेखा करे यस्य रेखाः स्युरङ्गुलित्रये ॥
नाना भोग सुखानि च समुद्र वचनं यथा ॥ ८१ ॥
आवर्ता दक्षिणा शस्ता मागुष्ठाङ्गुलिपर्वसु ॥
ताम्रा स्निग्धोत्थिनोत्तुङ्गपर्वाग्रोत्था नखा शुभा ॥ ८२ ॥
नखेषु बिन्दव श्वेता पाण्योश्चरणयोरपि ॥
आगंतव प्रशस्ता स्युरिति भोजनृपोऽभ्यधात् ॥ ८३ ॥
त्रिकोणरेखया भीर मूसलोलूखलादिना ॥
वस्तुना हस्तजातेन पुरुष स्यात्कृपिवल ॥ ८४ ॥

હાથની રેખાઓ શાખાયુક્ત ઉપર અને ઉંડી હોય તો ત્યાગી કરનાર, મધના જેવા પીળાશ ઉપરના રંગની હોય તો સુખી કરનાર બહુ પાતળી હોય તો લક્ષ્મી આપનાર અને શરૂઆતમાં મૂળવાળી હોય તો (આરંભમાં શાખાઓવાળી) સૌભાગ્યશાળી કરનાર થાય છે જે રેખાઓ છિન્નભિન્ન થએલી, શાખાઓવાળી, એકદમ વિષમ, પોતાના સ્થાનથી રહિત, રંગ વગરની, કોરેલી કાળી વાળી અને આડી હોય તો તે સારી નથી. પલ્લવો (શાખાઓ) વાળી રેખા કલેશ આપે છે તૂટેલી રેખા

દ્રવ્ય હોવામાં સંશય ઉત્પન્ન કરે છે (ધનનો નાશ કરે છે) રજહીન રેખા (મેખલા હાલતી હોય તેવી રેખા) ભક્તભોજી કરનાર (તેલ ઘી વગરનું ઠાઠું ઉતરી ગયેલું હલકા ધાન્યમાંથી બનાવેલું ભોજન ભક્ત કહેવાય છે) અને વિષમ રેખાઓ દ્રવ્યનો વિનાશ કરનારી છે મધ્યમાના ઉપલા પર્વની રેખા કરતાં જો પ્રદેશિની લાંબી હોય તો તેનો પિતાનો પક્ષ (પિતાનું કુટુંબ) ઘણો મોટો હોય છે અને પિતાની મિલકત પણ ઘણી હોય છે જો તે પર્વની ઉપલી રેખા કરતાં પ્રદેશિની ટૂંકી હોય તો ઉપરોક્ત ફલ ઉલટું હોય છે અર્થાત્ પિતાનું કુટુંબ તથા લક્ષ્મી ઓછું થોડું હોય છે અનામિકાના ઉપલા પર્વની રેખા કરતાં જો કનિષ્ઠિકા મોટી હોય તો તે મનુષ્યને ધનની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમજ તેના મોસાળનું કુટુંબ મોટું હોય છે ઊર્ધ્વરેખા મણિબંધથી નીકળી ઊર્ધ્વ દિશામાં જાય છે આ રેખા પાંચ પ્રકારની હોય છે આ રેખા જો અંગુષ્ઠ સુધી જનારી હોય તો સુખ, રાજ્ય તથા લાભ આપનારી થાય છે જો આ રેખા તર્જની સુધી જતી હોય તો રાજા અથવા રાજા જેવો થાય. મધ્યમા સુધી ગઈ હોય તો આચાર્ય અથવા પ્રખ્યાત પુરુષ થાય અથવા રાજા કે સેનાપતિ થાય. જો ઊર્ધ્વરેખા અનામિકા પર્યંત ગઈ હોય તો મોટો વેપારી તેમજ ધનવાન થાય છે અને જો કનિષ્ઠિકા સુધી ગઈ હોય તો તે રેખાથી મોટો શ્રેષ્ઠ પંડિત થાય છે ઉષ્ણ, લાલ, પરસેવા વગરનો, છિદ્ર રહિત, સ્નિગ્ધ, માંસલ, તાંબા જેવા નખવાળો, લાંબી આંગળીઓવાળો અને વિશાળ હાથ વખાણવા લાયક છે હાથનું તળીયું લાલ હોય તો ધનવાન, કાળું હોય તો દારૂડીયો, પીળું હોય તો અગમ્યાગમન કરનાર અને કાળુ હોય તો નિર્ધન થાય છે મણિબંધથી પિતૃરેખા, કરભથી વૈભવ અને આયુષ્યની એમ જે રેખાઓ ત્રણ રેખાઓ તર્જની અને અંગુષ્ઠ વચ્ચે જાય છે જેમને આ ત્રણે રેખાઓ સંપૂર્ણ અને દોષ રહિત હોય તેમને ગોત્ર ધન તથા આયુષ્યનું સંપૂર્ણ સુખ હોય છે અન્યથા નથી હોતું જેઓને દ્રવ્ય અને પિતાની રેખાઓ અંત ભાગમાં (તર્જની અને અંગુષ્ઠના વચ્ચેના ભાગમાં) મળેલી હોય છે તેઓ ઘર બનાવે છે જો છૂટી હોય તો તેમનો ઘરભંગ થાય છે આયુરેખા અને કનિષ્ઠિકાના મૂળ વચ્ચેના ભાગમાં આવેલી રેખાઓ સ્ત્રી લાભની રેખાઓ છે આ રેખાઓ જો સરલ હોય તો સ્ત્રીઓ સચ્ચરિત્ર હોય છે વિષમ હોય તો દુશ્ચરિત્ર હોય છે મણિબંધથી લઈ આયુરેખા સુધી (કરભ ઉપર) આવતી રેખાઓ જો સ્પષ્ટ હોય તો તેટલા ભાઈ અને અસ્પષ્ટ હોય તો બ્હેનોની બોધક છે આયુરેખામાંથી મણિબંધ સુધી જનારાં પલ્લવો (શાખાઓ) હોય તે સંપત્તિસૂચક છે અને જો તે પલ્લવો આંગળીઓ સુધી જતાં હોય તો વિપત્તિ આપનારાં છે અંગુષ્ઠના મધ્ય (પેટ)માં યવ હોય તો વિદ્યા, ખ્યાતિ અને વૈભવના સૂચક છે જો જમણા અંગુષ્ઠમાં હોય તો શુક્લપક્ષમાં જન્મ જાણવો. ડાબા અંગુષ્ઠમાં યવ હોય તો કૃષ્ણ પક્ષમાં જન્મ જાણવો. અંગુષ્ઠના મૂળમાં યવ હોય તો જેટલા યવ તેટલા છોકરા થશે એમ સમજવું અનામિકાના મૂળમાંથી નીકળી છેક ઉપરનાં પર્વ સુધી ઊર્ધ્વરેખા

હોય તો તે પ્રભુત્વ આપનારી છે અને જે અનામિકાના મૂળના નીચેના ભાગમા હસ્તતલ (હથેલી)મા ઉર્ધ્વરેખા હોય તો તે ધર્મરેખા કહેવાય છે હાથની આગળીઓ એકબીજા સાથે મળી અન્યોન્ય જણાતી હોય તો તે ધનસંચયકારનુ લક્ષણ છે અને જે આંગળીઓ વચ્ચે છિદ્ર (જગ્યા) હોય તો તે (ઉદારતાનુ લક્ષણ છે) માણસ ત્યાગી વૃત્તિનો થાય છે હાથના મૂળ ભાગ (મણિબંધની ઉપરથી સંધિ)માં એક પણ ઉર્ધ્વમુખનો મત્સ્ય હોય તો તે લક્ષ્મીવૃદ્ધિનુ કારણ છે તો પછી જો પુરેપુરા બે મત્સ્ય હોય તો કહેવાનુ જ શુ રહે ? તુલા (ત્રાજવુ) ગામ, વજ્ર આ ચિન્હો જેના હાથમાં હોય તેને વ્યાપારમાં સફળતા મળે છે તેમાં સંશય નથી. જેના હાથમાં ઉર્ધ્વરેખા હોય, અને ત્રણે આગળીના મૂળમાં ઊભી રેખાઓ હોય તેને અનેક પ્રકારનો ભોગ તથા સુખ મળે છે એમ સમુદ્રનુ વચન છે અંગુઠો તેમજ કરેક આંગળીના (ઉર્ધ્વ) પર્વમાં જમણા આવર્ત (ભમરીઓ) હોય તો તે શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે તેમજ ચરના અર્ધ જેવા, તામ્ર જેવા લાલ રગના સ્નિગ્ધ, ઉન્નત નખ શુભફળ આપનારા છે પગ તથા હાથના નખોની અંદર પીળા રગનાં બિંદુઓ જો આગતુક હોય (અકસ્માત થયા હોય) તો તે શુભ છે એમ ભોજરાજ કહે છે ત્રિકોણરેખા, હળ, મૂશળ ખાંડણીઓ એ ચિન્હો જો હાથમા હોય તો પુરુષ ધેનુવ થાય છે ૭૯ થી ૮૪

ઇતિ સામુદ્રિકે કરરેખાલક્ષણાધિકાર નામનો અગિયારમો અધ્યાય

ग्रीवातिवर्तुला यस्य पूर्णकुम्भसमा भवेत् ॥
पार्थिवः स तु विज्ञेयो धनधान्यसमन्वित ॥ ८५ ॥
शंखग्रीवा प्रशंसति शुकोष्ट्रग्रीवका नतु ॥
दीर्घग्रीवा वक्रग्रीवा शिखिग्रीवा विवर्जिता ॥ ८६ ॥
वृषस्कंधगजस्कन्धकदलीस्कन्धमेव च ॥
महाभोगा महाधनास्ते सर्वे पार्थिवोपमा ॥ ८७ ॥
चन्द्रबिम्बोपमे वक्त्रे धर्मशीलः सदा भवेत् ॥
मृगमूषकवक्त्राश्च ते नरा भाग्यवर्जिता ॥ ८८ ॥
छगलवक्त्रपुरुषा धनहीना प्रकीर्तिता ॥
हयवक्त्रा नरा येतु दुःखदारिद्र्यभोगिन ॥ ८९ ॥

જેની ગરદન એકદમ ગોળ ભરેલા ઘડાની માફક હોય તેને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ રાજા જાણવો. શંખ જેવી ગરદનને વખાણ્યું છે પોપટ તથા ઊંટના જેવી ગરદન વખણાતી નથી લાંબી ગરદન, બગલા જેવી ગરદન તેમજ મોર જેવી ગરદન સારી નથી ગણાતી જેઓની ગરદન બળદ કે હાથીની ગરદન જેવી હોય અથવા જેના સ્વાન જેવી ગરદન હોય તે બધા રાજા જેવા મહાભોગી અને મહાધની હોય છે ચંદ્રબિંબ જેવા ગોળ મુખવાળો સદા ધર્મપરાયણ હોય છે મૃગ કે ઉંદર જેવા મોં વાળા (ગરીબડા મો વાળા) ભાગ્યહીન હોય છે બકરાંના મુખમુદ્રાવાળા ધનહીન જણાય છે અને પાડાના જેવા મુખવાળા જે પુરુષો હોય તેઓ દુઃખ અને દારિદ્ર ભોગવનારા હોય છે ૮૫ થી ૮૯

ઈતિ મુખાધિકારનામનો બારમો અધ્યાય

यस्य गण्डौ हि संपूर्णौ पद्मपत्र समप्रभौ ॥
भोगवान् स्त्रीप्रियश्चैव सर्वविद्याधर स्मृत ॥ ९० ॥
सिंह व्याघ्रगजेन्द्राणां कपोलौ सदृशौ यदि ।
कृषिभोगी भवेन्नित्यं बहुपुत्रश्च जायते ॥ ९१ ॥

જેના ગાલ (લમણા) કમળપત્રના જેવા શોભાયમાન હોય તે ભોગી, સ્ત્રીજન વલ્લભ, અને સર્વ વિદ્યાધર (બધી વિદ્યાઓ જાણનાર) થાય છે જો સિંહ વાઘ યા હાથીના જેવા લમણા હોય તો પુરુષ ખેડુત અને બહુ પુત્રોવાળો થાય છે ૯૦ થી ૯૧

ઇતિ ગંડાધિકારનામનો તેરમો અધ્યાય

रक्तधरो नृपतिः स्यात् वक्रोष्ठौ स च दुःखित ॥
स्थूलाभ्यां मधुराभ्यां च नरा अत्यन्त दुःखिता ॥ ९२ ॥

લાલ હોઠવાળો નૃપતિ થાય વાંકા હોઠવાળો દુઃખી થાય જાડા અને શ્યામ હોઠવાળા પુરુષો અત્યન્ત દુઃખી થાય. ૯૨

ઇતિ ઓષ્ઠાધિકારનામનો ચૌદમો અધ્યાય

कुन्दपुष्प प्रतिकाशैर्दन्तैर्भूपतय स्मृताः ॥
रक्षो वानरदन्ताश्च नित्य क्षुधा रुपार्दितः ॥ ९३ ॥
सस्नेहैस्तद्वत्कैर्दन्तैर्दाडिमी बीजसन्निभैः ॥
सुखिनः सरला ज्ञेया स्त्रीणां च वश्यकारकाः ॥ ९४ ॥

दु खितो विकृतैस्त्वैर्दन्तैर्मूषक सन्निभै ॥
समागय मिलितैर्दन्तैर्विद्यावान्दन्तुरे पुन ॥ ९५ ॥
द्वात्रिंशद्दशनो राजा भोगी स्यादेकहीनकः ॥
त्रिंशद्दन्तास्तु सुखिन एकहीनास्तु दुःखिता ॥ ९६ ॥

કુંદના ફૂલ જેવા શોભાયમાન દાંતોથી મનુષ્ય રાજા થાય છે અને રાક્ષસ કે વાનરના જેવા દાંતવાળા પ્રતિદિન ભૂખ અને તે સંથી આકુલ વ્યાકુલ રહે છે જેઓના સ્નેહયુક્ત, મજબુત દાડમના બીજ જેવા દાંત હોય તેમને સુખી અને સરલ જાણવા આવા પુરુષો સ્ત્રીઓને વશ કરે છે વિકૃત, લુખ્ખા અને ઉંદરડાની આંખ જેવા દાંત હોય તો દુઃખી જાણવા દાંત એક બીજા ઉપર મળેલા હોય તો ભાગ્યવાન અને જો મોટા દાંત હોય તો વિદ્વાન જાણવા બત્રીસ દાંતવાળો રાજા એકત્રીસ દાંતવાળો ભોગી, ત્રીસ દાંતવાળો સુખી અને ઓગણત્રીસ દાંતવાળો દુઃખી સમજવો. ૯૩ થી ૯૬

ઇતિ દંતાધિકાર

कृष्णजिह्वो भवेद्दास न नरो दु खमाधन ॥
समलायां तु जिह्वायां स भवेत्पापकारकः ॥ ९७ ॥
स्थूल जिह्वास्तथा क्रूरा नग अनृतभाषिण ॥
श्वेतजिह्वा नरा येतु शौचाचार विवर्जिता ॥ ९८ ॥
पद्मपत्रसमा जिह्वा भोगवान् मिष्टभोजन ॥
रक्तजिह्वा भवेद्यस्तु विद्यालक्ष्मीमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥

કાળી જીભવાળો દાસ થાય છે અને તે મનુષ્ય દુઃખકારક પણ હોય છે મેલી જીભવાળો પાપ કરનાર થાય છે જાડી જીભવાળા ક્રૂર અને જુઠું બોલનાર હોય છે અને જેઓની જીભ ધોળી હોય તેઓ પવિત્રતા રહિત હોય છે કમળની પાંખડી જેવી જીભ હોય તો ભોગવિલાસ તથા મિષ્ટ ભોજન કરનાર થાય છે અને જેમને લાલ જીભ હોય તેઓ વિદ્યા અને લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે ૯૭ થી ૯૯

ઇતિ જીહ્વાધિકાર

कृष्णतालु नरा ये तु भवन्ति कुलनाशका ॥
पद्मपत्रसमं तालु स नरो भूपतिर्भवेत् ॥ १०० ॥
श्वेततालुर्नरा येतु धनवन्तो भवन्ति ते ॥
रक्ततालुर्नरा ये तु धनभोक्ता न संशय ॥ . . . .

જેમનુ તાળવુ કાળા રંગનુ હોય તેવા પુરુષો કુલનો નાશ કરનાર નિવડે છે અને કમળની પાખડી જેવા તાળવાવાળો પુરુષ રાજા થાય છે પીળા તાળવાવાળા પુરુષો ધનવાન થાય છે ધોળા તાળવાવાળા હોય તે નિઃસંશય ધનના બોજા થાય છે ૧ -૧ ૧

ઈતિ તાલવાધિકાર

हसस्वरो नरो धन्यो मेघस्वरतो नृप ॥
मृक्षेपमस्वरा ये तु भोगवन्तो नरेश्वराः ॥ १०२ ॥
क्रौचस्वरा नरा ये च भाग्यवन्तो भवन्ति ते ॥
खरकाकस्वरा ये च निर्धना पापकारिण ॥ १०३ ॥

હંસના જેવા સ્વરવાળો ધન્ય પુરુષ છે અને મેઘ જેવા ગંભીર સ્વરવાળો રાજા થાય છે ભમરાના જેવા સ્વરવાળા ભોગી અને રાજરાજેશ્વર થાય છે ક્રૌંચ પક્ષી જેવા સ્વરવાળા ભાગ્યશાળી થાય છે તેમજ ગર્ધભ અને કાગડાના જેવા અવાજ વાળા નિર્ધન અને પાપી થાય છે ૧ ૨-૧ ૩

ઇતિ સ્વરાધિકાર

पार्थिवा शुकनासा स्युर्दीर्घनाशाश्च भोगिन ॥
ह्रस्वनाशा नरा ये तु धर्मशीलाश्च ते विदु ॥ १०४ ॥
हस्तिनाशा समानासा पीतनाशाश्च ये नरा
पीतरक्ताश्च ये मर्त्या सर्वे ते जनवल्लभा ॥ १०५ ॥
स्थूलनाशा वक्रनासा नासिकामुखमध्यगाः
ते सर्वे दुःखिता ज्ञेया धनशील विवर्जिताः ॥ १०६ ॥

પોપટની ચાંચ જેવી નાસિકાવાળા રાજા થાય છે લાંબા નાકવાળા ભોગી થાય છે ટુંકા નાકવાળા હોય તેઓને ધર્મશીલ કહ્યા છે હાથીની સુંઢ જેવી નાસિકાવાળા, ખોળા રંગની કે પીળા અને લાલ રંગના મિશ્ર (નારંગી) જેવા રંગની નાસિકાવાળા જનવલ્લભ થાય છે જાડા નાકવાળા, વાંકા નાકવાળા તથા મોંમાં પેસી જતી નાસિકાવાળા હોય તે બધા ધન તેમજ ચારિત્ર્યથી રહિત અને દુઃખી સમજવા. ૧ ૪ થી ૧ ૬

ઇતિ નાસિકાધિકાર

रक्ताक्षा धनवन्त स्यु व्याघ्राक्षाश्चातकोपमाः ॥
कुक्कुटाक्षा सदा दक्षा मृगाक्षा शुभलोचना ॥ १०७ ॥

विडालहंसनेत्रास्ते भवन्ति पुरुषाधमा ॥
मयूरनकुलाक्षाश्च सर्वे ते मध्यमा स्मृता ॥ १०८ ॥

श्वानतुल्येक्षणाश्चौरा पिङ्गाक्षा क्रूरकर्मगा ॥
गवाक्षा सुभगा नित्यं केकराक्षा दुराशया ॥ १०९ ॥

લાલ આંખવાળા ધનવાન થાય છે. વાઘના જેવી આંખોવાળા, ચાતકના જેવી આંખોવાળા, અને કુકડાના જેવી આંખોવાળા ચતુર હોય છે. મૃગ જેવી આંખો સારી ગણાય છે. બિલાડી, અને હંસના જેવી આંખોવાળા અધમ પુરુષો છે અને મોર કે નોળીઆ જેવી આંખોવાળા હોય તે બધા મધ્યમ પુરુષો છે. કુતરા જેવી આંખોવાળા ચોર હોય છે. પીળી આંખોવાળા ક્રૂર કર્મ કરનાર હોય છે. ગાયના જેવી આંખોવાળા ભાગ્યશાળી હોય છે અને ખરાબ આંખોવાળા નીચ આશયના હોય છે. ૧૦૭ થી ૧૦૯

ह्रस्वकर्णो महाभोगी दीर्घकर्णाश्च मध्यमा ॥
रोमकर्णा मनुष्या ये सर्वे ते सुखभोगिन ॥ ११० ॥

छत्राकारं नरेन्द्राणां शिरो दीर्घं तु दुःखिनाम् ॥
अधमानां घटाकारं पापिनां सपुटं पुन ॥ १११ ॥

विशेष पुनरेकोऽत्र भ्रुवो मध्ये यदीक्षते ॥
उर्णास्यं रोम नेनास्यं राज्यं नैव विसर्जयेत् ॥ ११२ ॥

ટુંકા કાનવાળા મહાભોગી, લાંબા કાનવાળા મધ્યમ, અને વાળયુક્ત કાનવાળા જે મનુષ્ય હોય તે બધા સુખી માણસો હોય છે. રાજાઓના મસ્તક છત્રીના જેવાં હોય છે. મોટા માથાં દુઃખી માણસોના હોય છે. અધમ પુરુષોનાં માથાં ઘડા જેવા હોય છે અને પાપી પુરુષોનાં માથાં સપુટ જેવાં હોય છે. જો ભ્રમરોની વચ્ચે (નાકના ઉપરના ભાગમાં) ઉર્ણા (ઊનના જેવી) રૂંવાટી હોય અને આંખનાં પોપચાં તથા મોં ઉપર પણ તેવી રૂંવાટી હોય તો તેવી રૂંવાટીવાળા પુરુષને રાજ્ય છોડતું નથી. અર્થાત્ તેને રાજ્ય લાભ રહે છે. આ એક વિશેષ લક્ષણ છે. ૧૧ થી ૧૧૨

કહેને) પામે છે જેના કપાળમાં ત્રિશૂલ અથવા વજ્રનું ચિન્હ માલુમ પડતું હોય તેઓ રાજા (માલિક શેઠ) બને છે અને તે ત્રીસ વર્ષમા પ્રિય થાય છે જો કપાળમાં પાંચ રેખાઓ હોય તો સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય. ચાર હોય તો એંશી વર્ષનું, ત્રણ હોય તો સાઠ વર્ષનું અને બે હોય તો ચાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે જો કપાળમાં એક જ રેખા હોય તો વીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે અને જો કપાળમાં રેખા જ ન હોય તો પચીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે જેના કપાળમાં સીધી છેક કાન સુધી પહોંચી ગઈ હોય તેમ લાગતી પાંચ રેખાઓ હોય તેમજ જેનો અવાજ ગંભીર હોય તેનું પૂરૂં આયુષ્ય જાણવું જેના લલાટમાં બે રેખાઓનું જોડાણ માલુમ પડતું હોય તેનું સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ જાણવું જેના કપાળમા ત્રણ રેખાઓનું જોડાણ જણાતુ હોય તેનું નારદના મત મુજબ વીસ વર્ષનું આયુષ્ય જાણવુ જેના કપાળમાં એક જ રેખા સુન્દર રીતે રહેલી હોય તેનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ સો વર્ષનું જાણવુ ૧૧૩ થી ૧૨૨

ઇતિ લલાટાધિકાર

कुटिलै स्फाटितैरूक्षै स्थूलैस्तु तस्करो भवेत् ॥
दुःखिता पुरुषा ज्ञेया क्षुधया परिपीडिता ॥ १२३ ॥
विरला मधुरा केशा स्निग्धा भ्रमरसन्निभा ॥
मधुवर्णाश्च ये केशास्ते नरा सुखभाजिनः ॥ १२४ ॥

વાંકા, ફાટેલા, લુખ્ખા, અને જાડા વાળવાળો ચોર થાય છે અને તેવા પુરુષો દુઃખી અને ભુખથી પીડિત (ભૂખના સાંસા પડે તેવા) રહે છે આછા, સારા લાગતા (નયન મનોહર) સ્નિગ્ધ અને ભમરાના જેવા શ્યામ, અથવા મધના જેવા પીળાશ મારતા રંગના વાળવાળા માણસો સુખ ભોગવનારા થાય છે ૧૨૩–૧૨૪

नासिकानेत्रदन्तौष्ठ करकर्णांघ्रिणा नरा ॥
समाः समेन विज्ञेया विषमा विषमेन तु ॥ १२५ ॥
गतिस्वरास्थित्वग्मांसनेत्रश्रोत्राङ्गके नृणाम् ॥
यानमाज्ञाधनं भोगो योषित्सुखं क्रमाद्भवेत् ॥ १२६ ॥
आवर्तो दक्षिणे पुंसां स्त्रीणां वामे शुभप्रदः ॥
स्पर्शेन स्फुरणे लक्ष्मतिलको मशको व्रण ॥ १२७ ॥

॥ इति सामुद्रिके पुरुषलक्षणाध्यायः द्वितीयः

ललाटेनार्धचन्द्राभे भवति पृथिवीश्वर: ॥
विपुलेन ललाटेन स्वल्पायुर्जायते नर: ॥ ११३ ॥
अल्पेन च ललाटेन स्वल्पायुर्जायते नर: ॥
उन्नतेन ललाटेन धनाढ्यो भवति नर: ॥ ११४ ॥
विषमेन ललाटेन दु:खिता जर्जरा नरा: ॥
परकर्मरता नित्यं प्राप्यन्ते वधबन्धनम् ॥ ११५ ॥
त्रिशूलं कुलिशं चापि ललाटे यस्य दृश्यते ॥
ईश्वरं तं विजानीयात्प्रमदाजनवल्लभम् ॥ ११६ ॥
पञ्चभि: शतमादिष्टं चतुर्भिरशीतिस्तथा ॥
भवन्ति तिसृभि: षष्टिर्द्वाभ्यां च विंशतिद्वयम् ॥ ११७ ॥
एकैकेन ललाटेन विंशति: परिकीर्तिता ॥
अरेखेन ललाटेन विज्ञेया पञ्चविंशति: ॥ ११८ ॥
रेखा: पञ्च ललाटस्था: समा: कर्णान्तगोचरा: ॥
भवन्ति यस्य गम्भीरं तं विद्यात्सकलायुषम् ॥ ११९ ॥
ललाटे यस्य दृश्यन्ते रेखास्त्र्यमनागमम् ॥
षष्टिवर्षं विनिर्दिष्टं नारदस्य वचो यथा ॥ १२० ॥
ललाटे यस्य दृश्यन्ते रेखात्रयमनागमम् ॥
वर्षं विंशतिनिर्दिष्टं नारदस्य वचो यथा ॥ १२१ ॥
ललाटे यस्य दृश्यन्ते रेखा च समायुता ॥
शतायुषं विजानीयान्नारदस्य वचो यथा ॥ १२२ ॥

લલાટ જેને અર્ધચંદ્રાકાર હોય તે મનુષ્ય રાજા થાય છે. જેનું વિશાળ લલાટ હોય તે અલ્પાયુ થાય છે. ટુંકા કપાળવાળા પણ અલ્પાયુ હોય છે. ઉન્નત લલાટ વાળો ધનાઢ્ય થાય છે. વિષમ લલાટ હોય તેના મનુષ્યો દુઃખી અને જર્જરિત રહે છે. તેમજ પરકર્મમાં રત રહેનાર હોય છે. આવા પુરુષો માર તથા બંધન (કેદી તથા

કહેને) પામે છે જેના કપાળમાં ત્રિશૂલ અથવા વજ્રનું ચિન્હ માલુમ પડતું હોય તેઓ રાજા (માલિક શેઠ) બને છે અને તે ત્રીસ વર્ષમાં પ્રિય થાય છે જો કપાળમાં પાંચ રેખાઓ હોય તો સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય. ચાર હોય તો એંશી વર્ષનું, ત્રણ હોય તો સાઠ વર્ષનું અને બે હોય તો ચાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે જો કપાળમાં એકજ રેખા હોય તો વીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે અને જો કપાળમાં રેખા જ ન હોય તો પચીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે જેના કપાળમા સીધી છેક કાન સુધી પહોંચી ગઈ હોય તેમ લાગતી પાંચ રેખાઓ હોય તેમજ જેનો અવાજ ગંભીર હોય તેનું પુરૂ આયુષ્ય જાણવું જેના લલાટમાં બે રેખાઓનું એંધાણ માલુમ પડતું હોય તેનું સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ જાણવું જેના કપાળમાં ત્રણ રેખાઓનું એંધાણ જણાતું હોય તેનું નારદના મત મુજબ વીસ વર્ષનું આયુષ્ય જાણવુ જેના કપાળમાં એક જ રેખા સુંદર રીતે સ્હેલી હોય તેનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ સો વર્ષનું જાણવુ ૧૧૩ થી ૧૨૨

ઇતિ લલાટાધિકાર

कुटिलैः स्फाटितैर्रूक्षैः स्थूलैस्तु तस्करो भवेत् ॥
दुःखिता पुरुषा ज्ञेया क्षुधया परिपीडिता ॥ १२३ ॥
विरला मधुरा केशा स्निग्धा भ्रमरसन्निभा ॥
मधुवर्णाश्च ये केशास्ते नरा सुखभाजिन ॥ १२४ ॥

વાંકા, ફાટેલા, લુખ્ખા, અને જાડા વાળવાળા ચોર થાય છે અને તેવા પુરૂષો દુઃખી અને ક્ષુધાથી પીડિત (ભૂખના સાસા પડે તેવા) રહે છે આછા, સારા લાગતા (નયન મનોહર) સ્નિગ્ધ અને ભમરાના જેવા શ્યામ, અથવા મધના જેવા પીળાશ પડતા રંગના વાળવાળા માણસો સુખ ભોગવનારા થાય છે ૧૨૩-૧૨૪

नासिकानेत्रदन्तौष्ठं करकर्णांघ्रिना नरा ॥
समा समेन विज्ञेया विपमा विपमेन तु ॥ १२५ ॥
गतिस्वरास्थित्वग्मांसनेत्रश्रोत्राङ्गके नृणाम् ॥
यानमाज्ञाघनं भोगो योपित्सुखं क्रमाद्भवेत् ॥ १२६ ॥
आवर्तो दक्षिणे पुंमा स्त्रीणा वामे शुभप्रद ॥
स्पर्शन स्फुरणं लक्ष्मतिलको म ाको व्रण ॥ १२७ ॥

॥ इति सामुद्रिक पुरुषलक्षणाध्यायः द्वितीयः

જે પુરુષના નાક, નેત્ર, દાંત, હોઠ, હાથ, કાન અને પગ સરખા હોય તો સરલ અને વિષમ હોય તો વિષમ સ્વભાવનો જાણવો. જાતિ, સ્વર, કાંતિ, ચામડી, માંસ, નેત્ર, કાન તથા અંગોનાં લક્ષણો સારાં હોય તો માણસને વાહન, નોકર ચાકર, ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, વગેરે બાબતનું સુખ ઉત્તરોત્તર મળતું જાય છે ભમરી સ્પર્શન, સ્ફુરણ, વાળ, તલ, મસા, લસણ વગેરે પુરુષને જમણા ભાગમાં અને સ્ત્રીને ડાબા ભાગમાં હોય તો શુભ ફળ આપનાર છે ૧૨૫ થી ૧૨૭

ઇતિ પુરુષલક્ષણાધ્યાય

અથ સ્ત્રી લક્ષણાધિકાર

कीदृशीं वरयेत्कन्यां कीदृशीं च विवर्जयेत् ॥
कीदृशी कुलबाला च त्वमिदं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
तथा विज्ञाय यत्नेन शुभाशुभमिति स्थितम् ॥
वदन्ति च प्रशस्तं च स्त्रीणां लक्षणम् वक्ष्यामि ॥ २ ॥
वंशुलक्षणलवण्यकुलजात्यायलङ्कृताम् ॥
कन्यकां वृणुयाद्रूपवतीमव्यंगविग्रहाम् ॥ ३ ॥
अष्टमाद्वर्षतो यावद्वर्षमेकादशं भवेत् ॥
तावत्कुमारिका लोके नाप्यमुद्वाहमर्हति ॥ ४ ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ॥
विशालनेत्रारक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥ ५ ॥

કેવી કન્યા સાથે લગ્ન કરવું અને કેવી કન્યાનો લગ્ન ન કરવો ત્યાગ કરવા. તેમજ કુલવતી બાળા કોને કહી શકાય, તે કહેવા માટે તું યોગ્ય છે (શિષ્યનો ગુરુ પ્રત્યે પ્રશ્ન છે) હું હવે યત્નપૂર્વક શુભાશુભ લક્ષણોને જાણીને જેને વખાણવા લાયક લક્ષણ કહે છે તેવું સ્ત્રીઓનું શુભ લક્ષણ કહું છું વંશ સારું શુભલક્ષણ, લાવણ્ય, કુલ તથા શ્રેષ્ઠ જાતિથી યુક્ત હોય તેવી રૂપાળી અને ખોડ વગરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું આઠમા વર્ષથી લઇ અગિયારમું વર્ષ થાય ત્યાં સુધી જગતમાં કુમારિકા કહેવાય છે અને તે લગ્નને યોગ્ય ઉંમર છે જે કન્યા પૂર્ણચંદ્ર જેવા મુખવાળી, ઉગતા સૂર્યના જેવી લાલ રંગના મનોહર તેજવાળી, વિશાળ નેત્ર તથા લાલ હોઠવાળી હોય તે સુખ મેળવે છે ૧ થી ૫

हस्तपादौ परीक्षेत अंगुल्यश्च नखास्तथा ॥
पाणिरेखा च जङ्घा च कटिर्नाभिस्तथैव च ॥ ६ ॥
उरूचोदर पृष्ठ च स्तनौ कर्णौ भूजौ तथा ॥
वक्षःस्थलल्लाटे च शिर केशास्तथैव च ॥ ७ ॥
रोमराजीस्वरं वर्णं ग्रीवानाशादयस्तथा ॥
एतत्सर्वं परीक्षेत कन्याशास्त्रविशारद ॥ ८ ॥

કન્યાના હાથ, પગ આંગળીઓ, નખ, હાથની રેખાઓ, જંઘા, કટી, નાભિ, ઊરૂ, પેટ, પીઠ, સ્તન, કાન, હાથ, છાતી, લલાટ, માથું વાળ, રોમરાજી સ્વર રંગ, ગરદન, નાક ઈત્યાદિ બધા જ અંગોપાંગોની કન્યા શાસ્ત્રમાં (કન્યા પરીક્ષાનું શાસ્ત્ર તેમાં) વિશારદ પુરુષે પરીક્ષા કરવી. ૬–૭–૮

पादौ समाङ्गुलौ स्निग्धौ भूम्यां यदि प्रतिष्ठितौ ॥
यस्या सुकोमलौ रक्तौ सा कन्या गृहमण्डिनी ॥ ९ ॥
अंगुष्ठेनातिरक्तेन भर्तारं नावमन्यते ॥
अल्पवृत्ते पतिं हन्यादवहुवृते पतिवृता ॥ १० ॥
उन्नतैश्च वहुसौख्य मसृणैश्च तथैव च ॥
सुचितैः पद्मवर्णैश्च पुत्रवन्त स्त्रिय स्मृताः ॥ ११ ॥

સરખી આંગળીઓવાળા (સરખી સંખ્યાવાળી આંગળીઓવાળા) સ્નિગ્ધ, અને જમીન ઉપર બરાબર પડનારા, સુકોમળ તથા લાલ રંગના જેના પગ હોય તે કન્યા ગૃહમંડન (ઘરની શોભારૂપ) છે અંગુઠો જો ઘણો જ લાલાશ ઉપર હોય તો તે પોતાના પતિને સારી રીતે માને છે (પતિસેવા પરાયણ રહે છે) અંગુઠો જો સાધારણ ગોળાકાર ઉપર હોય તો પતિનો નાશ કરે છે અને ઘણો ગોળ હોય તો પતિવૃતા થાય છે આંગળીઓના નખ જો ઉન્નત હોય તો બહુ સુખી થાય. ચકચકતા હોય તો પણ સુખી થાય. સારા અને પદ્મના જેવા રંગના નખ હોય તો એઓ પુત્રવતી થાય છે ૯ થી ૧૧

चक्रं पद्मं ध्वज छत्रं स्वास्तिकं वर्धमानक ॥
यस्या पादेषु दृश्यन्ते ज्ञेयास्ता राजयोषित ॥ १२ ॥

यस्या पादतले रेखा तर्जनीं याति उर्ध्वगा ॥
भर्तारं गम्यते शीघ्र प्रिया भर्तुश्च योषितम् ॥ १३ ॥
पादे प्रदेशिनी यस्या अंगुष्ठाग्र व्यतिक्रमेत् ॥
न सा भर्तृगृहे तिष्ठेत्स्वच्छदा कामचारिणी ॥ १४ ॥
पादे मध्यमिका चैवमगूलीयमतिक्रमेत् ॥
दुःशीला दुर्भगा चैव तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
यस्यास्त्वनामिका ह्रस्वा तां विदु' कलहप्रियाम् ॥
भूमिं न स्पृशते यस्या खादते सा पतिद्वयम् ॥ १६ ॥
पादे कनिष्ठिका चैवं भूमिं न स्पृशते यदि ॥
भर्तारं प्रथम हत्वा द्वितीये सुप्रतिष्ठत ॥ १७ ॥
समतामूमौ सुलभं यस्याश्चरणयोस्तलम् ॥
अग्रे पुत्रान् प्रसूते सा पत्यु सन्तानवर्धनी ॥ १८ ॥

જે સ્ત્રીઓના પગમાં ચક્ર કમલ, ધ્વજ, છત્ર, સ્વસ્તિક નંદ્યાવર્ત એ ચિન્હો દેખાતાં હોય તે સ્ત્રીઓ રાજપત્નીઓ થાય છે જે સ્ત્રીના પગમાં તર્જની સુધી જનારી ઉર્ધ્વરેખા હોય તેને જલદી પતિ મળે છે અને તે પતિને પ્રિય થઈ પડે છે જેના પગની પ્રદેશિની અંગુઠાથી મોટી હોય તે સ્ત્રી પતિના ઘેર રહેતી નથી, અને સ્વચ્છંદ થઈ ફર્યા કરે છે પગની મધ્યમા જો પ્રદેશિનીની માફક અંગુઠાથી મોટી હોઈ તેનું અતિક્રમણ કરતી હોય તો પણ સ્ત્રી દુશ્ચરિત્ર અને ભાગ્યહીન થાય છે માટે તે વર્જવા યોગ્ય છે જેના પગની અનામિકા ટુંકી હોય તેને કજીઆખોર જાણવી. જે સ્ત્રીની અનામિકાનો (જમીન ઉપર સરખી રીતે પગ મુકતાં) જમીનને સ્પર્શ ન થતો હોય તે સ્ત્રી બે પતિની ભાર્યા તરીકે ભોગ ભોગવે છે જેના પગની કનિષ્ઠિકા જમીનને ન અડકતી હોય તે સ્ત્રી પહેલા પતિને મારી નાખી બીજાની સાથે રહે છે જે સ્ત્રીના પગ જમીન ઉપર સારખી રીતે રહેતા હોય (પગનું શુભ રૂપથી પડતું હોય) તે આગ પુત્રોની માતા થાય છે અને પતિના કુટુંબની સંતાનોથી વૃદ્ધિ કરે છે ૧૩ થી ૧૮

उन्नत पार्ष्णिर्दुःशीला महापार्ष्णिर्दरिद्रिता ॥
दीर्घपार्ष्ण्या परिक्लिष्टा समपार्ष्णि सुशोभना ॥ १९ ॥

विपमैरुन्नतैर्गुल्फैर्नार्य स्यु कलहप्रिया ॥
निर्गूढगुल्फा या नारी सा नित्य सुखमेधते ॥ २० ॥
काकजङ्घा स्थूलजङ्घा या च रोमशग्रन्थिका ॥
अचिरेण पतिघ्नेयं वैधव्यमुभयोस्तयो ॥ २१ ॥

જેના પગની પાર્ષ્ણિ (પગના તળીઆનો મધ્ય ભાગ) ઉંચી રહેતી હોય તે દુશ્ચરિત્ર, મોટી હોય તે દરિદ્ર, પહોળી હોય તે કલેશ ભોગવનારી અને સરખી (આપસરખી) હોય તે સારી સ્ત્રી હોય છે જો પગની ઘુંટીઓ ઉંચી હોય તો સ્ત્રીઓ કલહ કરનારી હોય છે જો અંદર ઘુસી ગએલી ઘુંટીઓ હોય તો સ્ત્રી સદાકાળ સુખ ભોગવે છે જે સ્ત્રી કાગડાના જેવી જાંઘવાળી અથવા જાડી જાંઘવાળી હોય તે તેમજ જેની ઘુંટી ઉપર વાળ હોય તે સ્ત્રી ઉપરોક્ત બન્ને લક્ષણોના મરણે લગ્ન પછી જલદી વિધવા થઈ જાય છે ૧૯ થી ૨૧

यस्या स्तनौ समौ शस्तौ उरू रोमविवर्जितम् ॥
ग्रीवा त्रिरेखयोपेता बिंबाकारधराधरा ॥ २२ ॥
कूर्मपृष्ठं भग यस्या कृष्ण स्निग्ध सुशोभनम् ॥
धनधान्यवती सा स्यात्तथा पुत्रवती भवेत् ॥ २३ ॥
निर्मांसं चातिदीर्घं च भग शुष्कं शिरायुतम् ॥
दारिद्र्यदु समाप्नोति दौर्भाग्यं च विनिर्दिशेत् ॥ २४ ॥
उन्नत दक्षिणे पार्श्वे स्त्रिय पुत्रप्रदायिका ॥
वामोन्नता भगा या च सा च कन्यां प्रसूयते ॥ २५ ॥
अश्वत्थदलप्रकाशं गुह्य गूढमणिस्थितम् ॥
यस्या मा सुभगा कन्या बहुपुण्येन लभ्यते ॥ २६ ॥
आवर्तास्तु भवेद्यस्या भगस्योपरि मस्तके ॥
तस्या विवर्धते पुत्रो धनधान्यसमन्वित ॥ २७ ॥
कूर्मपृष्ठा गजस्कन्धा समरोमाल्पनासिका ॥
विस्तीर्णा पद्मपत्राभा पद्मते सुभगा भगा ॥ २८ ॥

खररोमा च शुष्का दीर्घा च नासिका ॥
सक्थ्य विरला चेति षडेते मध्यमा भगा ॥ २९ ॥
गुह्यान्ते तिलको यस्या रक्तकुंकुमसन्निभ ॥
अथवा दक्षिणे भागे प्रशस्ता सा निगद्यते ॥ ३० ॥

જે સ્ત્રીના સ્તન સરખા અને સુંદર હોય, ઉરૂ (સાથળ) વાળ વગરની હોય, ગરદનમાં ત્રણ વલય પડતાં હોય, પાકા ગીલોડા જેવા અધરોષ્ઠ હોય, યોનિ પ્રદેશની પીઠની માફક ઉન્નત અને શ્યામ તથા સ્નિગ્ધ હોય તે સ્ત્રી ધનધાન્યવાળી તથા પુત્રવતી થાય છે માંસ વગરની લુખી પહોળી સુકી અને નસો દેખાય તેવી યોનિ હોય તો સ્ત્રી દરિદ્રથી દુ:ખી થાય છે અને તેથી તે ભાગ્યહીન છે એમ કહેવું જેમનાં જમણાં પડખાં ઉન્નત હોય તે સ્ત્રીઓ પુત્રોનો જન્મ આપનારી હોય છે અને જેમની યોનિનો ડાબો ભાગ ઉન્નત હોય તે સ્ત્રી કન્યાઓનો જન્મ આપે છે પીપળાના પાંદડાના જેવા આકારનું અને ટોચ મણિ અંદર સમાઈ ગયેલો હોય એવા ગુહ્યાંગ વાળી સ્ત્રી ભાગ્યવતી હોય છે અને બહુ પુત્રવાળા પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય છે ગુહ્યાંગની ઉપરના ભાગમાં જેને ભમરીઓ હોય તેને ભાગ્યશાળી અને ધનધાન્યાદિ સંપત્તિથી યુક્ત એવા પુત્ર થાય છે જે સ્ત્રીઓને મધ્યભાગની કે હાથીની પીઠ જેવી, શીશી સરખી રૂંવાટીવાળી અને નાની ભગનાસિકાવાળી પહોળી અને કમળના પાંદડા જેવી યોનિ હોય તે સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ યોનિવાળી ગણાય છે ખરબચડાવાળી, સુકી, લાંબી ભગનાસિકાવાળી, સાંકડી તથા આંખી આ છ પ્રકારની યોનિ મધ્યમ ગણાય છે જેના ગુહ્યાંગ ઉપર લાલ કંકુના જેવા રંગનો તલ ઉપરના ભાગમાં અથવા જમણી બાજુએ હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ છે ૨૯ થી ૩૦

धान्यगंधा च या नारी निंबगन्धा तथैव च ॥
वर्जनिया प्रयत्नेन यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ३१ ॥
क्षीरगंधां त्यजेत्कन्यां तथैव कटुगंधिनी ॥
रक्तगंधां त्यजेत्कन्यां सा कन्या दुःखदायिनी ॥ ३२ ॥
गोमूत्रहरितकीभ्यां गंधो यस्याः प्रवर्तते ॥
दुर्गंधा तु या नारी तां नारी परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥
तुम्बीपुष्पसमागंधा लाक्षागंधानुगंधिका ॥
तस्या नैव भवेत्सर्ता दुःखिता चैव जायते ॥ ३४ ॥

चम्पकादिक पुष्पाणां यदि गधो भवेत्स्त्रिय ॥
सुभगा सा भजेन्नित्यं भर्तारं वशवर्तिनम् ॥ ३५ ॥
या वनसूकरीगंधा मत्स्यगंधा च या भवेत् ॥
उग्रगंधा च या नारी तां नारीं परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

જે પોતાનુ કલ્યાણ ઈચ્છતા હોઈએ તો ધાન્યના જેવા સુગંધવાળી અથવા લીમડાના જેવા સુગંધવાળી સ્ત્રીનો યત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો દૂધના જેવા ગંધવાળી, તેમજ કડવા ગંધવાળી અને લોહીના જેવા ગંધવાળી કન્યાનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે તે દુઃખ આપનારી છે ગોમૂત્ર યા હરડે જેવો જેનો ગંધ હોય અથવા, જેના શરીરમાંથી ખરાબ ગંધ આવતી હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. જેના શરીરમાંથી તુળસીના ફૂલ જેવી યા લાખના જેવી ગંધ આવતી હોય તે સ્ત્રીને પતિ મળતો નથી. અને તે દુઃખી થાય છે ચંપા ઈત્યાદિ પુષ્પોની સુગંધી જે સ્ત્રીમાંથી આવતી હોય તે સ્ત્રી પતિને વશ કરનારી (સુખ કરનારી) અને ભાગ્યશાળી હોય છે જે સ્ત્રી જંગલની ભૂંડણ કે માછલીના જેવી ગંધવાળી ઉગ્રવાસવાળી હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. ૩૧ થી ૩૬

नितंबबिंबमुत्तुंगं विस्तीर्णं शस्यते स्त्रिय ॥
मध्य वलीत्रयोपेत कृशं च शुभरामशम् ॥ ३७ ॥
गंभीरनाभी या नारी दक्षिणावर्तका शुभा ॥
समांमला च स्निग्धा च सा नारी सुखमेधते ॥ ३८ ॥
नाभेरधो भवेद्यस्या लाञ्छनं मशकोपमम् ॥
कुंकुमोद्भव सकाश प्रशस्ता सा निगद्यते ॥ ३९ ॥
मण्डूककुक्षी या नारी न्यग्रोधपरिमंडला ॥
एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति ॥ ४० ॥

સ્ત્રીના નિતંબ ઉંચા અને પહોળા હોય તો વખાણવા લાયક છે પેટ ત્રણ વલ્લી પડતી હોય તેવુ કૃશ અને સુંદર રોમરાજીવાળુ હોય તે વખાણવા લાયક છે જે સ્ત્રી ગંભીર, દક્ષિણાવર્ત માંસલ તથા સ્નિગ્ધ નાભિવાળી હોય તે સુખ ભોગવે છે જે સ્ત્રીના નાભિના નીચેના ભાગમાં કંકુના બિંદુ જેવુ મસાની માફક લાંછન હોય તે સ્ત્રી વખાણવા લાયક છે દેડકાના પેટ જેવા અથવા વડની વટા જેવા દેખાતા પેટ વાળી સ્ત્રી એક જ પુત્રનો જન્મ આપે છે અને તે પુત્ર રાજા થાય છે ૩૭ થી ૪૦

स्तनौ च सदृशौ यस्या पीनोन्नतयुगौ तथा ॥
समांसलौ च स्निग्धौ च सा सौभाग्यवती भवेत् ॥ ४१ ॥
यस्या स्तनौ घनौ स्निग्धौ रोमविवर्जितौ ॥
हस्तिनाशौ च जङ्घे च सा पत्नी लभते सुखम् ॥ ४२ ॥
यस्या पयोधरे वामे ह्यसित तिलकं भवेत् ॥
कर्णे कण्ठे सुपुत्रास्या सा कन्या सुखदायिनी ॥ ४३ ॥
यस्या स्तनावसमगौ लघु च विरलौ पुन ॥
निर्मांसौ च निस्तेजौ सा प्रिया च न शोभना ॥ ४४ ॥

જેના સ્તન સરખા, પુષ્ટ ઉંચા અગ્રવાળા, માંસલ તથા સ્નિગ્ધ હોય તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી થાય છે જે સ્ત્રીના સ્તન બહુ ઘાટદાર સ્નિગ્ધ અને રૂંવાટા વગરના હોય તેમજ હાથીની સૂંઢ જેવી જાંઘ હોય તે સ્ત્રી સુખ ભોગવે છે. જેના ડાબા સ્તન ઉપર, કાન તેમજ કંઠમાં મસો તલ હોય તે સ્ત્રી સારા પુત્રોની માતા બને છે, અને સુખ આપનારી છે જે સ્ત્રીના સ્તન બરાબર ન હોય, નાના કે આગળ હોય, માંસ રહિત હોય, નિસ્તેજ હોય તે સ્ત્રી સારી નથી. ૪૧ થી ૪૪

ग्रीवायां लंबया चण्डी दारिद्री ह्रस्वया तथा ॥
कुलस्य नाशिनी नारी दीर्घया भवति पुन ॥ ४५ ॥
यस्या ग्रीवा सुवृत्ता स्याद्रेखात्रयसमन्विता ॥
दक्षिणावर्तसकाशा सा सौभाग्येनाधिका भवेत् ॥ ४६ ॥
रक्तजिह्वा तु या नारी सा भवत्सुखभाजिनी ॥
नित्यं वर्धयते पुत्रै सुकुमारानुमोदिनी ॥ ४७ ॥
श्वेतायां जनयेन्मृत्युं मलिनायां धनक्षय ॥
श्यामायां कलहो नित्यं वंशच्छेदो विनिर्दिशेत् ॥ ४८ ॥

જે સ્ત્રીની ગરદન લાંબી હોય તો તે ઉગ્ર પ્રકૃતિની હોય છે બહુ ટુંકી ગરદન હોય તો દરિદ્ર થાય છે વળી લાંબી ગરદનવાળી સ્ત્રી કુળનો નાશ કરનારી થાય છે જેની ગરદન ગોળ અને ત્રણ રેખાઓથી અંકિત હોય અને દક્ષિણાવર્ત શંખ જેવી લાગતી હોય તે સ્ત્રી વધુ સૌભાગ્યશાલિની થાય છે જે સ્ત્રી લાલ જીભ

વાળી હોય તે સુખ ભોગવનારી, પુત્રોની વૃદ્ધિવાળી, સુકુમાર અને મોટા હોય છે જો ઉભા પીળો હોય તો મૃત્યુ થાય, મેલી હોય તો ધનક્ષય થાય કાળી હોય તો નિત્ય કલહ થાય, અને વંશનો ઉચ્છેદ થાય. ૪૫ થી ૪૮

श्वेतेन तालुना दासी दु:खिता कृष्णतालुना ॥
हरितेन च रूक्षेण रक्तालु सुशोभना ॥ ४९ ॥
विषमा दशना यस्या विरला स्थौल्य भाजिन ॥
सा तु क्लेशमवाप्नोति लघुश्वेता समा शुभा ॥ ५० ॥
रोमशो चातिलंबौ च यस्या ओष्ठपुटौ पुन ॥
विषमौ चातिस्थूलौ च पतिघ्नी वनिता भवेत् ॥ ५१ ॥
यस्या औष्ठद्वयं रक्तं श्यामरक्तं सम पुन
सरसं सदलं शुष्कं सा भर्तु सुखदायिनी ॥ ५२ ॥

શ્વેત તાળવાથી દાસી થાય, કાળા તાળવાથી દુ:ખી થાય. લીલા તાળવાવાળી કઠોર થાય છે અને લાલ તાળવાવાળી સારી સ્ત્રી હોય છે જેના દાંત વિષમ, આછા, અને જાડા હોય તે સ્ત્રી ક્લેશ ભોગવે છે નાના, ધોળા, અને સરખા દાંત હોય તો તે શુભ છે જેના હોઠ રૂંવાટાવાળા, ઘણા લાંબા, વિષમ અને જાડા હોય તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરનારી થાય છે જેના બન્ને હોઠ રાતા અથવા ઘેરા લાલ સરખા, સરસ દેખાતા, બે ભાગ પડી જતા દેખાય તેવા અને સુકા હોય તે સ્ત્રી પતિને સુખ આપનારી છે ૪૯ થી ૫૨

दीर्घेण नासिकाग्रेण नारी भवति कोपिनी ॥
ह्रस्वेन च भवेद्दासी परकर्मकरी स्मृता ॥ ५३ ॥
चिपटा नासिका यस्या वैधव्य मा च गच्छति ॥
नातिदीर्घा न विस्तीर्णा सरला सुखकारिणी ॥ ५४ ॥

લાંબા નાસિકાગ્રથી સ્ત્રી ક્રોધી થાય છે ટુંકા નાકવાળી દાસી અને પારકાનું કામ કરનારી થાય છે જે સ્ત્રીની નાસિકા ચપટી હોય તે સ્ત્રી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે જે નાસિકા બહુ લાંબી નહિ તેમજ બહુ ટુંકી નહિ, પરંતુ માપસરની હોય અને સીધી હોય તો સુખ આપનારી છે ૫૩-૫૪

पिंगनेत्रा भवेन्नारी अप्रिया सा च भामिनी ॥
दुःशीला सा च विज्ञेया वैधव्यं भजनेऽचिरम् ॥ ५५ ॥

नयने पेक्करे यस्या दृश्यते चाति चञ्चले ॥
कुल्टा सापि विख्याता नारी लक्षणवेदिभिः ॥ ५६ ॥
यस्यास्तु हसमानाया गण्डे भवति कूपिका ॥
न सा भर्तृगृहे तिष्ठत्स्वच्छन्दा कामचारिणी ॥ ५७ ॥
द्वितीयाचन्द्रसंकाशा भ्रूयुगा समनासिका ॥
पल्लवांगुलीप्रीतिकरी पत्युः सपत्करी तथा ॥ ५८ ॥

જે સ્ત્રીની આંખો પીળાશવાળી હોય તે સ્ત્રી અપ્રિય થઈ પડે છે તેમજ દુશ્ચરિત્ર હોઈ જલદી વિધવા થાય છે જે સ્ત્રીની આંખો ચપળ તથા બહુ ચમકતી દેખાતી હોય તેને સ્ત્રી સામુદ્રિકના જાણનારાઓએ કુલટા કહી છે જે સ્ત્રીને હસતાં ગાલમાં ખાડા પડતા હોય તે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી, મનસ્વી હોય છે અને પતિના ઘેર ટકીને રહેતી નથી. જેની ભ્રમરો બીજના ચંદ્રના જેવી વાંકી હોય અને નાકના ઉપલા ભાગે સરખા અંતરે આવેલી હોય તેમજ જેની આંગળીઓ એક બીજા સાથે ભળેલી હોય તે સ્ત્રી પતિની સંપત્તિને વધારનાર તથા પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોય છે ૫૫ થી ૫૮

पूर्णिमा चन्द्रसंकाशं सुपुष्टं परिमण्डलम् ॥
यस्या मुखं सुदीर्सं च सा च लक्ष्मीरिवा परा ॥ ५९ ॥
यथा मुखं तथा गुह्यं यथा वक्षस्तथा भगः ॥
यथा हस्तो तथा पादौ बाहू जङ्घे तथैव च ॥ ६० ॥

જે સ્ત્રીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સારી રીતે ખીલેલું ગોળ અને તેજસ્વી હોય તે સ્ત્રી બીજી લક્ષ્મી જેવી છે. જેવું મુખ હોય તેવું ગુહ્યાંગ હોય છે જેવું વક્ષસ્થલ હોય તેવી યોનિ હોય છે જેવા હાથ હોય તેવા પગ હોય છે જેવા બાહુ હોય છે. તેવી જંઘાઓ હોય છે અર્થાત્ આ અવયવોનાં બંધારણમાં સામ્ય હોય છે. ૫૯-૬૦

ललाटे त्र्यंगुलं यस्याः शरीरं रोमवर्जितम् ॥
निर्मलं मृदुलं देहमायु सौख्यधनप्रदम् ॥ ६१ ॥
यस्यास्त्रीणि प्रलम्बानि ललाटमुदरं भगः ॥
त्रीणि सा हन्यते नारी देवरं श्वशुरं पतिम् ॥ ६२ ॥
ललाटे श्वशुरं हन्ति उदरे देवरं तथा ॥
भर्तारं च भगे हन्यात्सा कन्या परिवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

स्थूलकेशा पतिघ्नी स्याद्दीर्घकेशा धनप्रदा ॥
परूपैः कपिलैः क्रूरा स्कंधकेशा च शोभना ॥ ६४ ॥

જે સ્ત્રીનું કપાળ ત્રણ આંગળનું હોય અને શરીર ઉપર વાળ બીલકુલ નહિ હોવાથી જે નિર્મલ અને કોમળ હોય તે સ્ત્રી સુખ તથા ધન આપનારી છે જે સ્ત્રીનું કપાળ, પેટ અને યોનિ એ ત્રણ મોટાં હોય તે સ્ત્રી અનુક્રમે દીયેર, સસરો તથા પતિનો નાશ કરનારી જાણવી. અર્થાત્ મોટા કપાળવાળી સસરાનો નાશ કરનાર, મોટા પેટવાળી દીયેરનો નાશ કરનાર તથા મોટી યોનિવાળી પતિનો નાશ કરનારી જાણવી. જાડા વાળવાળી સ્ત્રી પતિને દુઃખ આપનારી, લાંબા વાળવાળી ધનની વૃદ્ધિ કરનારી, ભૂખરા વાળવાળી ક્રૂર સ્વભાવવાળી તથા ખભા પર વાળવાળી સ્ત્રી શોભાની વૃદ્ધિ કરનારી જાણવી. ૬૧ થી ૬૪

हंसस्वरा क्रौंचस्वरा नारी मधुपकोकिला ॥
चक्रवाकस्वरा या सा हेम धान्याविवर्धिनी ॥ ६५ ॥
तीक्ष्णस्वरातिगंभीरस्वरातिमधुरस्वरा ॥
अष्टौ सा जनयेत्पुत्रान्धनधान्यसमन्विता ॥ ६६ ॥
आयतौ श्रवणौ यस्या समौ च सुकुमारकौ ॥
भ्रुवौ चन्द्रायुधाकारौ सा कन्या सुखभोगिनी ॥ ६७ ॥
कटिपावर्ते वरा नारी नाभ्यावर्ते मृतात्मजा ॥
पृष्ठावर्ते पतिघ्नी स्यात्तस्मादेतां विवर्जयेत् ॥ ६८ ॥

હંસ, ક્રૌંચ (સારસ) ભ્રમર, કોયલ તથા ચક્રવાકના જેવા સ્વરવાળી સ્ત્રી સુવર્ણ તથા ધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે તીક્ષ્ણ સ્વરવાળી, અતિગંભીર સ્વરવાળી અથવા અતિમધુર સ્વરવાળી સ્ત્રી આઠ પુત્રોની માતા થાય છે અને ધનધાન્યથી સુખી રહે છે લાંબા, સરખા, સુકોમળ કાન, હોય અને ચંદ્રના જેવી ભ્રમરો હોય તે કન્યા સુખ ભોગવનારી હોય છે જેની કમરમાં ભમરી હોય તે સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે નાભિમાં ભમરી હોય તે મૃત પ્રજ હોય છે અને જેની પીઠ ઉપર ભમરો હોય તે પતિનો નાશ કરનારી છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૬૫ થી ૬૮

वृत्ता पाष्ठिस्तथावर्तो यस्या भवति निश्चितम् ॥
बहुन्नमते पुरुषान् दुःस्थितान् कुरुते पुनः ॥ ६९ ॥

यस्या रोमाणि जङ्घायां मुखं च विकृतं भवेत् ॥
रोमभिस्त्रिरावर्तैः शीघ्रं भक्षयते पतिम् ॥ ७० ॥
उद्धतपिण्डिका या तु वाराहलसरोमका ॥
अपि राजकुले जाता दासीत्वमुपगच्छति ॥ ७१ ॥

જેની પીંડી મોટી તથા ભમરાવાળી હોય તે સ્ત્રી ઘણા પુરુષો સાથે સંબંધ રાખે છે અને તે દરેકને નિરાશ કરે છે જેની જાંઘ ઉપર વાળ હોય મોં વિકૃત હોય અને કપાળ ઉપર ત્રણ રૂંવાટાંથી બનેલી ભમરીઓ હોય તે સ્ત્રી જલદી પતિને ખાઈ જાય છે અર્થાત્ ટુંક મુદતમાં વિધવા બની જાય છે જેની પીંડીઓ ઉપસેલી હોય તે સ્ત્રી રાજકુળમાં જન્મી હોય તો પણ દાસી થાય છે ૬૯ થી ૭૧

यस्यास्तु हृदये नार्या रक्तं तु तिलकं भवेत् ॥
लाञ्छनं भवति रक्ताभं सा नारी शोभना भवेत् ॥ ७२ ॥
लभते वित्तसंपन्नं पतिं च वशवर्तिनम् ॥
पुत्रत्रयं प्रसूते सा तथा कन्या चतुष्टयम् ॥७३ ॥
स्तने वामे च कृष्णाभं लाञ्छनं मशकोपमम् ॥
क्षिप्रं वैधव्यमाप्नोति जायते सातिदुःखिता ॥ ७४ ॥
यस्या गमागमे वै भूमिकंप प्रजायते ॥
सर्वातिवैरजननी समुद्रवचनं यथा ॥ ७५ ॥

જે સ્ત્રીના વક્ષસ્થળમાં રાતા રંગનો તલ હોય અથવા લાલ લાખુ હોય તો તે સ્ત્રી ઘણી સારી હોય છે. અને તે ધનવાન અને વશમાં રહેનાર પતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રણ પુત્રો તેમજ ચાર પુત્રીઓની માતા બને છે જેના ડાબા સ્તન ઉપર મચ્છર જેવું લાંછન હોય તે સ્ત્રી જલદી વિધવા થાય છે અને ઘણું દુઃખ ભોગવે છે જેના હાલતાં ચાલતાં પૃથ્વી કંપે છે તે બધા સાથે વેર કરનારી છે એમ સમુદ્રનું કથન છે ૭૨ થી ૭૫

मृगाङ्गी मृगजङ्घाच मृगाक्षी च मृगोदरी ॥
हंसगत्या समा नारी राजपत्नी भविष्यति ॥ ७६ ॥
कृष्णा श्यामा च या नारी गौरी चम्पक सुप्रभा ॥
स्निग्धांगी स्निग्धवदना सा नारी लभते सुखम् ॥७७॥

ललाटे यस्य दृश्यन्ते कृष्णं तिलकमुत्तमम् ॥
पंच सा जनयते पुत्रान् धनधान्यसमाकुलान् ॥ ७८ ॥
यस्याश्च हसमानाया ललाटे स्वस्तिको भवेत् ॥
वाहनानां सहस्रस्य चाधिपत्य विनिर्दिशेत् ॥ ७९ ॥

કોમળ અંગ, મૃગ જેવી જાંઘ, મૃગ જેવી આંખ અને મૃગ જેવું પેટ તથા હંસના જેવી ગતિવાળી સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે કાળી, શ્યામ અથવા ચંપાના જેવા ગોર રંગવાળી, સ્નિગ્ધ અવયવો અને સ્નિગ્ધ મુખવાળી સ્ત્રી સુખ ભોગવે છે જેના લલાટમાં કાળો તલ દેખાય છે તે પાંચ પુત્રોનો જન્મ આપે છે અને તે પાંચે પુત્રો ધનધાન્યથી ભરપુર રહે છે જેને હસતા કપાળમાં સ્વસ્તિકના જેવું ચિન્હ થતું હોય તે સ્ત્રી હજાર વાહનોની માલિક થાય છે ૭૬ થી ૭૯

पीनोरु पीनगण्डा समसितदशना पद्मपत्रायताक्षी ।
बिम्बोष्ठी तुङ्गनाशा गजगतिगमना दक्षिणावर्तनाभी ॥
स्निग्धाङ्गी चारुवेषा मृदुपृथुजघना सुस्वरा चारुकेशा ।
भर्ता तस्या क्षितीशो भवति च सुभगा पुत्रयुक्ता च नारी ॥८०॥
उरूस्तनौ करिकरप्रतिमावरो पावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् ॥
श्रोणिललाटमुरुकूर्मसमुन्नतं च गूढोमणिश्च विपुलां श्रियमातनोति ॥८१॥
पिङ्गाक्षी कूपगण्डा खरपरुषरवा स्थूलजङ्घोर्ध्वकेशी ॥
रूक्षाक्षीवक्रनासा प्रविरलदशना कृष्णवालोष्ठजिह्वा ॥
शुष्काङ्गी सगतभ्रू कुचयुगविषमा वामना चातिदीर्घा
कन्यैषा वर्जनीया सुखघनरहिता दुष्टशीला च नित्यम् ॥ ८२ ॥

જાડા સાથળ, ગાલ (ભરાવદાર) ઉમદા, સરખા અને પીળા દાંત કમળની પાંખડી જેવી અને લાંબી આંખો, બીંબફળ જેવા લાલ હોઠ, ઉન્નત નાસિકા, ગજ ગતિ, દક્ષિણાવર્ત નાભિ, સ્નિગ્ધ અવયવો સુંદર વેશભૂષા, કોમળ અને પુષ્ટ સાથળ, મધુર સ્વર, સુંદર વાળ આવાં લક્ષણોવાળી સ્ત્રીનો પતિ રાજા થાય છે અને તે સ્ત્રી ભાગ્યવાળી તેમજ પુત્રવતી થાય છે સાથળ અને સ્તન હાથીની સૂંઢ અને અશ્વત્થ જેવા, તેમજ વાળ રહિત હોય, પીંપળાના પાંદડા જેવું પહોળું ગુહ્યાંગ હોય, પેડુ, કપાળ, સાથળ કમઠાની પીઠની માફક ઉંચા હોય તેમજ ગુહ્યસ્થાન મણિ ગૂઢ

(અંદર સમાઈ જતો) હોય તે સ્ત્રી ઘણી લક્ષ્મી મેળવે છે. પીળી આંખ, પાતળા પડતા કપોલ, ગપૈયાના જેવો જાડો અવાજ ભારી ઘાવ ઊભા વાળ, લુખી આંખો, વાંકુ નાક, આછા આછા દાંત, ઊંચા તેમજ રૂંવાટીવાળા હોઠ અને મોટી છાતી, સુક્ક અંગ, ઘણી ઉંચી નાભિ, વિષમ સ્તન (એક બીજા સાથે સરખા નહિ તેવા) (ઊંચાઈ) વાળી આંખ કુરૂપતાવાળી કન્યા સુખ અને ધન રહિત તેમજ દુઃખિત હોય છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૮૦ થી ૮૨

यस्या पाणितले रेखा प्राकारस्तोरणं तथा ॥
अपि दासकुले जाता नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥ ८३ ॥

यस्या करतले रेखा मयूरछत्रमिष्यते ॥
राजपत्नीत्वमाप्नोति ऐश्वर्यमपि वर्धयेत् ॥ ८४ ॥

मण्डलं चक्रपद्मे च पूर्णकुम्भं च तोरणम् ॥
यस्याः करतले छत्रं राजपत्नीत्वमाप्नुयात् ॥ ८५ ॥

वृत्ता च मेखला यस्या नाभिदेशोऽपि वर्तुलः ॥
सा स्त्री भवति कल्याणी पतिं नृपतिमाप्नुयात् ॥ ८६ ॥

अन्तर्भ्रुवो ललाटे च मशकेन समन्विता ॥
राज्ञी चापि कपोले च रामा मिष्टान्नभोगिनी भवेत् ॥ ८७ ॥

જેના હાથમાં દુર્ગ અથવા તોરણના આકારની રેખાઓ હોય તે દાસકુળમાં જન્મી હોય છતાં રાજપત્ની થાય છે. જેના હાથમાં મોર અથવા છત્રનો આકાર બનાવતી રેખાઓ હોય તે સ્ત્રી રાજપત્ની બને છે અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. વર્તુલ, ચક્ર, પદ્મ, પૂર્ણકુંભ, તોરણ અને છત્રના ચિન્હવાળી સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે. જેની કમરની મેખલા ગોળ હોય, અને નાભિ પણ ગોળાકાર હોય તે સ્ત્રી કલ્યાણ કરનારી તેમજ રાજપત્ની થાય છે. ભ્રમરોના મધ્યમાં કે લલાટમાં યા કપોલ (ગાલ સ્થલ)માં જેને મસા હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે અને મિષ્ટ ભોજન કરનારી તથા બુદ્ધિમતી હોય છે. ૮૩ થી ૮૭

रोमैः कनकवर्णैश्च नाभौ च त्रिवलिर्युता ॥
नरेन्द्रस्य च सा भार्या भवतीह न संशयः ॥ ८८ ॥

हृद्रोमनखकेशेषु दन्तेषु नयनेषु च ॥
स्नेहोऽत्र विद्यते यासां तासां तच्छुभकारणम् ॥८९॥
अल्पस्वेदा चाल्परोमा निद्राभोजनदुर्बला ॥
गात्रेभ्यो न च रोमाणि नारीणां लक्षण शुभम् ॥९०॥
रक्तजिह्वा मृगाक्षी च या नारी दीर्घलोचना ॥
कृशोदरी गजगती स्त्रीणां लक्षणमुत्तमम् ॥९१॥

જેનાં રૂંવાટાં સોનેરી હોય, નાભિ ઉપર ત્રિવલ્લી પડતી હોય તે રાજપત્ની થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. સ્ત્રીઓને હૃદય, રોમ, નખ, વાળ, દાંત તથા નયનમાં સ્નેહ હોય તો તે તેમના માટે શુભ લક્ષણ છે. થોડો પરસેવો, થોડા રોમ, થોડી નિદ્રા, થોડું ભોજન અને ગાત્રો ઉપર વાળ ન હોય આ લક્ષણો સ્ત્રીઓ માટે શુભ ફળ આપનારાં છે. લાલ જીભ, મૃગ જેવી આંખ, દીર્ઘ લોચન, કૃશ ઉદર અને હાથીના જેવી ગતિ એ શુભ લક્ષણો છે ૮૮ થી ૯૧

परानुकूलां परपाकप्राक्तिनीं विवादशीलां स्वयमर्थ चोरिणीम् ॥
आक्रंदिनीसप्तगृहप्रवेशिनी त्यजेच्च भार्यां दशपुत्रपुत्रिणीम् ॥९२॥
अतिदीर्घा च ह्रस्वा च अतिस्थूला कृशा तथा ॥
अतिकृष्णा च रौद्रा च तादृशी वैरकारिणी ॥९३॥
विकृतांगुलिर्या नारी छिद्रपादा च या भवेत् ॥
सा स्त्री वैरकारीनि समुद्रस्य वचो यथा ॥९४॥
कृष्णजिह्वा विलम्बोष्ठी पिङ्गाक्षी घर्घरस्वरा ॥
दशमासे पतिं हन्ति सा कन्या परिवर्जयेत् ॥९५॥
यस्याश्च रोमशौ जङ्घे रोमशौ च पयोधरौ ॥
ओष्ठोपरिचरोमाणि शीघ्रंवैधव्यमाप्नुयात् ॥९६॥
मातुलिङ्गसमौ हस्तौ लम्बमान स्तनद्वयम् ॥
यदा सदा न संदेहो द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥९७॥

महांगुली महानागा महामुखी महास्तनी ॥
महानखी तु या नारी सदैव दुःखिनी भवत् ॥ ९८ ॥
आवर्तास्त्रयो दृश्यन्ते ललाटे उदरे भगे ॥
भक्षयेत्तल्लक्षणान्नूनं देवरं श्वसुरं पतिम् ॥ ९९ ॥
लम्बोदरी स्थूलशिरा रक्ताक्षी पिङ्गलोचना ॥
पतिनोपार्जितं द्रव्यमन्येन सह भक्षयत् ॥ १०० ॥

જે સ્ત્રી પારકાને અનુકૂળ રહેવી, પારકાની ચાકરી કરનારી, વિવાદ કરનારી, પોતે જ પૈસા ખોરનારી, આક્રંદ (આત્મક્લેશ રૂદન ઇત્યાદિ) કરનારી, ઘાત ગર્ભ પ્રવેશ કરનારી (બહુ ઘર ભાખનારી, વારંવાર પતિ બદલનારી) તથા જેને પુત્રપુત્રી મળી કંઈ સંતાન થયાં હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. વળી ઉંચી યા વળી નીચી, વળી જાડી યા વળી પાતળી તેમજ વળી કાળી એમ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી વેર કરનારી હોય છે. જે સ્ત્રીની આંગળીઓ ખરાબ હોય તેમજ પગનું જમીન ઉપર બરાબર ન પડતું હોય તે સ્ત્રી વેર કરનારી હોય છે એમ સમુદ્રનું વચન છે. કાળી છબ, લાંબા હોઠ, પીળી આંખ તથા વગર અવાજવાળી સ્ત્રી છ મહીનામાં પતિનો નાશ કરે છે. માટે તેવી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. જેની જાંઘ રૂવાંટાંવાળી હોય, તેમજ સ્તન પણ રૂવાંટાવાળો હોય અને હોઠ પણ રૂવાંટાવાળા હોય તે જલદી વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે સ્ત્રીના હાથ ઓબેલના જેટલા લાંબા (અર્થાત્ ટુંકા) હોય, સ્તન યુગલ વાંકું હોય, ત્યારે સમજવું કે તે નિઃસંશય તેવી સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરશે. મોટી આંગળીઓવાળી, મોટી નાસિકાવાળી, મોટા મુખવાળી મોટા નખવાળી જે સ્ત્રી હોય તે સદૈવ દુઃખી થાય છે. જે સ્ત્રીના લલાટ, ઉદર તથા યોનિ ઉપર ત્રણ વળ આવ-ળીઓ હોય તો તે પોતાના દીયર, શ્વસુર તથા પતિને ખાય જાય છે. અર્થાત્ એ ત્રણેનો નાશ થઈ જાય છે. લાંબા પેટવાળી, જાડી નસોવાળી અને લાલ કે પીળાશ આંખોવાળી સ્ત્રી પોતાના પતિનું પેદા કરેલું ધન જાર પુરુષ સાથે ભોગવે છે. ૯૨ થી ૧

अतिदीर्घा भृशं ह्रस्वा अतिस्थूला भृशं कृशा ॥
अतिकृष्णा भृशं गौरी षडेता दुर्भगा मता ॥ १०१ ॥
यस्या न स्पृशते भूमिं कनिष्ठा च चतुर्थिका ॥
कुमारी रमते जारं यौवनेऽपि न संशय ॥ १०२ ।

नदीनामा च या नारी या नारी फलनामिका ॥
देवीनामा च या नारी स्वय भक्षयते पतिम् ॥ १०३ ॥
तीर्थनामा च या कन्या सा कन्या भृत्यवर्जिता ॥
वृक्षनामा च या कन्या तन्मुखं नावलोकयेत् ॥ १०४ ॥
अदत्ता वर्णज्येष्ठाय लक्षणै परिवर्जिता ॥
न परिणयेत्सा नारी समुद्रवचनं यथा ॥ १०५ ॥
मातर पितरं वापि भ्रातर देवरं पतिम् ॥
हन्यात्कुलक्षणैरेभिस्तस्माल्लक्षणमीक्षते ॥ १०६ ॥

ઘણી ઉંચી યા ઘણી નીચી, ઘણી જાડી યા ઘણી પાતળી, ઘણી કાળી યા ઘણી ગોરી આ છએ પ્રકારની સ્ત્રીઓ ખરાબ મનાય છે જે સ્ત્રીને ચાલતા પગની ચાંચી (અંગુઠા સહિત અગુઠાં) આગળી અને ટચલી આંગળી જમીનને ન અડકતી હોય તો તે કુમારાવસ્થામાં તેમજ યૌવનાવસ્થામાં નિ.સંશય વ્યભિચાર કરે છે નદીના ફલના કે દેવીના નામવાળી સ્ત્રી પતિનુ ભક્ષણ કરી જાય છે અર્થાત્ વિધવા બને છે તીર્થના નામવાળી નોકરચાકર પરિવારથી રહિત હોય છે વૃક્ષના નામવાળી કન્યાનુ મુખ પણ ન જોવું અર્થાત્ તે ઘણી દુર્ભાગિણી હોય છે ઉત્તમ કુળમા ન અપાતી હોય અને શુભ લક્ષણોથી રહિત હોય તેવી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું એમ સમુદ્રનુ કથન છે કુલક્ષણો (ઉપર ગણાવ્યા છે તેવા)થી કન્યા પોતાનાં માતા પિતા, ભાઇ દીયર તથા પતિનો નાશ કરે છે માટે લક્ષણો જોવાં જોઇએ. ૧૦૧થી૧ ૬

दक्षा तुष्टा प्रियालापा पतिचित्तानुगामिनी ॥
कालौचित्यादयकरी या सा लक्ष्मीरिवापरा ॥ १०७ ॥
बाला खेलनके काले दत्ते दिव्यफलाशने ॥
मोदते यौवनस्था तु वस्त्रालङ्करणादिभि ॥ १०८ ॥
दृष्येन् मध्यवया मोदरतिक्रीडासु कौशलैः ॥
वृद्धा तु मधुरालापैर्गौरवेण च रज्यते ॥ १०९ ॥
षोडशाब्दा भवेद्बाला त्रिंशताद्भूतयौवना ॥
पञ्चपञ्चाशता प्रौढा वृद्धा स्त्री तदनन्तरा ॥ ११० ॥

જે સ્ત્રી ચતુર, પ્રસન્ન, પ્રિય લાગે તેવી વાતચિત કરનારી, પતિની ઇચ્છા મુજબ કરનારી, તેમજ સમય જોઈ ઉચિત કામ કરનારી હોય તે સ્ત્રી બીજી લક્ષ્મી જેવી છે બાલા સમય ઉપર આપેલાં રમકડાં, તેમજ ઉત્તમ મેવા મીઠાઈઓથી પ્રસન્ન થાય છે જ્યારે યુવા સ્ત્રી વસ્ત્ર અને અલંકારથી પ્રસન્ન થાય છે મધ્યમા (પ્રૌઢ નાયિકા) લજ્જા તથા કોમલ કરેલી સુરત ક્રીડાથી પ્રસન્ન થાય છે તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી આદર સન્માન અને મધુર વાર્તાલાપથી પ્રસન્ન થાય છે સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી સ્ત્રી બાલા કહેવાય છે સોળથી ત્રીસ સુધીની યુવા, ત્રીસથી પચાવન વર્ષ સુધીની પ્રૌઢા (મધ્યા) અને ત્યાર પછીની વૃદ્ધ કહેવાય છે ૧ ૭ થી ૧૧૦

पद्मिनी चित्रिणी चैव शंखिनी हस्तिनी तथा ॥
तत्तदिष्ट विधानेनानुकूल्या स्त्री विचक्षणैः ॥ १११ ॥
पद्मिनी मृदुकेशा च स्वल्पकेशा च हस्तिनी ॥
शंखिनी दीर्घकेशा च वक्रकेशा च चित्रिणी ॥ ११२॥
चक्रस्तनौ च पद्मिन्या चक्रस्तनी च हस्तिनी ॥
दीर्घस्तनौ च शंखिन्याश्चित्रिणी च समस्तनी ॥ ११३ ॥
पद्मिनी दन्तशोभा च दन्तोन्नता च हस्तिनी ॥
शंखिनी दीर्घदन्ता च समदन्ता च चित्रिणी ॥ ११४ ॥
पद्मिनी पद्मगंधा च मधुगंधा च हस्तिनी ॥
शंखिनी क्षारगंधा च मत्स्यगंधा च चित्रिणी ॥ ११५॥
हंसस्वरश्च पद्मिन्या गर्दशब्दा च हस्तिनी ॥
रूक्ष शब्दश्च शंखिन्या काकशब्दा च चित्रिणी ॥११६॥
पङ्कजासनलग्नेन पद्मिनी वेणु दारितपदेन शंखिनी ॥
स्कंधपादयुगलेन हस्तिनी नागरेण रमयंति चित्रिणी ॥ ११७॥
पद्मिन्या मुखसौरम्य उर सौरम्यहस्तिनी ॥
चित्रिणी कटिसौभाग्या पदसौभाग्यशंखिनी ॥ ११८ ॥
पद्मिनी सरलकेशा उर्ध्वकेशा च हस्तिनी ॥
चित्रिणी लम्बकेशा च स्थूलकेशा च शंखिनी ॥ ११९ ॥

पद्मिनी प्रेम वाञ्छन्ति द्रव्यं वाञ्छन्ति हस्तिनी ॥
चित्रिणी मानमिच्छन्ती कलहमिच्छेच्च शंखिनी ॥ १२० ॥
ज्ञातव्य विबुधै स्त्रीणां लक्षण वाप्यलक्षणम् ॥
कुलवृद्धिर्यशोवृद्धिर्लक्ष्मीवृद्धिर्भवेद्यत ॥ १२१ ॥

॥ इति समाप्तं सामुद्रिकशास्त्रम् ॥

સ્ત્રીઓના પદ્મિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની અને શંખિની એમ ચાર ભેદ હોય છે સ્ત્રીઓને તેમના ભેદ મુજબના વિધાનો વડે ચતુર પુરુષોએ પોતાને અનુકૂળ કરી લેવી. જેને ઘણા વાળ હોય તે પદ્મિની, ઓછા વાળવાળી હસ્તિની, લાંબા વાળવાળી શંખિની અને વાંકડીઆ વાળવાળી ચિત્રિણી કહેવાય. પદ્મિનીના સ્તન ગોળ હોય છે હસ્તિનીના સ્તન વાંકા હોય છે શંખિનીના સ્તન મોટા હોય છે અને ચિત્રિણીના સ્તન સરખા (માપસરના) હોય છે પદ્મિનીના દાંતની શોભા મનોહર હોય છે હસ્તિનીના દાંત ઉંચા ઘણેજ માલુમ પડે તેવા હોય છે શંખિનીના દાંત મોટા હોય છે અને ચિત્રિણીના દાંત સરખી રીતના હોય છે પદ્મિનીના શરીરમાંથી કમળના ફૂલ જેવી સુગંધી આવે છે હસ્તિનીના શરીરમાંથી મદ જેવી સુગંધ આવે છે શંખિનીના શરીરમાંથી ખારના જેવી સુગંધી આવે છે અને ચિત્રિણીના શરીરમાંથી માછલા જેવી સુગંધી આવે છે પદ્મિની હંસના જેવા સ્વરવાળી હોય છે હસ્તિનીનો સ્વર ગંભીર હોય છે શંખિનીનો સ્વર કર્કશ લાગે છે જ્યારે ચિત્રિણી મયૂરના જેવા સ્વરવાળી હોય છે પદ્મિની પદ્માસનની ખુબીથી સુરત કરે છે કાકડા વામની માફક પગ રાખી શંખિની ક્રીડા કરે છે સ્કંધ પાદાસનથી (નાયકના પગ પોતાના સ્કંધ ઉપર અને પોતાના પગ નાયકના સ્કંધ ઉપર રાખી) હસ્તિની ક્રીડા કરે છે જ્યારે ચિત્રિણી સુખાસનથી સુરત કરે છે પદ્મિનીના મુખમાં સૌરભ હોય છે હસ્તિનીનું ઉરસ્થલ સુંદર (સુગંધીવાળું અર્થાત્ મનોહર) હોય છે ચિત્રિણીની કમર સારી હોય છે જ્યારે શંખિનીના પગ સારા હોય છે પદ્મિનીના વાળ સરલ હોય છે હસ્તિનીના વિખરાવાળ હોય છે ચિત્રિણીના વાળ લાંબા હોય છે અને શંખિનીના વાળ જાડા હોય છે પદ્મિની પ્રેમની ઇચ્છા રાખે છે હસ્તિની દ્રવ્યની આકાંક્ષાવાળી હોય છે ચિત્રિણી માન ચાહે છે જ્યારે શંખિની કલહ પ્રિય હોય છે આ પ્રમાણે પંડિત પુરુષોએ સ્ત્રીઓના સુલક્ષણ અને કુલક્ષણ જાણવા જોઈએ કારણ કે સુલક્ષણાથી જ કુળ, યશ અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ સુલક્ષણ પુરુષ સુલક્ષણી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી કુળ યશ તથા લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરે છે ૧૧૧ થી ૧૨૧

अथ हस्तकाण्डः

वर्धमानं जिनं नत्वा ज्ञानं केवलिभाषितम् ॥
सुबोधं सर्वजन्तूनां सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥ १ ॥
पूर्वाचार्यैर्यथा चोक्तमनुभूतं यथा स्वयम् ॥
सस्मृत्यै सांप्रतं वक्ष्येऽन्यस्मै वाऽदृष्टभक्तये ॥ २ ॥

હસ્તકાંડ

શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને કેવળી ભગવાને કહેલું જ્ઞાન કે જે સર્વ પ્રાણીઓને સારી રીતે સમજમાં આવે તેમ છે તથા જલદી વિશ્વાસ પમાડનારૂં છે અને જેને પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે તેમજ મેં પોતે અનુભવ્યું છે તે બીજાઓને નસીબ ઉપર શ્રદ્ધા બેસે તેથી તેમજ સ્મૃતિ રહે એટલા માટે કહું છું ૧-૨

लाभालाभं सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥
जयं पराजयं चैव भूमङ्गमथ चिन्तितम् ॥ ३ ॥
वर्णधर्मदशाभेदा दिनादिकालनिर्णयम् ॥
अर्घकाण्डं तथा स्त्रीणां गर्भापत्यस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥
गमनागमनं वृष्टिं शल्योद्धारं तथैव च ॥
प्रश्ना वयोऽन्ते मय्यस्याः स्वानुभूताश्च नान्यथा ॥ ५ ॥

લાભ-હાનિ, સુખદુઃખ, જીવિત અને મરણ, જય-પરાજય, જમીન (શલ્ય)નું પતન, મનોગત વિચાર વર્ણ ધર્મ તથા દશાભેદ, દિવસ આદિ સમયાદિનો નિર્ણય, અર્ઘકાંડ, સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો (પુત્ર કે પુત્રી તે સંબંધી) નિર્ણય, ગમાગમ, વૃષ્ટિ તથા શલ્યનો ઉદ્ધાર વગેરે પ્રશ્નો કે જે મેં મારી પાછલી ઉમર સુધીમાં સારી રીતે અનુભવ્યા છે અને જે સત્ય માલુમ પડ્યા છે, (તે જ્ઞાન હું કહું છું) ૩-૪-૫

अचतया उत्तरा वर्गाः कटपशा अधराः स्मृताः ॥
द्वादशानां स्वराणां तु ह्रस्वा उत्तरसंज्ञकाः ॥ ६ ॥
दीर्घाः सुरधराः सर्वे व्यञ्जनेष्वपि कथ्यते ॥
आदिमास्तृतीया वर्गा उत्तराश्चोत्तरोत्तराः ॥ ७ ॥

शंखिनी Shankhun

उत्तरा उत्तरे वर्गे द्वितुर्यावधराधरे ॥
आलिङ्गितास्तृतीयाद्या अ इ ए ओ स्वरास्तथा ॥ ८ ॥
आ ई ऐ औ स्वरैर्युक्ता द्वितीयाश्चाभिधूमिता ॥
उ ऊ अं अः स्वरैर्युक्ताश्चतुर्था दग्धसंज्ञका ॥ ९ ॥

કવર્ગ, ચવર્ગ તવર્ગ તથા યવર્ગ એ ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ગો છે ટવર્ગ, ટવર્ગ, પવર્ગ તથા શવર્ગ એ અધર સંજ્ઞક વર્ગો છે અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ એ બાર સ્વરો પૈકી જેટલા હ્રસ્વ સ્વરો છે, તે ઉત્તરસંજ્ઞક છે દીર્ઘસ્વરો અધરસંજ્ઞક છે વ્યજનોની અંદર પણ વર્ગોના પહેલા અને ત્રીજા વર્ણો ઉત્તરસંજ્ઞક છે ઉત્તર વર્ગોની અંદર ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો ઉત્તરોત્તર સંજ્ઞક બને છે બીજા અને ચોથા વર્ણો અધરસંજ્ઞક છે (અધરસંજ્ઞક વર્ગની અંદર અધરસંજ્ઞક વર્ણ અધરાધર ગણાય.) વર્ગો માંહેના પહેલા અને ત્રીજા અક્ષરો તથા અ, ઈ ઉ, એ અને ઓ આલિંગિત કહેવાય છે આ, ઈ, ઐ અને ઔ એ સ્વરો તથા વર્ગોના બીજા નંબરના વર્ણો અભિધુમિત કહેવાય છે તથા ઉ, ઊ, અં, અઃ એ સ્વરો તથા વર્ગોના ચોથા વર્ણો દગ્ધસંજ્ઞક છે ૬ થી ૯

पञ्चमा मध्यमा प्रोक्ता उत्तरालिङ्गितादिषु ॥
व्यञ्जनस्वरसंयुक्तान् प्रश्ने देया स्वरात्फलम् ॥ १० ॥
अकारात्केवलाद्दीर्यं तद्युक्त व्यञ्जनादपि ॥

॥ इति वस्त्राभरणपरिभाषा प्रकरणम् ॥

વર્ગોના પાંચમા વર્ણો મધ્યમ કહેવાય છે પ્રશ્નમાં ઉત્તર આલિંગિત ઇત્યાદિ સંજ્ઞાની અંદર સ્વર યુક્ત વ્યજન હોય તો સ્વર પ્રમાણે સંજ્ઞા આપો ફલ કહેવુ પરંતુ અકાર જ્યાં એકલો જ હોય ત્યારે તેની સ્વર પ્રમાણે સંજ્ઞા આપવી, અન્યથા વ્યજન સાથે હોય ત્યારે વ્યજનની જે થતી હોય તે સંજ્ઞા આપવી. (કારણ અકાર દરેક વ્યજનમાં યુક્ત થાય તે જ તે વ્યજન સંપૂર્ણ બની ઉચ્ચારને લાયક બને છે એટલે અકાર વગર કોઈ વ્યજન હોતો નથી). ૧૦

ઇતિ પરિભાષા પ્રકરણ

निरन्तर्योत्तरा प्रश्ना मनोवाञ्छित लाभदाः ॥
अधरैर्मिश्रितास्तेऽपि स्तोकलाभा प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

उत्तरा आदिमध्यान्ते चारुमध्याल्पलाभदाः ॥
आदिस्थे उत्तरे शीघ्रं मध्यस्थे स्याद्विलंबत ॥ १२ ॥
अन्तस्थे चिरकालेन कालेऽप्येव नियुज्यते ॥
अच त येषु वर्गेषु तथा कटपगेषु च ॥ १३ ॥
स्थानेऽन्यत्र विज्ञेया यथासस्यक्रमात्तथा ॥
अत वर्गे गृहे स्वीये चय वर्गेऽन्यतस्तथा ॥ १४ ॥
कप वर्गे च देशे तु ट श वर्गेऽन्यदशत ॥
स्वरोत्तरे विशिष्टः स्यान्मध्यमो मिश्रके तथा ॥ १५ ॥
प्रश्ना सूक्ष्माक्षरैर्ग्राह्या सर्वमात्रा समन्विता ॥
ध्रुवकं प्रक्षिपेद्राशौ चत्वारिंशद्विरुत्तरम् ॥ १६ ॥
त्रिभिर्विहृत्य वै भाज्य शेषांकेन फलं दिशेत् ॥
एकेन विद्यते वस्तु द्वाभ्यां लभ्यं न शून्यतः ॥ १७ ॥

॥ इति [illegible]प्रकरणम् ॥

જે પ્રશ્નો ઉત્તર સંજ્ઞક વર્ણોમાં બનેલા હોય છે તે નિરંતર મનોવાંછિત ફળનો લાભ કરે છે અધરસંજ્ઞક ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોથી યુક્ત હોય તો પણ મોડું વહેલો લાભ આપે છે જ પ્રશ્નના આદિ, મધ્ય કે અંતભાગમાં જે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ઉત્તમ, મધ્યમ અને અલ્પ ફળ આપનારા બને છે જો પ્રશ્નના આદિ ભાગમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો શીઘ્ર કાર્યસિદ્ધિ થાય છે મધ્યમાં હોય તો વિલંબથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને અંતમાં હોય તો ઘણા લાંબા કાળે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે આ પ્રમાણે ફળ નિર્ણય થઈ શકે છે અ, ચ, ત, ય એ વર્ગો તથા ક, ટ, પ, શ એ વર્ગો ઉપરથી પોતાના સ્થાનમાં યા બીજે કાર્યસિદ્ધિ થશે તેનો નિર્ણય જાણવો. જો અવર્ગ કે તવર્ગ હોય તો પોતાના સ્થાનમાં, ચવર્ગ અને યવર્ગ હોય તો બીજી જગ્યાએ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે કવર્ગ અને પવર્ગ હોય તો દેશમાં અને ટવર્ગ તથા શવર્ગ હોય તો પરદેશમાં કાર્યસિદ્ધિ થશે ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વર વિશિષ્ટ ફળ આપનાર છે અને મિશ્ર વર્ણોમાં તે મધ્યમ ફળ આપે છે પ્રશ્નના દરેક અક્ષરોની સૂક્ષ્મ શોધ માત્રાઓ સાથે ગણતરી કરવી. પછી તે અંક સંખ્યામાં ૪૨નો આંક ઉમેરો કરી

ઉમેરવો. અને ત્રણથી ભાગ આપવો. તથા શેષ પ્રમાણે ફળ કહેવું એક શેષ વધે તો વસ્તુ વિદ્યમાન છે, બે વધે તો મળશે, અને શૂન્ય વધે તો નહિ મળે એમ જાણવું ૧૧ થી ૧૭

ઇતિ લાભાલાભપ્રકરણ

सुखदुःखमतो वाच्यमुत्तरैः पृच्छतः सुखम् ॥
अधरैर्दुःखमाप्नोति गणित्वा निर्णयेत्पुनः ॥ १८ ॥
प्रश्ना सूक्ष्मास्वरैर्ग्राह्या श्चत्वारिंशत्समन्विता ॥
त्रिभिर्भागेन प्रश्नस्य शेषांकेन फलं दिशेत् ॥ १९ ॥
एकेन स्यान्महासौख्यं द्वाभ्यां चैव तु मध्यमम् ॥
शून्ये शून्यं विजानीयाद्दिनसंख्या तु वर्गतः ॥ २० ॥

॥ इति सुखदुःखप्रकरणम् ॥

સુખદુઃખના પ્રશ્નમાં જો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોવાળો પ્રશ્ન હોય તો સુખ, અને અધરસંજ્ઞક વર્ણોવાળો પ્રશ્ન હોય તો દુઃખ પામશે એમ નિર્ણય કરવો. પ્રશ્નના અક્ષરોની સંખ્યાનો યોગ કરવો. અને તેમાં ૪૦ ઉમેરવા પછી ત્રણથી ભાગ આપવો. એક શેષ વધે તો મહાસુખ કહેવું બે શેષ વધે તો મધ્યમ સુખ કહેવું અને શૂન્ય વધે તો શૂન્ય સમજવું અને વર્ગની સંખ્યા પ્રમાણે દિવસની સંખ્યા સમજવી ૧૮ થી ૨૦

ઇતિ સુખદુઃખપ્રકરણ

निरन्तरोत्तराः प्रश्ना अ अः स्वरविवर्जिताः ॥
इ वर्णेन युता सर्वे पञ्चमा मृत्युकारकाः ॥ २१ ॥
कटपशा इ मिश्रास्तु उत्तरैश्च युता मृताः ॥
उत्तरैर्व्यंजनाद्यैः स्युर्मिश्रिता उत्तराः स्वराः ॥ २२ ॥
विशेषेण शुभा ज्ञेया कालसंख्या च कथ्यते ॥
दिनान्यालिंगिते प्रश्ने मासाः स्युरभिधूमिते ॥
वदेद्वर्षाणि दग्धे तु कालस्याप्येष निर्णयः ॥ २३ ॥

प्रश्ना सूक्ष्माक्षरैर्ग्राह्या सर्वं मात्रासमन्विता ॥
ध्रुवक प्रक्षिपेद्दशौ पडक्ष स च मध्यगः ॥ २४ ॥
दक्षे भागे भवेत्कालो नैक शेषप्रतिमृतम् ॥
द्वि शून्ये तथा शेषे रोगिणोऽशुभमादिशेत् ॥ २५ ॥
उत्तरे ऊर्ध्वगामी स्याद्धयोर्यात्यधरं मृत ॥
मर्त्यलोके तयोरन्यैरेवं जननमादिशेत् ॥ २६ ॥

॥ इति जीवितमृत्युप्रकरणम् ॥

અ અને આ એ બે સ્વરથી રહિત ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો નિરંતર રોગને હરનારા છે પરંતુ ઈ સ્વરથી યુક્ત પાંચમા વર્ણો (વર્ગોના પાંચમા વર્ણો) મૃત્યુ કરનારા છે. કવર્ગ ટવર્ગ પવર્ગ શવર્ગ તથા ઉભયતઃ મિશ્ર ફળ છે ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત થયેલા ધ્રુવસંજ્ઞક (અધ) વર્ણોનું ફળ મિશ્ર છે ઉત્તરસંજ્ઞક વ્યંજનોથી યુક્ત ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વરો વિશેષ કરીને શુભ ફળ આપનારા છે પ્રશ્નમાં આલિંગિતથી દિવસો, અભિધૂમિતથી માસ અને દગ્ધથી વર્ષ એમ કાળની ગણત્રી કહેવાય છે. અને રોગ પ્રશ્નમાં પણ કાળનિર્ણય માટે એજ વિધિ છે પ્રશ્નના દરેક સૂક્ષ્માક્ષરો અને માત્રાઓનો યોગ કરવો. તેમાં ૧૪ નો ધ્રુવાંક ઉમેરવો. ત્રણથી ભાગ આપવો. જો એક શેષ રહે તો ઉચિત છે એમ જાણવું પરંતુ જો બે કે શૂન્ય શેષ વધતા હોય તો રોગીનું શુભ થતું નથી, અર્થાત્ મૃત્યુ થાય છે પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો પ્રાણીની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે જો દગ્ધસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો અધોગતિ થાય છે અને જો અભિધૂમિત વર્ણો હોય તો મૃત્યુલોકમાં જીવનો પુનર્જન્મ થાય છે જેવી રીતે મૃત્યુની ગતિનો નિર્ણય કર્યો તેવીજ રીતે જીવ કયા લોકમાંથી આવ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવો. ૨૨ થી ૨૬

ઇતિ જીવિતમૃત્યુપ્રકરણ

जयं पराजयं वक्ष्ये भूपानां सुखकारकम् ॥
सर्वोत्तरैर्जयो नित्यं विशिष्टश्चोत्तरोत्तरे ॥ २७ ॥
आदिमध्यावसानेषूत्तरेषु क्रमतो जयः ॥
उवर्णे मिश्रितेषु स्यात्पञ्चमेषु तथैव च ॥ २८ ॥
पराजयोऽधरैर्नूनं उ ऊ अं अ स्वरैस्तथा ॥
तश वर्गे तथा ज्ञेया गणित्वा निर्णयेत्पुन ॥ २९ ॥

प्रश्नाः सूक्ष्माक्षरैर्ग्राह्याः सर्वमात्रासमन्विताः ॥
ध्रुवकं प्रक्षिपेद्राशौ त्रिविंशतिसमसस्यकः ॥ ३० ॥
गुणैर्भागः प्रदातव्य एकेन जयमादिशेत् ॥
द्वाभ्यां साम्यं द्वयोर्ज्ञेयं शून्ये शून्यं पराजयः ॥ ३१ ॥

॥ इति जयपराजयप्रकरणम् ॥

હવે શકાઓને મુખ આપનાર જય-પરાજય વિષે કહું છું. પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ઉભેથી જય થાય છે ને ઉત્તરોત્તરવર્ણ હોય તો ખાસ કરીને જય મળે છે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો આદિ, મધ્ય કે અન્તમાં થતા હોય તો અનુક્રમે આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં જય મળે છે ઉભવર્ણોથી મિશ્રિત પ્રથમવર્ણોથી પણ તેવીજ રીતે જય (સાધારણ) મળે છે અધરવર્ણોથી તેમજ ઉ ઊ અ અને અ. એ સ્વરોથી, ત અને શ વર્ગથી નક્કી પરાજય મળે છે આ બધું સમજીને નિર્ણય કરવો. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોની માત્રા સહિત ગણના કરવી. અને તેમાં ૧૦નો ધ્રુવક ઉમેરવો. ગણથી ભાગ આપવો એક વધે તો જય, બે વધે તો સંધિ અને શૂન્ય વધે તો પરાજય સમજવો. ૨૭થી૩૧

ઇતિ જયપરાજયપ્રકરણ

भूच्छत्रयोस्तथा वक्ष्ये भङ्गाभङ्गं समासतः ॥
अधरैर्भङ्ग एव स्यादभङ्गश्चोत्तरैः सदा ॥ ३२ ॥
मिश्रकैः सन्धिरेव स्याद्भिन्नसंख्या च वर्गतः ॥ ३३ ॥

॥ इति भूच्छत्रभङ्गप्रकरणम् ॥

ભૂ (જમીન) તથા છત્રના ભગાભગ સંબંધી હવે સંક્ષેપમાં કહું છું જો પ્રશ્નમાં અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો નક્કી ભગ થાય છે ઉત્તરસંજ્ઞકવર્ણોથી ભગ થતો નથી અને મિશ્રવર્ણોથી સંધિ થાય છે. કણ ક્યારે મળે તે વર્ગની સંખ્યા ઉપરથી જાણવું ૩૨-૩૩

ઇતિ ભૂચ્છત્રભંગાભંગપ્રકરણ

अतः परं प्रवक्ष्यामि चिन्ताप्रकरणं शुभम् ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्भवेज्जीवो अधोदृष्टिश्च मूलके ॥ ३४ ॥
सममालोकने धातौ प्रश्नभेदस्ततः परम् ॥ ३५ ॥

अकारोर्ध्वविकारश्च ए उ अः स्वरसंयुताः ॥
कचटादिचतुष्कं च यश हा जीवसंज्ञकाः ॥ ३६ ॥
ऊऋ अ स्वरसंयुक्तास्तपा आदिचतुष्ककम् ॥
वसाभ्यां सहिता वर्गा धातोरक्षा त्रयोदश ॥ ३७ ॥
ई ऐ औ स्वरसंयुक्ता वर्गाणां पञ्चमाक्षराः ॥
यस्याधिक्यं भवत्प्रश्ने स योनिः संशयं विना ॥ ३८ ॥
जीवाक्षरैर्भवेज्जीवो धातुर्धात्वक्षरैः सदा ॥
मूलं मूलाक्षरैर्ज्ञेयं मिश्रकैर्मिश्रकं भवेत् ॥ ३९ ॥
स्वरोत्तरैर्भवेज्जीवो धातुः स्यादधरैः स्वरैः ॥
स्वरोत्तराधरौ योगे मूलमेव न संशयः ॥ ४० ॥

આના પછી હું ધાતુ મૂળ જીવ ચિંતા પ્રકારને કહું છું. ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો પ્રશ્ન હોય તો જીવ. અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો મૂળ અને મિશ્રસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ધાતુ એમ પ્રશ્નનો ભેદ સમજવો. અ, આ, ઇ, એ, ઉ અને અઃ એ સ્વરો તથા ક, ચ તથા ટ વર્ગના પહેલા ચાર વર્ણો, ય, શ તેમજ હ એ જીવસંજ્ઞક છે. ઊ ઋ અને અ એ સ્વર, ત વર્ગ તથા પ વર્ગના પહેલા ચાર વર્ણો, વકાર અને સકાર એ પ્રમાણે તેર અક્ષરો ધાતુસંજ્ઞક છે. ઈ ઐ ઓ એ સ્વર તથા વર્ગોના પાંચમા અક્ષરો રકાર તથા ષકાર એમ દસ વર્ણો મૂલસંજ્ઞક છે. પ્રશ્નમાં જેનું આધિક્ય હોય તેની જાતિ (ધાતુ મૂળ કે જીવ) નિઃસંશય હોય છે. જીવસંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો જીવ, ધાતુસંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો ધાતુ અને મૂલસંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો મૂળ તથા મિશ્ર વર્ણો હોય તો મિશ્રજાતિ થાય છે. ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વર જીવસંજ્ઞક છે. અધરસંજ્ઞક સ્વર ધાતુ છે અને ઉત્તર તથા અધરસ્વરના મિશ્રણમાં નિઃસંશય મૂળ થાય છે. ૩૬થી૪૦

प्रश्ने सूक्ष्माक्षरैर्प्राश्च सवमात्रासमन्वितम् ॥
त्रिभिर्भागे प्रदत्ते स्याद्यच्छेषं तत्तु चिन्तयेत् ॥ ४१ ॥
एकद्विशून्यशेषाः स्युर्जीवं मूलं च धातवः ॥
जीवमूलक्रमात्सूनो व्यक्तिर्न्नेपोपदेशतः ॥ ४२ ॥
उत्तरेरक्षरैरेषामुत्तमं चिन्तितं विदुः ॥
उत्तमे च परिज्ञाते व्यक्तिः स्यादभिमानतः ॥ ४३ ॥

ह्रस्वैर्नरोऽबला दीर्घैर्द्वयोर्योगे नपुंसकः ॥
प्रश्न सूक्ष्माक्षरैर्ग्राह्यः सर्वमात्रासमन्वितः ॥ ४४ ॥
त्रिभिर्भागं प्रदातव्य एकशेषे भवेन्नरः ॥
द्वाभ्यां नारी तथा शून्ये निश्चितं स्यान्नपुंसकम् ॥ ४५ ॥
बालो युवा तथा वृद्धा एकद्विशून्य शेषत ॥
एव वर्णस्तथा ज्ञेयो गौर श्यामश्च मिश्रितः ॥ ४६ ॥

પ્રશ્નોના સૂક્ષ્માક્ષરો માત્રાસહિત ત્રણગુણા અને ત્રણથી ભાગ આપવો. જે શેષ રહે તેના ઉપરથી વિચાર કરવો. એક શેષ રહે તો જીવ, બે રહે તો મૂળ અને શૂન્ય રહે તો ધાતુ સમજવી. આ પ્રમાણે જીવ, મૂળ અને ધાતુનું સ્પષ્ટિકરણ જાણવું. જો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો તેમની ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ જાણવી. જો ઉત્તમ છે, એમ સિદ્ધ થાય તો તેના નામ ઉપરથી તેનું સ્પષ્ટિકરણ સમજી લેવું. જો હ્રસ્વવર્ણો હોય તો પુરુષ, દીર્ઘ હોય તો સ્ત્રી અને હ્રસ્વ તથા દીર્ઘનો યોગ હોય તો નપુંસક જાણવો. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો માત્રા સાથે યોગ કરવો. પછી તેમાં ત્રણથી ભાગ આપવો, જો એક શેષ રહે તો પુરુષ, બે રહે તો સ્ત્રી તથા શૂન્ય રહે તો નપુંસક સમજવો. એક, બે અને શૂન્ય વડે અનુક્રમે બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધ એમ સમજવું, અને તેવીજ રીતે અનુક્રમે ગોર, શ્યામ તથા મિશ્ર રંગ સમજવો. ૪૪થી૪૬

प्रश्नाक्षरसमं नाम प्रायेण सर्ववस्तुन ॥
उत्तरैरक्षरैः प्रश्ने नाम स्यादधराक्षरम् ॥ ४७ ॥
अधरैरुत्तरं नाम मिश्रैर्मिश्रकं विदुः ॥
प्रश्नमेकाक्षरं द्वौ वा चिन्तिते पतितं ध्रुवम् ॥ ४८ ॥
अकाराद्यक्षरैर्ग्राह्यः संकटो विकटोऽपरः ॥
संयुक्तं स्यादसंयुक्तमाद्यद्वितीयमक्षरम् ॥ ४९ ॥
संकटे प्रवरं वस्तु दीर्घाकारं विनिर्दिशेत् ॥
अछिद्रं विकटैस्तु द्वयोर्योगेऽस्ति वर्तुलम् ॥ ५० ॥
दशभिर्मिश्रितं राशिं गुणयेद्द्वादशैस्ततः ॥
सप्तभिर्द्द्यमागेस्यात्लब्धाङ्के वर्गनिश्चय ॥ ५१ ॥

तन्निश्चये यथासंख्यमक्षरस्यापि निश्चयः ॥
मूलराशेश्च शेषेण वर्गः स्यादंकसंख्यया ॥५२॥
संयुक्ताक्षर प्रश्ने च तद्वर्गव्यञ्जनद्वयम् ॥
सबुध्यान्वेष्य यत्नेन चिन्तित्र लक्षयेत्पुनः ॥ ५३ ॥
प्रच्छको दिशि यस्य स्याद्दिग् प्रच्छकस्य चिन्तने ॥
यच जीवादिकं पश्येच्चि-ता तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
अङ्गादिक स्पर्शयेद्यप्रमाणं तत्र वस्तुनः ॥ ५५ ॥

इति चिन्ताप्रकरणम्

પ્રશ્નના અક્ષરો પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલ વસ્તુનું નામ હોય છે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો અધરાક્ષરનું નામ હોય છે અને અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોવાળું નામ હોય છે, મિશ્રવર્ણોથી મિશ્ર નામ હોય છે એકાક્ષર વા બે અક્ષરવાળા પ્રશ્ને તેટલા અક્ષરોવાળો પ્રશ્ન હોય તો પણ તેને અકારાદિ અક્ષરોના ક્રમથી ચાદિ ચિંતાદિ રીતે નિશ્ચિત કરવો. જો પ્રશ્નમાં પ્રથમ અથવા દ્વિતીયાક્ષર જોડાક્ષર હોય તો સંકટ, અને જોડાક્ષર ન હોય તો વિકટ નામની સંજ્ઞા સમજવી. સંકટ પ્રશ્ન હોય તો મોટી તેમજ દીર્ઘાકાર વસ્તુ સમજવી. વિકટસંજ્ઞક પ્રશ્ન હોય તો છિદ્ર વગરની વસ્તુ સમજવી. જો સંકટ અને વિકટનું એકીભવનું થયું હોય તો ગોળ વસ્તુ સમજવી. પ્રશ્નાક્ષરોના માત્રા સહિતના મેળને છથી ગુણ્ય કરી, બારથી ગુણવા, અને સાતથી ભાગ આપવો. જે શેષ રહે તે વર્ગ સમજવો. વર્ગની સંખ્યા પ્રમાણે, તેમજ પ્રશ્નાક્ષરની સંખ્યા પ્રમાણે, તેમજ પ્રશ્નાક્ષરની સંખ્યા પ્રમાણે વસ્તુની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવો. મૂલરાશિ (સંખ્યા)ની શેષ પ્રમાણે વર્ગના અક્ષરની સંખ્યા સમજવી. સંયુક્તાક્ષર પ્રશ્નમાં તે વર્ગના બે વ્યંજન જાણવા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક મૂક પ્રશ્નનો (ચિંતા કઈ વસ્તુ સંબંધી છે ? આનો પ્રશ્ન છે, તેનો) નિર્ણય કરવો. કઈ દિશાનો પ્રશ્ન છે ? તેના નિર્ણય માટે પૂછનાર જે દિશામાં હોય તે દિશાનો પ્રશ્ન સમજવો. તેમજ જે જીવાદિ વસ્તુને જુએ તે સંબંધી પ્રશ્ન છે, એમ સમજવું અને જે અંગાદિને સ્પર્શ કરે તે અંક મુજબની વસ્તુઓની સંખ્યા સમજવી. ૪૭ થી ૫૫

ઇતિ ચિંતાપ્રકરણ

वर्णिषमों मनेवर्गे उत्तरो विघ्नवर्जितः ॥
विघ्नंस्यादधरैर्वर्गैर्मिश्रकेर्मध्यमो भवेत् ॥५६॥

कटनजवप्रा वर्णा उ ऊ अं अ स्वरैर्युताः ॥
एभि स्वरैस्तया मिश्रा पञ्चमा वर्णिमोगदाः ॥ ५७ ॥
खठघफरला वर्णा सशौ च प्रश्नमच्यत ॥
इवर्ण मिश्रिताश्चेत्स्युस्तपोभङ्गकरास्तदादिशेत् ॥ ५८ ॥
वर्गैर्मोक्षादिकं सौख्य वर्चस्वमुत्तरोत्तरै ॥ ५९ ॥

॥ इति वर्णिधर्मप्रकरणम् ॥

જો પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો સંન્યાસીનો ધર્મ વિઘ્ન રહિત રહે છે અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વિઘ્ન યુક્ત રહે છે અને જો મિશ્રવર્ણો હોય તો મધ્યમ પ્રકારથી (સાધારણ વિઘ્ન યુક્ત) રહે છે ક ટ ન જ, પ અને વ એ વ્યંજનો ઉ ઊ અ અને આ એ સ્વરોથી યુક્ત હોય અથવા ઉ ઉ અ અને આ એ સ્વરોથી યુક્ત મિશ્રસંજ્ઞક વ્યંજનો તથા વર્ગોના પાંચમા વ્યંજનો વર્ણિ-(સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી)ને મોક્ષ આપનાર છે ખ, ઠ, ધ, ફ, ર લ તથા સ અને શ એ ઇથી યુક્ત થઈ પ્રશ્નમાં પ્રથમ હોય તો તે વર્ણિના તપનો ભંગ કરનાર થાય છે વર્ગની ઉત્તરાધર સંજ્ઞા પ્રમાણે મોક્ષાદિક સમજવી. અને ઉત્તરોત્તર સંજ્ઞક જો પ્રશ્ન હોય તો વર્ણિને વર્ચસ્વ તથા સુખ મળે છે તેમ જાણવું ૫૬ થી ૫૯

ઇતિ વર્ણિધર્મપ્રકરણ

अकारादिषु वर्गेषु पूर्वतः दिशः क्रमात् ॥
अमीषामपि वर्गाणामधरस्वरविवर्जिता ॥ ६० ॥
वर्णाङ्कसहिता स्युश्चेत्सदा पूर्वादिशं वदेत् ॥
तथैकामेकवर्गस्य स्वराधरविवर्जिता ॥ ६१ ॥
वर्णाः स्युश्चेत्तदा नूनं पश्चिमाशां विनिर्दिशेत् ॥
स्वरव्यंजनविदग्धे स्यात्संहतेर्दक्षिणा सदा ॥ ६२ ॥
अधरैरेव वर्णैश्च निश्चितैरुत्तरा भवेत् ॥
प्रश्ना सूक्ष्मासंयोगाद्याः सर्वमात्रासमन्विताः ॥ ६३ ॥
ध्रुवकं प्रक्षिपेद्राशौ त्रिदशैर्मिश्रितं तत ॥
भागोदेयोऽष्टभि पश्चाच्छेषांकेन दिशं वदेत् ॥ ६४ ॥

लब्धांकेन प्रमाणं स्याच्छून्यशेषं यदाभवेत् ॥
तदोर्ध्वादिग्विनिर्देश्या वाधो भागं विनिर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

॥ इति दिक्प्रकरणम् ॥

અકારાદિ આઠ વર્ગોનો અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓ છે. આ વર્ગો પૈકી પણ અક્ષરસંજ્ઞક સ્વરોથી રહિત વ્યંજનો હોય તો પૂર્વદિશા કહેવી. તેમજ અવર્ગના અક્ષરસંજ્ઞાથી રહિત સ્વરમાત્ર હોય તો પશ્ચિમદિશા કહેવી સ્વર અને વ્યંજનો બેઉ હોય તો દક્ષિણ દિશા કહેવી. અક્ષરસંજ્ઞક સ્વરોથી નહીં ઉત્તર દિશાજ જાણવી. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો માત્રાઓ સહિત યોગ કરવો અને તેમાં તેર મુળાંક તરીકે ઉમેરવા. પછી આઠથી ભાગ આપવો. અને શેષ રહે તે પ્રમાણે પૂર્વાદિ દિશાઓ જાણવી. શૂન્ય શેષ વધે ત્યારે ઉર્ધ્વ કે અધોભાગ પણ કહેવો. ૬૦ થી ૬૫

ઇતિ દિક્પ્રકરણ

यादृग्दिनादि कालोऽयं पृच्छातो वदति ततः ॥
प्रश्ने कालप्रमाणं तत् संख्याकालक्रमेण च ॥ ६६ ॥
पक्षो मासो दिनं वर्षं पक्षआद्ये वदेत्तथा ॥
दिनान्यादि तृतीये च, वर्णे ज्ञेया द्वितीयके ॥ ६७ ॥
मासा वर्षाणि तुर्ये तु वर्षमासौ च पञ्चमे ॥
मिश्रके मिश्रकं वाच्यं गणित्वा निर्णयेत्पुनः ॥ ६८ ॥
प्रश्नं सूक्ष्माक्षरैर्योगं दशपञ्चयुतं ततः ॥
कालैर्भागः प्रदातव्यस्त्रिशेषे सुधि वासराः ॥ ६९ ॥
समशेषे तथा मासा वर्षाणि शून्यशेषतः ॥ ७० ॥

॥ इति कालप्रकरणम् ॥

એવી રીતે પ્રશ્ન ઉપર સમય નિર્ણય થાય છે, તેથીજ રીતે સંખ્યાના ક્રમથી હું પણ કાળનું પ્રમાણ કહું છું પક્ષ, માસ, દિવસો અને વર્ષ એ પ્રમાણે કાળ કહેલ છે. જો પ્રથમ આવવર્ગો હોય તો પક્ષ, તૃતીયવર્ગો હોય તો દિન, બીજાવર્ગો હોય તો માસ, ચોથા વર્ગો હોય તો વર્ષ અને પાંચમા વર્ગો હોય તો વર્ષ તથા માસનું મિશ્રિત કહેવું જો મિશ્રસંજ્ઞ વર્ગો હોય તો મિશ્રકાળ કહેવો. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરી તેમાં પુરક તરીકે પંદર ઉમેરવા અને ત્રણથી ભાગ આપવો. જે વધુ શેષ

રહે તો દિવસ, બે શેષ રહે તો માસ (એક શેષ રહે તો પક્ષ) અને શૂન્ય શેષ રહે તો વર્ષ સમજવાં. ૬૬ થી ૭૦

ઇતિ અક્ષપ્રકરણ

अर्घकाण्डमतो वक्ष्ये वणिजां हितकाम्यया ॥
समर्घमुत्तरैर्धान्यं महर्घमधरैर्भवेत् ॥ ७१ ॥
पृच्छकः स्यात्त्वय श्रेष्ठि' मान' प्रयाणक तया ॥
तयोर्नामाक्षरप्रश्ने गण्यन्ते व्यंजन स्वरा' ॥ ७२ ॥
गणित्वा पृच्छकस्थाने तत्संख्यांकं लिखेत्तत' ॥
द्वयोः राश्योर्हरेद्भागं प्रश्नसंख्ये स्वरैस्तदा ॥ ७३ ॥
व्यञ्जनानां भवेद्राशौ शेषाधिक्ये समर्घता ॥
द्वयो राश्यो' समे भपे साम्य शून्ये महर्घता ॥७४॥

॥ इत्यर्घप्रकरणम् ॥

હવે હું વેપારીઓના હિતની ઇચ્છાથી અર્ઘકાંડ કહું છું. પ્રશ્નમાં જો ઉત્તર સ્વરાક્ષરો હોય તો સમર્ઘ અને અધરસ્વરાક્ષર હોય તો મહર્ઘ થાય છે. પૂછનાર શેઠ છે અને પ્રશ્ન વેચવાની વસ્તુ છે. આ બંનેના નામના સ્વર અને વ્યંજનોની જુદી જુદી ગણના કરવી. પછી પ્રશ્નોની સંખ્યા મુજબના ભાગો સ્વર તથા વ્યંજનોની સંખ્યામાં ભાગ આપવો. જો સ્વર કરતાં વ્યંજનોની સંખ્યાની વધારે શેષ વધે તો સમર્ઘ થશે. જો સ્વર અને વ્યંજન બંનેની સરખી શેષ વધે તો ભાવ સરખા રહેશે. અને બંનેની શેષ શૂન્ય રહે તો મહર્ઘતા થશે (એમ કહેવું) ૭૧ થી ૭૪

ઇતિ અર્ઘપ્રકરણ

वर्णोत्तरे भवेद्गर्भो वध्या गर्भाधरैः सदा ॥
आदि मध्यावसानस्थो गर्भ स्यादुत्तरै' क्रमात् ॥ ७५ ॥
उत्तरैः पुत्र एव स्यात्स्त्रीणां गर्भे सुताधरैः ॥
पर्ध्दं स्यात्पञ्चमे वर्णे उत्तरेधोत्तरोत्तरैः ॥ ७६ ॥

प्रश्नं सूक्ष्माक्षरैर्योज्यं एकादशयुतं ततः ॥
त्र्यांशे भागे प्रदत्ते स्याच्छेषाङ्के गर्भसम्भव ॥७७॥
शून्ये शून्यं विजानीयात् स्त्रीणां नामाक्षराणि च ॥
द्विगुणानि प्रकुर्वीत तिथिवाराक्षरैर्युतः ॥७८॥
त्र्यांशे भागे प्रदत्ते स्यादेकशेषे भवेन्नरः ॥
शून्ये नारी सदा ज्ञेया शेषमप्युपदेशतः ॥७९॥

॥ इति गर्भप्रकरणम् ॥

જે પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો તો ગર્ભ છે એમ સમજવું. અધર સંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વંધ્યત્વ (વાંઝણી) છે એમ જાણવું. ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો આદિ, મધ્ય કે અંતમાં રહેલા હોય તો પહેલો બીજો કે ત્રીજો ગર્ભ ક્રમ મુજબ સમજી લેવો. સ્ત્રીઓના ગર્ભ પ્રશ્નમાં જો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો પુત્રજ હોય, અને અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો પુત્રી હોય, અને જો ઉત્તરોત્તરસંજ્ઞક વર્ણો પ્રશ્નના અંતમાં હોય, અને પ્રશ્નમાં વર્ગોના પંચમવર્ણો હોય તો નપુંસક હોય એમ સમજવું. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોની સંખ્યા કરી સરવાળામાં પૂર્વોક્ત રીતે અગિયાર ઉમેરી ત્રણથી ભાગ આપવો. જો શેષ વધે તો ગર્ભ છે એમ સમજવું અને શેષ ન વધે તો શૂન્ય છે (ગર્ભ નથી) એમ સમજવું. સ્ત્રીના નામાક્ષરોના યોગને દ્વિગુણિત કરવો. તેમાં તિથિ વારના અક્ષરો જોડી દેવા. પછી ત્રણથી ભાગ આપવો. એક શેષ વધે તો પુત્ર અને શૂન્ય વધે તો પુત્રી સમજવી. આમ ગુરૂપદેશથી ગર્ભ પ્રશ્ન સંબંધી સમજવા યોગ્ય શેષ બીનાઓ પણ જાણી લેવી. ૭૪ થી ૭૯

ઇતિ ગર્ભપ્રકરણ

उत्तरैरागमो वर्गैरधरैः स्यादनागमः ॥
अधरः स्वरसंयुक्ते प्रथम तृतीये सदा ॥८०॥
शीघ्रमागमनं ज्ञेयाद्यशवर्ग विवर्जितैः ॥
उत्तरस्वरसंयुक्ते विलम्बो नागमोऽधरैः ॥८१॥
प्रश्नं सूक्ष्माक्षरं प्राह्यं त्रिदशोत्तरशतं ततः ॥
दत्ते भागेऽष्टमि शेषे विषमाङ्के शीघ्रमागमः ॥८२॥

समाक्षेन विलम्बेन शून्ये नैवागमो भवेत् ॥
दिनैः अचत वर्गेषु पक्षेण कप वर्गयो ॥८३॥
चट वर्गेण मासैस्तु शवर्गेणेति वर्षतः ॥
इदमागमने प्रोक्तं गमने तु तथा वदेत् ॥८४॥

॥ इति गमागमप्रकरणम् ॥

પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ગો હોય તો (પરદેશ ગયેલા માણસનું) આગમન થશે અને અધરસંજ્ઞક વર્ગો હોય તો આગમન નહિ થાય. અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત વર્ગોના પ્રથમ અને તૃતીય વર્ણ હોય તો શીઘ્રાગમન થશે, એમ કહેવું. અને ઉત્તર સંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત યવર્ગ અને શવર્ગ રહિત વર્ગોના શેષ વર્ણો હોય તો વિલંબથી આગમન થશે એમ જાણવું. જો અધરસંજ્ઞક સ્વરથી અધરસંજ્ઞક વર્ણો યુક્ત હોય તો આગમન નહિ થાય એમ સમજવું. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરવો. અને તેમાં ૧૧૩ ઉમેરવા, આઠથી ભાગ આપવો. જો વિસમાંક શેષ રહે તો જલદી આગમન થશે, અને સમશેષ રહે તો વિલંબ થશે એમ જાણવું. જો શૂન્ય વધે તો આગમન નહિ થાય. પ્રશ્નમાં જો અવર્ગ, ચવર્ગ તથા તવર્ગના વર્ણો હોય તો દિવસોમાં, કવર્ગ અને પવર્ગ હોય તો પક્ષમાં, ચવર્ગ અને ટવર્ગ હોય તો મહિનાઓમાં અને શવર્ગ હોય હોય તો વર્ષમાં (પરદેશ ગયેલ માણસ) આવશે. આ જે આગમન સંબંધી કહ્યું તેમ ગમન (જવામાં) પણ સમજવું. ૮૦ થી ૮૪

ઇતિ ગમાગમપ્રકરણ

प्रथमे तृतीये वर्गे प्रभूतां वृष्टिमादिशेत् ॥
पञ्चमेत्वति वृष्टिः स्यादनावृष्टिश्च मध्यमा ॥८५॥
मिश्रके द्विचतुर्थेतु स्वल्पावृष्टिश्च कथ्यते ॥८६॥

॥ इति वर्षाप्रकरणम् ॥

જો પ્રશ્નમાં પહેલો અને ત્રીજો વર્ગ હોય તો સારી વર્ષા આવશે એમ કહેવું પાંચમો વર્ગ હોય તો અતિવૃષ્ટિ થશે, અથવા અનાવૃષ્ટિ થશે. જો મિશ્રવર્ગ હોય તો મધ્યમવૃષ્ટિ સમજવી. અને જો બીજો કે ચોથો વર્ગ હોય તો અલ્પવૃષ્ટિ કહેવી. ૮૫–૮૬

ઇતિ વર્ષાપ્રકરણ

उत्तरैर्नैव शल्यं स्यादधरैः शल्यमादिशेत् ॥
अधरेश्चतु शिल्पं शल्यं गणित्वा वर्णयोः पुनः ॥८७॥

प्रश्नं सूक्ष्माक्षरैर्योज्यं दशसंख्यापि मिश्रिता ॥
द्वादशैर्गुणितैर्वर्णै सप्तभिर्भागमाहरेत् ॥ ८८ ॥
समशेषे भवेद्द्रव्यं विषमे शल्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

॥ इति शल्योद्धार प्रकरणम् ॥

જો પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો શલ્ય નથી હોતું અધરસંજ્ઞક હોય તો હોય છે અધરસંજ્ઞક વર્ણોથી સિવાય (પત્થરનું) શલ્ય હોય છે પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરી બારથી ગુણી તેમાં દશનો ગુણાક ઉમેરવો પછી સાતથી ભાગ આપવો જો સમશેષ રહે તો દ્રવ્ય છે એમ જાણવું અને વિષમ શેષ રહે તો શલ્ય છે, એમ જાણવું ૮૮ થી ૮૯

ઇતિ શલ્યોદ્ધાર પ્રકરણમ્

छ ससितद्वयं गुणमूयं भूयदुग्गं सोजिपवए चक्करो ॥
पविइ ससी इयं गाणं णा पच्छवागरणो ॥ ९० ॥
दो तिन्नि पंच अठ्ठ पंच अठाइ दो तिन्नि ॥
चउरिका ससछक्का सत्तय छकाय चउरिका ॥ ९१ ॥

॥ इति चौरचिन्तागाथाप्रकरणम् ॥

* અને ૯૧ મી ગાથા ચોર પ્રશ્નની છે પણ તે બરાબર ન સમજી શકવાના કારણે ભાષાન્તર કર્યું નથી

ઇતિ ચોરચિંતાગાથાપ્રકરણમ્

स्वस्थ सुखसमासीनो दैवज्ञः पृच्छकेन तु ॥
शुभदिने मुहूर्ते च शकुनोत्साहसयुते ॥ ९२ ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे च संध्या कुदिनं त्यजेत् ॥
बालस्त्रीमूर्खतो प्रायाः गत्वाप्यन्यप्रदेशत ॥ ९३ ॥
पृच्छकादपि गृह्णीयादन्यप्रश्नविवर्जितः ॥
वाक्याद्यतो विरत्यन्तं सुस्पष्टप्रश्नमादिशेत् ॥ ९४ ॥

इडाप्रवाह शून्य स्यात्तया शान्ता दिश शुभा ॥
यावश्च वहते नासा वामिका वाथ दक्षिणा ॥९५॥
तामेव दिशमाश्रित्य पृच्छतः शुभमादिशेत् ॥
नाशाप्रवाहदिग्भागे गर्भाद्या यदि पृच्छति ॥९६॥
तद्दिश्या पुत्र एवश्च शून्यभागे वरांगना ॥
यस्या नाड्या प्रवाहे तु सपादोत्क्षिप्य गच्छति ॥९७॥
शोधयेदवनीं सर्वां किं पुन स्वल्पमीप्सितम् ॥
म्लेच्छस्त्रीबालवार्तोक्त श्रुत्वा वाचोथकस्मिकाम् ॥ ॥९८॥
तत्स्वरूपेण विज्ञेय प्रश्नवर्ज्यं स्फुटन्त्विदम् ॥९९॥
श्रीचन्द्राचार्यशिष्येण पार्श्वचन्द्रेण धीमता ॥
उद्धृत्यानेकशास्त्राणि हस्तकाण्ड विनिर्मितम् ॥१००॥

॥ इति हस्तकाण्डः समाप्तः ॥

સ્વસ્થ અને સુખપૂર્વક બેઠેલા દેવરૂ પૃચ્છક (પ્રશ્ન કરનાર) પાસેથી શુભ અશુભ અને ઉત્સાહવાળા મુનિએ સુમુહૂર્તે પ્રશ્ન ગ્રહણ કરવો. મધ્યાહ્ન મધ્યરાત્રી, સંધ્યા તથા કુવેળા (કાળ ચોઘડીયાદિ ખરાબ સમય)માં પ્રશ્ન લેવો નહિ. પ્રશ્ન બાળક, સ્ત્રી અથવા મૂર્ખ માણસદ્વારા કહેવરાવવો (હેતુપૂર્વક છળ કરવા માટેનો પ્રશ્ન નહોવો જોઇએ. સ્ત્રી, બાળક અને મૂર્ખદ્વારા પ્રશ્ન એટલા માટે લેવાનો છે, કે જે નિર્દોષ રીતે પ્રશ્ન કરે) અથવા પૂછનાર માણસના પોતાના મુખથી બીજી ત્રીજી વાતોનો ત્યાગ કરાવી પ્રશ્ન લેવો. વાક્યનો આરંભ થાય, ત્યાંથી જ્યાં પ્રશ્ન કરનાર અટકે ત્યાં સુધીનો પ્રશ્ન સમજવો. અને તેનુ ફળ કહેવું. જ્યારે ઇડા (જમણી) નાસિકાનો સ્વર બંધ હોય ત્યારે અને દિશાઓ શાંત હોય ત્યારે પ્રશ્ન ગ્રહણ કરવો. અને જ્યાં સુધી ડાબી નાસિકાનો સ્વર ચાલતો રહે ત્યાં સુધીમા પ્રશ્ન લેવો. અથવા જો જમણી નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય અને પ્રશ્ન લેવો પડે તો પૂછનારથી દક્ષિણ દિશામાં બેસી પ્રશ્ન લેવો. જે નાકનો સ્વર ચાલતો હોય તે દિશામાં પૂછનાર બેસીને પ્રશ્ન કરતો હોય તો ગર્ભમાં પુત્ર છે એમ સમજવું. અને જો બીજી દિશામાં બેસી પૂછે તો પુત્રી છે, એમ સમજવું. જે નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય તે બાજુનો પગ ઉપાડી જો પૂછનાર જતો હોય તો તે જગ્યા બધી જ ચોખી થાએલી લેવી (તેમાંથી

મન મળવી જેમ સુના વખતનું થાય છે) તો પછી જે નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય તે દિશામાં બેસી પૂછનાર પૂછે તો તેની ધારણાઓ કેમ સફળ ન થાય ? થાય જ મ્લેચ્છ સ્ત્રી અને બાળકોની વાતો (જે નિરોધપણે કહેવાએલી હોય) સાંભળીને, અથવા પ્રશ્નકાલે આકસ્મિક કોઈ બોલી જાય તેની વાણી સાંભળીને તેના સ્વરૂપ ઉપરથી પણ પ્રશ્ન સિવાય પણ પૂછનારને શુભાશુભ કહી શકાય છે શ્રી મા દ્રાચાર્યના બુદ્ધિમાન શિષ્ય શ્રી પાર્શ્વચંદ્રજીએ અનેક શાસ્ત્રોમાંથી શોધન કરી આ હસ્તકાંડ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે ૯૨ થી ૧૦૦

ઇતિ હસ્તકાંડ સમાપ્ત

श्री भद्रबाहुस्वामि विरचितः

॥ श्री अर्हच्चूडामणि सार ॥

नमिऊण जिण सुरगण चूडामणिकिरणसोहि पयजुगलं ॥
इय चूडामणिसारं कहिय मए जाणदीवक्खं ॥ १ ॥

पढम तईय सत्तम रथसर पढम तईयवग्गवण्णाई ॥
आलिंगियाहिं सुहया उत्तरसकडअ णामाई ॥ २ ॥

छ्चुजुगवसुदिससरआ बीय चउत्थाई वग्गवण्णाई ॥
अहिधूमिआई मज्झा ते उण अहराई वियडाई ॥ ३ ॥

सर रिउ रुद्दिवाअर सराइ वग्गाण पंचमा वण्णा ॥
उड्ढा वियड संकड अहराहर असुह णामाइ ॥ ४ ॥

દેવગણોના મુકુટના કિરણોથી જેમના ચરણકમલ શોભી રહ્યા છે એવા જિન ભગવાનને નમસ્કાર કરીને જ્ઞાનદીપ નામનો ચૂડામણિશાસ્ત્રનો સાર આગળથી કહેવાય છે. પહેલો, ત્રીજો, સાતમો, નવમો એ ચાર સ્વર તથા વર્ગો પૈકી દરેક વર્ગના પહેલા અને ત્રીજા વર્ણો આલિંગિત, સુભગ, ઉત્તર તથા સંકટ એ નામના છે. બીજો, ચોથો, આઠમો તથા દશમો એ ચાર સ્વર, અને વર્ગો પૈકી બીજા ચોથા એ વર્ણો અભિધૂમિત, મધ્ય, અધર તથા વિકટ કહેવાય છે. પાંચમો, છઠ્ઠો, અગિયારમો તથા બારમો એ સ્વર અને વર્ગો પૈકી પાંચમો વર્ણ, એ દગ્ધ, વિકટ, સંકટ, અધરાધર તથા અશુભ નામના છે.

સમજુતી—અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ એ બાર સ્વરો તથા ક્રમસર કખગઘઙ, ચછજઝઞ, ટઠડઢણ, તથદધન, પફબભમ, યરલવ, શષસહ એ વ્યંજનોની આલિંગિત અભિધૂમિત અને દગ્ધ એવી સંજ્ઞાઓ કરી તે ઉપરથી પ્રશ્નાક્ષર ૨ સંજ્ઞાના ભેદ તે મુજબનું ફલ કહેવાનું છે. અહીં સ્વરો પૈકી ઋ ૠ ઌ ૡ એ સ્વરોની ગણના કરવામાં આવી નથી. આ સ્વરો તથા વર્ગો આલિંગિત અભિધૂમિત તથા દગ્ધ છે તે નીચેના કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. ૧ થી ૪

આલિંગિત

અ	ઇ	એ	ઓ	
ક		ગ		
ચ		જ		
ટ		ડ		
ત		દ		
પ		બ		
ય		લ		
શ		સ		

અભિધૂમિત

આ	ઈ	ઐ	ઔ	
	ખ		ઘ	
	છ		ઝ	
	ઠ		ઢ	
	થ		ધ	
	ફ		ભ	
	ર		વ	
	ષ		હ	

દગ્ધ

ઉ	ઊ	અં	અઃ	
				ઙ
				ઞ
				ણ
				ન
				મ

सव्वाण होई सिद्धि पन्हे आलिंगिएहि सवेहिं ॥
अहि धूमिएहिं सन्मा णासइ दड्ढेहिं सयलेहिं ॥५॥

उत्तरमरसजुत्ता उत्तरआ उत्तरुत्तरा हुंति ॥
अहरेहिं उत्तरतमा अहरा अहरेहिं णायव्वा ॥६॥
अहरसरेहिं जुत्ता दड्ढा हुंति अहरअहरतमा ॥

कज्जाई सा हंति सुअरं अधमा अधमाई किं बहुना ॥७॥
दड्ढसरेहिं जुत्ता दड्ढतमा हुंति दड्ढया वण्णा ॥

ते नासयंति कज्जं क्लप्रबलं मीसिय सयलेसु ॥८॥

આલિંગિતથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે અભિધૂમિતથી મિશ્રફલ (થાય કે ન પણ થાય) મળે છે જ્યારે દગ્ધ સર્વસિદ્ધિનો નાશ કરે છે ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત અમિશ્ર ઉત્તરસંજ્ઞક વ્યંજનો ઉત્તરતમ બને છે અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી ઉત્તર સંજ્ઞક વ્યંજનો યુક્ત થાય તો તે અધરસંજ્ઞક રહે છે અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત

દગ્ધસંજ્ઞક વ્યંજનો અધરાધરતમ બને છે અને તે અધમાધમ કાર્યોને અનિ ક્રમે સિદ્ધ કરે છે દગ્ધસ્વરોથી યુક્ત દગ્ધવર્ણો દગ્ધતમ થાય છે અને તે કાર્યનો નાશ કરે છે ૫ થી ૮

आलिंगिएहिं पुरिसेहिं महिला अहिधूमिएहिं सघेहिं ॥
दड्ढेहिं होइ संढो जाणिज्जइ पन्ह वलिएहिं ॥ ९ ॥

जइ वग्गाणय वण्णा पढम वीय तीय चउय पंचमया ॥
तह विप्परायवीसा सुद्दो विय सकराइ सयलाई ॥ १० ॥
एएहि वण्णे हि कमेण वालो कुमार उ तरुणो ॥
मज्झिमवयो वि थविरो जाणिज्जइ पन्ह पढिएहिं ॥ ११ ॥
आलिंगिएहिं विद्दी मज्झा अहिधूमिएहि सा होइ ॥
दड्ढेहि णत्थि विद्दी जिणवयणं सघयं जाण ॥ १२ ॥

પ્રશ્નાક્ષરો જો આલિંગિત હોય તો પુરુષ, અભિધૂમિત હોય તો સ્ત્રી અને દગ્ધ હોય તો ષંઢ એટલે નપુંસક જાણવો. કચટતપયશ એ વર્ગોના પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા વર્ણો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને વર્ણસંકર સંજ્ઞક છે એજ ક્રમ મુજબ તે વર્ણો બાલ, કુમાર તરુણ (યુવા) મધ્યમ વય તથા વૃદ્ધ સંજ્ઞક છે આલિંગિત હોય તો વૃદ્ધિ, અભિધૂમિતથી મધ્યમ વૃદ્ધિ તથા દગ્ધથી વૃદ્ધિ નથી એમ જે જિનવચન છે તે સત્ય જાણ ૯ થી ૧૨

अइ उप्पज्जइ मस्सं पन्हे आलिंगिएहिं वण्णेहिं ॥
अहिधूमिएहिं किंचिण णासइ दड्ढेहिं णो चित्त ॥ १३ ॥

सपदि आलं पन्हे वण्णो आलिंगिउं पयासेइ ॥
अहिधूमिओवि भूअ दड्ढो उण भाविय णूणं ॥ १४ ॥

तह पढम वीय तईआ वण्णा वुर्वति तिण्णिकालाइ ॥
मा इत्यकरह मंती जह मंतं मयलवग्गाण ॥ १५ ॥
आलिंगिएहिं सुपड वाहि आहिधूमिएहिं णहुस्साई ॥
अहवा चिरेण कट्ठं डड्ढो मरणं पयासेइ ॥ १६ ॥

विपमा दाहिणपासे वामे वयणं समाय पयर्डति ॥
वण्णा पन्ह पहिया पंचम आ ववियासंमि ॥ १७ ॥

પ્રશ્નમાં આલિંગિત વર્ણો હોય તો અનાજની ઘણી સારી ઉત્પત્તિ થાય છે અભિધૂમિત હોય તો થોડા અનાજની ઉત્પત્તિ થાય છે અને દગ્ધ હોય તો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે પ્રશ્નમાં જો આલિંગિત વર્ણું હોય તો વર્તમાનકાળ જાણવો. અભિધૂમિત હોય તો ભૂતકાળ અને દગ્ધ હોય તો ભવિષ્યકાળ જાણવો. પ્રથમવર્ગ દ્વિતીયવર્ગ અને તૃતીયવર્ગ અનુક્રમે વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્યકાળ કહે છે આ પ્રશ્નમાં પ્રીતિ કરવી નહિ. આલિંગિતથી વ્યાધિ મુક્ત છે (રોગ મટે છે) અભિધૂમિતથી નથી મટતો, અથવા લાંબા કાળે કરીને મટે છે પરંતુ દગ્ધથી મરણુ જ થાય છે વર્ગો પૈકી પહેલા અને ત્રીજા (આલિંગિત સંજ્ઞક વ્યંજનો) જમણા પડખે, બીજા અને ચોથા (અભિધૂમિત વર્ણો) ડાબી બાજુ તથા પાંચમા (દગ્ધસંજ્ઞક વ્યંજનો) ઉત્તર બાજુ ઉપરની બાજુમાં ગમ કરે છે ૧૬ થી ૧૭

अट्ठवग्गा सिरो णिक्कणे हिययेकहि ऊरुजाणु च चरणजयलेहिं ॥
पन्हविल्हावग्गा वण्णाइं दर्सिति जहासंसं ॥ १८ ॥
अणिलय पित्तय सेफअ मंसम्गयहा हियायं रोगं ॥
पयर्डति पंचवग्गा जहसर्ल पदम उदिट्ठ ॥ १९ ॥
अइमंदमज्झदारुण पीडाइं दिंति पण्हपसिआइं ॥
आलिंगियाहिंधूमिय दड्ढावण्णा जहासस ॥ २० ॥
आलिंगिएहिं संघीण हु संधीविग्गहण अहरेहिं ॥
अहराहरेहिं कहिओ ममरो सुहडाण णासयरा ॥ २१ ॥
विजयं उत्तरवण्णो ण जयं ण पराजयं अहरा ॥
अहराहरा पयासइ पराजय णत्यि संदेहो ॥ २२ ॥

પ્રશ્નમાં રહેલા આઠ વર્ગો અનુક્રમે શિર, લલાટ, વદન, હૃદય કટી, ઊરુ, જાનુ તથા ચરણ એ અંગોમાં વર્ણુંનુ નિદર્શન કરે છે કાદિવર્ગો માંહેના પાંચ અક્ષરો અનુક્રમે, વાયુ, પિત્ત, કફ સન્નિપાત તથા અતિસાર જન્ય રોગનું સૂચન કરે છે પ્રશ્નમાં આલિંગિત અભિધૂમિત તથા દગ્ધવર્ણો અનુક્રમે અતિમંદ (અલ્પ) મધ્યમ તથા દારુણ પીડાનુ સૂચન કરે છે આલિંગિતથી સંધિ થાય છે અભિધૂમિતથી સંધિ કે વિગ્રહ કશું બનું નથી, જ્યારે દગ્ધવર્ણોથી સંગ્રામ થાય છે અને ચોથા

ઓનો નાશ થાય છે ઉત્તર વર્ણોથી વિજય થાય છે અધર વર્ણોથી જયપરાજય કંઈ થતુ નથી પરંતુ અધરાધર વર્ણોથી પરાજય થાય છે, તેમાં સંદેહ નથી. ૧૮ થી ૨૨

जइ पढमक्खरमहरं अवसाणे उत्तरक्खरं पण्हा ॥
ता उत्तरो सुवलियं विवरीय ताण विवरीय ॥ २३ ॥
पढम सरेणययुत्ता पन्हे मत्ता विवज्जिया वण्णा ॥
अणमिहदिण्णाम आदे पअहंतिय जीवचिंताइ ॥ २४ ॥
सासितिअ पंचम सत्तम नवममरा कृदसम्वसरसहिया ॥
कचय पचमहीणा सहिया यमहेहिं जीवक्खा ॥ २५ ॥
धीयं छट्ठो सरउं सविसग्गा तहवि वसस्वगेपेय ॥
तह उण पंचमहीणा तपवग्गा धाउणामाउ ॥ २६ ॥
ईएऔमरजुत्ता यरलवगपसा स्त्रणनमाई ॥
एआरहमूलम्वा पयासिया जिणवरिंदेण ॥ २७ ॥

જ્યા પ્રશ્નમા પહેલો અક્ષર અધરસંજ્ઞક હોય અને છેલ્લો અક્ષર ઉત્તર સંજ્ઞક હોય ત્યારે ઉત્તર અક્ષર બળવાન બને છે આનાથી ઉલટુ હોય તો ઉલટુ થાય છે અર્થાત પાછલોવર્ણ બળવાન છે કેવળ પ્રથમ સ્વર અકારથી યુક્ત થયેલા વર્ણો જ પ્રશ્નમા હોય બીજા કોઈ સ્વરથી યુક્ત નહોય, તે વર્ણો અનભિહિત નામના થાય છે અને તે અનભિહિતનુ પ્રકાશન કરે છે અ, ઇ ઉ, એ, ઓ અને અં એ સ્વરો તથા કચટતપ, ગજડદબ, યલસ એ વર્ણો જીવસંજ્ઞક છે આ, ઊ, ઋ, ખ, છ તથઠથ, પાભશ એટલા વર્ણો ધાતુ નામક છે ઈ ઐ, ઔ, એ સ્વર તથા ઘરઢધભ, ઙ ઞણનમ એ અન્તિમાર અક્ષરો મૂળસંજ્ઞક છે એમ જિનવરોએ પ્રકાશ્યું છે ૨૩ થી ૨૭

मुट्ठो जीवक्खरए मूल जीवपि मूलक्खरण धाउं ॥
उण जाणिज्जह धाउक्खरेण विं माज्ज ॥ २८ ॥
यह पग्मवग्गवण्णा अह बहुविंदु विमज्ज मजुत्ता ॥
बहु अरवाहुवन्ना तह पन्हे ता मुत्ते मुट्ठिचिंताइं ॥ २९ ॥

મુષ્ટિ પ્રશ્નમાં જે જીવાક્ષર હોય તો મૂળ મૂળાક્ષર હોય તો જીવ અને ધાત્વક્ષર હોય તો ધાતુ છે એમ કહેવું. જ્યારે મુષ્ટિ પ્રશ્નમાં ઘણા વર્ગો પ્રથમ વર્ગના હોય, અથવા બિંદુ વિસર્ગ યુક્ત હોય કે પછી બેથી સાથે વધુ પ્રશ્નો હોય ત્યારે મુષ્ટિમાં કંઈ નથી એમ જાણવું. ૨૮–૨૯

विषमासरा उआरा वग्गाणं पढमतईय वण्णाइ ॥
दुप्पअ णराण एसाए आद्यारण दु न होइ ॥ ३० ॥
बीऊ दसमो सरओ वग्गाण वीयवण्णया सयला ॥
दिसंति जइअ पन्हे तामुणह चउप्पयं जीवं ॥ ३१ ॥
जई वग्गाणय वण्णा पचमया हुंति पन्ह पढियाई ॥
तासुणह णिस्अ वासिआ भूअ पिसाचाई सवाइ ॥ ३२ ॥
मत्ता तपचवग्गेहिं यशवग्गेहिं हुति सउणाओ ॥
सिद्धा सरहिं भणिया देवा उण षचटवग्गेहिं ॥ ३३ ॥
चवइकवग्गो पन्हे लद्धोयलचारियं विहंगमय ॥
भिम अइपद्याण तवग्गाउ णरयिसंदेहो ॥ ३४ ॥
जइअ षवग्गो लद्धो तह पक्खी होइ जलयरो णूण ॥
तंपि टवग्गो सिह्न वधइ पवग्गो स अधमं ॥ ३५ ॥
पन्हे कवग्गवण्णा कालोरयसिगिणो पयासंति ॥
राजीव सप्पजाई च वग्गा ताह दतरयं ॥ ३६ ॥
गोणाससप्पजाई तवग्गवण्णा फुडं पयासति ॥
लहुअ विसाण जाई दिट्ठी होसई तवग्ग वण्णेहिं ॥ ॥ ३७ ॥
विसम छद्दाहिं दुंदुहिकीड विसेसाई किं बुज्ज ॥
जयविलद्धो पण्हे पवग्गं तु पन्ह चउरेण ॥ ३८ ॥
ससिजलमाणमुनिग्गह रुद्दसरावज्ज आण दुतीयवण्णाई ॥
मुर्णति धम्मघाउ अपमतियसे सत्तवग्गाण ॥ ३९ ॥

रविरुद्दपक्खसर पचमहीणा क्तग्गवण्णाइ ॥
कणयं च वत्ति तार मसमो वग्गो मुणिंदु सराणुणे ॥ ४० ॥
तंबं च तइउ सरओ पत्रमहीणो चउत्यओ वग्गो ॥
लोह दसमो सरओ अट्टम वग्गोतह मकारोय ॥ ४१ ॥
वग्गं तइओ वग्गो पचमहीणो क्तग्गपचमओ ॥
अट्टम पत्रम सरओ पन्दे लद्धो पयासेइ ॥ ४२ ॥
छट्ठासारा एक्तो पचमवणो अ तईय वग्गस्स ॥
जइयाविज्जइ पन्दे ता णूण सीसअं मुणह ॥ ४३ ॥
नपफमाउवण्ण पन्दे लद्धा कुणति पित्तल्यं ॥
णतपदधाइआ कस णहु अत्थि सदेहो ॥ ४४ ॥
कग अक्खर पयासइ मरगयमाणिक पहुइ रयणाइ ॥
मुत्ताहीरयएह तारस्सरं अण सदेहो ॥ ४५ ॥
क्करतालय पहुवदिवलक्खरय भणइ णोचित ॥
लोहक्खरेहिं जाणह रयणाइ इंदनीलपहुदीणि ॥ ४६ ॥
कमक्खर पयासइ रयणपसेमाइ काचपहुदीणि ॥
मेरुं मीसअपहुदीं पित्तलमीमाइ अक्खरयं ॥ ४७ ॥
उत्तरपत्रपहाण पन्दे गदिय पयासिए णिम ॥
घाउम गन्धिअं अहरं अक्खरयम्म भणइ मम च ॥ ४८ ॥
आलिंगिएहिं जाणह मंक्कगकेऊर पहुदियाहरणं ॥
अहरक्खरेहिं गन्धिअं कमोल्लयपहुनि माअगय ॥ ४९ ॥

પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો, સાતમો નવમો, અગિયારમો એમ ત્રિમ સુખના સ્વરો, બાર તથા વ ાના પહેલા અને ત્રીજા વર્ગો એ દ્વિપદ પેશે પુખરાજ છ ચાંદનાના હોવા નથી ત્રીજો તથા/દશમો સ્વર અને વર્ગો હેશે ત્રીજા વર્ગો એ ચતુષ્પદ સૂચક છ એ મ તથા વર્ગ હેશે પદમ અક્ષરો હોય તો નરકથી તથા ભૂત પિશાચનુ સૂચન કરે છ તથા પાંચ તથા સાત મનુષ્ય છ વગર, છઠ્ઠે એ તિર્યંચ (પશુપક્ષિ) છ સ્વર સિદ્ધ છ કંચન, પદમ અને દસમે દેવગતિના

છે પ્રશ્નમાં ક વર્ગ આવે તો સ્થલચારી, (જમીન ઉપર ફરનારાં પક્ષી)નું સૂચન કરે છે અને કેવલ તવર્ગ મયૂરાદિ સ્થલચારી મુખ્ય પક્ષીઓનું સૂચન કરે છે જ્યારે ચવર્ગની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જલચર પક્ષી હોય છે જો ટવર્ગ હોય તો જલચર પક્ષીઓ પૈકી ઉત્તમ જાતિનાં હંસાદિ પક્ષીનું સૂચન કરે છે પવર્ગ અધમ જાતિનાં પક્ષી (ઘૂવડ ઇત્યાદિ)નું સૂચન કરે છે પ્રશ્નમાં કહેલા કવર્ગના વર્ણો ફણા સર્પો તથા શિંગડાંવાળાં પ્રાણીઓનું સૂચન કરે છે જ્યારે ચવર્ગના વર્ણો રાજીલ ઇત્યાદિ સર્પ જાતિનું અને દાંતવાળાં પ્રાણી (હાથી ઇત્યાદિ)નું સૂચન કરે છે તવર્ગના વર્ણો ગોનસ નામની સાપની જાતનું પ્રકાશન કરે છે (સ્પષ્ટ કથન કરે છે) તેમજ તે તવર્ગના વર્ણો નાનાં નાનાં ઝેરી પ્રાણીઓનું પણ સૂચન કરે છે એની સાથે આઠ પ્રશ્ન હોય,અથવા તો પવર્ગના વર્ણો હોય, ત્યારે વિષમ પદ (ઘણા પગવાળાં જંતુ) પ્રાણીઓ, મગરમચ્છ આદિનું સૂચન કરે છે પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો, સાતમો, નવમો અને અગિયારમો એ સ્વર તથા વર્ગોના ત્રીજા વર્ણો એ ધાન્ય (અહીંમાં વપરાયેલી) ધાતુનું સૂચન કરે છે બીજો, અગિયારમો તથા બારમો એ સ્વર અને પાંચમા અક્ષર વગરના કવર્ગના અક્ષરો સુવર્ણનું સૂચન કરે છે સાતમો તથા પહેલો સ્વર અને સાતમો વર્ગ રૂપાનું સૂચન કરે છે ત્રીજો સ્વર તથા પાંચમા અક્ષર વગરનો ચોથો વર્ગ (તવર્ગ) તાંબાનું સૂચન કરે છે પાંચમો સ્વર આઠમો વર્ગ અને મગર લોઢાનું સૂચન કરે છે પાંચમા અક્ષર વગરનો ત્રીજો વર્ગ અને કવર્ગનો પાંચમો અક્ષર, આઠમો તથા પાંચમો સ્વર એ બે પ્રશ્નમાં આવતા હોય તો કાંસાનું સૂચન કરે છે બારમો છઠ્ઠો સ્વર તથા ત્રીજા વર્ગનો પાંચમો અક્ષર જો પ્રશ્નમાં આવ્યા હોય તો નક્કી સીસું છે એમ કહે છે ન, પ, ક, મ તથા ક એ બે પ્રશ્નમાં હોય તો પિત્તળનું સૂચન કરે છે ક, વ, પ, ક, મ અને ઈ એ કંસાનું સૂચન કરે છે એમાં સંદેહ નથી સુવર્ણદ્યોતકવર્ણ મરકત, માણેક વગેરે રત્નોનું સૂચન કરે છે તેમજ રૌપ્ય વાચક વર્ણ મોતી, હીરા વગેરે રત્નોનું દ્યોતન કરે છે તામ્રદ્યોતક વર્ણ પ્રવાલ ઇત્યાદિ રત્નોનું સૂચન કરે છે જ્યારે લોહ દ્યોતક વર્ણથી ઇન્દ્રનીલમણિ વગેરે રત્નો સમજવાં. કંસાનો દ્યોતક વર્ણ કાચ ઇત્યાદિ રત્નો (બનાવટી રત્ન)નું સૂચન કરે છે પિત્તળ અને સીસાના વર્ણો ઉત્તમ પ્રકારનાં કામનાં રત્નોનું સૂચન કરે છે ક્રમમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ધાતુદ્યોતક ક્રમમાં ઘડેલી ધાતુ કહેવી. અને જો અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વગર ઘડેલી ધાતુ છે એમ જાણવું ક્રમમાં ઘડેલાં આભૂષણોની પ્રાપ્તિ થતી હોય, અને જો આલિંગિત વર્ણો હોય તો કડાં, કેયૂર ઇત્યાદિ આભૂષણો જાણવાં. જો અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય, તો મોજડા ઇત્યાદિ વાસણો સમજવાં ૩૦ થી ૪૯

उत्तरवण्णपहाणं पन्हे दरिसेइ अहिणवाहरणं ॥

अहरक्खर अपहाणं अहुमुत्तं णत्थि संदेहो ॥ ५० ॥

सघो उत्तरवण्णो भवति सुरलोअ लोअणाहरण ॥
अहरक्खराइ णूण मानवलोक्स्स जतूण ॥ ५१ ॥
दुप्पयवण्णा पण्हे दुप्पअ जतूण जुवइ आहरण ॥
सोघिणराणणघाण विहगाण विहगवण्णोयं ॥ ५२ ॥
जइ चतुप्पअवण्णा पन्हे लन्धाइ हुति पउराइं ॥
मा करइ इत्य मति जाणिज्जह ता चतुप्पआहरण ॥ ५३ ॥
दिमकुचवेअअट्ठमआ सरमा दरसति अढेआहरण ॥
ससिनीअगहमत्तमआ मज्जिअग मत्ताघराहरण ॥ ५४ ॥
आहरणाणतवण्णा समिद्धा हुति जइअ ते पउरा ॥
तातयणाणिविद्ध भायण अत्ताण वण्णा हिं ॥ ५५ ॥

આભૂષણ છે એમ નક્કી થયા પછી કેવા આભૂષણ છે? જો પ્રશ્નમાં જો ઉત્તર સંજ્ઞક વર્ણો હોય તો નવા ઘરેણાં છે એમ કહેવું અને જો અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વાપરેલા ઘરેણાં છે એમ કહેવું આમાં જરા પણ સંદેહ નથી. જો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો દેવતાના નામવાળા અને અધરસંજ્ઞક વર્ણ હોય તો મનુષ્યોના નામવાળા, તેમજ ચતુષ્પદ જંતુ આદિ નામવાળા આભૂષણ છે એમ કહેવું જો દ્વિપદ અક્ષર હોય તો બે પગવાળા જંતુઓના નામવાળા આભૂષણ સમજવા અને પક્ષી સંજ્ઞક વર્ણો હોય તો પક્ષીઓના નામવાળા આભૂષણ સમજવા. જો પ્રશ્નમાં ચતુષ્પદ વર્ણો વધારે હોય તો ચતુષ્પદ સંજ્ઞક આભૂષણ છે, તેમાં કોઈ જાતની શંકા કરવી નહિ જો પ્રશ્નમાં પહેલા, બીજો, ચોથો કે આઠમો જો સ્વરો હોય તો શરીરના ઉપરના ભાગનાં આભૂષણો છે એમ સમજવું અને જો પહેલા, ત્રીજો, સાતમા અને નવમા એ સ્વર હોય તો નીચેના ભાગના આભૂષણ છે એમ સમજવું જો આભૂષણ પ્રશ્નમાં વધારે પડતા વર્ણો જોડાએલા હોય તો રત્નજડિત આભૂષણ છે એમ કહેવું અને જો વધારે છે એમ નક્કી થતું હોય અને તેમાં વર્ણનું વિશેષ પ્રમાણ હોય તો તે વાસ્તવ રત્નજડિત છે એમ જાણવું ૫૧ થી ૫૫

इयउ गुरुट्ठ तारयण सुद्ध जाइय मुणह ॥
त अहरक्खरट्ठ कित्तिमअं मीमिपामिस्स ॥ ५६॥
उत्तममज्झिम अवमाई हुंति अणाणाई ॥
तहजहामस्स आलिंगियादिवूमियरदूपत्तेहिं पण्णहिं ॥५७॥

જે પ્રશ્નમાં ઉત્તર અને અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તેમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વધારે હોય તો શુભ જાણવું અને અધરસંજ્ઞક વધારે હોય તો વાસ્તવિક શું છે, તે સમજવું કઠિન છે જે નાણાં સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો આલિંગિત વર્ણો ઉત્તમ પ્રકારનાં, અભિધૂમિત મધ્યમ પ્રકારનાં અને દગ્ધ અધમ પ્રકારનાં નાણાંનું સૂચન કરે છે ૫૬-૫૭

पढमं तरुणा वण्णा तहसासिगहसंमित सरचेवा ॥
कच्चग दुआणवण्णा दसम उज्जो सरोवेवि ॥ ५८ ॥

रिठवाणरुअ सरउ पंचमवणाई तिण्णाई ॥
जपति से सदुइज्जा वण्णावलिं वग्गाण चत्तारी ॥ ५९ ॥

अट्ठम चउअ तिसरा चतुत्य वण्णेण आइ आतिणि ॥
जपति सळडजाई विसेसाई गुम्माई ॥ ६० ॥

गजडे हिं होति अलआ सालादि सत्तम सरेहिं गहिणइं ॥
दक्लासहिवण्णा पहुदीनी जाणेहा ॥ ६१ ॥

जलसाहारण जंगलदेसपमूअं पर्वति मूरुहअं ॥
आलिंगिआहिधूमिअदड्ढवण्णा जहासंसं ॥ ६२ ॥

सव्वो हूंति असोया साणिहि आतुत्तरहि वण्णेहि ॥
अधरस्वरे हि अधमा ण्हाय्य डड्ढेहि दूरहा ॥ ६३ ॥

सञुत्ता अमञुत्ता जहाकमं लद्ध वण्णेहि ॥
फलिया फलिया तरुणो केवली जणेण भासंति ॥ ६४ ॥

કકારાદિ સાત વર્ગો પૈકી દરેકના પ્રથમ વર્ણ તથા પહેલો અને નવમો સ્વર એ વડનાંઝાડનું સૂચન કરે છે કવર્ગ અવર્ગ તથા ટવર્ગના બીજા અક્ષરો અને બીજો તથા દશમો સ્વર એ વેલીઓનું સૂચન કરે છે છઠ્ઠો, પાંચમો અને અગિયારમો એ સ્વર અને કકારાદિ સાતે વર્ગોના પાંચમા અક્ષરો તૃણ (ઘાસ)નું સૂચન કરે છે વર્ગોના ચોથા અક્ષરો નાની વેલીઓ (ઘાસની જાતની)નું સૂચન કરે છે આઠમો ચોથો, અને ત્રીજા સ્વરો તથા કકારાદિ વર્ગોના ચોથા અક્ષરો તેમજ ચ છ અને ક ન અક્ષરો દ્રુમોના ગુચ્છાવાળી વેલીઓનું સૂચન કરે છે ગ, જ અને ડ એ અક્ષરો

શાલ (દેવદારૂ) ઇત્યાદિ વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે સાતમો સ્વર પણ તેવું સૂચવે છે આલિંગિત, અભિધૂમિત તથા દગ્ધ વર્ણો અનુક્રમે સાધારણ જલના આધારે થનારા, પાણીકીનારાના તથા જલમાં થનારાં વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો અશોક ઇત્યાદિ ઉત્તમકોટીનાં વૃક્ષોનું અધરસંજ્ઞક વર્ણો હલકી કોટીનાં વૃક્ષોનું અને દગ્ધ વર્ણો ક્રૂર પ્રદેશના વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે પ્રથમમાં રહેલા સંયુક્ત વર્ણો ફળેલા વૃક્ષનું અને અસંયુક્ત વર્ણો ફળ વગરના વૃક્ષનું સૂચન કરે છે એમ કેવલી પુરુષોએ કહ્યું છે ૫૮ થી ૬૪

तद्दिय महसा सपक्ख अपुणो विमास्स वित्तहयवत्सरए ॥
जहसंखं लहसुहं एसु असलेसु वग्गेसु ॥ ६५॥
उत्तर वण्ण पहाणे उत्तरमअण पयासए पन्हे ॥
अधराखर पहाण दक्खिण मअणं ण सदेहो ॥ ६६ ॥
पढमक्खरेण मसिरो महुउ तहा नीअएण वग्गेण ॥
तीअक्खरेण गम्हे चउथेणय पाउसा होइ ॥ ६७ ॥
सत्तम स्वरे हि सरओ कहिओ अणुण्णामि हेमंतो ॥
अंअइतुतु अक्खर पयासिय जिणवरिंदेण ॥ ६८ ॥

પ્રથમમાં રહેલા કકારાદિ વર્ગોના પાંચે વર્ણો અનુક્રમે તરત જ (તે દિવસે જ) એક મહીને, ચાર મહીને, બે મહીને અને એક વર્ષે કાર્યની સિદ્ધિ થાય, એમ સૂચવે છે જો પ્રથમમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણ હોય તો ઉત્તરાયણ અને અધરસંજ્ઞક વર્ણ હોય તો દક્ષિણાયનનું સૂચન કરે છે એમાં સંદેહ નથી. કકારાદિ વર્ગોના પ્રથમ વર્ણથી શિશિર બીજાથી વસંત ત્રીજાથી ગ્રીષ્મ અને ચોથાથી વર્ષા ઋતુનું સૂચન થાય છે સાતમો સ્વર શરદ્ ઋતુ કહે છે અનુનાસિક (કકારાદિ વર્ગના પાંચમા અક્ષર) હેમંત ઋતુનું સૂચન કરે છે એમ જિનવરે પ્રકાશિત કર્યું છે ૬૫ થી ૬૮

होइ चेटहिं चित्तो वेमाहो होइ गजडे हि वण्णेहि ॥
जिठे विदवलसेहि ईउढयगदेहि आमाग ॥ ६९ ॥
णहुहाहद भवहेहि सरिरिउ मरह्यणेहि भजवउए ॥
विंदुविसग्गा अमेसय पचमवण्णेहिं आसिण तु ॥ ७० ॥
तहतपक्त्तिक्मामो क्हितु पदमेहिं दोहि वण्गेहिं ॥
पावण्णे हिं वि दोहि मिअमग्गामोअ मामोअ ॥ ७१ ॥

आईलछ्छे हिंसोऽव फरपवण्णेहि होइ तहा माहो ॥
फग्गुणमासो ससिमुणि सरएहिं तहकवारेण ॥ ७२ ॥

અ અને ક થી ચૈત્ર ઞ, ચ ઠ થી વૈશાખ, ઇ, ખ, છ અને ડ થી જેઠ, ઈ ઘ, જ, ઢ અને ઙ એ અક્ષરોથી આષાઢ માસ સમજવો. ઉ ઊ, ઝ, ણ એ અક્ષરોથી શ્રાવણ, ઉ ઊ થી તેમજ ટ ઞ, અને ઋ એ વર્ણોથી ભાદરવો તેમજ એ અને ઐ થી આશ્વિન માસ જાણવો. ત અને પ વર્ગના પહેલા બે અક્ષરોથી કાર્તિક કહેવો. તેમજ ય અને શ વર્ગના પહેલા બે વર્ણોથી માગશર માસ કહેવો. આ અને ઈ એ બે સ્વરો તથા કવર્ગ ચવર્ગ અને ટવર્ગના ત્રીજા વર્ણોથી પોષ માસ થાય છે તવર્ગ, પવર્ગ યવર્ગ અને શવર્ગના ત્રીજા અક્ષરોથી માઘ માસ તથા પહેલા અને સાતમા સ્વરથી અને ક થી ફાગણ માસ સમજવો. ૬૯ થી ૭૨

दो तिण्णि पंच अट्ठा पणइअट्ठा तहवदो तिन्नि ॥
चतुरेकास्यत्तइ छक्का सत्तविक्काइ तह विचतुरिकाइ ॥७३॥

બે ત્રણ, પાંચ, આઠ, પાંચ, આઠ, ત્રણ, બે, ચાર, એક સાત, છ છ સાત, ચાર અને એક એમ સોળ ખાનાવાળા કોઠામાં લખી તે ઉપરથી બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તર લાવવા.૭૩

॥ इति अर्हच्चूडामणिसारः समाप्त

અ ઉ ઓ ૨	આ ઊ ઔ ૩	ઇ એ ન ૫	ઈ ઐ અ ૮
ક ડ મ ૫	ખ ઢ પ ૮	ગ ણ ર ૨	ઘ ત લ ૩
ઙ થ વ ૪	ચ દ શ ૧	છ ધ ષ ૭	જ ન સ ૬
ઝ પ હ ૭	ઞ ફ ળ ૧	ટ બ ક્ષ ૪	ઠ ભ જ્ઞ ૧

પાછલી ગાથા આ આંક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે
ઇતિ અર્હચ્ચૂડામણિસારની ટીકા સમાપ્ત